

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

На правах рукопису

АЧКІНАЗІ БОРИС ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 94 (44)' 1918 / 1924

**БОРОТЬБА У ПОЛІТИЧНИХ КОЛАХ ФРАНЦІЇ З ПРОБЛЕМОЮ
ЗОВНІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ (1918 – 1924 рр.)**

07. 00. 02. Всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Даниленко Василь Михайлович,
доктор історичних наук,
професор

Київ – 2006
ЗМІСТ

<u>ВСТУП</u>	4
<u>ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ</u>	20
<u>РОЗДІЛ І. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ</u>	22
1.1. <u>Стан наукової розробки теми</u>	23
1.2. <u>Джерельна база дослідження</u>	61
1.3. <u>Обґрунтування методології та напрямків дослідження</u>	82
<u>РОЗДІЛ 2. ФАКТОРИ БЕЗПЕКИ ТА СТАВЛЕННЯ ДО НИХ В ЛАВАХ ФРАНЦУЗЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО СВІТУ, «МИРНА ПРОГРАМА» УРЯДУ Ж. КЛЕМАНСО</u>	91

2.1. <u>Фактори безпеки та їх ідеологічні чинники</u>	92
2.2. <u>Ставлення у політичному світі до проблем безпеки</u>	120
2.3. <u>Французька «мирна програма» – відлуння вимог правих</u>	151
<u>РОЗДІЛ 3. ВЕРСАЛЬСЬКИЙ МИР – НЕСТІЙКА ПЛАТФОРМА ВРЕГУЛЮВАННЯ ПІСЛЯВОЄННИХ ПРОБЛЕМ</u>	163
3.1. <u>Боротьба довкола ратифікації Версальського миру: обструкція з боку СФІО</u>	166
3.2. <u>Версальський договір як гарант французької безпеки</u>	191
<u>РОЗДІЛ 4. СТАВЛЕННЯ ДО «ПРИНЦИПУ НАЦІЙ» І ДО ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ НАРОДАМИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В КОНТЕКСТІ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ БЕЗПЕКИ</u> ..	197
4.1. <u>«Принцип націй» та його трактування в політичних колах Франції</u>	205
4.2. <u>Франція і проблема союзів у Центрально-Східній Європі</u>	219
4.3. <u>Відгук на українське питання у французькій палаті депутатів взимку 1920 р.</u>	241
<u>РОЗДІЛ 5. БРІАНІВСЬКИЙ «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ» І ОПІР ПРАВИХ (СІЧЕНЬ 1921 – СІЧЕНЬ 1922)</u>	254
5.1. <u>А. Бріан та Паризька конференція 1921 р.: нові акценти у вирішенні німецького питання</u>	255
5.2. <u>Ознаки бріанівського курсу на примирення з Німеччиною, Вісбаденські угоди 1921 р.</u>	271
5.3. <u>Вашингтон і Канни: праві відправляють Бріана у відставку</u>	290
<u>РОЗДІЛ 6. РАПАЛЛО І РУРСЬКА КРИЗА: ЗАГОСТРЕННЯ КОНФРОНТАЦІЇ З ПРОБЛЕМ БЕЗПЕКИ (СІЧЕНЬ 1922 – ТРАВЕНЬ 1924)</u>	313
6.1. <u>Уряд Р.Пуанкаре і Рапалльська угода Радянської Росії з Німеччиною (квітень 1922 р.)</u>	314
6.2. <u>Утвердження курсу на придбання «продуктивних застав»</u>	336
6.3. <u>Рурська криза 1923-1924 рр. і загострення боротьби з проблем безпеки, утворення Лівого блоку</u>	345
<u>ВИСНОВКИ</u>	377
<u>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ</u>	400

ВСТУП

Дві світові війни, що спалахнули у ХХ столітті, перетворили питання захисту миру і безпеки на вирішальні для майбутньої долі людства. Локальні і регіональні військові конфлікти, загроза економічних і техногенних катастроф, соціальні негаразди, вияви релігійної та національної нетерпимості, явища тероризму свідчать про актуальність цих питань і на початку третього тисячоліття. Щоб їх повніше осягнути й дійти практичних висновків, велике значення має з'ясування історичного минулого європейських народів, зокрема, процесу формування системи безпеки після Першої світової війни 1914–1918 рр.

Одним з найактивніших учасників Першої світової війни, зацікавлених у гарантіях безпеки після завершення бойових дій, була Франція. Вивчення проблем безпеки Франції дає багато приводів для роздумів. Тривала конфронтація Франції та Німеччини дорого коштувала їхнім народам. Суперництво двох держав породжувало перманентні кризи на європейському континенті і сприяло розв'язанню світових воєн. Неврегульованість проблеми безпеки визначило долю Франції у ХХ столітті, що наочно продемонстрував 1940 рік, коли країна зазнала поразки від рук того ж ворога, над яким святкувала перемогу в 1918 р.

Проблеми безпеки у ХХ ст. впливали на усі сфери життя європейського континенту, зумовивши суттєву трансформацію ментальності, релігійних і духовних цінностей, ставлення до людської особистості, збереження миру тощо.

Сучасний стан консолідації та інтеграції західного суспільства, зокрема примирення Франції та Німеччини, свідчить про те, що негаразди конфронтаційної епохи відійшли для них у минуле. Однак трагічний та повчальний досвід зберігає значущість для світової спільноти, у тому числі для України, адже нерегульованість проблем безпеки після Першої світової війни мало негативні наслідки для Української революції.

Зовнішньополітичними пріоритетами сучасної незалежної України є, зокрема, розбудова відносин добросусідства, надійне гарантування кордонів, зміцнення стратегічного партнерства з провідними державами світу. Багато в чому вони перегукуються з проблемами, які в інших історичних обставинах постали перед французькою Третьою республікою. Виходячи з цього можна констатувати, що для України важливими є уроки боротьби в політичних колах Франції довкола проблем безпеки, із яких одним із головних є досягнення внутрішньополітичного консенсусу при їх розв'язанні.

Підставою для розробки теми було і те, що у французькій та вітчизняній історичній науці боротьба у політичних колах Франції з проблем її зовнішньої безпеки не знайшла достатнього висвітлення. Як правило, при пошуках причин драми 1940 р. дослідники зверталися до подій 1930-х років. Вони акцентували увагу на встановленні нацистського режиму в Німеччині з його налаштованістю на знищення Версальської системи і відтворенням «Міттельєвропи», на змові «кремлівського диктатора» з фюрером, що остаточно зруйнувало можливості миролюбних сил протистояти розв'язанню війни. Складовими внутрішніх негараздів вважалися вияви світової економічної кризи, що посилили політичну та соціальну нестабільність в країні, конфронтація у суспільстві часів Народного фронту, суперечності зовнішньополітичних орієнтирів у той час, коли Гітлер вдався

до відкритої агресії проти європейських народів [604, 129–154].

Не спростовуючи доводів щодо фатального перебігу подій для Франції у 30-х роках, автор, разом з тим, виходив з іншої парадигми. Звернення до сюжетів французької безпеки стало наслідком усвідомлення того, що витoki «національної катастрофи» слід шукати вже в першому повоєнному періоді 1918 – 1924 рр., тобто у часи найвищого піднесення французької могутності, коли перемога над Німеччиною, як уявлялося тоді, надавала великий шанс раз і назавжди покінчити із загрозою національній безпеці з боку споконвічного ворогу. Фактично проблеми безпеки вже з моменту укладення Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р. перетворилися на фактор дуже гострої політичної боротьби, яка поглиблювала внутрішній розбрат у країні і сама ставала викликом її безпеці.

Наукова актуальність дослідження зумовлюється наступними моментами. Незважаючи на те, що питання міжвоєнної історії Третьої республіки докладно висвітлювалися в історіографії, сам період 1918–1924 рр. і проблематика безпеки цієї доби не були предметом спеціального вивчення. У працях істориків зверталася увага на соціально – економічне становище післявоєнної Франції, процеси, пов'язані з функціонуванням політичного механізму Третьої республіки, характером і специфікою протистояння різноманітних політичних сил, активізацією крайніх, ліво і праворадикальних партій і організацій, з розгортанням масових рухів, передусім, робітничого, з різними аспектами зовнішньополітичного курсу, із загостренням соціальних і політичних конфліктів 30-х років, явищем Народного фронту, передвоєною кризою та «національною катастрофою» 1940 р. Однак і досі немає збалансованих поглядів на причини внутрішніх негараздів та невпорядкованість міжнародних факторів, зокрема фактору безпеки, безпосередньо після перемоги 1918 р.

Додатковим чинником було те, що в сучасній французькій історіографії з'ясування повоєнної ситуації у сфері безпеки розчинено у безлічі різноманітних праць, присвячених, головним чином, зовнішньополітичним, військовим та демографічним аспектам розвитку Третьої республіки. Пануючими залишаються концепції визвольного характеру Першої світової війни для Франції та «справедливості» її претензій до переможених держав, передусім Німеччини. Констатуються кардинальні розбіжності у підходах до важливих проблем післявоєнного врегулювання із союзниками військової доби – Великобританією і США, розглядаються фактори, що зумовили розбудову воєнно-політичного блоку на Сході Європи – Малої Антанти і причини невизнання більшовицького режиму в Росії (СРСР) до 1924 р. В історіографії залишаються майже не з'ясованими питання щодо суті самої проблеми безпеки для Франції і причин того, чому в міжвоєнну добу так і не вдалося досягнути згоди щодо шляхів її вирішення різними політичними силами.

Так, не знайшла висвітлення проблема формування французької «мирної програми» урядом Ж. Клемансо, яка була покладена в основу зовнішньополітичної стратегії і яку правлячі кола і дипломатія намагалися реалізувати в ході роботи Паризької мирної конференції 1919 р., та низки міжсоюзницьких конференцій 1920–1924 рр. Майже не дослідженими залишаються відмінності у підходах урядів, що спиралися на праву більшість парламенту, до факторів внутрішньої та зовнішньої

безпеки. Не були предметом спеціального розгляду ідеологічне обґрунтування безпеки та особливості її тлумачення різними політичними силами, вплив ментальності та масової психології французького післявоєнного суспільства на сприйняття і практичне розв'язання проблем безпеки.

Отже, слід констатувати, що в історіографії боротьба в лавах політичного світу Франції з проблем безпеки спеціально не вивчалася, а тому не було можливості дати чітку відповідь – яке місце вона посідала серед великої кількості інших важливих внутрішньо – та зовнішньополітичних чинників політичного розвитку країни у ХХ ст.

Розв'язання цих завдань допоможе вирішити низку важливих в концептуально-методологічному плані питань французької і європейської історії першої половини ХХ ст., спростувати штампи і нашарування, накопичені у світовій науці. Так, не витримують критики положення стосовно загальної політики Франції першої повоєнної доби, які склалися в радянській історіографії, причому деякі з них зустрічаються і в сучасній українській літературі. Вимагають корегування тенденційні оцінки французької політики зазначеного періоду як виключно «імперіалістичної». Далекими від об'єктивних є трактовки радянських авторів французької стратегії у східноєвропейському регіоні. В контексті дослідження проблем безпеки потребує безстороннього аналізу «російська» політика французьких урядовців, їх підходи до національних і територіальних державних осередків, що виникли на теренах колишньої Російської імперії, зокрема до Української Народної Республіки.

Така постановка проблеми дає підстави стверджувати, що Україна в цей період виступала суб'єктом європейської політики. Запропоновані державами-переможницями, зокрема Францією, підходи до післявоєнного врегулювання безпосередньо торкалися драматичних процесів, які розгорталися на українських теренах і були пов'язані із визвольними змаганнями, громадянською війною, бойовими діями Червоної та Білої армій, польською інтервенцією в Галичині, внутрішніми чварами всередині національного табору тощо.

Вплив французького чинника на історичну ситуацію в Україні доби визвольних змагань, який вже знайшов відгук у вітчизняній історіографії, вимагає його ретельного і всебічного дослідження. Негативне ставлення до політики Франції не може спростувати факт наявності діалогу національних українських урядів із однією з провідних європейських держав, яка до того ж стала переможницею у війні і намагалася встановити порядок, який би відповідав її стратегічним пріоритетам.

Таким чином, загальне завдання полягає у дослідженні шляхом застосування нових наукових підходів, методів та історичних матеріалів, включаючи документи французьких, російських й українських архівів, впливу фактору безпеки на внутрішньополітичну боротьбу у Франції під час запеклої конфронтації в таборі переможців з питань післявоєнної розбудови світу й утворення нової міжнародної (Версальської) системи.

Обраний напрямок досліджень безпосередньо збігається з планами роботи Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України. Застосування в контексті дослідження оригінальних джерел, в яких міститься інформація про роль, яка відводилася Україні

у східноєвропейській стратегії Франції, може суттєво розширити знання з історії Української революції та її міжнародних аспектів. Вивчення питань боротьби в лавах політичного світу Франції з проблем безпеки у 1918–1924 рр. відповідає також напрямку досліджень, запропонованих Міжнародними конгресами історичних наук (МКІН), що відбулися у серпні 2000 р. в Осло (Норвегія) (тема «Мирні переговори і примирення») і у липні 2005 р. у Сідней (Австралія) (тема «Війна, мир, суспільство і міжнаціональний принцип в історії»), освітнього проекту європейських досліджень Ради Європи «конфлікти 1914–1921 рр.» [552, Тихвинский, 26; Бибииков, 5; Лоу-Беер, 58].

Метою дослідження є відтворення політичної боротьби, яка розгорнулася в лавах французького політичного світу з проблем зовнішньої безпеки у 1918–1924 роках, в процесі розбудови Версальської системи і з'ясування факторів, що зумовили невдачу підходів правої більшості до реалізації завдань у цієї сфері.

Для досягнення зазначеної мети автор поставив такі **дослідницькі завдання**:

- з'ясувати ступінь вивчення проблем безпеки та їх відображення при дослідженні післявоєнного політичного життя Франції;
- виявити сутність проблеми безпеки у післявоєнну добу, її внутрішні і зовнішні чинники та ставлення до них в лавах політичного світу Франції;
- визначити у зв'язку з цим характер «мирної програми», підготовленої урядом Ж . Клемансо до Паризького мирного форуму;
- простежити боротьбу в політичних колах стосовно шляхів і методів одержання гарантій безпеки під час укладення, обговорення і ратифікації Версальського мирного договору;
- з'ясувати ставлення в урядових і політичних колах до німецького питання після ратифікації Версальського миру;
- висвітлити роль революційних чинників і більшовицької загрози при розробці доктрин національної і колективної безпеки;
- проаналізувати вплив національного фактору («принципу націй») на формування французької стратегії безпеки у східноєвропейському регіоні;
- визначити роль України у східноєвропейській стратегії Франції;
- розкрити новації зовнішньополітичного курсу А.Бріана (щодо розв'язання німецького питання і укладення гарантійних пактів) і причини обструкції йому з боку правих сил;
- з'ясувати ставлення у політичних колах до Генуезької конференції та Рапалльського договору Радянської Росії з Німеччиною 1922 р.; визначити вплив цих факторів на зміну курсу уряду Р.Пуанкаре в сфері франко-німецьких відносин і безпеки;
- висвітлити реакцію у політичних колах Франції на окупацію Рурської області 1923 р. в контексті реалізації концепцій безпеки;
- розкрити причини посилення опозиції курсу Р. Пуанкаре з боку поміркованої (лівореспубліканської) опозиції і соціалістичної партії (СФІО) та створення на їх базі Лівого блоку у 1923 р.;
- проаналізувати відмінності у підходах партій Лівого блоку до розв'язання проблем безпеки під час врегулювання рурської кризи у 1923–1924 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1918 до 1924 року. Це був перехідний період від війни до миру, коли закладалися підвалини системи безпеки повоєнної доби. В політичному плані він характеризувався домінуванням правих партій, які закріпили свій вплив перемогою на перших після закінчення війни парламентських виборах 1919 р.

Листопад 1918 р., час завершення війни і укладення перемир'я, є відправною віхою суперечок в політичному світі Франції навколо проблем безпеки, коли переважали концепції і підходи правих сил. Внаслідок рурської кризи і посилення опозиції з боку Лівого блоку, його перемоги на виборах у травні 1924 р. утвердилися інші концепції і підходи до набуття гарантій безпеки.

1918–1924 роки були апогеєм боротьби в лавах французького політичного світу з проблем безпеки. Вони фактично визначили характер і напрямки боротьби навколо цих проблем протягом усього міжвоєнного періоду.

Об'єктом дослідження є історія Франції в контексті міжнародної ситуації, що склалася у добу переходу від війни до миру 1918–1924 рр. і була пов'язана з розв'язанням проблем безпеки. **Предметом** – визначення і ставлення до фактору безпеки у політичних колах Франції і боротьба з проблем зовнішньої безпеки під час післявоєнного облаштування світу.

Новизна одержаних результатів ґрунтується на залученні до наукового обігу нових архівних матеріалів і різноманітних документальних публікацій, преси, мемуарно – публіцистичної та дослідницької літератури.

Вперше зроблена спроба висвітлити значущість проблеми безпеки для післявоєнної Франції в складний період формування Версальської системи.

Звертається увага на сукупність геополітичних, історичних, ідеологічних факторів, а також національні інтереси і цінності, що визначили особливості французької безпеки. Проаналізовані різні сторони цієї проблеми, її специфіка і багатовекторність. Виявлено політичну та ідеологічну забарвленість проблем безпеки, значною мірою пов'язаних з історичними традиціями франко-німецьких відносин. Вперше у вітчизняній науці приділяється увага впливу масової психології, національних почуттів французів, їх ментальності тощо на сприйняття факторів безпеки і пошуки шляхів до їх розв'язання.

Комплексний аналіз підходів до проблем безпеки з боку провідних політичних партій та організацій визначили трактування суті безпеки та засобів її досягнення. Завдяки цьому з'ясовано ставлення до проблеми провідних лідерів Третьої республіки та специфіка їх пропозицій щодо придбання гарантій безпеки.

У роботі висвітлюються програмні настанови французьких політичних партій і розкривається динаміка їх боротьби з проблем безпеки. Вперше в історіографії показані роль і значення клерикально – монархічної організації (Аксійон франсез) у формуванні і відстоюванні поглядів на безпеку. Проаналізовано еволюцію підходів поміркованих (центристських) партій – партії радикалів, партії республіканських соціалістів, осередків християнської демократії і соціального католицизму тощо до шляхів і методів забезпечення безпеки.

Вперше у вітчизняній літературі з'ясовуються підходи лівих (соціалісти) і крайніх лівих (комуністи) сил до проблем національної та універсальної безпеки; відзначені фактори, що впливали на суттєві розходження їх позицій.

Визначена специфіка протистояння партій урядової більшості опозиції крайніх правих (Аксійон франсез), поміркованих (радикалів, республіканських соціалістів, християнських демократів), лівих (СФІО) і крайніх лівих (ФКП) партій з проблем безпеки Франції.

Одержані результати суттєво відрізняються від тих, що були відомі раніше. Проблема безпеки осмислюється не лише як похідна від неупорядкованої міжнародної ситуації, а як складний комплекс внутрішніх (соціально-економічних, політичних, демографічних, ідеологічних, морально – психологічних) і зовнішніх (геополітичних, геостратегічних, міжнародних, національних) факторів. Вперше обґрунтовується думка, що проблеми безпеки постали і тяжіли над Францією вже з моменту урочистого салюту перемоги 11 листопада 1918 р. (а не тільки тоді, коли в січні 1933 р. А.Гітлер був призначений канцлером Німеччини).

Визначено спільні риси і відмінності в осмисленні політичними силами Франції проблем безпеки, та конкретні підходи до їх розв'язання. До цього в історіографії, зокрема французькій, не було комплексної праці, в якій би охоплювалося усе коло проблематики безпеки і містився аналіз сприйняття і трактування безпеки правими партіями – Республіканською Федерацією, Республікансько-демократичним альянсом, Народно-ліберальною дією. Більше того, сама природа цих політичних осередків до сьогодні залишається малодослідженою.

В роботі дістала подальшого розвитку думка, щодо характеру однієї з провідних партій Третьої республіки – Республіканської партії радикалів і радикал-соціалістів та її ставлення до проблем зовнішньої безпеки держави. Вперше акцентується увагу на відмінностях у трактуванні безпеки в таборі французьких радикалів і в цьому контексті розкриваються причини тривалого (з 1919 до 1923 р.) співробітництва партії з правою більшістю парламенту.

Висвітлено ідеї в сфері безпеки клерикально-монархічних сил – політичного табору, якому в історіографії цього періоду майже не надавалося значення. Вважалося, що він не відігравав суттєвої ролі з кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли утвердилося панування республіканців. У роботі показано вплив роялістської традиції, уособленої в діяльності монархічної організації Аксійон франсез, на розв'язання питань післявоєнного врегулювання в Європі.

В роботі проаналізовано французьку «мирну програму», як документ, що акумулював і обґрунтував традиційні уявлення про роль Франції у післявоєнному світі та засоби забезпечення гарантій безпеки, притаманних широкому спектру політичних сил – від правих до поміркованих. Результати дослідження, на відміну від поширених в історіографії поглядів, свідчать, що забезпечення країни повноцінними гарантіями було одним з головних завдань діяльності французької делегації на чолі з прем'єр-міністром Ж. Клемансо на Паризькій мирній конференції 1919 р., однак інтерпретація можливих гарантій була неадекватна реальній ситуації, що склалася після закінчення війни.

З'ясовано зовнішньополітичні пріоритети кабінету А. Мільерана і розкрито в контексті безпеки ставлення політичної еліти до «принципу націй», інтерпретації цього принципу при вирішенні німецького питання і в ході реалізації «політики союзів» у Центрально-Східній Європі. В цьому контексті у новому ракурсі визначається місце України у східноєвропейській стратегії Франції.

Поглиблено характеристику зовнішньополітичної діяльності А. Бріана як такої, що ґрунтувалася на пацифістських принципах і в період його інвеститури 1921 – 1922 рр., певною мірою, була спрямована на пошуки порозуміння з Німеччиною і узгоджених дій з союзниками. Вперше показана відмінність курсу А. Бріана в сфері зовнішньої політики і безпеки від курсу, якого дотримувалися партії парламентської більшості, а також причини неприйняття останніми Вісбаденських угод 1921 р. з Німеччиною, підсумків Вашингтонської (1921–1922 рр.) та Каннської (1922 р.) конференцій тощо.

В роботі уточнені характеристики урядового курсу Р. Пуанкаре. Розкриваються фактори, що зумовили неприйняття прем'єр-міністром політики «примирення» попереднього кабінету А. Бріана. Доводиться, що поштовхом реалізації курсу на отримання «продуктивних застав» були невдалі для Франції підсумки Генуезької конференції, перш за все, укладення під час її роботи Рапальського договору Німеччини з Радянською Росією. Вперше здійснений аналіз реакції в політичних колах Франції на цю подію дозволив по-новому глянути на внутрішні і зовнішні чинники пуанкарістської політики, пов'язані з зростанням її конфронтаційності (по відношенню до Німеччини, Радянської Росії, союзників тощо). Утвердження курсу на отримання «продуктивних застав» шляхом окупації Рурської області, розглядається як зміна підходів до розв'язання проблем зовнішньої безпеки, що мало суттєві наслідки для геостратегічного становища Франції і долі правлячої коаліції (Національного блоку).

Саме з таких позицій оцінюється окупація франко-бельгійськими військами Руру. На відміну від поширених в історіографії оцінок рурської акції як суто експансіоністської, в роботі акцентується увага на внутрішніх пружинах, які штовхали французький уряд на самостійне вирішення репараційної проблеми і німецького питання загалом. В роботі дістала подальший розвиток ідея, що рурська акція призвела до активізації праворадикальних суто реваншистських сил в Німеччині і до поглиблення внутрішніх негараздів в самій Франції, до її певної міжнародної ізоляції, погіршенню відносин з Великобританією і США, що підривало підґрунтя, на якому більшість політичних сил намагалося будувати національну безпеку.

Виходячи з цього, вперше обґрунтовується положення, що посилення опозиції курсу Р. Пуанкаре і утворення Лівого блоку (передвиборної коаліції радикалів і соціалістів), стало наслідком як малоефективності рурської акції, так і невдоволення ситуацією, що склалася в сфері безпеки. Здійснений автором порівняльний аналіз настанов і виборчої платформи Лівого блоку з програмами правих партій, дозволив обґрунтувати думку про альтернативність запропонованих їм підходів до забезпечення безпеки і довести, що цей фактор, поруч з іншими, зумовив його перемогу на парламентських виборах 1924 р.

Стрижневою в роботі є думка про протиборство силової і пацифістської тенденцій у політичних колах Франції при розв'язанні проблем зовнішньої безпеки.

За концепцією автора і перша, і друга тенденція, а також намагання прагматично поєднати їх при вирішенні конкретних питань післявоєнного врегулювання і безпеки, із самого початку були *приречені на невдачу внаслідок конфронтаційності самої Версальської системи і розбіжностей, які вона викликала*

у лавах політичного світу.

Теоретичне значення роботи полягає у можливості використання одержаних результатів для подальшого опрацювання тем з проблематики безпеки, міжнародних відносин і внутрішньополітичної боротьби з цих проблем. Введення у науковий обіг нового масиву архівних джерел і документальних публікацій дозволило уточнити характер перехідної епохи 1918–1924 рр. і специфіку боротьби як всередині табору переможців, так і в окремих країнах-переможницях (Франції), обґрунтувати одну з головних тез – значення внутрішньополітичної єдності (консенсусу) для досягнення безпеки.

Одержані результати дозволяють акумулювати досвід минулого відносно зародження та вияву конфліктів (як зовнішніх – міжнародних, так і внутрішньополітичних) пов'язаних з різним усвідомленням суті і характеру фактору безпеки. Це, своєю чергою, поширює можливості для створення наукової типології конфліктів і розробки важливої теми альтернативності насильству й експансії при вирішенні питань їх врегулювання.

Відповідно до результатів дослідження в іншому аспекті постає тема пацифізму, яка досі залишається на периферії вітчизняної історіографії. В роботі пацифістські принципи і підходи, притаманні французьким поміркованим і лівим партіям, подаються як альтернативні силовим заходам правих, що вели до розпалювання конфліктів. Дослідження специфіки політичної боротьби з проблем безпеки у політичних колах Франції відкриває можливості вивчення історії європейської миротворчості, реальним результатом якої є сучасні інтеграційні процеси на континенті і діяльність спільних інституцій і організацій.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в можливості глибшого наукового вивчення даної проблематики в контексті історії Франції і історії міжнародних відносин при підготовці узагальнюючих праць і монографій, присвячених розвитку французького суспільства в перехідний період від війни до миру, таких як: «Франція у першу повоєнну добу. 1918–1924 рр.», «Міжнародні відносини у 1918–1924 рр. й утворення Версальської системи», «Європа і США: проблеми світового переустрою після Першої світової війни», «Франція у пошуках союзників на сході Європи в міжвоєнну добу» та ін.; у вузівської діяльності при підготовці лекційних курсів, семінарів, навчальних посібників і підручників. Результати, що стали наслідками дослідження, можуть зацікавити фахівців з історії європейських країн і США, міжнародних відносин, в галузях політології, соціології, геополітики, соціальної психології та комунікативних засобів тощо.

Спираючись на результати дослідження автором були прочитані університетські спецкурси « Франція і проблеми післявоєнного устрою. 1918–1924 рр.», «Франція і Україна доби визвольних змагань (1917–1920 рр.)» на історичному факультеті Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Результати дослідження були використані також при підготовці тематики лекцій для курсів підвищення кваліфікації учителів історії Кіровоградського обласного Інституту післядипломної педагогічної освіти і проведення семінарів з теми: «Проблеми міжнародного врегулювання по закінченні Першої світової війни й утворення Версальсько-Вашингтонської системи» для

вчителів I–II рівня акредитації, слухачів курсів.

Певною мірою одержані результати дослідження можуть бути корисними для МЗС України у справі реалізації європейського вектору зовнішньої політики.

Результати дисертаційного дослідження автором оприлюднено у виступах на міжнародних, загальноукраїнських, регіональних наукових колоквиумах і конференціях.

Важливість цивілізаційних підходів до вивчення проблематики сучасної історії викладені у доповіді «Сучасні підходи до вивчення курсу новітньої історії» (Міжвузівська науково-практична конференція у Дніпропетровському університеті, 1992 р.).

Ставлення в політичних колах Франції до російського питання було розкрито в науковій доповіді «Російське питання» і боротьба партій у Франції в заключний період світової війни» на Міжнародній науковій конференції «Революція і Громадянська війна 1917–1920 років: нове осмислення», організованою Кримським центром гуманітарних досліджень (1995 р.).

Методологічні аспекти тематики міжнародних відносин і безпеки при створенні Версальської системи знайшли відображення у доповіді «Підходи до вивчення теми «Міжнародні відносини після закінчення Першої світової війни і створення Версальської системи» у вузівському курсі всесвітньої історії» на науково – практичній конференції «Актуальні проблеми історії міжнародних відносин нового та новітнього часу» в Одеському університеті імені І.І. Мечникова (1996 р.).

Східноєвропейський вектор французької політики визначений у доповіді «Франція і проблеми державності слов'янських народів під час і по закінченні Першої світової війни» на X Міжнародному славістичному колоквиумі у Львівському університеті (травень 2001 р.).

Ставлення у Франції до Української Держави Гетьмана П.Скоропадського розкрито у доповіді на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Національна революція в Україні 1917 – 1920 рр.: історія та сучасність» (Львів, жовтень 2001 р.).

Специфіка підходів правлячих кіл Франції та США до українського питання в контексті післявоєнного врегулювання проаналізовані у доповіді «США, Франція: ставлення до «українського питання» у 1917 – 1918 рр.» на Міжнародній науковій конференції «Україна-США-Японія у ХХІ столітті: історичний досвід взаємодій та перспективи співробітництва» у Миколаївському педагогічному університеті (Миколаїв, 2001р.).

Український аспект східноєвропейської стратегії Франції висвітлений у доповіді «Збройна боротьба УНР взимку 1917 – 1918 рр. і ставлення до неї з боку Франції» на Всеукраїнській міжвузівській воєнно-науковій конференції «Державність України та її Збройні сили: уроки історії та сучасність» (До 10-ї річниці незалежності України) (Львів, 26.11.2001 р.).

Історіографічний аспект проблеми франко – українських зв'язків доби визвольних змагань висвітлений в науковому повідомленні «Історик діаспори Володимир Косик та його концепція франко-українських відносин 1917–1918 рр.» на Міжнародній науковій конференції «Українська історіографія на рубежі століть» у Кам'янець-Подільському педагогічному університеті (2001 р.) і доповіді

«Французький політикум і визвольні змагання українців 1919–1920 рр.» на II Міжнародному Конгресі українських істориків у Кам'янці - Подільському (2003 р.).

Результати дисертаційного дослідження відображені у 2-х монографіях, 28 статтях у наукових журналах і збірниках наукових праць (з них 26 – у виданнях, визначених ВАК України), 10 збірниках матеріалів і тез наукових конференцій.

Реалізація завдань дослідження вимагала **визначення понятійного апарату**, пов'язаного з усвідомленням фактору безпеки. Аналіз внутрішньополітичної боротьби з проблем зовнішньої безпеки передбачав оперування, зокрема, такими поняттями як «національні інтереси», «національна безпека», «колективна безпека», «політична безпека», «баланс» чи «рівновага інтересів», «політика союзів». Такі поняття як «безпека країни», «національні інтереси», «національна безпека», «колективна безпека» зафіксовані в політичному лексиконі політичних наук з другої половини ХХ ст. В Україні ці поняття набули розповсюдження після проголошення незалежності, особливо, при підготовці концепції національної безпеки наприкінці 90-х років ХХ ст. і прийнятті Закону «Про основи національної безпеки України» у 2003 р. [123, 351]. Такі базові поняття, як національна і колективна безпека, національні інтереси, стратегія безпеки, внутрішні фактори безпеки розглянуті в працях українських політологів О. Гончаренка і Є. Лисицина. Визначення національної безпеки для держави, розбудованої на демократичних принципах, прикладом якої була французька Третя Республіка, подається ними на підставі положень і норм міжнародного права в такій редакції: «**Національна безпека** – це ступінь (міра, рівень) захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави» [523, 19].

Стосовно французької специфіки цього поняття треба додати: на початку ХХ ст., коли громадянське суспільство у Франції тільки складалося, проблема загроз правам і свободам людини вже ставала нормою права, але ще не пов'язувалася з визначальними факторами безпеки. Тому формула національної безпеки сприймалася в першу чергу як міра захищеності держави, її кордонів, її базових цінностей від зовнішньої загрози. Після 1870 р. і, особливо, з кінця ХІХ ст., базовими цінностями для Франції виступали цінності республіканізму і демократії. Договірне право, що затверджувало ці цінності, вже в цей період було підпорядковано національному інтересу і безпеці і фіксувалося конституційними законами Третьої республіки. В статті 8-й Закону про взаємини державних властей від 16 липня 1875 р. чітко визначалося: «Президент республіки укладає і ратифікує договори. Він повідомляє про них палати, як тільки інтереси і безпека держави це дозволяють».

Договори мирні, торгові, такі, що покладають на державу фінансові зобов'язання, які відносяться до особистого стану і праву власності французів за кордоном, є остаточними лише після затвердження їх обома палатами. Жодна поступка, обмін чи приєднання території не можуть мати місця, як тільки в силу закону» [89, 113].

Поняття національної безпеки формувалося протягом століть, починаючи з доби пізнього середньовіччя, коли закладалися підвалини національної державності.

Для Франції початку ХХ ст. з її політичними і соціальними негараздами, розбурханістю суспільства і партійно-політичною системою, структурованою за суто ідеологічними і політичними ознаками, юридичне визначення національної безпеки випливало з норм національного конституційного права. Для розуміння специфіки національної безпеки Франції міжвоєнної доби з певними застереженнями щодо політичних складових безпеки можна прикласти формулювання українських фахівців О. Гончаренка, Є. Лисицина та Р. Джангужина з приводу формування сучасної системи національної безпеки в Україні: «В умовах розколу національної ментальності за безліччю напрямів – економічних, політичних, соціальних, конфесійних тощо – становище ускладнюється тим, що в суспільстві існують різноманітні взаємоконкуруючі тлумачення національних інтересів і національної безпеки різними соціальними групами. Це об'єктивно призводить до соціальної напруженості та конфліктів і знижує загальний рівень безпеки усіх без винятку соціальних груп» [524,12].

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АЗП РФ – Архів зовнішньої політики Російської Федерації (АВП РФ МИД РФ – Архив внешней политики Российской Федерации Министерства иностранных дел Российской Федерации)
- ВККИ – Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу (ИККИ – Исполнительный комитет Коммунистического Интернационала)
- ВЦВК РРФСР – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (ВЦИК РСФСР – Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Российской Советской Федеративной Социалистической Республики)
- ДАРФ – Державний архів Російської Федерації (ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации)
- ДЗП СРСР – Документи зовнішньої політики Союзу Радянських Соціалістичних Республік (ДВП ССРСР – Документы внешней политики Союза Советских Социалистических Республик)
- ЗКП – Загальна конфедерація праці (Всеобщая конфедерация труда)
- МЗС – Міністерство закордонних справ
- МЭ и МО – Мировая экономика и международные отношения
- НЕП – Нова економічна політика
- НІСД – Національний інститут стратегічних досліджень
- НКЗС РРФСР – Народний комісаріат закордонних справ РРФСР (НКВД РСФСР – Народный комиссариат иностранных дел РСФСР)
- КПН – Комуністична партія Німеччини
- ПАК СФІО – Постійна адміністративна комісія Французької соціалістичної партії (Французької секції Робітничого Інтернаціоналу – за французькою аббревіатурою Section Française de l'Internationale Ouvrière – SFIO)
- РВР (Реввійськрада) – Револуційно – Військова Рада РРФСР (РВС – Революционный военный совет РСФСР)
- РНК, Раднарком РРФСР, СРСР – Рада Народних Комісарів РРФСР, СРСР (СНК, Совнарком РСФСР, СССР – Совет народных комиссаров РСФСР, СССР)
- РОСТА – Російське Телеграфне Агентство
- РКП (б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
- РСЧА – Робітничо – Селянська Червона Армія (РККА – Рабоче - Крестьянская Красная Армия)
- ФКП – Французька комуністична партія (Французька секція Комуністичного Інтернаціоналу Section Française de l'Internationale Communiste – SFIC)
- ФКТХ – Французька конфедерація трудящих - християн
- ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
- ЦДІА України (м. Київ) – Центральний державний історичний архів (м. Київ)
- АМАЕФ – (Archives du Ministère des Affaires étrangères de la France) – Архів Міністерства закордонних справ Франції (АМЗСФ)

РОЗДІЛ І СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження проблем безпеки та боротьби що розгорнулася в лавах французького політичного світу в концептуально-методологічному плані пов'язано з глобальною темою міжнародних конфліктів, виявом яких була Перша світова війна та її безпосередні наслідки.

Міжнародні конфлікти на зламі історичних епох досягають великої напруженості і переростають у війни, що мають наслідком загибель величезної кількості людей, руйнування матеріальних і духовних цінностей, масові зубожіння населення багатьох країн світу. Війни є найтрагічнішими для людства кризовими явищами всесвітньої історії. Період 1918–1924 рр. був частиною такого зламного періоду, коли здійснювалися спроби післявоєнного врегулювання міждержавних, територіальних, фінансово-економічних, міжнаціональних конфліктів, пов'язаних з факторами безпеки, які насправді виявилися паліативами справжньому примиренню. До сьогодення залишаються не з'ясованими багато питань: чому так сталося? Відповіді, накопичені наукою протягом тривалого часу, розглядаються автором у цьому розділі.

У контексті проблематики міжнародних відносин, витоків і причин двох світових війн, їх характеру і наслідків дослідниками зверталася увага на специфіку франко-німецьких стосунків і загальноєвропейської ситуації, що сприяла їх загостренню. З цієї проблематики у науковий обіг введено значну кількість документів і матеріалів. Посилення інтересу до зовнішньої безпеки європейської і світової спільноти відбулося у 60-х роках ХХ ст., коли почали відкриватися архівні фонди провідних країн, що брали участь у глобальних міжнародних конфліктах. У цей період відбулося корегування загальноприйнятих оцінок світових війн, міжнародного життя, внутрішніх факторів розвитку окремих суспільств і держав, формулювання концепцій конфліктів і безпеки. Велику роль у цьому плані відіграли праці видатних французьких істориків-міжнародників П. Ренувена і Ж.-Б. Дюрозеля, німецького дослідника Ф. Фішера, який, зокрема, започаткував «ревізійністський» напрямок у вивченні відповідальності правлячих кіл Німеччини та інших європейських держав у розв'язанні світової війни 1914–1918 рр. [519].

Проблематика конфліктів і безпеки посідала провідне місце у світовій науці увесь період існування двополюсного світу. Феномен російської революції 1917 р. завжди розглядався як загроза західній системі і цивілізаційним цінностям. Запекла ідеологічна та політична конфронтація часів «холодної війни» впливала на характер історичних досліджень, їх концептуальну спрямованість і висновки. Документальні публікації і архівні документи використовувалися, як правило, тенденційно і однобоко, що породжувало численні непорозуміння серед істориків і надмірну політизацію їхніх праць.

Події, пов'язані з розпадом «світової соціалістичної системи» і СРСР наприкінці 80-х – на початку 90-х років зумовили спалах інтересу до вивчення глобальних факторів історичного розвитку людства, до проблем війни, миру і революцій, до з'ясування природи конфліктів і факторів безпеки. Залучення до наукового обігу невідомих раніше документів з радянських (російських) архівів,

нові документальні публікації і великий обсяг мемуарно-публіцистичних матеріалів на Заході і Сході, потік історичних праць, підготовлених на базі нових методологічних моделей, створюють сприятливі умови для подальшого наукового опрацювання теми.

1.1. Стан наукової розробки теми

Виходячи з принципу історизму, варто зауважити, що історіографічне дослідження проблематики французької безпеки почалося задовго до 1918 чи 1914 року. Традиційно воно зводилося до вивчення франко-німецьких відносин. Дослідники констатували, що «германське питання» посіло чільне місце вже у зовнішній політиці Другої імперії (1852–1870). Досить пригадати нарис 1867 р. генерала Л. Трошю, присвячений французькій армії, в якому містились попередження про неминучу її поразку у війні з Пруссією [325], що дійсно сталося у 1871 р. Поразка у франко-пруській війні 1870–1871 рр. перетворила проблему безпеки на один з головніших публіцистичних та історіографічних сюжетів історії Франції.

Відтоді вивчення проблематики безпеки здійснювалося за параметрами міжнародними, геополітичними і військовими. На початку ХХ ст. витоки Першої світової війни дослідники шукали, зокрема, у франко-німецьких суперечностях після Франкфуртського миру 1871 р. Увага концентрувалася навколо витоків і наслідків війни, пошуків винних у розв'язанні конфлікту, негараздах повоєнного облаштування.

Історіографія міждержавних відносин і геополітичних факторів міжнародного життя, як і історичного процесу загалом, ґрунтувалася на позитивістських принципах, започаткованих у середині ХІХ ст. Г. Спенсером і О. Контом. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. вони зазнали певної трансформації. Фактори безпеки все частіше пов'язуються із особливим шляхом розвитку і величчю французької нації. Це знайшло відображення у програмній статті «Про прогрес історичних досліджень у Франції з ХVІ століття» відомого медієвіста Габрієля Моно, одного із засновників журналу «Історичний огляд» (1876), у першому номері якого вона була опублікована. Він підкреслював, що історик мусить зберігати «повну незалежність свого мислення» і не поступатися «ні в чому своїми правами критика і судді». Водночас Г.Моно наголосив на значенні національного принципу і національної єдності, які спонукають «пробуджувати в душі нації віру в саму себе шляхом поглибленого вивчення своєї історії. І саме тому всі повинні розуміти логічний зв'язок, який з'єднує всі періоди розвитку нашої країни і навіть всі її революції; і саме тому всі повинні відчувати себе нащадками однієї землі, дітьми однієї нації, в жодному разі не заперечуючи батьківську спадщину, всі сини старої Франції є громадянами Франції сучасної» [459, 38].

У працях, що з'явилися в останній третині ХІХ ст., кайзерівська Німеччина, німецьке питання загалом виступали головним фактором наростаючих зовнішніх загроз для Франції. Їхній вплив на французьке суспільство зумовив великий інтерес історіографії до історії зовнішньої політики європейських держав.

На початку ХХ ст. визначилися і основні ідеологічні пріоритети, які наклали відбиток на трактування історичних подій. Мотиви прагнень французьких авторів до осмислення національної історії варто шукати в працях офіційного «оракула» Третьої республіки, академіка Е. Лавісса (1842–1922), особистого друга Р. Пуанкаре. В них насаджувався той особливий дух французького націоналізму і патріотизму, що був пов'язаний з апологетикою республіки. Він протиставлявся «імперському духу» Пруссії, її прагненню до завоювань і агресії [450]. За Е. Лавіссом: «Франція – найпрекрасніша, найщедріша земля в світі... найсправедливіша, найвільніша, найгуманніша з усіх батьківщин» [451, 213]. В переддень війни ці ідеї використовувалися для обґрунтування «священної єдності». Концепції Е. Лавісса вплинули на формування і розвиток французької школи «дипломатичної історії», її методологію і проблематику. У витоків школи стояли такі відомі постаті, як А. Сорель, А. Озе, А. Дебідур, Е. Буржуа.

Представники школи «дипломатичної історії» зуміли окреслити проблему безпеки, пов'язав її з гегемонією імперської Пруссії у Центральній Європі. Їх республіканізм та націоналізм сприяв розпалюванню реваншистських настроїв (повернення відторгнутих за Франкфуртським миром 1871 р. Ельзасу і Лотарингії). Вони доводили спадковість національного інтересу в розв'язанні німецького питання, незалежно від режимів, що управляли Францією і визначили проблему кордонів, передусім східних, як найвагомішого фактору безпеки.

Історіографія міжвоєнного періоду 1918–1939 рр. і доби Другої світової війни. З перших творів, що з'явилися у цей час, слід назвати монументальну «Історію сучасної Франції від Революції до миру 1919 року» в 10-ти томах, головним редактором якої був Е. Лавісс, а одним із основних авторів – Ш. Сеньобос, видатний представник позитивістського напрямку. Серед авторів, крім нього, були також Ф. Саньяк, Ж. Паризе та ін. В останньому томі, що з'явився у 1922 р., містилась характеристика післявоєнного періоду і ролі Франції як держави, зацікавленої у мирному врегулюванні спірних проблем і співробітництві з усіма країнами континенту, зокрема і з Німеччиною [433, 356–357].

У праці, присвяченій історії французької нації, під редакцією відомого історика Г. Аното, і дослідженні Ш. Сеньобоса [436; 480], ідеї націоналізму набули академічного обґрунтування. «Історія французької нації» мала синтетичний характер; в ній висвітлювалися всі сторони історії Франції – політична, дипломатична, економічна і соціальна, географія, історія літератури, філософії, культури тощо. Загальне кредо було висловлене Г. Аното у передмові до 19-го тому: так написати історію Франції, щоб розкрити «душу народу, який виявив дивовижну хоробрість під час Першої світової війни». Події війни подавалися з присмаком розчарування в її результатах. Загрозу нації автор вбачав з боку Німеччини, яка відмовлялася виконувати свої післявоєнні зобов'язання, «анархії», що охопила Європу, і з боку більшовизму. Зовнішньополітичний курс Франції до і після війни розглядався як реалізація «національного інтересу» і прагнення до збереження « здобутків перемоги» [436, 274 – 275].

Вивчення французькими авторами проблем післявоєнного врегулювання стало продовженням теми Першої світової війни і відповідало прагненням Франції до збереження стратегічних переваг («здобутків перемоги»). В історіографічному

аналізі цих проблем домінуючими залишалися міжнародні, геополітичні та військові фактори. Історія Франції подавалася як «історія нації», яка, незважаючи на внутрішні негаразди і війни, неухильно рухалася шляхом цивілізації і демократії, зміцнення позицій на міжнародній арені і укріплення власної безпеки і безпеки своїх союзників.

П. Ренувен, велика і непересічна постать у французькій науці ХХ ст. у цей період опублікував ряд статей і книг, в яких робилися спроби на тлі європейської кризи обґрунтувати роль німецького фактору як основної загрози французькій безпеці. Аналіз цілей війни, зроблений істориком, відтворював специфіку тієї світової системи, до якої прагнули держави Антанти та австро-німецького блоку. Він був одним з перших, хто спостеріг неоднозначні підходи в лавах політичного світу Франції до набуття гарантій безпеки [473; 474, 21].

З середини 20-х років певною мірою починає змінюватися антантофільська концепція зовнішньої політики і безпеки, яка покладала відповідальність за розв'язання світового конфлікту виключно на Німеччину та її союзників. Це було пов'язано в політичному аспекті з «духом Локарно», який уособлював для багатьох авторів важливий крок до примирення з Німеччиною, а в суто науковому – з поширенням джерельної бази і застосуванням нових методологічних принципів, удосконаленням методики дослідження тощо.

Історіографія проблеми, яка складалася переважно з праць, присвячених світовій війні, збагатилася у 20–30 ті рр. розвідками з історії Третьої республіки, політичної історії та історії міжнародних відносин, що належали відомим політикам, історикам і публіцистам. Проблеми безпеки в них, як правило, розглядалися у площині двосторонніх франко-німецьких стосунків і французької стратегії союзів і тлумачилися відповідно до політичних уподобань авторів з суто націоналістичних і консервативних позицій (Ж. Бенвіль, Р. Давід, Е. Дрію) [377; 412; 416], ліберальних і пацифістських (Е. Буржуа, Ж. Прево, Ф. Пішон, Л.-П. Дешанель) [399; 465; 464; 413].

У цей період починається вивчення російської революції 1917 р., її впливу на вирішення питань післявоєнного врегулювання (К. Ане, Ж. Обер, С. Рейнак) [372; 374 ; 469]. Французькі автори з самого початку характеризували феномен більшовизму як такий, що створює велику небезпеку Франції та усьому західному світу. Історик і публіцист Р. Корнійо, аналізуючи програму коаліції правих партій, акцентував увагу на одному з головних її пунктів, що передбачав «захист цивілізації від більшовизму, який є однією з форм німецької загрози і заперечення будь-якого соціального прогресу» [410, 339–340].

У міжвоєнний період підвищився інтерес до національних рухів в Європі і процесів слов'янського державотворення. Як правило, вивчення цих питань здійснювалося у поєднанні з обґрунтуванням французьких стратегічних інтересів у східноєвропейському регіоні. Так, один з яскравих представників школи «дипломатичної історії» Е. Буржуа у четвертому томі свого «Історичного підручника зовнішньої політики», який він назвав «Світова політика 1878–1919 рр. Імперія і нації», визначив французьку політику як таку, що заохочувала боротьбу націй проти Центральних імперій. Він доводив, що французькі вояки захищали у війні не лише свободу Батьківщини, а й кращу цивілізацію, тобто таку, яка

позбавлена пригнічення націй [399, 784].

У французькій історіографії домінуючою залишалася політико-дипломатична інтерпретація подій. Світогляд французьких авторів характеризувався європоцентризмом, хоча з'явилися праці, де підкреслювалося значення Америки і франко-американського союзу у війні. В 20–30-х роках було закладено концептуальні основи вивчення фактору зовнішньої безпеки, які протягом півстоліття визначали особливості французької історіографії. На формування основних положень і концепцій великий вплив мали публіцистичні й мемуарні твори Р. Пуанкаре, Ж. Клемансо, А. Тардьє та інших речників Третьої республіки.

Ряд ідей, висунутих у публіцистиці 20-х років щодо «втраченої перемоги», недосконалості Версальського миру, неспроможності «батька перемоги» та його оточення відстояти «здобутки перемоги», відходу Америки і Британії від союзницьких зобов'язань, недостатності гарантій Ліги Націй, феномену Радянської Росії були розвинуті в наступний період.

У працях Г. Аното, Ф. Сімона, Р. Давіда акцент робився на факторі німецької загрози, який тяжів над країною і після укладення Версальського договору [431; 481; 412]. Р. Давід акцентував увагу на економічних аспектах безпеки, які, за його твердженням, не були врегульовані внаслідок німецького саботажу у сплаті репарацій і погіршення міжсоюзницьких відносин із-за проблеми боргів. Все це призвело до того, що «ентузіазм, який охопив французів після перемоги, став спадати. В країнах все більше розуміли, що повернення до старого порядку неможливе, глибокі протиріччя послаблювали самих переможців, між якими відбувся розкол» [412, 552].

З небагатьох авторів, які висловлювали судження щодо специфіки політичної боротьби з проблем зовнішньої політики і безпеки по закінченні світової війни 1914–1918 рр. слід виокремити Р. Корнійо і публіциста, який публікував свої твори під псевдонімом Авезн. Вони відзначали тенденцію до консолідації партій на платформі захисту Версальського договору, які, за Авезном, «понад усе ставили національний інтерес і безпеку країни» [410, 338; 375, XIII].

Історіографія міжвоєнної доби залишалася вкрай політизованою. Більшість праць, які тією чи іншою мірою торкалися проблем безпеки, належали політикам, урядовцям, публіцистам і журналістам, пов'язаним з певною політичною силою. В залежності від політичної заангажованості та методологічного обґрунтування з великою долею умовності можна класифікувати праці на такі, що базуються на націоналістичних, ліберальних, демократичних, а також вкрай радикальних поглядах.

Праворадикальну, суто націоналістичну тенденцію у трактуванні безпеки уособлювали автори монархічного антиреспубліканського табору Ж. Бенвіль, Л. Доде, Ш. Моррас. У своїх наукових студіях другої половини 1920-х–1940-х років вони відстоювали погляди, висловлені під час запеклих політичних баталій 1918–1920 рр. в пресі, публіцистиці, історичних працях, з парламентських трибун тощо. Вони спиралися на духовну спадщину роялістських і католицьких ідеологів (Ж. де Местра, Л. де Бональда) і доводили неспроможність республіканського режиму відстояти національні інтереси, «здобутки перемоги» і справу безпеки. Запорукою безпеки академік Ж. Бенвіль в серії історичних праць, що з'явилися у

30-х роках, вважав встановлення в країні «міцної влади», укріплення і удосконалення армії, мережу союзів під проводом Франції, максимальне послаблення і розчленування Німеччини і протидію загрозі цивілізації, що виходила від «комуністичної» Росії [377; 378; 379]. В «Історії двох народів, доведеної до часів Гітлера» він підкреслював, що саме «захист рідної землі та постійне поширення національної території надавали реального ефекту монархічній програмі» [379, 49–50]. В книзі «Росія і бар'єр на Сході», що з'явилася друком у 1937 р., в період активізації нацистської експансії в Європі і введення німецьких військ в демілітаризовану Рейнську зону, Бенвіль вступив у полеміку з політиками, які наполягали на необхідності спільних акцій з Радянським Союзом на основі договору про взаємодопомогу 1935 р. Робота побудована на статтях автора, які друкувалися в «Аксьйон франсез» з 1918 до 1935 р. Виходячи з реалій післявоєнної доби ідеолог монархістів доводив неможливість продовження франко-російського союзу. Він аргументував свої судження відмовою Радянської Росії визнати Версальський мир, що робило її, на його думку, природним союзником реваншистської Німеччини. Бенвіль підкреслював слабкість східноєвропейського блоку (Малої Антанти) у протистоянні німецькій і радянській загрозі із чого витікала необхідність надання йому всебічної допомоги. Гучно лунали заклики академіка перейти від «франко-російського союзу до союзу франко-польського» як запоруки стабільності у Східній Європі [378, 117, 211].

У 20–30-х роках з'явилася низка праць ліберальних авторів – Е. Буржуа, Ф. Пішона, Ж. Прево, які висловлювали думки, що забезпечення національної безпеки тісно пов'язано з загальним врегулюванням у Європі. Вони звернули увагу на факт того, що курс кабінетів Національного блоку в цьому питанні ускладнювався розбіжностями в політичних колах [399; 464; 465]. Вже з цього періоду в історіографії починають утверджуватися висновки відносно характеру протистояння у лавах політичного світу, про неспівпадіння «інтернаціоналістських» настанов центристських угруповань радикалів і соціалістів з «націоналізмом» правих (Е. Буржуа, П. Ремон, Ж. Ру) [399, 244; 470, 44; 479, 95–96].

Ф. Пішон, у свою чергу, пов'язував причини поглиблення негараздів у сфері безпеки із виявами ментальності французів після тріумфу 1918 р. Він доводив, що перемога зіпсувала сприйняття реальності майже всією нацією. «Це був пароксизм, галюцинації людей, сп'янілих від перемоги, які позбавили їх здорового глузду» [464, 27].

Оригінальні думки були висловлені Ж. Прево, критиком, публіцистом та істориком, близьким до демократичного табору. В праці з історії Франції, що з'явилася друком у 1932 р., у розпал кризи і загострення політичної боротьби, він обґрунтував ідею про те, що закінчення військових дій у 1918 р. не призвело до справжнього примирення і миру у «хворій Європі». У першій частині своєї книги, названої «Дух перемоги. Надії, спроби, крах. 1918–1924», він теж пов'язує таку ситуацію з ейфорією перемоги, що вплинула, передусім, на праві, «національні» партії. Останні прагнули закріпити домінування Франції у післявоєнній системі. Вони відштовхнули «пропозиції інтернаціональної мудрості», запропоновані президентом США В. Вільсоном, і намагалися покращити економічну ситуацію в країні за рахунок стягнення репарацій з переможеної Німеччини. Проте

соціалістична партія, відзначав історик, викривала вади курсу правих, що надихалися «духом перемоги». Саме це, підкреслює Ж. Прево, вело до загострення протистояння у суспільстві, що суттєво позначилося на політичних зрушеннях 1920–1924 рр. [465, 44 – 45, 203, 214].

Інтернаціоналістські підходи соціалістів до проблем зовнішньої політики і безпеки найбільш повно були розкриті у праці П. Луї «Історія соціалістичної партії» і «Історії соціалістичної партії у Франції» одного з провідних діячів СФІО історика і публіциста А.Зеваеса [452, 96–98; 488, 76].

Загалом в історіографії міжвоєнної доби висловлювалися різні думки щодо характеру і змісту безпеки та шляхів її досягнення. Більшістю авторів увага концентрувалася на двох її кардинальних аспектах: факторі німецької загрози і загрози з боку більшовицької Росії. У загальному вигляді відзначалися розбіжності у підходах до розв'язання цих проблем з боку соціалістів та усіх інших партій Третьої республіки.

Разом з тим за межами розгляду перебували такі важливі аспекти теми, як відображення проблем безпеки в політичних платформах партій, їх ставлення до Версальської системи, як гаранту безпеки, до німецького і російського питань, до союзників воєнної доби, до союзів на Сході Європи тощо.

Вже після національної катастрофи 1940 р. деякі історики, які перейшли на нелегальне становище і брали участь у Русі Опору (Ж. Монтін'ї, А. Жеро), зробили спробу розібратися в причинах краху своєї країни і неспроможності Франції реалізувати прагнення до безпеки після Версалу [460; 427]. У червні – серпні 1940 р. М. Блок, один із засновників школи «Анналів», написав книгу «Дивовижна поразка». Заарештований гестапо за організацію загонів франтирерів («вільних стрільців») в Ліоні, він був розстріляний 16 липня 1944 р. Книга побачила світ у 1946 р., після звільнення країни і загибелі автора [395].

Історик-патріот першим спростував твердження, що поразка була наслідком «недоречності командування». Користуючись принципом історизму він розглядав процес поразки в його розвитку, в контексті змін, що відбувалися в історії Франції. Він довів, що однією з причин поразки став «загальний застій», який виник в результаті насадження догмату, «породженого наслідками битв 1914–1918 рр.» З цієї нагоди М. Блок засудив правих, які спочатку сповідували шовінізм, а потім вдалися до умиротворення Гітлера. Він дорікав їм за «надмірну» зовнішню політику, що не узгоджувалася з послабленням нації після перемоги 1918 р., яка відібрала багато сил [395, 9–13].

В роки Другої світової війни навколо сакраментальних проблем Третьої республіки та причин її поразки у 1940 р. продовжувалася ідейна боротьба. Консервативні, праві автори Ж. Колло, Е. Лаппорт [407; 448] та інші вбачали причини краху у розколі нації внаслідок «комуністичного заколоту» і «безмежності» демократії, яку уособлювали соціалісти і радикали. У цей період набула поширення концепція, що пропагувалася Віші, за якою війна була програна внаслідок величезної чисельної переваги німецької армії і що перемир'я 22 червня 1940 р. в Комп'ені в цих умовах стало єдино можливим. Слабкість же Франції пов'язувалася з існуванням в ній республіканського режиму, нездатного забезпечити безпеку країни, і Народного фронту, який поглибив розкол нації [407, 39,53; 448, 88].

В цілому поза увагою істориків у 20–40-х роках залишалися важливі напрямки, без яких дослідження проблем безпеки не може бути вичерпаним. Це, зокрема, кристалізація уявлень про характер і сенс безпеки у лавах політичного світу та осмислення її суті основними політичними формуваннями Третьої республіки. За дуже рідкісними випадками (праці П. Ренувена, Е. Буржуа, присвячені драмі Першої світової війни та її наслідкам) не зверталася увага на таку важливу передумову врегулювання, як здобуття гарантій безпеки під час укладення Комп'єнського перемир'я і Версальського мирного договору. При наявності численних робіт, присвячених німецькому питанню, як квінтесенції проблеми безпеки, розгляд його в політичних і парламентських колах після ратифікації Версальського договору залишався в контексті дипломатичної історії. Така складова безпеки, як відносини з союзниками і Радянською Росією, вивчалися як похідні від політичної кон'юнктури і були підпорядковані обґрунтуванню і виправданню силових методів в політиці урядів і партій Національного блоку.

Після звільнення Франції і скликання нових міжнародних конференцій (Ялтинської, Потсдамської, Паризької, сесій Ради міністрів закордонних справ та ін.), на яких вирішувалася доля післявоєнного світу, позиції авторів в методологічному та концептуальному сенсі починають змінюватися.

Історіографія другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Увага до ситуації, що склалася після закінчення Першої світової війни значно зросла після звільнення Франції у липні 1944 р., коли перед країною постали майже ті ж проблеми, що і в 1918 р., зокрема і в сфері безпеки. Судові процеси над винуватцями катастрофи 1940 р., зрадниками і колабораціоністами, особливо над главою Віші маршалом Ф. Петеном, загострили питання про витоки трагедії. Потік літератури, який з'явився в цей період, продовжував полеміку, чвари і звинувачення попередньої доби. Історичні і публіцистичні твори були політизовані і відображали загальну атмосферу, що склалася. У більшості праць історія Третьої республіки після перемир'я 1918 р. розглядалася як процес визрівання нової загрози зіткнення з Німеччиною. Водночас робилися спроби переосмислити характер подій і запропонувати нові оцінки минулого під впливом суттєвих змін, що відбулися в світі (посилення Заходу і зростання американської присутності у Європі, створення НАТО і початок західноєвропейської інтеграції). Це знайшло відображення у формуванні нових методологічних і концептуальних засад, розширенні джерельної бази досліджень, підвищенні їх наукового рівня.

Проблема безпеки Франції в працях 40–50-х років ув'язувалася з драмою двох світових війн, німецької окупації і феноменом Руху Опору. Як і раніше, вона розглядалася переважно в контексті міжнародних відносин і загальної історії Третьої республіки. В міру розпалювання «холодної війни» посилюються антикомуністичні і антирадянські акценти.

Провідне місце продовжувала посідати політико-дипломатична школа, яку блискуче представляли в цей період П. Ренувен, Ж. Дроз, Ж. Барьєті, Ж.Б. Дюрозель, А. Каспі. Політичні дискусії навколо проблем краху Третьої республіки і конституювання Четвертої, формування військово-політичних блоків і початку європейської інтеграції наштовхувалися на аналогії 1918–20-х років. У працях, що з'явилися в цей період, за традицією ретельно розглядався комплекс франко-

німецьких відносин, проблеми західного союзу і союзів Франції.

В умовах створення ООН та її перших кроків по врегулюванню конфліктів відроджується інтерес до Ліги Націй, її невдалої ролі «колективного гаранта», до економічних і соціальних факторів безпеки, які практично не розглядалися в історіографії міжвоєнної доби. Знову привертають увагу дослідників територіальні проблеми мирного врегулювання, репарації, «рейнське питання» і питання «природних кордонів». Серед праць, присвячених цим проблемам, варто відзначити студії помічника секретаря Міжсоюзницької комісії з рейнських територій П. Біну, відомого політичного діяча, публіциста й історика Ж. Бонне, політолога Е. Вейя-Рейналя, істориків ліберального спрямування Ж. Мадоля і П. Рідматтена [394; 397; 485, 453, 478]. Як і після Першої світової війни, суть негараздів з безпекою автори шукали в німецькій агресивності і реваншизмі. Своєрідним методологічним камертоном стали положення, що містилися у висловлюваннях і працях генерала Ш. де Голля, голови Тимчасового уряду (1944–1946 рр.), майбутнього президента П'ятої республіки. У «Воєнних мемуарах», що з'явилися у 50-х роках, торкаючись періоду після 1918 р., він писав: «Було зрозуміло, що закінчення війни не гарантувало миру. В міру того, як Німеччина відбудовувала свої сили, вона поверталася до своїх попередніх домагань. Тоді як Росія була цілком зайнята своєю революцією, а Америка трималась осторонь від європейських справ, тоді як Англія потурала Берліну, щоб Париж мав потребу в її допомозі, а заново відтворені держави Європи були ще слабкі і розрізнені, Франції сам на сам доводилося стримувати Німеччину і вона дійсно намагалася це робити, але робила непослідовно. Спочатку наша політика під керівництвом Пуанкаре вдалася до примушення Німеччини, потім за ініціативою Бріана робила спробу примирення з нею і кінець кінцем стала шукати порятунку в Лізі Націй. Проте німецька загроза ставала все більш реальною» [340, 183 – 184].

Під час мирного врегулювання 40-х років (рішення Потсдамської конференції липня 1945 р. щодо Німеччини, розподіл її на окупаційні зони, здійснення денацифікації і демократизації, розв'язання репараційного питання і проблем Саара, конституювання двох німецьких держав та ін.) як своєрідні коментарі до політики переможців було видано низку праць щодо мирного врегулювання 1918–1920 рр. Виходили загальні праці, в яких події і проблеми Першої світової війни та її наслідків розглядалися з урахуванням національної драми 1940–1944 рр. Серед авторів були французькі емігранти, як правило, відомі політичні і державні діячі, які залишили батьківщину після окупації, учасники Руху Опору і ті, хто вичікував – представники колабораціоністського табору, які підтримували Віші. Підходячи до подій 1918–1920 рр. з позицій своїх політичних переконань і набутого досвіду, вони вважали трагедію 1940 р. наслідком неурегульованості проблеми безпеки. Загалом у працях політичних функціонерів, публіцистів і журналістів, парламентаріїв і підприємців, професійних істориків і діячів мистецтва і культури відчувається відлуння запеклих політичних суперечок. В них виправдовуються позиції окремих лідерів, партій і осередків і засуджуються дії політичних суперників.

Одним з перших прикладів політичних підходів до трактування причин «національної катастрофи» стала збірка, видана у 1945 р. в Монреалі групою французьких емігрантів, політиків і публіцистів різних політичних поглядів, серед

яких були Ж. Бенуа-Леві, Г. Коен, П. Кот, А. Койре, А. Ложье, Б. Міркін-Гітцевич, П. Віньо та ін. У книзі вміщено серію статей, підготовлених у Вільній школі вищих студій Нью-Йорка. У передмові один з редакторів, віце-президент школи і відомий публіцист Б. Міркін-Гітцевич підкреслював, що метою авторів є сприяння утвердженню «безпечного миру і провідного місця країни у післявоєнному світі» [444, 39–40].

Близький до війни до радикалів, міністр авіації в урядах Народного фронту П. Кот, який перебуваючи в еміграції в США встановив контакти з Москвою і вдався до вивчення марксизму [438, 354, 413], пов'язував причини негараздів Франції з націоналістичною політикою великого капіталу і діячів, що піддалися його тиску. Він вбачав витоки краху у відмові від визнання Радянської Росії і підтримці німецької демократії, що, за його зауваженням, полегшувало нацистам руйнування Веймарської республіки [444, 54–58].

Значний внесок у дослідження політичної історії Франції першої повоєнної доби зробив історик правого спрямування Е. Бо де Ломені. Йдеться про його праці «Дебати з ратифікації Версальського договору» (1945) і «Відповідальність буржуазних династій (1947–1954)». Вони розкривали суть і характер боротьби в лавах політичного світу у 1918–1924 рр. щодо врегулювання післявоєнної ситуації, зокрема і в сфері безпеки. Обидві праці з'явилися в напруженій політичній атмосфері, незабаром після звільнення країни від німецької окупації, і віддзеркалювали жорстке протистояння у зв'язку з конституюванням IV Республіки і тлумаченням німецького питання [388; 389]. Проаналізувавши дебати 1919 р. у палаті депутатів і відгуки у пресі щодо ратифікації Версальського договору, Е. Бо де Ломені піддав критиці майже увесь політичний бомонд Франції за його нездатність зберегти «здобутки перемоги» і домогтися від Німеччини виконання зобов'язань [388, 50–52]. Однак, причин такого явища він не розкриває. Праця мала занадто політизований характер і, як зауважив сам автор у передмові, була прямим попередженням Тимчасовому режиму генерала де Голля, щоб запобігти фатальних помилок, до яких у свій час вдалися політики Третьої республіки [388, 5].

Бо де Ломені, таким чином, залишився відданим думкам про «втрачену перемогу», які активно поширювалися і пропагувалися в правих колах ще з часів Версальського договору.

У свою чергу відомий політичний і державний діяч, письменник і публіцист П. Рейно вбачав причини негараздів міжвоєнної доби в ментальності нації. В історико-публіцистичній праці «Франція врятувала Європу», що з'явилася друком у 1947 р., узагальнюючи настрої, які розповсюджувалися після перемоги 1918 р., він писав: «Опинившись перед проблемами, розв'язання яких дозволило б Франції уникнути смертельної небезпеки, французи, під дією пристрастей внутрішньої боротьби і побоювань мати вигляд прихильників війни, відчуваючи страх перед комунізмом, виявили себе конформістами. Вони не мали бажання щось змінювати ні в своїй фінансовій системі, ні в армії, ні в системі союзів. Об'єднання, угруповання, партії (за винятком комуністів, які виступали за союз з Росією) одностайно висловлювались за збереження статус-кво» [314, 58]. В праці Рейно була присутня слухна думка про те, що неузгодженість між партіями і їх антикомуністична упередженість вели до «стагнації» в зовнішньополітичній сфері. Прагнення до збереження статус-кво (в

контексті логіки автора його слід розуміти як недоторканість Версальської системи) згодом, в 30-х роках, коли міжнародна ситуація різко змінилася, обернулося розпадом союзів і нівелюванням гарантій безпеки.

У 1950-ті роки епопея двох світових воєн знайшла відображення в ряді праць цивілізаційного характеру, які створювалися в площині «теорії довгих хвиль» другого (післявоєнного) покоління школи «Анналів» (Ф. Броделя). Інтерес для дослідників становить «Загальна історія цивілізацій», що виходила під керівництвом генерального інспектора Міністерства народної освіти М. Крузе. У вступі до сьомого тому «Сучасна епоха», автором якого був він сам, М. Крузе спирався у її характеристиці на ідеї Д. Кейнса про те, що «ця епоха (до світової війни 1914–1918 рр. – Б.А.) була надзвичайним епізодом економічного прогресу людства», «апогеєм світу ліберального і капіталістичного». Ознакою цього світу він вважав просування до «процвітання націй» і «загальне відчуття безпеки». Проте світ, що прийшов на зміну цій «прекрасній епосі», зазнав великих струсів війни і російської революції 1917 р. Всі спроби відновлення старого порядку речей заради відродження «золотого віку безпеки» і «солодкого життя» зазнали краху». Неспроможність врегулювання ситуації після війни 1914–1918 рр. М.Крузе вважав симптомом «присмерку Європи» і поглиблення всесвітньої кризи [432, 1–7]. Такі думки були своєрідною реакцією на послаблення західної системи після Другої світової війни і розпалювання «холодної війни».

Праці, що з'явилися в період 1950–60-х років, побудовані на обмеженій джерельній базі: в основному це були мемуари, спогади, деякі публіцистичні твори. Одна з перших монографій, де наводилися фрагменти парламентських дебатів, була «Політична історія Третьої республіки», яку розпочав на початку 1950-х років і видав два томи депутат парламенту Жорж Боннефу. Останні три томи, присвячені міжвоєнній добі, продовжив його син, теж депутат, Едуард Боннефу, як данину пам'яті батька. У третьому томі, де розглядався період 1919–1924 рр. і який відображав ліберальні погляди автора, доводилась думка про відданість Франції справі миру і демократії. Е. Боннефу з явною симпатією змальовував діяльність лівореспубліканських, демократичних угруповань радикалів і республіканських соціалістів, підкреслював їх налаштованість на діалог з ліберальними партіями і урядами Веймарської Німеччини та їх союзниками [396, 65]. Однак автор не ставив за мету з'ясувати відмінності у підходах радикалів і правих до проблем безпеки. Виникає враження, що він їх просто не вбачав, чи не приділяв уваги.

Пік публікацій з проблем зовнішньої політики і безпеки (в контексті вивчення загальної історії республіки міжвоєнної доби) припадає на 60–80-ті роки. Це було пов'язано з ювілеями Третьої республіки (1870 і 1875 рр. – проголошення республіки і прийняття конституції), а також серйозними змінами у Західній Європі у зв'язку з поглибленням інтеграційних процесів. Серед політичних факторів, що впливали на вивчення питань врегулювання світу після Першої світової війни і проблем безпеки, слід назвати франко-німецький договір 18 січня 1963 р. Він заклав підвалини, юридичне підґрунтя зближення і співробітництва Франції та ФРН, закріпив їх провідне місце в європейському співтоваристві. Другим важливим чинником виявилась нова «східна політика» соціал-демократичного уряду Німеччини, яка сприяла визнанню післявоєнних реальностей, непорушності

кордонів і нормалізації відносин ФРН з СРСР, Польщею і Чехословаччиною, на той час з НДР тощо. Це сприяло загальній розрядці міжнародної обстановки. Відтак, парадигма безпеки пересувалась в іншу площину: змагання між двома блоками, а негаразди всередині західного суспільства XIX – першої половини XX ст. все більше ставали надбанням академічної науки, а не політичних чвар.

В історіографії 60–80-х років продовжувався аналіз проблем, що традиційно вважалися серцевиною французької безпеки (німецького і російського питань, гарантійних пактів з Англією і США, союзів на Сході, укріплення армії та ін.). Разом з тим посилюється інтерес до феномену «священної єдності», як найвагомішого фактору досягнення перемоги і забезпечення стабільних позицій у післявоєнному світі. Тим самим було започатковано вивчення ідеологічного аспекту в обґрунтуванні безпеки. В працях Ж. Шастене, Ф. Бернара, А. Азема і М. Винока, Р. Ремона містились вказівки на суто націоналістичні підходи, притаманні правим і застосування «інтернаціоналістських» моделей представниками поміркованих, лівореспубліканських угруповань і соціалістами [404, 68–69; 393, 5–7; 376, 200–201; 471, 374–375].

Більшість праць з історії Франції, її зовнішньої політики і міжнародних відносин, що належали історикам Ж. Шастене, К. і А. Амброзі, Ж. Нере, Ж.-П. Азема, М. Віноку, М. Бомону, Е. Боннефу, були виконані у «доброму, старому» позитивістському дусі [405; 370; 462; 376; 396]. В них розглядалися перипетії Паризької конференції, боротьба в таборі переможців, ставлення урядів Ж. Клемансо, А. Мільєрана, А. Бріана і Р. Пуанкаре до розв'язання післявоєнних проблем. Ж. Шастене торкався розбіжностей у лавах політичного світу щодо положень договору. Здебільшого він акцентував увагу на «бунті» маршала Фоша проти «батька перемоги» внаслідок рейнської політики останнього [404, 218]. Розмаїття думок, висловлюваних різними авторами, відбивало слабку обізнаність із суттю проблем, що постали перед країною у сфері безпеки. Так, М. Бомон доводив, що їх не можна було врегулювати на базі пацифістських пунктів вільсонівської програми. Він виправдовував зовнішню політику Ж. Клемансо, підкреслюючи, що останній домагався реальних гарантій безпеки для країни, тоді як Вільсон виходив з ідеалістичних міркувань про можливість справжнього примирення з Німеччиною [386, 330–331]. В книзі «Руйнування миру» Бомон висловив думку, що період 1918–1923 рр. був «дуже далекий від почуття спокою за світ, створений переможцями». Причину нестабільності він вбачав в унеможливленні застосування договорів внаслідок розбіжностей між союзниками та в розповсюдженні більшовицької пропаганди з боку Росії, яка «відкололася від західної цивілізації» [387, 27]. Третій розділ книги Бомон так і назвав «Революційна зараза у Європі (1918–1919)». Вогнищами цієї «зарази» він представив Третій Інтернаціонал, революцію 1918–1919 рр. у Німеччині і революцію в Угорщині. Стрижнем французької політики вважав намагання згуртувати навколо Франції держави, «стурбовані тим, як запобігти зростанню німецької потужності» [387, 28, 32].

В цей період французькими ученими були зроблені вагомі кроки у розширенні проблематики досліджень. З суто критичних позицій щодо політики «корифеїв» Третьої республіки у післявоєнну добу виступив історик ліберального спрямування Ф. Бернар. В монографії «Кінець одного світу» він акцентує увагу на соціально-

економічні й демографічні фактори, політику і психологію, уявлення про світ, що панували у французів, ментальність еліти. Бернар доводив, що надмірні претензії правих до утвердження провідних позицій в Європі, базувалися на «ілюзіях потужності Франції». Намагання принизити та розчленувати Німеччину, за що виступав лідер монархістів Ш.Моррас, він трактував як «антинімецький расизм» [393, 11].

Великого розмаху набула тенденція до вивчення партій і партійно-політичної боротьби. Поряд із дослідженнями історії, змісту, характеру, структури, політичних настанов, програм і платформ правих і поміркованих партій у Франції з'являються праці, присвячені і лівому флангу політичного спектру: соціалістичної (СФІО) і комуністичної партіям. Однією з ґрунтовних праць, в яких аналізувалась міжнародна політика соціалістів та їх ставлення до проблем війни, миру, революцій та безпеки, є монографія доктора політичних наук Центру наукових досліджень Р. Гомбена «Соціалізм і війна. СФІО і французька зовнішня політика між двома світовими війнами.» (1970). В ній розкриваються стратегічні та зовнішньополітичні концепції СФІО, її ставлення до набуття гарантій безпеки в період між двома світовими війнами. Він доводив, що хоча парламентська група соціалістів була проти ратифікації Версальського договору, однак у статті 23 договору, де йшлося про репараційні зобов'язання, вона вбачала закріплення принципу громадянської відповідальності Німеччини. Водночас соціалістична фракція виступала проти курсу на перманентні домагання до Німеччини і примушення її до таких сплат, які вона була не в змозі витримати економічно [429, VI–VII]. Як приклад імперіалістичних підходів, дослідник навів політику уряду Р. Пуанкаре. Єдиною конструктивною опозицією в країні він вважав соціалістичну партію, яка, за його твердженням, прагнула до вирішення німецького питання з урахуванням інтересів обох країн. [429, 44–45].

Як правило в загальних працях і дослідженнях політичної історії проблема безпеки згадувалася французькими авторами побіжно, передусім у зв'язку зі ставленням політичних сил до мирного врегулювання.

Фактор безпеки розглядався також у працях істориків-міжнародників, які продовжували традиції політико-дипломатичної школи. В більшості з них слушно підкреслювалося, що німецьке питання залишалось серцевиною французької безпеки. В методологічному плані в основу дослідження покладалися геополітичні й геостратегічні підходи. Так, Ж. Барьєті, директор Інституту сучасної історії факультету історичних наук у Страсбурзі, констатував: «Розуміли це французи чи ні, але життя Франції значною мірою залежало від сусідства з Німеччиною і від стану німецько-французьких відносин: географія зумовлювала історію» [383, XV].

Камертоном для визначення проблеми безпеки Франції у світлі міжнародних відносин стали праці академіка П. Ренувена, що з'явилися після 1944 р. «Озброєний» досвідом двох світових війн, провідний історик досліджував міжнародні відносини другої половини XIX–XX ст. Після Другої світової війни він суттєво поглибив проблематику, звернув увагу на внутрішні фактори, що впливали на реалізацію зовнішньополітичного курсу держав і розстановку сил на міжнародній арені. Капітальна 8-томна праця «Історія міжнародних відносин», що виходила під його редакцією в 50-х роках, стала класичною і витримала кілька видань на Заході.

П. Ренувен був автором останніх трьох томів. У сьомому томі, де аналізуються міжнародні відносини і дипломатія часів Першої світової війни і післявоєнної доби, автор безпосередньо звертається до проблем франко-німецького двобою, союзницьких відносин, феномену російської революції, національних рухів народів Центрально-Східної і Південної Європи і утворення нових незалежних держав, мирного врегулювання на Паризькій конференції 1919–1920 рр., утворення і ролі Ліги Націй як механізму колективної безпеки. У центрі уваги П. Ренувена опинилися не лише міжнародні фактори і дипломатія. Він торкається соціально-економічних, політичних, духовних явищ, проблем масової свідомості, ментальності і психології, що збагачує уявлення про специфіку епохи. Залишаючись переважно на платформі політико-дипломатичних трактовок міжнародного життя, він разом з тим шукає зв'язок між зовнішніми і внутрішніми факторами. Ренувен відзначає різні позиції в політичних колах в підходах до врегулювання післявоєнних проблем, зокрема і щодо здобуття гарантій безпеки [434, 65].

Продовженням і поглибленням дослідження цих питань стали його праці, присвячені укладенню Комп'єнського перемир'я і Версальського договору. Тут він безпосередньо торкнувся теми реакції на ці визначальні для Франції події в лавах політичного світу. Ренувен спеціально відзначив незадоволення, яке виявилось в середовищі правих партій щодо підсумків війни і нездатності урядів зберегти «здобутки перемоги». Він підкреслював, що «уряд (Клемансо – Б.А.) більшою мірою був схильний... до точки зору правих, коли йшлося про безпеку країни» [475; 476, 31].

Народження Версальської системи П. Ренувен пов'язував, як і М. Крузе, з наступом нової епохи, кризою парламентаризму та ліберального суспільства, що утвердилось до війни на Заході. Значну роль в цьому процесі він відводив російській революції і поширенню більшовизму. Водночас велику увагу він приділяв утворенню нових держав наприкінці війни і визначив роль переможців в їх конституюванні. Ренувен доводив, що молоді держави відігравали важливу роль в системі французьких союзів, як своєрідного антибільшовицького кордону. Виступаючи 9 листопада 1968 р. на colloquium в Реймсі з нагоди 50-ї річниці Комп'єнського перемир'я, він підкреслював антидемократичний характер більшовицької влади, її намагання відновити панування на терені колишньої імперії, що створювало загрозу європейській демократії [408, 6].

Починаючи з 60-х років, з'являються роботи Ж.-Б. Дюрозеля, професора Сорбонни – «Зовнішня політика Франції з 1914 до 1945 рр.», «Франко-німецькі відносини з 1914 до 1939 рр.», у підмурок яких був покладений його університетський курс, відома «Історія дипломатії з 1919 року до наших днів», що зазнала 11 видань і 1995 р. була видана українською мовою [421; 422; 420].

Ж.-Б. Дюрозель ретельно проаналізував перипетії міжнародних подій після закінчення світової війни. Він наполягав на тому, що у вивченні періоду 1914–1945 рр. основною залишається проблема війни, яку Франція двічі пережила за життя одного покоління. Його концептуальні підходи ґрунтувалися на положенні, що після 1918 р. політичне життя, і внутрішнє, і зовнішнє, визначалося спочатку наслідками війни, а потім – зростанням її загрози. У політиці взагалі домінуючою залишалася проблема безпеки [422, 2]. Він також звернув увагу на колективну

психологію, роль націоналізму, інтернаціоналізму й пацифізму; на уявлення у масовій свідомості характеру війни й суті перемоги. Непересічний історик у цьому зв'язку акцентував увагу на надіях, що вкоренилися у французькому суспільстві щодо цілковитого усунення німецької загрози після укладення мирного договору. Такі настрої він вважав «стабільними феноменами» французького життя навіть тоді, коли виявилась їх примарність. Серед «рухомих» феноменів Ж.-Б. Дюрозель називав ентузіазм 1914 р., який вплинув на характер післявоєнного врегулювання, але зник через невдоволення його підсумками. Історик не переоцінює «ейфорію 1918 р.», тобто почуття перемоги, як інші автори. Разом з тим він вказує, що у суспільній думці переважала тенденція примушення Німеччини до підписання жорсткого договору, як наслідок величезних жертв і руйнувань військової доби [421, 129].

Доводячи, що проблема безпеки домінувала у французькій політиці, він писав: «Держави-переможниці, надто Франція і Бельгія, вважали в 1918–1919 рр., що головне – це гарантувати безпеку світу перед можливим відродженням німецької могутності. Щоб досягти цього, вони виробили цілу низку військових і політичних гарантій. Військовими гарантіями передбачалося обмеження озброєнь Німеччини, демілітаризація Рейнської області, окупація». Він слушно зауважив, що репараційне питання теж було «тісно пов'язане з проблемою гарантій проти Німеччини [539, 13, 16].

У своїх студіях Дюрозель спирався на документи французьких архівів, переважно Архіву Міністерства закордонних справ. В університетському курсі він повідомляє про них без будь-яких посилань. Водночас він звертає увагу на позиції правих партій і угруповань, які наполягали на реалізації «здобутків перемоги» і розглядали як справедливі претензії до Німеччини, а також на позиції їхніх політичних супротивників з табору лівореспубліканських партій і соціалістів. Останні, відзначав він, виступали під гаслами інтернаціоналізму, тобто узгодження спільних підходів з союзниками і робили наголос на пацифістських методах, діалозі з німецькою демократією тощо [422, 13–17].

В роботах, присвячених міжнародній тематиці, детально аналізувалися проблеми післявоєнного врегулювання, передусім, пов'язані з укладенням мирних договорів і утворенням нової світової системи, в якій закріплювалися прагнення переможців, зокрема в сфері безпеки (Ж. Барьєті [383], Ж. -Ж. Беккер [391], Р. Бурназель [400], Ж. Дроз [417], Е. Жіро [427], А. Каспі [441], П. Мікель [457], П. Рен [467]). Водночас в них містилися думки і повідомлення щодо ставлення різних політичних угруповань (від крайніх правих до соціалістів) до вирішення зовнішньополітичних питань, які не відокремлювалися від проблем безпеки. Автори відзначали, що прагнення до рішучих і навіть силових акцій, перш за все заради примушення Німеччини до виконання зобов'язань по договорах, збігалися з настроями громадськості і відбивали «дух перемоги», що утвердився у Франції після укладення перемир'я. Пов'язуючи такі настрої з внутрішньою ситуацією, вони доводили, що така позиція правих зумовила їх підтримку з боку виборців на виборах 1919 р.

Відгук у політичних і громадських колах на укладення Версальського миру проаналізував П. Мікель. Він насамперед звернув увагу на внутрішній аспект

проблеми безпеки: бажання урядових (правих) партій відновити «національний союз», щоб продемонструвати під час роботи Паризької конференції «солідарність політичних інтересів у Франції» [457,11].

В працях П. Ренувена, Ж.-Б. Дюрозеля, Ж. Дроза, Ж. Бар'єті, Р. Бурназеля, [434, 539, 417, 383, 400] фактор безпеки, що постав перед Францією внаслідок і після Першої світової війни, розглядався через призму міжнародних відносин, розбудови нової світової системи, радянського феномену тощо. Пануючою, особливо у ряду дослідників (К. Грюнвальда, М. Мурена) залишалася думка про відповідальність Німеччини за загострення міжнародного становища внаслідок виявів реваншизму і неможливість збереження союзницьких відносин з Росією після встановлення тут більшовицької влади [430,19; 461, 24, 45–46].

Відносно реакції у Франції на дії німецької сторони висловлювалися різні думки – від засудження надмірних претензій з боку монархістів до критики соціалістів, які доводили необхідність «інтернаціоналістських» підходів і домовленостей з німецькими пацифістами. К. Грюнвальд і М. Мурен писали про небезпеку більшовицької експансії. Разом з тим вони підкреслювали доречність курсу, запропонованого на початку 20-х років деякими лідерами партії радикалів (Е. Ерріо, А. де Монзі, Ж. Кайо), які намагалися залучити до реалізації французької і колективної безпеки Радянську Росію [430,14; 461, 39].

У Франції з'явилося чимало праць з історії слов'янських народів Східної Європи, зв'язків Франції з державами, що утворилися на терені колишньої Австро-Угорської імперії і Російської держави ([432]; П. Манту [454]; Р. Мартель [456]; М. Пуласкі [466],). Проте зовсім відсутнім залишався «український фактор», який, як свідчать документи, відігравав певну роль у формуванні французької стратегії на Сході.

Традиційно в історіографії розглядався «східний» напрямок французької політики. Чільне місце тут посідали дослідження російського питання, Російської революції 1917 р. і феномену більшовизму під кутом його загрози справі союзників щодо утворення нової міжнародної системи (Р. Бурназель [400]; Е. Карер д'Анкосс [402]; Р. Гоше [426]; К. Грюнвальд [430]; Р. Мартель [456]; М. Мурен [461]). З позицій солідарності з Жовтневою революцією розглядався її феномен у комуністичних виданнях (Ж. Дюкло [418]; [449]).

У загальному контексті східноєвропейських проблем розглядалися питання ставлення Франції до «принципу націй». Цікавою в цьому сенсі є книга відомої дослідниці Е. Карер д'Анкосс «Розколота імперія. Повстання націй в СРСР», що з'явилася друком у 1978 р. В розділі, присвяченому російській революції та розв'язанню національного питання, автор звернула увагу на політику союзників, передусім Франції щодо Росії. Карер д'Анкосс відзначала, що вона відображала розбіжності в урядових і політичних колах Заходу стосовно планів федералізації. Карер д'Анкосс одна з перших вказала на протиріччя між офіційними заявами про відданість принципу самовизначення націй та його практичною реалізацією на Сході, що, за слушним зауваженням автора, заклало грона майбутніх конфліктів і війн. Вже тоді вона назвала національні проблеми СРСР «паливним матеріалом», який здатний підірвати державу [402, 54].

Підводячи підсумки досягненням французької історіографії з проблем зовнішньої політики і безпеки Франції після Першої світової війни, слід підкреслити як її велику заслугу постійне удосконалення методології і концептуальних підходів. Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття відбувається своєрідний ренесанс чи повернення до «історії подій», але на підґрунті «історичного синтезу» і багатофакторності, з урахуванням явищ масової психології, ментальності і міфологічності світосприймання. З цього приводу доречно згадати велику постать П. Ренувена. Розуміючи, як і Ф.Бродель, значення процесів «довготривалості», він рішуче заперечував зневажливе ставлення до «історії подій». У потоці політичного життя він вбачав не «пил дрібних фактів», а важливий, інколи й основний фактор міжнародних відносин [477,14].

На західну історіографію другої половини ХХ – початку ХХІ ст. проблем безпеки міжвоєнної доби, зокрема і французької, суттєво впливали існування двополюсного світу і рецидиви «холодної війни», розпад радянського блоку і СРСР, розширення Європи на Схід, етнічні конфлікти і війни на Балканах, спалахи міжнародного тероризму, реакція на ці події з боку ЄС, НАТО и США. Національна безпека у новітню добу пов'язується з причинами, характером, підсумками і наслідками Першої та Другої світових війн. Варто говорити про поглиблення тематики, поширення джерельної бази, певне корегування загальноновизнаних напрацювань. Відбувається переосмислення феномену світової війни і формування на підставі накопиченого дослідницького матеріалу нових світоглядних і концептуальних моделей розвитку демократичного суспільства.

Тематика періоду 1918 – 1924 рр. досі залишається в сфері інтересів французької історіографії. На рубежі ХХ – ХХІ ст. з'явилося ряд праць, в яких знайшли відображення різні сторони політичної, міжнародної і духовної історії Франції цієї доби, які дозволяють глянути на фактори безпеки під новим кутом. Знаковою в цьому плані є книга відомих французьких істориків К. Ніколе, М. Вовеля, Р. Юара і Р. Мартеллі «Пристрасть до Республіки». Вона охоплює майже 200-річний часовий відрізок французької історії і присвячена найбільш драматичним періодам в історії республіканської ідеї і практики у Франції. В контексті проблематики безпеки найбільший інтерес викликає нарис Р. Мартеллі «Республіканська ідея у Франції у ХХ ст.», в якому він, зокрема, доводить специфіку утвердження республіканської ідеї в свідомості французів в умовах війн, революцій і виявів авторитаризму і тоталітаризму [463, 227–250]. Висновки автора нарису підкріплюють думки про те, що ідея французького республіканізму під час і після Першої світової війни протистояла духу германізму, пруського мілітаризму і покладалася у підмурок концепцій безпеки.

У сучасній літературі стає помітним зміщення акцентів у виявленні конфліктності французької історії першої половини ХХ ст. Для К.Дельпора події 1940 р. вже не є «національною катастрофою», до речі такого терміну він не вживає, а лише «тимчасова поразка». Загрозу ж національній безпеці і демократії він пов'язує не стільки з фактором Німеччини, скільки з експансією більшовизму і внутрішніми конфліктами, на що постійно звертає увагу [414, 27, 47, 50–55].

У 2001–2002 рр. з'явилися дві праці, присвячені одній і тій же події – Паризькій конференції і підписанню на ній Версальського мирного договору. Перша належить

відомому історичу Ж.-Ж.Беккеру, професору Університету Париж – X (Нантер). Принципово його підходи не відрізняються від положень, що стали набутками дипломатичної школи. Розглянув перипетії укладення Комп'єнського перемир'я і мирного договору з Німеччиною державами «четвірки» (Франція, Британія, Італія, США) він у свою чергу вважає причинами невдалого договору не стільки вияви революційних і визвольних рухів і протидію з боку Німеччини, скільки «глибокі розбіжності між переможцями» [390, 122].

Праця одного з кращих воєнних істориків Франції П. де Гмелена «Версаль 1919 . Хроніка фальшивого миру» містить авторську концепцію вже в самій назві [428]. Уся робота присвячена доказу того, що: «Версальський договір мусить розглядатися як спроба започаткувати нову епоху на руїнах попередньої. Марна справа і, перш за все тому, що замість того, щоб усунути мотиви можливого конфлікту у майбутньому, він сприяв тільки його розмноженню. З цієї нагоди, післявоєнна доба могла бути лише перемир'ям, що постало за фальшивим миром» [428, 404]. Однак де Гмелен обмежується лише констатацією, не вдаючись до обґрунтування думки, яка утвердилася як головна в сучасній західній історіографії.

Для історіографії міжнародних відносин версальської доби і конфліктів в державах, що брали в ній участь характерною рисою залишається ілюстративність, певна фрагментарність, інтерес до духовних факторів і неординарних обставин, що впливали на прийняття рішень. Практично не змінюється джерельна база: як правило це офіційні публікації документів, спогади, мемуари. В працях, що називалися фрагментарно використовуються архівні документи і протоколи парламентських дебатів, обмаль матеріалів преси і публіцистики.

Варто зауважити, що в цілому у (французькій) історіографії проблема безпеки залишається на другому плані. Питання можливості її вирішення в рамках Версальської системи не порушуються. Відсутні спеціальні дослідження щодо внутрішньополітичної боротьби з проблем безпеки, як і окремих її аспектів. Відгуки на цю проблему можна знайти в капітальних біографічних працях Т.Тел'є і Ж.-Н. Жанненея, присвячених таким відомим постатям як харизматичний діяч «правої» П. Рейно і промисловець, керівник найпотужнішої організації патронату Коміте де Форж (Комітет важкої індустрії) Ф. де Вандель, що з'явилися друком, відповідно, у 2005 і 2004 рр. [484; 439]. Їх наукова цінність полягає у використанні авторами численних архівних матеріалів, передусім з приватних фондів і різноманітних джерел, що відбивають специфіку часу і дають уявлення про роль названих персон в процесах політичного, економічного, воєнного, зовнішньополітичного і дипломатичного врегулювання післявоєнних проблем. Рефреном, в цьому плані проходить і тематика безпеки. Хоча спеціально вона не розглядається, але помітно відчувається при аналізі поглядів і конкретної діяльності цих діячів в роки Першої світової війни і першу повоєнну добу.

В праці Т. Тел'є «Поль Рейно. Незалежна постать в політиці» наводиться багато цікавого матеріалу про початок політичної кар'єри героя, яка припадає на кінець світової війни. Важливим тут є вказівка на розуміння П. Рейно тих загроз, які мусили спіткати Францію при переходу до мирного життя. Автор наводить фрагменти доповіді, зробленої Рейно у серпні 1918 р., із якої видно, що відповідь загрозам з боку німецького військово – промислового комплексу, російського

більшовизму, і революції, що розповсюджувалася в Європі, він вбачав, передусім, в здійсненні політичної реформи у бік посилення виконавчої влади [484, 57].

Сучасні історики порушили, таким чином, у самому загальному вигляді, проблему взаємозалежності внутрішніх і зовнішніх чинників при реалізації стратегії безпеки. Ці питання певною мірою знайшли відображення в роботі Ж.-Н. Жанненей «Франсуа де Вандель в Республіці. Гроші і влада. 1914–1940», друге видання якої з'явилося друком у 2004 р. (перше – у вигляді докторської дисертації, захищеної 12 березня 1975 р. в університеті Париж – 10 Нантер, було видано у 1976 р.)

Ж.-Н. Жанненей, через біографію ділка і політика Ф. де Ванделя, одного з керівників Коміте де Форж і депутата парламенту в роки війни, розкриває підходи представників французького патронату до співробітництва з Німеччиною. В контексті теми представляє інтерес аналіз справи промислового «басейна де Бріє» в Лотарингії, де в роки війни продовжувалося співробітництво компаній де Ванделя з німецькими магнатами [439, 49] і ставлення де Ванделя до рурської акції 1923 р.

Таким чином у французькій історіографії висвітлені важливі аспекти політичної, міжнародної та воєнної історії Франції часів світової війни 1914–1918 рр. і першого повоєнного періоду. Згадуються ідеологічні фактори на базі яких формувалися концепції національної і колективної безпеки. Визначені головні загрози республіканській Франції, які привертали увагу політичного світу до значимості проблем безпеки і формулюванню підходів до їх розв'язання. Однак спеціальних досліджень щодо специфіки і характеру політичної боротьби з проблем безпеки, підходів провідних партій і організацій до її тлумачення та ідеологічного обґрунтування, розв'язання тощо, не проводилося.

Сталі традиції вивчення політичної історії Заходу, міжнародних відносин і пов'язаних з ними питань безпеки склалися в *радянській історіографії*. В 20–30-х роках переважали ідеологізовані оцінки історичного розвитку Західної Європи. Міжнародна політика провідних країн, у першу чергу Франції, характеризувалася як імперіалістична. Проблеми безпеки згадувалися в основному представниками старої дореволюційної професури, такими як Є.Тарле [595, 441–443; Гегемонія, 523–584].

У фокусі інтересів радянських авторів перебували питання соціально-економічного і політичного становища Франції по закінченні світової війни. Багато писалося про її участь в антирадянській інтервенції 1918–1920 рр., зокрема на території України. Початок цим дослідженням поклали праці А. Гуковського, що з'явилися в 20-х роках: «Французька інтервенція на півдні Росії 1918–1919 рр.» та «Французька інтервенція на Україні». Він зосередив увагу на франко-британській угоді грудня 1917 р. щодо розподілу «зони дій» в європейській частині колишньої Російської імперії та відходу України до французької зони [528; 529]. Інтервенція пояснювалася виключно прагненням знищити радянську владу та утвердити французьке панування в Європі після війни. Такого роду постулати були характерними для оцінки зовнішньополітичних цілей «французького імперіалізма».

Загалом у довоєнній радянській історіографії проблеми, що постали в сфері безпеки перед Францією після Першої світової війни, трактувались однобічно. В умовах коли Радянська Росія (СРСР) офіційно не визнавала ані Версальського договору, ані Версальської системи, автори публікацій з французької тематики більше писали про небезпеку з боку Франції, ніж про проблеми її безпеки.

Переважали тенденційні оцінки в дусі сталінського «Короткого курсу ВКП(б)» (1938 р.), які в 30–50-х роках перетворилися на всеосяжні. Вони, як правило, пов'язувалися зі специфікою французького лихварського імперіалізму, зазначеною В.І. Леніним.

Ця концептуальна парадигма знайшла відображення і закріплення в ряді загальних праць з історії Франції новітньої доби, зокрема у третьому томі академічної «Історії Франції» під редакцією А.З. Манфреда, що з'явився друком у 1973 р. Видання зберігало всі ознаки офіційного класового підходу. Тут тлумачилася думка про прагнення французького імперіалізму до гегемонії після закінчення світової війни 1914–1918 рр.: «Французький уряд не хотів зв'язувати себе і вважав, що найсміливіші плани можуть опинитися недостатніми в умовах, коли буде досягнута перемога. Вже на цьому етапі виходили з того, що Франція має домагатися панування у Європі». Тому, на думку авторів книги, підготовлена урядом Клемансо програма компенсації збитків і гарантій безпеки передбачала максимальне економічне, воєнне і політичне послаблення Німеччини [545, 27].

Певні зрушення щодо фіксації самої проблеми, та ставлення до неї в політичних колах Франції з'явилися в працях відомих істориків Ю. Рубінського, В. Смирнова, Д. Пріцкера, С.Н. Гурвич, В.П. Викторова [578; 586; 572; 531, 516].

Співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР (з 1992 р. – РАН), потім аташе з питань культури РФ у Франції Ю.І. Рубінський на основі статистики і політологічних праць французьких дослідників одним із перших в радянській історіографії звернув увагу на важливість проблем безпеки і пов'язав їх з Німеччиною. Він справедливо відзначав, що ці проблеми тяжіли над «поведінкою» французьких партій. Ю. Рубінський і Д. Пріцкер (автор єдиної біографії Клемансо в радянській літературі) вказали на критику Версальського договору в політичних колах Франції, зокрема в середовищі правих [579, 30–31; 586, 249–250, 257–258]. Поразку Клемансо на президентських виборах 1920 р. Рубінський пояснював тим, що праві не пробачили йому «відходу від первісної імперіалістичної програми» на Паризькій конференції, «передусім відмови від вимог лівого берегу Рейну в обмін на обіцянки англо-американських гарантій, які виявилися ілюзорними» [579, 65].

Безпосередньо проблемам внутрішньополітичної боротьби навколо Версальського договору в контексті набуття гарантій безпеки була присвячена стаття Б. Ачкіназі, що з'явилася у «Французькому щорічнику» (М., 1988). В ній доводилося, що зіткнення у французьких політичних колах навколо питань укладення і ратифікації мирного договору з Німеччиною зумовило консолідацію правих і частини поміркованих угруповань в Національний блок, який одержав гору на перших післявоєнних парламентських виборах у листопаді 1919 р. [493].

Найбільш перекрученими в радянській історіографії були питання союзницької інтервенції. Вона подавалася виключно як намагання імперіалістичних держав збройним шляхом ліквідувати завоювання «Великого Жовтня». Тема національних рухів і боротьби народів, що опинилися в зоні англо-французької угоди від 23 грудня 1917 р., за самовизначення грубо спотворювалася. Трактатування французької політики на терені колишньої імперії відрізнялася тенденційністю. Допомога національним урядам, що утворилися тут, подавалася як спроби розчленувати Росію, знищити радянську владу і встановити над ними свій контроль.

З цих позицій відомі постаті радянської історичної науки академік І. Мінц, Б. Штейн, О. Соловйов, В. Васюков та інші засуджували втручання Антанти у російські справи [558; 610; 593; 594; 512].

О. Соловйов, П. Голуб, А. Скаба, Г. Чохелі та багато інших вбачали суть політики союзних держав (Франції) на територіях, що відокремилися від московського центру у встановленні власного панування та економічного поневолення [594; 520; 585; 608].

Отже, в радянській історіографії проблеми безпеки Франції і ставлення до них в лавах політичного світу були порушені в самому загальному вигляді. Обмежена принципами класовості і партійності методологія дослідження не дозволяла дати неупереджену оцінку цим явищам. Поза межами дослідників залишалися питання ідеології безпеки, впливу демократичних традицій на позиції основних політичних формувань, усвідомлення самої проблеми безпеки. Тенденційно тлумачився національний фактор в реалізації французької стратегії у східноєвропейському регіоні. Контакти з національними комітетами чехів, поляків, сербів, хорватів і словенців, спрямовані на відновлення Східного фронту і продовження війни з німцями, розглядалися як форма боротьби проти радянської влади. У статті А. Нарочницького «Радянська Росія і західні держави під час Комп'єнського перемир'я», підготовленої на основі наукової доповіді у Комп'єні 11–12 листопада 1968 р., доводилася, що інтервенція була найважливішою складовою такого курсу західних держав [563].

У сучасній *російській історіографії* за останні 10–15 років відбувся процес зміни методологічних і концептуальних підходів. Розпад СРСР зумовив увагу до національного фактору в усіх його виявах. З його урахуванням почалось вивчення проблем світової війни 1914–1918 рр., світового переустрою, «німецького питання», міжнародних відносин і зовнішньої політики нових східноєвропейських держав (Польщі, Чехословаччини, Югославії, Румунії, Угорщини), причетних до проблем французької і колективної безпеки: роботи А.И. Борозняка [511]; К.Б. Віноградова [519]; Т.М. Исламова [542]; С.В. Кретініна [549]; В.К. Шаццло [609]; [567]; [514]). З'явилися нові погляди на Лігу Націй, як організацію, що уособлювала прагнення до умиротворення і колективної безпеки [560].

Міжнародне становище і безпека після Першої світової війни сучасними російськими науковцями нерідко пов'язуються з національними рухами і процесами державотворення у Східній Європі та кардинальними змінами у розкладці сил, закріплених Версальською системою ([514]; С.В. Кретінін [549]; Т.М. Симонова [584]; С.С. Смирнов [589]). Перегляд парадигми «однобокої» орієнтації на Францію посилив інтерес до феномену Німеччини у ХХ ст., яка, незважаючи на поразку у двох світових війнах, як птах – Фенікс відродилася із попелу (А.Ю. Ватлін [513]). З'являються роботи в яких висвітлюються різні аспекти німецького питання в політичному житті європейських держав, зокрема у Франції міжвоєнної доби. Так, у збірнику «Росія в контексті світової історії», вміщена стаття В. Петрова «Аксійон франсез» і німецьке питання 1918 – 1924 рр.», в якій аналізується ставлення монархістів до цієї найважливішої проблеми французької безпеки [570].

За період незалежності, хоч і повільно, відбуваються позитивні зрушення в українській історіографії актуальних проблем західноєвропейських держав. В

академічних колах пропагуються думки про необхідність виходу української історичної науки на рівень власного, а не запозиченого, погляду на проблеми світу, що є найраціональнішим методом з'ясування органічного зв'язку історії України із загальним процесом розвитку людства (О.П.Рєєнт [574, 4–5]; В.Р. Симоненко [583, 28]).

Найбільшою мірою ці зв'язки простежуються під час Першої світової війни та у післявоєнні роки, коли визвольні змагання українців, перипетії Української революції 1917–1921 рр. привернули увагу світового загалу. Дослідження цих процесів, розпочате речниками української державності М. Грушевським [341; 342], В. Винниченком [339], Д. Дорошенком [535], О. Шульгіним [257], И. Мазепою [354], М. Михновським [355], Д. Донцовим [534], С. Петлюрою [357; 363], П.

Скоропадським [364] та ін., було продовжене істориками і публіцистами діаспори, оскільки в радянські часи навіть постановка проблеми «Франція і національно-визвольна боротьба в Україні» була неможливою. В першу чергу слід назвати фундаментальну працю професора Українського Вільного Університету, викладача Паризького університету, голови Об'єднання українців у Франції В. Косика «Політика Франції щодо України (березень 1917 – лютий 1918)». Робота з'явилася друком в журналі «Український історик» у 1979 р., а 1981 р. видана французькою мовою у Парижі під грифом Сорбонни. (2004 р. в перекладі Т. Марусика перевидана видавничим центром Львівського Національного університету під назвою «Франція та Україна. Становлення української дипломатії») [548; 442]. Вона побудована на оригінальних документах французьких, німецьких та австрійських архівів, численній мемуарній літературі та пресі. Крім цінного фактологічного матеріалу й наукового обґрунтування концепції, праця В. Косика має методологічне значення щодо визначення французької політики в Україні доби визвольних змагань. Автор доводив, що Україна об'єктивно прагнула до стратегічного партнерства з Францією у протистоянні більшовизму. Проте ставка урядів Клемансо і Мільєрана на Польщу і білу Росію не дозволили реалізувати цей напрямок [442, 276, 324].

В працях сучасних українських авторів, присвячених історії України доби визвольних змагань, політиці держав Антанти і Четверного союзу, історії західного і південного слов'янства, російській революції та радянсько-українським відносинам з'являється безпосередньо французький фактор. Стратегічні настанови Франції стосовно східноєвропейського регіону та України відзначаються в монографіях і статтях щодо зовнішньополітичної діяльності УНР і Гетьманату Скоропадського, зв'язків України з сусідніми державами, державами Балтії тощо (В. Ададуrow [489]; С.Й. Аппатов, І.М. Макан [490]; С.В. Віднянський [517]; В.Є. Голубко [521]; Я. Грицак [527], М.С. Держалюк [532]; І. Завада [540]; М. Литвин [550]; О.Г. Макаручк , В.С. Макаручк [555]; В. Матвієнко [556]; О. Павлюк [569]; Л. Портнова [571]; В.Ф. Солдатенко [591]).

Останнім часом з'явилися праці Г. Цвенгроша [411], Б. Гончара і Н. Городні [522; 525], О. і В. Макаручків [555], Л. Портнової [571], М. Держалюка [532] в яких з критичних позицій досліджується характер франко-українських взаємин цієї доби.

Належна увага «українській» політиці Франції часів визвольних змагань приділяється в «Нарисах з історії дипломатії України» (відповідальній редактор академік НАН України В.Смолій), яка з'явилася друком у 2001 р. У розділу

«Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920)», що належить О.

Павлюку і В.Сідаку, узагальнюються положення, які стали історіографічними набутками останнього десятиліття. Тут простежується реакція країн Антанти, передусім Франції, на ситуацію, що склалася на сході Європи наприкінці війни, коли Росія виявилася неспроможною утримувати Східний фронт. О.В. Павлюк справедливо зауважив, що з «другої половини 1917 р. головним для Антанти на сході Європи було збереження Східного фронту проти Німеччини». Звідси виникла потреба у встановленні безпосередніх зв'язків з Центральною Радою. Відзначається «напівофіційна місія» журналіста Ж. Пелісьє у Києві, який «збирав інформацію про український національний рух за дорученням Міністерства закордонних справ Франції», перебування в жовтні в столиці України нового керівника французької військової місії в Росії генерала А. Нісселя, інші контакти французьких військових і дипломатів (генерала Ж. Табуї, призначеного комісаром Французької республіки при Генеральному Секретаріаті Центральної Ради), зустрічі посла в Росії Ж. Нуланса із секретарем у справах фінансів УНР Х. Барановським, переїзд військових місій союзників після листопадових подій 1917 р. в Росії до Києва та ін. Простежується також активізація франко-українських контактів у жовтні – листопаді 1918 р., наприкінці існування Української Держави гетьмана П. Скоропадського і за часів Директорії [564].

Увагу українських істориків привертають переговори в січні – лютому 1919 р. в Одесі і Бірзулі між представниками французького командування (полковник А. Фрайденберг) і делегацією Директорії (генерал О. Греков, О. Назарук, С. Остапенко у січні, заступник міністра закордонних справ А. Марголін – у лютому) щодо допомоги у війні з Радянською Росією. О. Павлюк каменем спотикання вважав вимоги французів щодо встановлення контролю над українською армією. Він також підкреслював, що «французи вкотре виявилися не готовими визнати самостійність України, пропонуючи покластись у цій справі на розсуд мирної конференції в Парижі» [564, 344]. Б.М. Гончар і Н.Д. Городня детально висвітлили одеські переговори 1919 р., поклавши відповідальність за їх зрив на французьку сторону, яка намагалася встановити контроль над українською армією і примушувала Директорію підкоритися Денікіну [522, 48–49].

Причини визнання зверхності польських інтересів у французькій політиці на Сході Європи в 1918–1920 рр. розкриваються у статті львівського історика В. Ададунова. Аналізуючи політику Франції в польсько-західноукраїнському конфлікті через Східну Галичину в 1918–1919 рр., він обґрунтовує її тим, що «вже на початку 1918 р. впливові політичні кола Французької республіки усвідомили необхідність створення сильної Польщі як противаги Німеччині на сході і могутнього бастиону на шляху експорту більшовицької революції у Європу. Курс на зміцнення потенційного союзника зобов'язував цю велику державу сприймати події у Східній Галичині як такі, що безпосередньо торкалися її національних інтересів» [489, 19–20].

Отже, в українській історіографії склався негативний стереотип французької, і не тільки французької, політики щодо України доби визвольних змагань 1917–1920 рр. Так, у статті зав. відділом всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ С.Віднянського (у співавторстві зі співробітником

Інституту А. Мартиновим) «Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи» зазначалося, що «для переважної більшості європейських держав українські землі й політичні події, що відбувалися на них, становили лише тактичний інтерес і розглядалися як знаряддя власної національної політики». Практично всі великі й сусідні держави – Росія, Австро-Угорщина, Німеччина, Польща, Румунія, країни переможної Антанти – хоча й визнали уряд УНР, але проводили в цей час щодо України ворожу її державницьким інтересам політику.» На Паризькій конференції територіальні питання були вирішені не на користь України «адже і там... ніхто з союзників навіть не допускав можливості створення незалежної Української держави» [518, 45]. Професор Львівського національного університету Я. Грицак саме з неузгодженістю зовнішнього фактору революції, відсутністю порозуміння між керівництвом УНР і Антантою, в першу чергу Францією, вбачав основну причину поразки визвольних змагань [527,62].

В цілому дослідження проблематики, пов'язаної з національними змаганнями українців у 1917–1920 рр., дає уявлення про стратегічний інтерес Франції у східноєвропейському регіоні. Автори, що висвітлювали цю тематику, з'ясовували французьку позицію загальноновизначеними причинами: ставкою на Польщу і білогвардійську Росію, як найвагоміші чинники боротьби за реалізацію геостратегічних інтересів, тоді як Держава П. Скоропадського і Директорія, ЗУНР тощо, не мали потужних збройних сил і не відрізнялися стабільністю.

Водночас не дослідженими залишаються внутрішньополітичні аспекти такої позиції, зокрема і питання: як, в цілому, неупорядкована ситуація у Центральній і Східній Європі впливала на формування концепцій французької безпеки і наскільки з цього приводу національні осередки, що виникли на терені колишньої царської імперії, могли розраховувати на втілення в життя наголошеного переможцями «принципу націй»?

Таким чином при досить успішному аналізі зовнішнього фактору (українсько-французьких контактів) в українській історіографії слабодослідженою залишається внутрішня боротьба французької політичної еліти з проблем безпеки. Певною мірою її торкався професор Львівського університету Г. Цвенгрош. Спираючись на деякі матеріали французьких архівів, видань українського представництва в Парижі (журналу «France et Ukraine»), в роботі, що з'явилася 1995 р. французькою мовою, він звернув увагу на виступ одного з діячів правого табору А.Гейяр-Бенселя в лютому 1920 р., який закликав до визнання України та надання їй допомоги у боротьбі з більшовицькою навалою [411, 248–254].

Тривалий час проблеми політичної історії Франції часів світової війни 1914 – 1918 рр. і післявоєнного періоду знаходяться в центрі наукових інтересів автора [495]. Дослідженню цих проблем присвячена монографія «Франція від війни до миру: Політичні сили і проблеми післявоєнного устрою. 1918–1924» (2000 р.), та низка статей, в яких розкриваються внутрішні і зовнішньополітичні фактори французької безпеки в контексті розбудови Версальської системи, які не знайшли висвітлення в історичній літературі [504; 496].

Ряд статей присвячено з'ясуванню характеру франко-українських відносин і ролі України у східноєвропейській стратегії Франції [503].

Автором запропоновані нові методологічні підходи до вивчення проблематики французької безпеки першої повоєнної доби, а саме: комплексний аналіз «в єдиному пакунку» її політичних, ідеологічних, соціально – економічних, демографічних, мілітарних, геополітичних, зовнішньополітичних, дипломатичних і міжнародних аспектів. Перебуваючи в тісному переплетінні всі ці фактори склали «тканину» проблеми безпеки. Саме навколо них розгорталися запеклі баталії в лавах французького політичного світу. Від їх розв'язання, як показали подальші події, залежала доля Франції і французької нації, Республіки і демократії.

В більшості праць автора проблематика безпеки визначена як безпосередній об'єкт дослідження. В них простежуються витoki самої проблеми, її історичні коріння, сутність і специфіка (монографія «Проблеми безпеки у політичному житті Франції. 1918 – 1920», що складає змістовну частину дисертаційної роботи [501]). Автором проаналізовані питання внутрішньополітичної боротьби довкола проблем безпеки на завершальному етапі світової війни, під час укладення Комп'єнського перемир'я і Версальського миру (статті «Французька безпека і «мирна програма» В. Вільсона під час укладення Комп'єнського перемир'я», «Пріоритети французької безпеки після Комп'єнського перемир'я 1918 р.», «Версальський мир и боротьба партій у Франції в 1919 р.», «Ставлення до «німецького питання» у політичних колах Франції після закінчення Першої світової війни», «Арістид Бріан і Паризька міжсоюзницька конференція 1921 р.»).

В монографії «Франція від війни до миру / Політичні сили й проблеми післявоєнного устрою. 1918–1924», автором вперше здійснено аналіз розстановки політичних сил після парламентських виборів 1919 р. і дана характеристика основних політичних формувань Третьої республіки: Республіканської Федерації, Республікансько – демократичного альянсу, Народно – ліберальної дії, монархічної організації Аксьйон франсез, Республіканської партії радикалів і радикал – соціалістів, партії республіканських соціалістів, Французької соціалістичної партії (СФІО), компартії (ФКП), утвореної у грудні 1920 р. В названих монографіях («Франція від війни до миру» і «Проблеми безпеки в політичному житті Франції» (Розділ 2. Фактори безпеки та ставлення до них в лавах французького політичного світу, «мирна програма» уряду Ж. Клемансо), а також в ряді статей («Загострення політичної ситуації у Франції після закінчення Першої світової війни», «Світова війна і влада у Франції (До питання про диктатуру Клемансо в 1917–1919 рр.)», «Прагнення до «міцної влади» у Франції і кабінет А.Бріана (1921–1922 рр.)», «Плани організації «міцної влади» і «загальна» політика уряду Р.Пуанкаре (1922–1924 рр.)», «Плани реорганізації політичного режиму в публіцистиці 1918–1924 рр.»), «Французькі соціалісти у виборчій кампанії 1919 року», «Французька компартія і Рурська криза 1923 року», «Аксьйон франсез в політичному житті Франції 20-х років ХХ ст.») проаналізовані програмні принципи і настанови провідних політичних сил, що дає можливість з'ясувати специфіку внутрішньополітичної боротьби і усвідомити причини жорсткої конфронтації правих партій і частини поміркованих (центристських) угруповань, які відбивали позиції правлячого табору, – з одного боку і радикалами, соціалістами і комуністами, монархістами тощо, з – другого, в ставленні до проблем зовнішньої політики і безпеки.

В статтях «Ставлення до «принципу національностей» у політичних колах Франції 1918–1919 рр.», «Україна у стратегічних планах Антанти по відновленню Східного фронту (жовтень–грудень 1917р.)», «Антанта і Центральна Рада», «Америка, Франція і «українське питання» у 1917–1918 рр.», «Збройна боротьба УНР взимку 1917–1918 рр. і ставлення до неї з боку Франції», «Історик діаспори Володимир Косик та його концепція франко – українських відносин 1917–1918 рр.», «Відгук на українське питання у французькій палаті депутатів взимку 1920 р.», « Російський фактор у відносинах Директорії УНР з Францією» розкривається роль і значення національного фактору (національно – визвольних рухів слов'янських народів та процесів національного державотворення на теренах колишніх династичних монархій) в реалізації французької стратегії на сході Європи і ставлення до нього в лавах політичного світу. Цей аспект проблематики безпеки залишається дуже важливим для розуміння «політики союзів» і дозволяє більш влучно висвітлити причини за якими правлячі кола Франції у 1918–1924 рр. зробили ставку на сили, які виступали об'єктивними ворогами української незалежності.

В цілому, виходячи з історіографічного аналізу теми, слід виокремити низку проблем, які не набули висвітлення в літературі. *По-перше*, - тлумачення фактору безпеки в лавах французького політичного світу у зв'язку з укладенням Комп'єнського перемир'я і Версальського мирного договору. *По-друге* – з'ясування суті проблеми безпеки та її ідеологічне обґрунтування головними політичними силами Франції в умовах перемоги над Німеччиною; *по-третє* – ставлення до німецького питання після підписання Версальського миру і з'ясування курсу на його «інтегральне» виконання. *По-четверте* – висвітлення особливостей в підходах до розв'язання проблем безпеки урядової коаліції і кабінетів Ж. Клемансо, А. Мільєрана, А. Бріана, Р.Пуанкаре та опозиційних сил. *По-п'яте* – усвідомлення нових нюансів в інтерпретації безпеки і характеру відносин з Німеччиною, що містилися в урядовому курсі А. Бріана 1921–1922 рр. *По-шосте*, висвітлення ролі і значення «принципу націй» в реалізації «політики союзів» на сході Європи. *По-сьоме* – з'ясування, в контексті проблематики безпеки, суті курсу Р. Пуанкаре на придбання «продуктивних застав». *По-восьме* – розуміння впливу Генуезької конференції і Рапалльського договору Німеччини з Радянською Росією 1922 р. на зміну підходів парламентської більшості і уряду Р. Пуанкаре до німецького питання і проблем зовнішньої безпеки. *По-дев'яте* – з'ясування характеру рурської акції 1923 р. в контексті набуття гарантій безпеки і усвідомлення причин її невдачі.

Похідним від розв'язання цих проблем є, *по-десяте*, усвідомлення характеру і суті внутрішньополітичної, в першу чергу, міжпартійної боротьби довкола проблем безпеки і, у зв'язку з цим, з'ясування факторів, що зумовили втрату Францією, вже в першій половині 20-х рр., вагомих стратегічних переваг, набутих в роки війни.

1.2. Джерельна база дослідження

Виходячи з необхідності дослідження комплексу питань, що склали проблематику безпеки, зокрема специфіки світового переустрою після закінчення війни 1914 – 1918 рр. і боротьби в лавах політичного світу, автором

використовувалося широке коло різноманітних джерел, які можна класифікувати за наступними категоріями: акти державного законодавства і парламентські матеріали, офіційні дипломатичні документи; документи і матеріали політичних партій, масових суспільних, громадських і професійних організацій. Більша їх частина зберігається в архівних фондах і вже зазнала сучасної технологічної обробки (мікрофільмування, ксерокопіювання, переведення на комп'ютерні дискети).

Автором використовувалися матеріали і документи Національного архіву Франції і Архіву Міністерства закордонних справ Франції (м. Париж), Державного архіву Російської Федерації і Архіву зовнішньої політики Російської Федерації Міністерства закордонних справ Російської Федерації (м. Москва), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ).

Значна частина документів і матеріалів (конституційні документи, законодавчі акти, парламентські звіти, дипломатичні матеріали, програми, афіші, стенограми партійних з'їздів, матеріали політичних і громадських організацій, синдикальних конгресів) відображені у відповідних публікаціях, які мали обмежений тираж і зараз в одному – двох примірниках зберігаються в архівах і книгосховищах столичних та університетських центрів.

Велику цінність для дослідження проблем, пов'язаних з боротьбою у лавах французького політичного світу навколо гарантій безпеки, розуміння сенсу безпеки, ставлення до її окремих аспектів мають матеріали преси, публіцистики, література мемуарного характеру, щоденники та листування учасників, спостерігачів чи сучасників подій.

Архівні джерела. У фондах Національного архіву Франції (Archives Nationales de la France), заснованого у 1789–1790 рр., зберігаються матеріали, починаючи з часів середньовіччя. В комплексі приміщень, розташованих в паризькому районі Маре (Історичний центр Національного архіву Франції – CHAN), містяться документи і матеріали, які хронологічно охоплюють період від меровінгської доби до 1958 р. У складі Історичного центру Національного архіву знаходяться архіви центральних державних органів, приватні архіви, нотаріальні тощо.

Багато документів, що знаходяться у фондах міністерства внутрішніх справ (*série F7, série F60*): різноманітні поліцейські дос'є, протоколи, звіти стосовно діяльності окремих осіб і політичних організацій допомагають відтворити характер і природу французьких політичних партій, їх програмні настанови, зокрема в сфері зовнішньої політики і безпеки [1, 2]. В цьому плані велику цінність мають фонди архіву асоціацій (AS – archives d'associations) і приватні (персональні) архіви (AP – archives personnelles), в яких откладені документи, зокрема, часів Першої світової війни і повоєнного періоду. За такою ж аббревіатурою (AP) представлені і архіви преси.

В секціях з 12591 до 12961 (Notes Jean) представлені документи і матеріали, що розкривають загальну політичну ситуацію в країні із 1918 до 1936 рр. [3]. Найбільш цікавими серед них є інструкції, розпорядження, звіти, пам'ятні і доповідні записки міністрів, вищих урядових чиновників, державних секретарів, політичних лідерів, в яких містяться міркування і обґрунтування французьких інтересів. Низка документів і матеріалів (протоколи засідань Ради Міністрів, звіти міністерств, що фіксувалися канцелярією прем'єр-міністра, офіційні меморандуми, заяви і ноти) розкривають

підходи до проблем післявоєнного врегулювання, зокрема в контексті придбання гарантій безпеки. Вони містять цікаву інформацію про реакцію в урядових і політичних колах на важливі проблеми внутрішньої і зовнішньої політики: реконструкцію господарства, післявоєнне врегулювання, революційну загрозу, німецьке і російське питання, дії союзників, національні рухи і процеси державотворення в Східній Європі, ситуацію в Україні тощо.

У більшості в Архіві представлені оригінальні автентичні документи (стенограми засідань, протоколи, меморандуми, дипломатичні ноти), які підписувалися головою Ради Міністрів і затверджувалися президентом [2]. Дуже корисним в цьому плані було ознайомлення з фондом («Паперами») видатного державного і політичного діяча Третьої республіки Р. Пуанкаре [4; 5; 8], який у 1913–1920 рр. посідав пост Президента Франції, персональними фондами відомих політичних лідерів «правої» П. Рейно (74 AP) і А. Мільєрана (470 AP) [9; 11].

Персональний архів П. Рейно був переданий родиною політика до складу Національного архіву у 1973 р. Він складається (за описом фондів) зі 101 справи. Справи з 8 до 21 (74 AP 8–21) охоплюють період із 1913 до березня 1940 р. Тут представлені важливі документи, що стосуються політичної кар'єри П. Рейно, який у 1913 р. був обраний генеральним радником кантону Сен-Поль (Верхній Прованс), а 1919 р. – депутатом «небесно-блакитної» палати. В контексті теми великий інтерес викликає текст доповіді (виданий окремою брошурою), що була зроблена ним у серпні 1918 р. з приводу проекту адміністративної реформи, в якій автор торкнувся найважливіших проблем післявоєнного розвитку Франції і висловив думки щодо забезпечення гарантій безпеки [316].

Фонд А. Мільєрана (470 AP) в якому представлена офіційна документація періоду його інвеститури 1920 р. і президентства 1920–1923 рр., містить також цікаві папери, листування і неопубліковані спогади (мемуари) провідного політика. Вони допомагають краще уявити суть його підходів до розв'язання проблем безпеки, зокрема, з'ясувати причини негативної реакції на домовленості А. Біріана і Д. Ллойд Джорджа відносно франко – британського гарантійного пакту у січні 1922 р. (470 AP 30 107).

В Архіві Міністерства закордонних справ Франції, розташованого в комплексі будівель Міністерства на Ке д'Орсе (Набережна д'Орсе) і вулиці Робера Есно Пельтрі, містяться оригінальні документи різноманітного характеру.

Серед документів і матеріалів часів світової війни 1914–1918 рр. і першого повоєнного періоду в контексті теми найбільший інтерес викликали ті, на базі яких формувалася «мирна програма» уряду Ж. Клемансо до Паризької конференції 1919 р. В Архіві зберігається велика колекція документів (від офіційних заяв і меморандумів до дипломатичного листування та інструкцій послам і консулам), які відбивають важливі напрямки зовнішньополітичної діяльності французьких урядів в період переходу від війни до миру.

З цього приводу велику цінність представляють фонди 81–82 (1919–1920), в яких містяться матеріали урядових комісій до мирної конференції і дипломатичні документи, що торкаються різних проблем післявоєнного врегулювання, зокрема союзницьких відносин, розв'язання німецького питання, боротьби з більшовицькою загрозою, утворення Малої Антанти [15; 16; 17; 18]. Тут представлені викладки

самого прем'єр-міністра, «батька перемоги» Ж. Клемансо, його найближчого оточення (А. Гард'є, Ж. Манделя), а також офіційні матеріали урядів Національного блоку (А. Мільєрана, Ж. Лейга, А. Бріана, Р. Пуанкаре, А. Франсуа-Марсала). Вказані фонди складаються із різних фондів: канцелярії голови ради міністрів, секретаріату міністерств, фондів окремих міністрів, паперів, що поступали з президентської канцелярії, звітів і доповідних записок ситатс-секретарів і урядових агентів і емісарів.

Більша частина документів і матеріалів присвячена вирішенню основних зовнішньополітичних питань, таких як налагодження союзницьких відносин з Бельгією (трансформації статусу нейтралітету), Люксембургом, Голландією. Тут містяться підборки документів і великий архів преси, що відносяться до діяльності Найвищої союзницької ради (Антанти) у 1918–1923 рр. [16; 17; 18]. Зокрема представлені матеріали французького посольства у Римі (офіційне листування посла Е. Шарль-Ру) і папери щодо воєнного забезпечення французьких інтересів в Європі генерала Ж. Гамелена.

Інтерес для розкриття проблематики зовнішньої безпеки представляють документи *Série Z* (*après-guerre*) (післявоєнне врегулювання), зокрема, досье (справи) франко – німецьких відносин, включаючи репараційні питання, окупацій Рурського басейну 1920, 1921 і 1923–1924 рр., питання територіального розподілу, роззброєння, ситуації в Сілезії, реакції на події в Центральній Європі [19; 20]. У фондах *Série Z* містяться також матеріали дипломатичного характеру (офіційні переговори і неофіційні контакти французьких урядовців, підприємців і дипломатів) щодо розв'язання комплексу проблем, пов'язаних з різними аспектами зовнішньої безпеки, зокрема у східноєвропейському регіоні [20; 21; 22].

В спеціальному фонду АЕ – Z зберігаються матеріали рурської акції уряду Р. Пуанкаре 1923–1924 рр., в яких зокрема міститься інформація про стратегічні настанови французького командування і відгуки (у тому числі інформаційні повідомлення і матеріали преси) на дії Франції у світі [23; 24].

В секціях 694, 149 представлена колекція матеріалів щодо російського питання і ситуації, яка складалася на терені колишньої Російської імперії [19; 21; 22].

В матеріалах вищезгаданих фондів містяться оцінки французькими урядовцями, дипломатами та військовими ситуації в Європі, зокрема в Німеччині, Австрії, Росії, Україні, на Балканах, в таборі союзників Антанти, у США. В них висловлено бачення перспектив післявоєнного врегулювання під кутом реалізації французьких стратегічних інтересів і набуття гарантій безпеки. Досить багато місця приділяється різним аспектам німецького питання, франко-німецьких відносин і ролі німецького фактору як головної загрози безпеці.

Аналіз документів дає підстави стверджувати, що існували не лише великі розбіжності в оцінках і рекомендаціях. Впадає у вічі те, що керівники воєнного кабінету на чолі з прем'єр-міністром Ж. Клемансо не приділяли належної уваги пропозиціям, які надходили «з місць», нав'язуючи в своїх інструкціях посольствам і місіям підходи, що відбивали складну міжнародну кон'юнктуру воєнної і першої повоєнної доби.

Значна кількість документів (фонди 86–87) висвітлює події у східноєвропейському регіоні і реакцію французьких урядів і політичного світу на

польсько-українську (1918–1919 рр.) і польсько-радянську (1920 р.) війни. У цих документах (настанови уряду, військового міністерства і МЗС, листування, звіти, доповідні записки, підбірки газетних матеріалів) відображено позиції французьких урядовців і дипломатів щодо врегулювання конфліктів на платформі задоволення претензій Речі Посполитої [21, 22]. Вони дозволяють уявити пріоритети кабінетів Національного блоку у східноєвропейському регіоні і на терені колишньої Російської імперії. Тут представлені, у т.ч. і документи французької воєнної місії в Києві (листопад 1917–січень 1918) на чолі з генералом Ж. Табуї [22].

Фонди Національного архіву і Архіву Міністерства закордонних справ Франції періодів світової війни 1914–1918 рр. і першого повоєнного часу ще далеко не вичерпані дослідниками. В науковий обіг не введені цінні документи, що розкривають колізії формування зовнішньополітичної програми французьких урядів цієї доби і ставлення у лавах політичного світу до проблем безпеки. Майже не вивченими залишаються колекції документів, що стосуються укладення Комп'єнського перемир'я, прийняття у Франції «14 пунктів» президента США В. Вільсона і американських планів світового переустрою. Матеріали, введені французькими дослідниками в науковий обіг, подаються, як правило, в контексті дипломатичної історії. Опрацьовано здебільшого фонди з питань взаємовідносин Франції з союзниками військової доби – Англією, Італією, США, з Росією (білою і радянською), а також Німеччиною. Не повною мірою вивчені документи, в яких йдеться про ставлення французьких кабінетів, парламенту і політичних сил до урядів, що виникли на терені колишньої Російської Імперії, зокрема до українських. Ретельне їх дослідження, без сумніву, відкриє невідомі факти формування післявоєнної системи безпеки, того впливу, який на цей процес мали фактори соціально-економічного і політичного порядку, революція і громадянська війна в Росії, революційні струси в переможених країнах, визвольні змагання народів Східної Європи.

Документи російських архівів дозволяють дослідити характер французької політики щодо Росії, радянської влади і білого руху. У фондах Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) міжвоєнної доби містяться документи, що стосуються взаємовідносин більшовицької держави із західним світом. Період 1919–1924 рр. представлений низкою цікавих матеріалів, що стосуються рішень міжнародних конференцій, зокрема вирішення російського питання на Паризькій мирній конференції, ситуації у Франції і Радянській Росії, франко-радянських відносин, завершального етапу війни та післявоєнного врегулювання, реакції на них в лавах французького політичного світу. Інтерес викликають матеріали фонду 391. Російського телеграфного агентства (РОСТА) при ВЦВК за 1918–1935 рр.

Інформаційні повідомлення закордонного бюро Російського телеграфного агентства (РОСТА) (спр.1–11) розкривають ставлення у лавах французького політичного світу до декларації президента В.Вільсона («14 пунктів»), переговорів його адміністрації з представниками Німеччини у жовтні-листопаді 1918 р., до міжсоюзницьких відносин, національних рухів і новоутворених держав. Документи фонду показують витoki антирадянської політики уряду Ж. Клемансо, дозволяють встановити характер розбіжностей у політичних колах стосовно «російського» і «німецького» питань, радянсько-польського конфлікту 1919–1920 рр. тощо. В них

міститься інформація про внутрішньополітичну ситуацію у Франції, труднощі післявоєнної відбудови і вплив цих явищ на формування міжнародної стратегії урядів і партій Національного блоку, які одержали перемогу на виборах 1919 р. [25; 26; 27; 28; 29; 30].

Аналіз документів дає підстави стверджувати, що міжнародні події, стосунки з союзниками, ставлення до національних рухів і розпаду імперій, до державотворення у Східній Європі і, особливо, до розв'язання російського питання розглядались у політичних колах Франції під кутом зору набуття гарантій безпеки шляхом реалізації стратегічних переваг, які Франція здобула внаслідок перемоги над Німеччиною..

Певний інтерес мають фонди російських емігрантських організацій, фонди персонального походження, передусім фонд міністра закордонних справ Тимчасового уряду, одного із засновників конституційно-демократичної партії, відомого історика П. Мілюкова (1856–1943) (фонд 579). У ньому представлені тексти промов, виступів, листування, чернетки статей, фрагменти публіцистики відомого політика у роки світової війни [31; 32; 33]. Матеріали цікаві тим, що розкривають характер союзницьких відносин Франції і Росії до жовтневого перевороту 1917 р. і, певною мірою, дозволять зрозуміти той еталон співробітництва двох держав, який післявоєнні французькі уряду намагалися відтворити шляхом інтервенції і повалення більшовицького режиму.

Цінність для розкриття теми становлять документи Архіву зовнішньої політики Російської Федерації (АЗП РФ), передусім фонд 136 (Референтура з Франції). Переважну частину документів тут складають офіційні (урядові) радіограми з Парижу і обмін нотами між НКЗС РСФРР і МЗС Франції [34; 35; 36; 37; 38]. У нотах МЗС Франції радянському урядові висловлюються протести і попередження стосовно арештів і переслідувань французьких громадян у більшовицькій Росії і вимоги утриматися від роззброєння чехословацьких військових формувань [35; 36; 38]. У частині документів йдеться про умови обміну російських вояків колишнього експедиційного корпусу у Франції на французьких підданих в Росії [35; 36; 37]. Зміст документів, присвячених Росії, громадянській війні і політиці більшовицького уряду, свідчить, що французькі урядовці, наприклад, президент Р.Пуанкаре в телеграмі від 12 липня 1918 р., відокремлювали Раднарком РСФРР від російського народу, відносно якого декларувалися «дружні почуття» [34.–Л.18.].

Документи (тексти офіційних заяв, радіограм, радіоповідомлень, колекції газетних матеріалів, машинописні звіти агентів, листування) дозволяють констатувати, що розповсюдження більшовизму сприймалося у Франції як загроза цивілізації і національній безпеці [36; 38; 42; 45; 46; 48; 52; 53].

Неабиякий інтерес викликають оригінали листів, відправлених у березні – квітні 1919 р. одним з провідних діячів РКП (б) Д. Мануїльським із Франції, де він перебував як голова місії Російського Червоного Хреста (до складу місії входили також І. Арманд і Г. Давтян) на адресу Г. Чичеріна з проханням ознайомити з їх змістом В. Леніна, Л. Троцького, М. Бухаріна. В них містилась, з волонтаристських позицій, притаманних більшовицькому керівництву, оцінка становища Франції, політичної ситуації в країні, синдикалістського і соціалістичного рухів, міжнародних відносин під час роботи Паризької конференції [39.– Л.1–10].

Дуже цінним джерелом для репродукування поглядів і підходів майже усіх політичних і громадських осередків Франції до проблем післявоєнного врегулювання і зовнішньої безпеки залишаються колекції преси і періодики за 1918-1924 рр., а також їх огляди, здійснені референтами НКЗС. Великий інтерес в цьому плані мають матеріали і огляди преси за 1924 р., які відтворюють характер протистояння в політичних колах Франції відносно рурської акції Р.Пуанкаре, укладення гарантійного пакту з Великобританією, відновлення дипломатичних відносин з Радянським Союзом і зміцнення союзів з новоутвореними державами Східної Європи [49; 50; 51; 52; 53].

Певний інтерес для усвідомлення підходів у Франції до вирішення українського питання після укладення Ризького миру Радянської Росії з Польщею мають копії нот радянського уряду УСРР МЗС Франції весною і влітку 1921 р., що містяться у фонді (Спр.69.–П.5) [43].

Фонд 04. «Секретаріат Чичеріна» містить багатоманітні матеріали, що стосуються майже усіх сторін міжнародного життя першої повоєнної доби. Частина документів (копії заяв, нот, меморандумів французького уряду у вигляді радіограм і повідомлень із Парижу). Вони торкаються проблем депортації вояків колишнього російського експедиційного корпусу із Франції і французьких підданих і військовополонених із Росії (машинописна копія ноти за підписом голови Ради міністрів А. Мільєрана від 14 вересня 1920 р. стосовно депортації із Франції російських вояків (54.–Л.7–8); протест французького МЗС з приводу затримки французьких військовополонених із загрозою здійснити відповідні санкції, якщо вони не будуть доставлені до 1 жовтня на фінський кордон, чи в Одесу від 24 вересня 1920 р. (55.–Л.10); чернетка Г. Чичеріна на бланку НКЗС із звинувачуваннями на адресу французького уряду «у ворожнечі проти трудового народу Росії та його революційних завоювань, ...розробці нових планів наступів», відмові від визнання «самого існування Радянської Росії» від 25 вересня 1920 р. (55.–Л.25–27.). Останній документ пов'язаний з допомогою французького уряду генералу П.Врангелю цінний не лише тим, що розкриває стратегічні цілі Франції у Східній Європі і Причорномор'ї, а й звинувачує уряд Ж. Лейга у підтримці контрреволюційного «екс-генерала», який начебто виступає зряддям «імперіалістичної німецької реакції» [55.–Л.5.].

Матеріали преси, періодики, та їх огляди, здійснені кваліфікованими французькими референтами, що містяться у фонді (Спр.53575) і нотна переписка 1921 р. (Спр.53577) засвідчують зрушення, що відбувалися в урядових і політичних колах Франції у підходах до набуття гарантій безпеки і нормалізації франко-радянських відносин [56; 57].

Велике значення для вивчення ролі національних рухів і визвольних змагань на Сході Європи, передусім в Україні, у контексті проблем післявоєнного устрою і безпеки, мають документи, що зберігаються в українських архівах. У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) у фондах 3535, 3603, 3603-с, 3696 містяться документи, що відбивають важливіші напрямки французької політики у цьому регіоні. Фонд 3535 складається зі справ «Українського товариства прихильників Ліги Націй в Парижі» за 1923–1936 рр. Найбільший інтерес для висвітлення таких малодосліджених аспектів теми, як

суперечливість трактування принципу самовизначення націй з боку представників Антанти (Франції) і української громади Парижу, становлять зосереджені тут «Бюлетені товариства», що видавалися з 17 травня 1923 р. до 22 червня 1936 р. (спр. № 3) та «Положення про Українське Товариство Ліги Націй» (спр. № 5) [58].

Безпосередні контакти українських місій з урядовими і політичними колами Франції та інших держав Антанти містяться у фондах 3603 (за радянські часи – секретному фондi 1709-с. Матеріали французькою мовою, надіслані уповноваженими Наркоміндела УРСР в Істпарт (за 1919 р.) [59], і 3603 с «Делегація Української Народної республіки в Парижі» (травень 1919 р.) [60].

Більшість матеріалів, що представлена тут, подана французькою мовою і є друкарською копією оригіналів, надісланих у Міністерство закордонних справ Франції, чи канцелярію голови Ради міністрів. Вивчення їх дає підстави стверджувати, що головним предметом листування з французькими інституціями було не лише галицьке питання, а й широкий комплекс питань двосторонніх відносин з обговоренням ролі, яку б УНР могла відігравати в реалізації інтересів Франції і союзників на Сході Європи, перш за все у відсічі більшовицькій навалі. У зв'язку з цим було порушено питання про дії Польщі у Галичині. Цей аспект українсько-французьких контактів знайшов відображення у копії листа, надісланого із Станіслава «головою ради міністрів Східної Галичини» С.Вітвицьким «повноважному міністру Франції у Румунії» г-ну де Сент-Олару від 14 травня 1919 р. [59.- Арк.1–5].

Російський фактор у розв'язанні українського питання присутній у копії заяви, надісланої міністру закордонних справ УНР Левінському главою української делегації у Парижі Сидоренком. Оригінал, відправлений «Його Величності Голові Мирового конгресу у Парижі» (Ж. Клемансо – Б.А.) 30 травня 1919 р. спростовував визнання Найвищою союзницькою радою уряду А.Колчака верховною владою в Росії і обґрунтовував де-факто незалежність УНР, закріпленню волевиявленням українського народу, обравшого «Національну асамблею Української демократичної республіки», яка урочисто наголосила «про об'єднання двох українських республік: Східної республіки, сформованої на українських територіях колишньої Російської імперії і Західної республіки, що виникла на українських теренах колишньої Австро-Угорської монархії» [59.–Арк.5–7, 8–15].

Фонд 3696 містить документи, що стосуються відносин офіційної Франції з урядами Центральної Ради, Держави гетьмана П. Скоропадського та Директорії. В ньому представлені оригінали листів, помітки, резолюції співробітників українських дипломатичних місій у Франції та інших європейських країнах (Німеччині, Австрії, Швейцарії, Польщі, Румунії, Бельгії), а також копії нот, звернень, відозв до французького та інших союзницьких урядів. Інтерес в цьому плані представляють програма та листування міністра закордонних справ УНР Темницького під час його перебування у Відні з членами Директорії Винниченком, Яковлєвим, Василько, Панійко, Славинським з приводу конференції у Люцерні, на якій мусили розглядатися питання становища петлюрівського війська в Україні і дипломатичних переговорів українських уповноважених в європейських столицях [61].

Цінним документом, що міститься у спр. 9 фонду є друкарська копія статті українського представника у Брюсселі Северака, вміщеної у бельгійській газеті «Le

Peuple» («Народ») від 14 серпня 1919 р. (№ 226) під назвою «Україна». В ній розкривалися події визвольних змагань в Україні і обґрунтовувалася думка про доцільність і необхідність допомоги з боку країн Заходу боротьбі українців як проти більшовицького режиму так і домагань білої Росії відновити старі порядки [61.– Арк . 43–44].

Аналогічні заклики були адресовані дипломатичною місією Директорії у Берліні голові міжсоюзницької військової комісії французькому генералу А.Дюпону 11 жовтня 1919 р. Копія цього листа (без підпису) представлена у спр. 9 дає яскраве уявлення про характер французької стратегії у російському питанні. В листі досить вдало показано, що Колчак і Денікін, підтримані Антантою, намагаються здійснити «реорганізацію Росії на базі старого принципу пригноблення різних націй, разом з пригнобленням робітників і селян». У свою чергу за твердженнями його авторів, чи автора, «закони історичного розвитку вимагають від народів старої Росії обрати таку форму товариства, яка їх найбільшою мірою задовольняє». В листі містився заклик застосувати до розв'язання російських справ демократичні принципи, задекларовані самими лідерами союзницької коаліції. Зокрема підкреслювалося, що стратегічний інтерес союзників на Сході мусить полягати «у визнанні усіх національних республік на терені Росії, у першу чергу України, та їх підтримку Антантою» [61.–Арк. 45–53].

У фонді зберігається також український примірник машинописної копії умов, висунутих Українській Директорії керівником південного штабу у Росії полковником Фрейденбергом і відповідні умови Директорії уряду Ж. Клемансо під час франко-українських переговорів в Одесі 9 лютого 1919 р. [62], лист надзвичайного посланника і повноважного міністра Директорії у Німеччині голові міжсоюзницької військової комісії генералу А. Дюпону з протестом проти окупації польською армією під командуванням генерала Галлера Дрогобича, Борислава і Самбора (французькою мовою) та ін. Доповідна записка маршалу Ф. Фошу про військовий стан на Україні, відправлена одним з членів української дипломатичної місії в Парижі на початку 1919 р. відзначає важливу роль України в боротьбі проти більшовицької навали, що «загрожує миру, спокою і злагоді в Європі» [63; 64].

Унікальними є підбірки матеріалів преси майже усіх провідних європейських країн, представлені у спр.19 (Відділ преси). Вони досі не введені в науковий обіг, хоча інформація, що міститься в них фактично відтворює весь спектр міжнародних подій, що відбувалися в Європі і світі по закінченні війни 1914–1918 рр. [65].

Документи і матеріали, представлені у фонді 3696 почали інтенсивно вивчатися лише після здобуття Україною незалежності. Багато з них досі не введено у науковий обіг. Деякі рукописні варіанти листів, нот, оголошень, заяв, їх чернетки чи оригінали вже втратили первісну чіткість і робота з ними затруднена. Крім того, фонд тривалий час перебував з грифом «секретний». Усі коментарі до матеріалів визвольних змагань, зовнішньої і внутрішньої політики УНР, відносин Центральної Ради, Держави Скоропадського і Директорії з Францією та іншими державами Антанти зроблені у радянську добу представниками партійних органів, яким підпорядковувався Архів. Звідси тенденційність у комплектуванні фондів, помилкові довідки до окремих документів та ін.

Назагал матеріали, представлені у фондах 3535, 3603, 3603с, 3696 ЦДАВО України мають різнобічний характер. За тематикою, хронологією походження, що припадає на пік визвольних змагань (1918–1920 рр.), окресленому географічному простору етнічних українських земель вони дозволяють з'ясувати загальне ставлення до реалізації французьких інтересів на сході Європи. Не викликає сумніву достовірність більшості політичних і дипломатичних документів, які віддзеркалюють двосторонні відносини, або є відгуком на події внутрішнього та міжнародного життя. Представлені у фондах копії супроводжуються ремарками про ідентичність з оригіналами, адресатами яких були французький уряд, Найвища рада Антанти та президія мирної конференції.

Акти державного законодавства, парламентські документи. Набуття гарантій безпеки було зафіксовано як основна мета у низці конституційних документів Третьої республіки. Найбільш відомою і повною підборкою законодавчих, парламентських і урядових актів післявоєнної доби є «Генеральний щорічник Франції і зарубіжних країн» [613]. Зберігають цінність збірки офіційних документів, що з'явилися у часи IV і V Республік: «Конституції і основні політичні закони Франції після 1789 р.» і «Конституції і основні політичні документи», упорядковані професором факультету права і економічних наук Паризького університету М. Дюверже [89].

Репрезентативними джерелами є протоколи і стенограми дебатів у палаті депутатів і сенаті французького парламенту за відповідний період, інші парламентські документи, які відклалися у процесі законодавчої творчості. Вони дають можливість проаналізувати позиції окремих фракцій і груп з різноманітних питань, зокрема і питань безпеки [66–83].

Аналогічними за характером є щорічні збірники «Французька політика». Їх друк здійснювався за рішенням спеціальної парламентської комісії і містив промови, виступи, заяви і декларації провідних діячів Третьої Республіки. Поруч з економічними, фінансовими, соціальними, політичними, зовнішньополітичними розділами в них виокремлювався спеціальний розділ «національна безпека», де репрезентувалися погляди урядовців і лідерів політичних угруповань на цю проблему [103–107].

Непересічну цінність мають видання «Журналь офісьєль» («Офіційної газети»), в якій друкувалися парламентські документи, результати голосувань, промови державних діячів, комюніке, договори з іноземними державами, фрагменти партійних документів, урядові циркуляри, звернення і повідомлення офіційних осіб [97–102].

Офіційні дипломатичні документи, міжнародні договори і угоди, тематичні збірки документів світової політики. Дипломатичні документи, протоколи конференцій і тексти договорів, опубліковані у збірниках, розкривають міжнародні аспекти безпеки. Специфіка післявоєнного врегулювання, відображена у великій кількості французьких публікацій, збірниках, що з'явилися друком у Англії, США, Німеччині, СРСР та інших країнах (Загальний щорічник подій у Франції і за рубежем [85]; Конференція з підготовки попередніх умов миру [87]; Документи британського міністерства закордонних справ. 1918–1939 рр. [90]; Документи германського міністерства закордонних справ. 1918–1945 рр. [91]; Документи

французького міністерства закордонних справ 1871–1914, 1918 і 1920–1925 рр. [92–96]; Документи зовнішньої політики США. Документи Лансінга. 1914–1920 рр. [110] і «Архів полковника Хауза» (радянське видання 1944 р.) [116]; Текст Версальського мирного договору [108, 115] та інших міжнародних угод і договорів (упорядник А. Лапрадель) [108]; Політичні, дипломатичні і фінансові документи за 1920 р. [109]; Документи зовнішньої політики СРСР [120–122], радянський аналог тексту Версальського мирного договору [124] і радянські публікації документів з Архіву колишнього міністерства закордонних справ Росії [125]).

Текст Версальського мирного договору з Німеччиною, опублікований спочатку в пресі, потім виданий окремо [115; 108; 124], задокументував фінальну стадію процесу врегулювання «німецького питання» на конференції і гарантії безпеки держав-учасниць переговорів. Суть позицій держав-переможниць з розв'язання проблем післявоєнного устрою і розбудови безпечного світу, у тому числі французьку точку зору та точку зору її опонентів, репрезентують документи і матеріали Паризької мирної конференції і Ліги Націй [87; 94–95].

На особливу увагу при вивченні «принципу націй» і ставлення до нього в таборі обох воюючих коаліцій заслуговують матеріали паризьких конференцій поневолених націй Європи (1915 р.) і соціалістичних партій новоутворених держав, що виникли на терені колишньої Російської імперії (1919 р.), в яких брали участь і представники України [86].

Цікавий матеріал для висвітлення поглядів діячів Комінтерну і ФКП на процеси міжнародного життя і безпеки міститься в збірниках документів і стенографічних звітах конгресів Комуністичного Інтернаціоналу, періодиці Комінтерну (журнал «Комуністичний Інтернаціонал») тощо [126; 127; 228].

Документи політичних партій, державних і громадських організацій. Значну цінність для дослідження протиборства у лавах французького політичного світу з проблем безпеки становлять документи політичних партій, громадських і професійних організацій. Частина з них друкувалася в пресі (партійні програми, політичні і передвиборчі платформи, маніфести, відозви та ін.), виходила окремими брошурами [281; 232; 246]. З'їзди і конференції партії радикалів, СФІО, компартії зафіксовані у стенографічних звітах і протоколах: (Стенографічні матеріали XIX з'їзду партії радикалів і радикал-соціалістів 1922 р. [88]; стенографічні звіти і матеріали з'їздів Французької соціалістичної партії 1920 і 1923 рр. [112–114]; комуністичної партії 1921 р. [111]. Інтерес для ознайомлення з оцінками французької політики на сході Європи (в Росії і Україні) становлять матеріали Восьмого з'їзду РКП (б) [117]; Загальноросійських установчих зборів січня 1918 р. [118]; Документи Української Центральної Ради і Державного центру Української Народної республіки в екзилі [119].

Матеріали преси і періодики. Матеріали преси і періодики [128–228] віддзеркалюють розмаїття думок щодо післявоєнного врегулювання, зокрема шляхів і методів розв'язання проблем безпеки. Преса Третьої республіки відігравала величезну роль як у формуванні громадської думки, так і лобіюванні, залежно від характеру видання, певних політичних рішень. Цінність має інформація, що містилася на шпальтах газет, – офіційна хроніка, тексти угод, комюніке, ноти, протоколи і резолюції з'їздів і конференцій, меморандуми, заяви, аналітичні огляди.

На сторінках преси обговорювалися плани і пропозиції щодо гарантій безпеки; проблеми армії, озброєнь і роззброєння; події міжнародного життя, роль Ліги Націй, союзів і коаліцій. Великий інтерес викликають редакційні коментарі, передові, які дають уявлення про суть концепцій безпеки.

Матеріали, здатні зацікавити дослідника, надає радянська періодика цих часів, передусім центральний орган РКП(б) газета «Правда» та орган Всеросійського Центрального Виконавчого комітету Рад газета «Известия», в яких вміщувались важливі директивні та оціночні, хоч і глибоко тенденційні заідеологізовані матеріали. Відображаючи погляди керівного партійного ядра, вони розглядали ситуацію у «буржуазному світі» під кутом зору неминучості краху капіталістичного суспільства і перемоги світової пролетарської революції. В цьому плані доречно навести назву передової статті газети «Правда» від 10 листопада 1920 р., яка належала перу Й.Сталіна: «Центральна Росія – вогнище світової революції».

Використання всіх газетних жанрів, взятих у сукупності і взаємодії, дозволяють зрозуміти засоби і методи політичної боротьби різних суспільних сил через посередництво преси, з'ясувати ставлення різноманітних партій і організацій до широкого кола проблем, зокрема і проблем безпеки. Найбільш суттєві особливості преси як історичного джерела, окрім всього, полягають у яскраво вираженій агітаційній спрямованості. Це споріднює її з джерелами публіцистичного характеру.

Промови, заяви, публіцистичні твори є важливим самостійним джерелом для вивчення різних аспектів теми. Автор ознайомився з доповідями, промовами, виступами, заявами, інтерв'ю видатних діячів Третьої республіки. В пресі вони з'явилися в роки війни і перший повоєнний період, потім видавалися і перевидавалися у міжвоєнну добу та після Другої світової війни окремими збірками.

В промовах і виступах більшості представників політичного світу (А. Бріана [229]; А. Тардьє [230]; Л. Барту [244]; М. Кашена [252]; Ж. Клемансо [259]; Л. Доде [264]; А. Франсуа-Понсе [272]; П. Жоса [285]; П. Пенлеве [305]; Р. Пуанкаре [311]; П. Рейно [313]; М. Саньє [318]; Ж. Валуа [327]) визначення пріоритетів післявоєнного курсу узгоджувалося з необхідністю набуття гарантій безпеки.

Аналіз цього типу джерел дозволяє класифікувати їх за політичними уподобаннями авторів: такі, що притаманні представникам правих сил, поміркованих центристських партій, лівих – соціалістичних та комуністичних угруповань, анархо-синдикалістських організацій тощо.

Вивчення виступів і публіцистичних творів представників урядового табору, до якого належала переважна частина правих, свідчить, що в них підносилися ідея нації і національної безпеки, містились заклики до зміцнення «священного союзу» всередині країни і збереження «здобутків перемоги» (А. Тардьє [230]; М. Баррес [241]; Ж. Клемансо [258; 260; 268]; Ш. Данієлу [263]; А. Оннора [282]; А. Франсуа-Понсе [273]; А. Рібо [287]; А. Жує [286]; Л. Жуж [289]; Ш. Моррас [298]; А. Мільєран [299; 301]; Р. Пінон [309]; Р. Пуанкаре [310; 311]; П. Рейно [316], А. Тардьє [324]; Ф. Анжеран [329]. Так, видатний письменник і публіцист, один з ідеологів Національного блоку М. Баррес в серії промов, присвячених укладенню і ратифікації мирного договору з Німеччиною, що увійшли до збірки «Хроніка Великої війни» (останнє видання з'явилося 1968 р., перші два томи – у 1930–1931 рр.), доводив необхідність збереження «національного і соціального союзу» як

запоруки реалізації французьких планів післявоєнного врегулювання. Він зазначав, що «сьогодні понад усе має бути ідея нації і батьківщини» [241, 695–697].

З позицій викриття комунізму подаються проблеми «національної реконструкції» і безпеки у виступах і публіцистичних творах республіканців Ж. Клемансо [258; 268], А. Мільерана [299], Е. Шёстеда [319], М. Барреса [242], Ж. Барду [239], В. Боре [249], соціаліста Л. Блюма [245], монархиста Г. д'Армора [234], представників групи «Фесо» графа де Фельса [262], Е. Ламонтаня [292].

Офіційний погляд на сутність «національного принципу», як він сприймався у правлячому таборі доведений у брошурі Р. Жоанне [284].

Збірки публіцистичних праць представників поміркованих партій і угруповань (А. Бріана [229; 251], Алена [232]; П. Пенлеве [305], Е. Ерріо [279], А. де Монзі [302], Л. Буржуа [250], Ж. Кайо [254], Р. Вівіані [328]; дипломатів Ж. Нуланса [303], Ж. Камбона [255] та багатьох інших) свідчать про певні відмінності в оцінках змісту і характеру безпеки, шляхів її досягнення. В них помітні пацифістські настрої, більш демократична спрямованість щодо розв'язання німецького питання. Е. Ерріо і А. де Монзі, які у 1922 і 1924 рр. здійснили подорож до Радянській Росії доводили думки про необхідність відновлення зв'язків і союзницьких відносин з традиційним союзником на Сході, незважаючи на утвердження в Росії більшовицького режиму. Ці іншими є фрагменти, в яких міститься ідеологічне обґрунтування безпеки з позицій демократизму й «інтернаціоналізму», який утверджувався у свідомості і політичному житті з часів Великої французької революції.

Близькою за духом була публіцистика відомого діяча християнської демократії М. Саньє [318] і реформістських лідерів СФІО Л. Блюма [246], Ж. Лонге [296]; А. Тома [326]. Аналіз цього масиву літератури дозволяє стверджувати, що радикали, республіканські соціалісти, представники СФІО сповідували «інтернаціоналістські» ідеали на відміну від націоналістичного кредо правих і крайніх правих («Аксьйон франсез»). Так, в промовах А. Бріана були закладені ідеї примирення з Німеччиною, активного використання для розв'язання післявоєнних проблем Ліги Націй як колективного гаранта безпеки [251, 12, 18].

Твори керівників монархічної організації «Аксьйон франсез» Ш. Моррасса [298], Ж. Бенвіля [236], Л. Доде [264; 265] інтенсивно видавалися у 20–30-х роках, а також після Другої світової війни під час режиму генерала Ш. де Голля і конституювання Четвертої республіки. Добірки матеріалів промов і публіцистики 1918–1920 рр. розкривають кредо прихильників позицій сильної Франції, покликаної домінувати у післявоєнному світі. За давньою роялістською традицією вони доводили, що велич і безпека країни мали ґрунтуватися на стратегічно зручних кордонах, потужності армії і флоту, економічних перевагах, наявності союзів і, головне, підтриманні перманентної слабкості і роздрібненості Німеччини як споконвічного ворога. Твори лідерів монархічного руху свідчать про їх запеклу непримиренність до переможених німців. В них міститься гостра критика Версальського договору і обґрунтовується неспроможність республіканського режиму відстояти переваги перемоги і безпеку країни.

У свою чергу у публіцистичних творах керівників і функціонерів ФКП М. Кашена [252; 253]; А. Дюнуа [345], П. Вайян-Кутюрє [336]), спрямованих на викриття політики «великого капіталу», доводиться, що утвердження миру, безпеки

і співробітництва народів можливо лише в результаті перемоги «світової революції» і руйнації «капіталістичного режиму» (Ш. Раппопорт [312]).

Аналіз матеріалів доповідей і публіцистичних творів державних політичних і громадських діячів Третьої республіки, дипломатів, військових, публіцистів і журналістів, діячів культури тощо дає можливість відтворити розмаїття думок щодо безпеки в середовищі чисельних французьких партій і угруповань, загалом, серед різних прошарків французького суспільства.

Спогади, щоденники, епістолярна спадщина. Мемуарні твори, спогади, щоденники, в яких йшлося про труднощі повоєнної доби з'являлися уже наприкінці 20-х років. Їх видання і перевидання продовжувалось після Другої світової війни. Вони мусили задовольнити жвавий інтерес до причин, що перекреслили «здобутки перемоги» 1918 р. і призвели до «національної катастрофи». Вони належали представникам різних політичних угруповань – монархістам (Ж. Бенвіль [237; 238]); республіканцям усіх відтінків, зокрема дипломатам і військовим (Л. Барту [243]; Ж. Бонне [247]; А. Бордо [248]; Ф. Шарль-Ру [256]; Ж. Клемансо [260]; Р. Корнюйо [261]; А. Лебрену [294]; Л. Лушєру [297]; Ж. Поль-Бонкуру [307]; П. Рейно [315]; М. Саньє [269]; Ф. Фошу [271]; генералу Мордаку, секретарю канцелярії Ж. Клемансо [275]; Е. Ерріо [280]; Ш. Дюбрейлю [270]; дипломату Ж. Ларошу [293]; генералу Ж. Нісселю, главі французької військової місії у Росії [276]; генералу Ж. Табуї, призначеного у 1917 р. комісаром Французької республіки при Генеральному секретаріаті УНР [277]; [280]) і відбивали розмаїття підходів до проблем збереження національної безпеки. Нотатки капітана французької військової місії в Росії Ж. Садуля, який став засновником інтернаціоналістських комуністичних груп при ЦК РКП (б) і згодом вступив до лав ФКП, щодо російської революції та його листи до знаних представників політичного світу, науки і культури певною мірою дають уявлення про характер французької політики відносно Росії, України і подій, що відбувалися на терені колишньої імперії у 1917–1918 рр. [317].

Свої погляди на ці проблеми висловив у мемуарно-публіцистичній праці «Велич і негаразди однієї перемоги» сам «батько перемоги» Ж. Клемансо. Вона з'явилася наступного року після його смерті у 1930 р. В ній він з'ясував сенс власної діяльності на мирній конференції, як такої, що спрямовувався на зміцнення безпеки. Провину за нездатність відстояти завоювання 1918–1919 рр. автор вбачав у поступливості своїх спадкоємців, відмові Америки й Англії зрозуміти інтереси Франції, підтримці, яку вони надали Німеччині у відновленні її економічних і стратегічних позицій [260, 200, 371–372].

Мемуаристика відображала напружений характер боротьби з проблем безпеки, що стала відмінною ознакою міжвоєнної доби. Так, книга Ж. Клемансо була відповіддю на мемуари маршала Ф. Фоша, записані і видані відомим журналістом Р. Рекуно. В них Фош вороже висловлювався про діяльність Клемансо і покладав на нього відповідальність за втрату плодів перемоги [271, 293].

Принципові зауваження щодо характеру післявоєнного врегулювання містяться в мемуарній праці високоповажного співробітника МЗС Ж. Лароша. Ларош детально змальовує план проведення Паризької мирної конференції, запропонований генеральним секретарем МЗС Ф. Бертело. Він акцентує увагу на тому, що останній передбачав участь у ній «всіх союзників, нейтралів і навіть

ворогів», однак був відкинутий Клемансо, який вважав недоречним засідати поруч з представниками Німеччини. Ж. Ларош також згадував, що «привид французької гегемонії» при вирішенні рейнських справ «лякав наших британських союзників» [293, 57, 64].

Спогади Ж. Нуланса «Моя амбасада у Радянській Росії в 1917–1919 рр.» з'явилася друком в 1933 р. у двох томах. Сам Нуланс не лише відомий дипломат, а й діяч, близький до партії радикалів. Його мемуари розкривають причини негативного ставлення офіційної Франції і значної частини політичного світу до більшовицького режиму. Автор розмірковує і обґрунтовує цілі, які Франція намагалася реалізувати у Східній Європі. Інтерес викликає сприйняття Ж. Нулансом подій в Україні, зокрема висловлення ним припущення про можливість підпорядкування українського руху французьким стратегічним цілям і використанні у боротьбі проти більшовицького режиму в Росії [303, 97–99].

Спогади і примітки французьких журналістів Ж. Пелісьє і Ш. Дюбрейля [270], припадають на розпал революції і визвольних змагань в Україні. Ж. Пелісьє виконував спеціальну місію, перебуваючи в Києві як агент МЗС Франції і довірена особа посла в Росії Ж. Нуланса. В Українській бібліотеці Симона Петлюри в Парижі зберігається дактилографічний відбиток його невиданого щоденника (за період від 27 червня 1917 до 23 лютого 1918 р.). У ньому зафіксовані контакти журналіста з керівниками Центральної Ради і українськими військовими. Матеріали щоденника свідчать, що Пелісьє був зацікавлений використати український рух в боротьбі з російським більшовизмом і доводив необхідність надання ефективної допомоги керівництву Центральної Ради з боку уряду і місцевих французьких місій [308, 34, 47–48].

Важливе значення для осмислення французької політики в Україні в контексті східноєвропейської стратегії Франції мають публіцистичні і мемуарні твори речників української революції й української державності: М. Грушевського [341; 342], В. Винниченка [339], Д. Дорошенка [535], О. Шульгіна [257], С. Петлюри [357; 363], І. Мазепи [354], Д. Донцова [534], М. Міхновського [355], П. Скоропадського [364].

Великий масив архівних документів і документальних публікацій, преси, мемуарно-публіцистичних творів, нотаток і щоденників віддзеркалює характер драматичних подій, пов'язаних з наслідками світової війни і проблемами післявоєнного врегулювання, боротьбою у політичних колах Франції навколо шляхів і засобів набуття гарантій безпеки. Цей комплекс джерел дозволяє з'ясувати також реакцію на дії французьких урядовців, дипломатів і військових діячів українського національного руху, які в несприятливих міжнародних умовах намагалися знайти порозуміння з представниками Французької республіки.

1.3. Обґрунтування методології та напрямків дослідження.

Досліджуючи специфіку і характер внутрішньополітичної боротьби у Франції з проблем безпеки в перший повоєнний період 1918 – 1924 рр., тобто період переходу від війни до миру, автор виходив з ряду теоретико – методологічних постулатів.

1) Для Франції і багатьох країн, що брали участь у війні, вона стала вододілом в їхньому політичному бутті. Війна та її наслідки (економічний занепад і пов'язане з цим загострення політичних і соціальних конфліктів, загроза більшовизму і німецького реваншизму, непорядкованість післявоєнного врегулювання) порушили проблему пристосування партійно – політичного механізму Третьої республіки до нової обстановки. *Сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників* зумовило специфіку політичного протистояння в країні і наклало відбиток на характер боротьби з проблем безпеки. Будучи тісно переплетеними, взаємопов'язаними і взаємодетермінованими, вони вимагають застосування спеціальних методів і методик дослідження.

2) В проблемному плані автор виходив з постулату: чому зіткнення у політичних колах навколо життєво важливих проблем післявоєнного врегулювання не принесли очікуваних результатів і не забезпечили спільного, чи узгодженого підходу до розв'язання майже найважливіших з них – проблем безпеки? Звідси виникає питання: наскільки адекватними були відповіді французьких можновладців на загрози, які реально і потенційно постали перед країною в період переходу від війни до миру? Які фактори перешкоджали згуртуванню політичних сил в обстановці, коли існувало розуміння небезпеки національного розколу?

Впадає у вічі те, що актуальні завдання збереження демократії і цінностей цивілізації, задекларовані політичними лідерами Франції в цей період *не стали запорукою їх ефективної реалізації*. І досі міжнародні відносини, зовнішня політика і безпека не є сферою прикладення високих принципів демократії, справедливості і гуманості, що обертається новими війнами і конфліктами. Звідси при розв'язанні питань дисертаційного дослідження зверталася увага на фактичний розрив між деклараціями намірів (досягнення миру і безпеки) та їх практичною реалізацією, яка супроводжувалася застосуванням насильницьких засобів і методів примушення.

Автор, крім того, виходив з постулату, що безпека держав, суспільств і народів є глобальною проблемою. В контексті хронології дослідження, вона була пов'язана зі зміною епох світового розвитку і утворенням нової міжнародної системи державами-переможницями, серед яких активну роль відігравала Франція. Під час війни західне суспільство зазнало найбільшого послаблення і відбувся розкол світу на дві протилежні системи. Тому розв'язання проблем безпеки залежало від здатності в умовах, що склалися, дати адекватну відповідь на виклик часу. Методологічною і концептуальною парадигмою залишається питання: чому правлячі кола Франції, однієї з найпотужніших держав тогочасного світу опинилися нездатними зберегти здобутки перемоги і вже через два десятиліття після тріумфу у війні 1914–1918 рр. безславно капітулювали перед тим же ворогом, долю якого вони намагалися вирішити в перші повоєнні роки?

4) Концептуальною спрямованістю праці, через це, є з'ясування специфіки переходу Франції від умов воєнного часу, у яких вона перебувала впродовж чотирьох виснажливих років, до організації мирного життя *та його захисту*. В роботі процес переходу Франції в новий стан розглядається через призму політичної боротьби. Безумовно, цим не вичерпується зміст трансформації і адаптації економіки, фінансової системи, соціальних відносин, державних і суспільних інституцій, церковних установ, духовної сфери, ідеології, культури, моралі тощо.

Однак, саме політичний фактор відігравав вирішальну роль у формуванні післявоєнного буття, зокрема, і в сфері безпеки. Це дає підстави привернути увагу до методологічного аспекту проблеми, до визначення ролі політичної «надбудови», зокрема парламентів, партій, політичних інституцій, політичної боротьби загалом у збереженні державності та забезпеченні гарантій безпеки.

Боротьба навколо проблем безпеки в контексті розбудови післявоєнного світу мала наслідки, які виходили далеко за межі національного кордону Франції. Це пояснювалось роллю, яку країна відігравала в післявоєнному світі як держава-переможниця. Доречно з цього приводу навести зауваження видатного англійського філософа і теоретика історії А. Тойнбі, сучасника подій, що досліджуються, про те, що «історія жодної європейської нації чи національної держави не може бути пояснена сама по собі» [597, 14]. Не буде перебільшенням заява, що фактори французького політичного життя впливали на досить широкий європейський і колоніальний (афро-азійський) простір, що перетворювало проблеми національної безпеки на трансконтинентальні. Відтак, в методологічному плані автор виходив з того, що прямо і непрямо боротьба в політичних колах довкола різноманітних міжнародних, зовнішньополітичних і стратегічних проблем, включаючи створення Версальсько-Вашингтонської системи, комплекс франко-німецьких відносин, російське (і радянське) питання, відносини з союзниками воєнної доби (передусім Великобританією і США), укладення гарантійних пактів з ними, союзи з новоутвореними державами Східної Європи, функціонування Ліги Націй, реалізація планів роззброєння та ін., оберталася довкола факторів безпеки.

Переплетення проблем, навколо яких точилася політична боротьба, не дозволяє штучно розділити їх. Наприклад, під час дискусій з питань безпеки виявилися наміри частини політичних сил Франції розв'язати їх через утворення в країні «міцної влади», тобто авторитарними засобами, що суттєво позначилося на внутрішній ситуації. Низка досліджень, здійснена автором щодо домагань ревізії політичного режиму звільняла від необхідності розглядати характер боротьби з цих питань вкупі з питаннями безпеки. Тому в роботі більше акцентується увага на зовнішніх аспектах безпеки і реакції в політичних колах на зовнішні, міжнародні і стратегічні чинники.

5) Прикладне і методологічне значення для розв'язання проблематики дослідження має з'ясування впливу Першої світової війни та її наслідків на трансформацію післявоєнного суспільства, на зміни в масовій психології і свідомості, ментальності, духовній культурі тощо. Йдеться про осмислення феномена, про який сучасник подій, видатний англійський історик і теоретик історії Р. Коллінгвуд писав: «Щойно закінчилась війна, в якій нищення жиней, руйнування матеріальних цінностей і розчарування в надіях на створення мирного й організованішого співтовариства перевищило все, відоме раніше... Війна, безпрецедентна за своєю жорстокістю, завершилася мирним урегулюванням, таким же безпрецедентним за безглуздістю...» [546, 373]. Судження провідного вченого, який йшли від життя, наштотвхують на думки, що в процесі світового переустрою і внутрішньої реконструкції в політичних колах Франції та інших держав-переможниць утвердилися підходи, які з самого початку не відповідали реальним вимогам післявоєнного буття. Чому так сталося? Це не лише питання методології

дослідження. Це своєрідна карма, яка в сучасній західній історіографії подається як ірраціональність історичної ходи міжвоєнного часу.

6) Безпосередньо з війною і проблемами безпеки пов'язаний феномен Російської революції 1917 р. Політичні пристрасті навколо нього, які з новою силою спалахнули під час розкладу і розпаду радянського блоку і СРСР, не спростовують сформульовані в світовій науці і публіцистиці судження про те, що «радянський феномен» у своєму первісному вигляді став реакцією на проблеми, породжені світовою війною [565, 41–45, 73, 139–140]. Характер і засоби розв'язання цих проблем мали широкий відгук у світі. Було б неправильним недооцінювати вплив революційних подій в Росії, загалом, на терені колишньої імперії (у т.ч. в Україні), на Францію. Відомо, що Франція тривалий час була пов'язана з Росією союзницькими стосунками і перебувала в орбіті певного культурного впливу. Без врахування дії російської революції неможливо зрозуміти причини радикалізації масових рухів, створення і діяльності французької компартії, зрушень в духовній сфері і, разом з тим, трансформації поглядів на безпеку.

7) У світлі відомих наукових набутоків, виходячи з цього варто констатувати, що захисною реакцією французького республіканізму після війни на загрозу революції стало *зростання політичного консерватизму*. У Франції демократичні цінності, ідеї прав і свобод особистості, соціального партнерства й громадянського миру кристалізувались у боротьбі проти абсолютизму, монархії, клерикалізму й диктатури. В нових історичних умовах парламентська демократія як політична оболонка ліберального суспільства виступала вже як антипод більшовизму. Більшовизм сприймався у політичних колах, за винятком лівих соціалістів (комуністів) і революційних синдикалістів, як синонім диктатури, тоталітаризму, як *одна з головних загроз безпеці*, як явище, несумісне з цивілізацією і традиційним укладом. Проте, утвердження по закінченні війни консервативної тенденції (перемога на парламентських виборах 1919 р. правих партій) законсервувала, на певний час, прихильність до збереження довоєнного status-quo, що відіграло негативну роль у змозі нації, держави і суспільства пристосуватися до нової історичної обстановки і відшукати ефективні засоби протистояння зовнішнім і внутрішнім загрозам.

8) При розгляді політичної історії Франції перших повоєнних років привертає увагу проблема *континуїтету*, тобто спадкоємності і розриву, яка наклала суттєвий відбиток на сприйняття фактору безпеки. Ознайомлення з нею дає змогу встановити певні відмінності в «поведінці» партій: згуртованість під гаслами «священної єдності» під час війни й повернення до запеклої боротьби після її закінчення. Певна консолідація правих і частини поміркованих угруповань в ході виборчої кампанії 1919 р., успадкована з довоєнних часів, суттєво не змінила ситуації. Методологічного значення набуває факт політичної розбурханості і розладу всередині політичного світу, наявність десятків різноманітних осередків, груп, угруповань, партій, ліг, організацій і товариств, навіть в межах певної політичної тенденції. Сперечання і боротьба між ними стало ознакою французького демократизму і багато чого з'ясовує в причинах внутрішньої слабості Франції в міжвоєнну добу.

Таким чином *теоретико-методологічну основу* роботи становлять загальноновизнані наукові принципи історизму, об'єктивності та діалектичного

взаємозв'язку процесів і явищ застосування яких давало можливість осмислити специфіку і характер боротьби в політичних колах Франції з проблем зовнішньої безпеки та дійти до їх узагальнень.

Методи дослідження обрані автором, відповідно до об'єкту, предмету та мети дисертаційної роботи.

Дослідження специфіки внутрішньополітичної боротьби з проблем безпеки з урахуванням усіх вищезгаданих факторів диктувало метод *комплексного підходу* до вивчення теми. Це зумовило й відповідні її пласти. Перший з них пов'язаний із впливом епохи, наслідків війни, революцій, масових рухів на політичну боротьбу; другий – з'ясування того, як інтереси партій, груп, організацій адаптувалися до нової ситуації і, своєю чергою, генерували підходи до розв'язання проблем безпеки. Щодо усвідомлення характеру боротьби, треба пам'ятати що вона проходила в рамках ліберально – демократичного законодавства Третьої республіки й виявлялась через «війну памфлетів», пресу, періодику, публіцистику й, головне, через зіткнення у парламенті. Предметом сперечань ставали події, що розгорталися всередині країни і в світі, перш за все, в Європі, які сприймалися й трактувалися з позицій захисту національного інтересу і безпеки. Виходячи з цього одним з основних стало застосування методу *порівняльного аналізу*. Дескриптивний та квалітативний підходи застосовані при написанні джерелознавчих та загальноісторичних коментарів та вступу, що неминуче мають нести на собі відбиток поглядів автору. Метод *нарративу* використовується для реконструювання певних історичних подій, пов'язаних з проблематикою дослідження. Елементи *перспективного підходу*, яких мають проектувати на оброблювані матеріали погляди науковця, можна розпізнати у системній організації рукопису .

Вплив ситуації, що склалася після закінчення світової війни 1914–1918 рр., на розстановку політичних сил, і, в свою чергу, її залежність від характеру і наслідків боротьби навколо проблем повоєнного урегулювання і безпеки вимагало, таким чином, використання різноманітних методів: проблемно – хронологічного, конкретно – історичного та порівняльно – ретроспективного. Усі вони ґрунтуються на методології, що передбачає *врахування багатоманітності історичних явищ* в їх неоднозначності та суперечливості. У різні моменти ті чи інші фактори (економічні, політичні, соціальні, зовнішньополітичні, міжнародні, духовні) виходили на перший план чи проявлялись у сукупності. Вагомими в обґрунтуванні доречності та ефективності таких підходів для автора були теорії «історичного синтезу» і «тотальної історії», досягнення французької історичної школи «Анналів», філософія екзистенціалізму в обличчі її видатних представників М. Бердяєва і К. Ясперса. При цьому автор на перший план висував раціоналістичне, логічне і діалектичне осмислення першопричин історичних явищ у поєднанні з тим, що великий дослідник наукових ідей А. Койре представляв як творчу і креативну активність наукової думки. За А. Койре ніщо не може замінити прямого контакту з джерелами, які дозволяють досліднику уявити духовну та інтелектуальну атмосферу епохи, що вивчається і роздивитися шляхи, інколи занадто важких для переходу, але такі, що ведуть до відмови від старих істин, до відкриття та утвердження нових шляхів [443, 67]. Заслуговує на увагу сентенція, висловлена Р. Коллінгвудом, яка поглиблює теорію пізнання А. Койре відповідно до «сенсу» історії: «...Історія – це не знання

того, які події йшли одна за одною. Вона – проникнення у духовний світ інших людей, погляд на ситуацію, в якій вони знаходились, їхніми очима і вирішення для себе питання, чи правильним був засіб, за допомогою якого вони прагнули подолати цю ситуацію» [546, 355].

Автор виходив з постулату необхідності концептуального осмислення подій і явищ історії. Макс Вебер, видатний філософ і соціолог, з цього приводу справедливо підкреслював, що не можна розглядати історичні явища без їх системного упорядкування певною теоретичною моделлю. Він зазначав, що історія не є «репродукцією емпіричних поглядів чи відображенням минулих переживань. Вона завжди є реконструкцією минулої дійсності під кутом зору певної теорії» [559, 61].

Коли йдеться про політичну боротьбу як феномен, заснований на застосуванні певних ідей, уявлень, традицій, метою якого нерідко є досягнення уявлюваного ідеалу, завжди є сенс говорити про міфологічне і утопічне світосприйняття. Російський філософ О. Лосєв у своїх працях спеціально розробляв проблему міфу в історії. Заслуговує на увагу його міркування про те, що факти історії повинні бути так чи інакше фактами свідомості. «Вони повинні бути охоплені будь-якою загальною концепцією, яка у них же і міститься, але не з'являється тільки з простої їх суми. Історичний зір узагальнює ці факти і бачить їх *in specie* (зокрема)». Цей процес і є справжнім предметом історії. Він ніби постачає міфу фактичний матеріал і слугує ареною де розігрується міфічна історія [551, 131].

Елементи міфічного світосприйняття, притаманного не тільки для партій, груп чи окремих осіб, а інколи майже всієї нації, можна відшукати в уявленнях французів про сенс перемоги над споконвічним ворогом, у їхніх сподіваннях на вічний мир, справедливу компенсацію з боку переможених за втрати і руйнування та вірі у місіонерську роль Франції в післявоєнному світі.

Процеси політичної боротьби мусять розглядатися крізь призму такого явища, як утопізм. У зламний період переходу від війни до миру, він породжував численні ілюзії, які впливали на спрямованість і характер боротьби. Закони і принципи утопії, «оволодіваючи уявою великих державних діячів і пересічних громадян, проникають у програмні документи політичних партій і організацій, у масову і теоретичну свідомість і, перетворюючись у гасла народних рухів, стають невід'ємною частиною культурно-політичного життя суспільства» [509, 4].

Усвідомлення виявів міфологічної та утопічної свідомості, таким чином, має важливе методологічне значення для дослідження сенсу і характеру боротьби довкола проблем післявоєнного врегулювання і безпеки.

Отже, 1918 – 1924 роки були своєрідним перехрестям проблем, як народжених епохою війн і революцій, так і успадкованих від XIX ст. Аналіз внутрішньополітичної боротьби в цей період дає змогу глибше з'ясувати причини незгод країни у міжвоєнну добу. Дослідження змісту, характеру, цілей і наслідків політичної боротьби довкола проблем післявоєнного устрою і безпеки дає можливість повніше розкрити епоху, виявити значущість подій, що розгортались, для сучасної доби. Все це має значення для осмислення суті відповіді на «виклик» часу з боку суспільств, держав та їхніх лідерів. Зараз цей досвід, увійшовши в арсенал західної цивілізації, привертає особливу увагу таких країн, як Україна, що

переборюють труднощі перехідного періоду.

Вивчення ролі фактору безпеки в політичному житті Франції по закінченні Першої світової війни розширює знання про специфіку переходу країни від війни до миру. В загальнотеоретичному, методологічному і суто практичному плані дослідження цієї теми сприятиме кращому розумінню фактора національної безпеки та його прикладних аспектів. Аналіз внутрішньополітичної боротьби довкола проблем безпеки дозволяє осмислити ідеологічні, політичні, економічні, соціальні, військові аспекти післявоєнного врегулювання 1918–1924 рр. і, здійснивши певну типологізацію явищ, вдатися до наукового прогнозування перспектив розбудови національної і колективної систем безпеки сучасної доби.

РОЗДІЛ 2

ФАКТОРИ БЕЗПЕКИ ТА СТАВЛЕННЯ ДО НИХ В ЛАВАХ ФРАНЦУЗЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО СВІТУ, «МИРНА ПРОГРАМА» УРЯДУ Ж. КЛЕМАНСО

Численні жертви і руйнування війни 1914–1918 рр. не знали аналогів в національній історії Франції. Війна сприймалася французами як вияв агресивності й віроломства німців, які прагнули до гегемонії і панування. Президент Франції Р. Пуанкаре у зверненні до армії з нагоди нового 1916 р. підкреслював: «Жоден француз не виявив бажання до цієї війни, жоден француз не дозволив би злочинної думки: закликати до цієї війни!.. Проте тепер, коли нам її нав'язали всупереч нашій волі, нашим завданням є вести її разом із нашими союзниками до переможного кінця, до цілковитого знищення пруського мілітаризму й до повної відбудови Франції» [359, 288].

У численних деклараціях воєнної і післявоєнної доби перше місце посідали вимоги закріплення гарантій безпеки проти повторення трагедії 1914 року. Аргументами обґрунтування їх значущості слугували тривалі непорозуміння між французьким і німецьким народами, знущання німців над переможеною Францією у 1871 р., величезні жертви і руйнування останньої війни. Варто зазначити, що «Велика Війна» 1914–1918 рр. увійшла у побут, думки, щоденне життя людей. Ненависть до ворога і скорбота за загиблими поєднувалися у свідомості французів з гордістю за перемогу і тривогою щодо майбутнього. Досить влучно настрої, притаманні французькому суспільству, передала відомий російський історик О.А. Добіаш-Рожественська, яка на запрошення академічних кіл наприкінці 1921 р. здійснила подорож до Франції. Вона відзначала почуття настороженості до Німеччини, якими «просякнута уся атмосфера французького життя. Не стільки «самовдоволення» переможців визначало її, скільки гіркота від думки про невідповідність загальним результатам тих жертв, які були принесені, про те, що німецька загроза не ліквідована» [344, 48].

Усі фактори, пов'язані з війною і наслідками війни, які знайшли відображення у масовій свідомості, відчутно впливали на характер дискусій в політичних і громадських колах щодо врегулювання проблеми безпеки. У цей час вона постала як глобальна і пов'язувалася з долею країни як у минулому, так і в майбутньому. Поширювалися думки про те, що треба раз і назавжди усунути фактор німецької загрози і що війна 1914–1918 рр. повинна стати останньою у відносинах двох держав. Запорукою цього оголошувалося збереження «здобутків перемоги», тобто вигідних стратегічних позицій, територіальних надбань, міцних кордонів, сильної армії тощо. Ураховуючи це, треба відзначити ряд кардинальних моментів, які сприймалися як вирішальні у гарантуванні безпеки.

2.1. Фактори безпеки та їх ідеологічні чинники

Проблеми післявоєнних кордонів. Підготовка «мирної програми» відбивала настрої і прагнення широких кіл політичного світу і громадськості. Найгострішими вважалися питання післявоєнних кордонів Франції. Це було даниною прагматичному досвіду серпня 1914 р., коли німецькі війська через територію

Бельгії швидким маршем просувалися до Парижу. З цього часу тема «природних» кордонів, порушена в роки війни та під час Комп'єнського перемир'я, знову постала на порядок денний. Численні матеріали періодики, публіцистика мусили сформулювати переконання, що сила Франції – це, безумовно, її армія, її колонії, її союзи, проте у першу чергу, – безпечні «природні» кордони. Аргументи, що покладались в основу концепції безпечних кордонів, особливо представниками «правої» і «крайньої правої», спирались на історичні ремінісценції XVII–XIX століть, тобто могутності роялістських часів, Вестфальського миру, наполеонівської гегемонії. Вимоги повернення до «природних кордонів» по Рейну означали розчленування Німеччини і вилучення з-під її юрисдикції величезної, важливої в економічному, політичному й стратегічному значенні Рейнської області. В пропозиціях розчленування Німеччини, які містились у творах монархістів (Морраса, Бенвіля, Валуа) і значної частини правих (Клемансо, Пуанкаре, Барреса, Марена, Тардье, Франсуа-Понсе) доводилось, що це є вирішальною гарантією безпеки Франції, запорукою того, що німці більше ніколи не матимуть змоги безкарно перетинати французький кордон і завдавати непоправних збитків.

Дещо пізніше, коли «мирна програма» повоєнного переустрою була підготовлена, Клемансо намагався використати її на Паризькій конференції. Звертаючись до Д. Ллойд Джорджа, який всіляко заперечував відокремлення від Німеччини Рейнської області, «батько перемоги» з роздратуванням заявляв: «Ви забуваєте, що знаходитеся на своєму острові – за морем! Отже, ви знаходитеся в сховищі; щодо нас, то ми мешкаємо на материку і маємо доступний для нападу кордон. Ми мусимо створити бар'єр, за яким наш народ, який втратив стільки своїх синів, міг би у безпеці жити і працювати!» [16].

Традиції безпеки південного кордону з Іспанією знайшли відображення ще у відомому Піренейському договорі, укладеному кардиналом Мазаріні у XVII ст. з іспанським урядом. Дипломатія Парижу вела успішну боротьбу проти спроб Німеччини посадити, за висловом Бісмарка, іспанську комаху на потилиці Франції. Ж. Поль-Бонкур з цього приводу згадував, що «старе правило нашої традиційної політики полягає у тому, щоб на півострові не було ніякої іноземної держави, крім Іспанії» [307, 71].

Після закінчення війни й укладення перемир'я почалася запекла дипломатична боротьба французького керівництва за залучення Бельгії до союзу з Францією. Проблема полягала у тому, що до порушення її суверенітету кайзерівською Німеччиною у серпні 1914 р. вона мала статус нейтральної держави. Внаслідок географічної близькості і традиційних зв'язків, Бельгія розглядалася як країна, що мусить утворити єдиний господарчий і транспортний організм з Францією. Після війни Бельгія виявила себе як «самостійна мала держава, діставши рішення відмовитися від ненужного нейтралітету» [582, 122]. Проте політична неузгодженість всередині країни й тиск з боку Великої Британії примушували бельгійські уряди обмежувати масштаби французьких домагань. Незважаючи на те, за Ж.-Б. Дюрозелем, союз з Бельгією став єдиним альянсом, що його домоглася Франція проти Німеччини [539, 16].

Безпека зі Сходу пов'язувалася із створенням вздовж кордону з Німеччиною смуги укріплень від Арденн на півдні до Ла-Маншу – на півночі. Ідея її

спорудження належала воєнному міністру А. Мажино (Демократичний альянс). Людина, скалічена на фронті, яка втратила чотирьох синів на війні, прагнула будь-що відокремити Францію від Німеччини неприступним валом. Не тільки А.Мажино, але й багато урядовців, парламентаріїв, політичних лідерів та військових вбачали в спорудах на франко-німецькому кордоні реальну можливість запобігти новій німецькій навалі.

В політичних колах Франції точилися суперечки щодо співробітництва з сусідніми державами – Італією, Швейцарією, Бельгією, Нідерландами, Люксембургом, Іспанією, Монако. Деякі аспекти цих питань розкрив А. Тардє в книзі «Мир». Він підпорядкував їх обґрунтуванню французької «мирної програми» і справедливо доводив, що стосунки ці мали набагато ширший контекст, ніж просто двосторонній. Вони розглядалися як невід’ємний і важливий чинник французької безпеки [365, 184, 192, 196, 373 – 407].

Наскільки прискіпливо ставились у Франції до утворення безпечних кордонів з сусідніми державами свідчать драматичні події, які відбулися у відносинах з Монако наприкінці війни. Уряд Ж. Клемансо висловив протест проти того, що членом правлячої тут династії принца Альберта за законом про престолонаслідування міг стати представник німецької гілки цієї династії. Німеччина через це мала б можливість поставити на престол одного з представників своєї нації і придбати, тим самим, у володіння середземноморський порт, що вклинився у французьку територію. Відтак за договором, що був нав’язаний Парижем Монако 17 липня 1918 р., про який згадував відомий дипломат Ж.Ларош, принц Альберт оголосив про введення у право наслідування своєї доньки, яка натуралізувалася у Монако і одержала титул герцогині [293, 48].

Німецьке питання. Основним для безпеки Франції було «німецьке» питання, тобто проблема врегулювання відносин з Німеччиною, визначення її ролі в післявоєнному світі і підписання мирного договору з нею.

Питання це ставало наріжним каменем французької зовнішньої політики. Ще напередодні перемир’я виявилися різноманітні підходи щодо його вирішення та відбулося розмежування політичних сил. «Мирна програма», яка готувалась Клемансо та його оточенням, зустріла непорозуміння з боку лівих, поміркованих і навіть частини правих. Р. Пуанкаре в праці «На службі Франції» та в ряді публіцистичних творів згадував про історичні корені франко-німецької ворожнечі. У запису від 26 лютого 1916 р., під час штурму Вердена, він відзначав: «... Німці без сумніву прямують на Верден. Це зовсім не дивно. У Вердені був підписаний 843 року трактат, який розчленував імперію Карла Великого» [359, 359].

Отже, історично проблема безпеки у зв’язку з фактором німецької загрози тяжіла над Францією з періоду середньовіччя. За роялістських часів і в добу Імперії перманентною у цій сфері була політика послаблення і розчленування Німеччини. У класичному вигляді вона знайшла втілення в трактатах Вестфальського миру 1648 р. як наслідок перемоги антигабсбурзької коаліції в Тридцятирічній війні, а також наполеонівській політиці щодо Пруссії і німецьких князівств після Ієни і Ауерштедта (1806). Вона закріплювала розподіл Німеччини та її політичну і територіальну роздрібненість. Посилення Пруссії у 1811–1813 рр., її активна роль в досягненні перемоги над наполеонівською Францією і набуття провідного місця у

Віденській системі супроводжувалося поглибленням конфронтації між двома країнами. Зрештою об'єднання німецьких земель «залізом і кров'ю» і триумф у франко-пруській війні 1870–1871 рр., анексія Ельзас-Лотарингії і стягнення величезної 5-ти мільярдної контрибуції з Франції різко змінили ситуацію. Проголошення Німецької імперії та її прагнення до гегемонії на континенті вкрай загострили для Франції проблему безпеки. «Франція, як в силу своїх недоліків, так і гідностей, – зазначав А. Тардьє, – у той самий момент, коли Німеччина наважилася розв'язати війну, була глибоко мирною країною. Якщо б у 1914 р. Німеччина прагнула до миру, вона зустріла б, як і в попередні роки, готовність Франції до укладання відповідної угоди» [365, 11].

Безумовно, характер війни з боку двох держав був набагато складнішим. Справжні цілі, пов'язані з боротьбою за зверхність у Європі і реалізацію економічних, політичних та стратегічних інтересів, вміло приховувалися з обох боків ліберальною риторикою у поєднанні із запеклою шовіністичною пропагандою. Фактор безпеки для основної маси французів уособлювався із цілковитою перемогою над споконвічним ворогом і укладенням миру, який би закріпив зверхність миролюбної Франції.

Коли настав час підведення підсумків війни з Німеччиною, керівники Французької республіки відчували себе справжніми переможцями. Здавалося, що історія надає можливість одразу і назавжди вирішити болюче німецьке питання, яке століттями отруювало існування французької нації. На позицію уряду Ж.Клемансо, президента Р.Пуанкаре, парламенту, політичних сил і громадськості впливали історія і недобрі традиції двосторонніх стосунків. Сама аура, що тяжіла над французькими можновладцями, не дозволяла будь-яких відхилень від жорсткого покарання ворога. Стався випадок, який надав можливість реалізації всіх вимог щодо статусу і становища Німеччини, які тривалий час виношувалися у політичному світі Франції.

Яскраво про цей феномен згадував президент Франції Р. Пуанкаре. Його виступ у Нансі 14 травня 1916 р. сприймався в країні як відповідь на чутки, що поширювалися в цей період німцями та їх агентами щодо вірогідності укладення миру. Тоді президент заявив: « Ні прямо, ні непрямо наші вороги не пропонували нам миру. Проте ми і не бажаємо, щоб вони це робили, ми намагаємося, щоб вони прохали його у нас; ми не збираємося приймати їх пропозиції, ми прагнемо нав'язати свої... Одне слово, я заявляю, що ми намагаємося миру, добутого перемогою союзних військ» [6].

В широких верствах французького суспільства ця, друга за життя одного покоління, війна з Німеччиною сприймалась як найбільш жахлива і руйнівна. Перемога була оплачена величезними жертвами і загибеллю майже 1,5 млн. вояків, цвіту французької молоді. В цих умовах найпопулярнішим ставало гасло «останньої війни», якою мусила бути війна 1914 р. Справжня безпека пов'язувалася зі створенням такого світу і такої міжнародної системи, які б гарантували надійний захист Франції від нової німецької навали. Тому німецьке питання у проміжку часу від Комп'єнського перемир'я до укладення мирного договору, сприймалось як вирішальне в подальшій долі країни. У масовій свідомості насаджувалися думки, що закріплення важливих для Франції вимог в тексті перемир'я було лише першим

кроком на шляху реалізації гарантій безпеки [496, Пріоритети, 152–153]. Постало питання докладного напрацювання таких гарантій і їх закріплення у статтях мирного договору. Французька «мирна програма» мусила бути тим концептуальним документом, який би давав змогу урядовцям і делегації на Паризькій конференції діяти саме в цьому напрямку.

Не викликає сумніву те, що фактор німецької загрози сприймався як невідворотний і тоді, коли країна перебувала у стані справжньої ейфорії від перемоги. І прямо, і непрямо з німецьким питанням пов'язувалася низка гострих післявоєнних проблем, зокрема соціально-економічних: компенсації ветеранам, сплати пенсій і допомоги сім'ям, що втратили годувальника, допомоги вдовам і сиротам. Чекали вирішення демографічні проблеми, проблеми армії, збройних сил, термінів військової служби, «соціальної гігієни», охорони здоров'я, реабілітації ветеранів.

Після укладення перемир'я 11 листопада 1918 р. залишався величезний комплекс проблем, у розв'язання яких повинні були зробити внесок німці. Але для цього треба було спочатку укласти з переможеною Німеччиною мирний договір і закріпити в ньому французькі вимоги.

Серед першочергових вимог було здійснення тотального роззброєння Німеччини. Уже за умовами перемир'я передбачалась передача союзникам військової техніки як трофейної. Завдання ж полягало в ліквідації загалом воєнного виробництва, сухопутної армії, великого генерального штабу, військово-морського флоту, зокрема підводного, важкої артилерії, новітніх видів обладнання, усунення офіцерського корпусу й генералітету [475,18]. В стратегічному плані, як засіб досягнення переваги над суперником, передбачалось стягнення великих репарацій, послаблення воєнно-економічної могутності Німеччини, встановлення контролю над найважливішими промисловими районами – Руром і Сааром, Сілезією, Кільським каналом тощо. Готувались також рішення щодо позбавлення Німеччини колоній.

Був ще один істотний підтекст, який перетворював проблему на найнебезпечнішу, – можливість зближення Німеччини з Радянською Росією. Така загроза виникла ще у розпал війни, внаслідок укладення Брест-Литовської угоди 3 березня 1918 р., а потім – підписання Додаткового договору у серпні цього ж року [121, 119–124, 437–445; 580]. Після закінчення військових дій восени 1918 р. фактор німецько-російських, точніше, німецько-радянських відносин набув суперечливого, загрозуючого характеру. Розгортання революції в Німеччині й проголошення республіки було сприйнято у Франції неоднозначно. Доречно навести з цього приводу репліку ідеолога українського консервативно-монархічного руху, з червня 1918 р. українського посла в Австро-Угорщині В. Липинського: «Хлібороб німецький, накидаючий в 1871 р. французькому хліборобу не милу самому собі республіку, отримав її для себе в 1918 р. з рук французьких» [353, 128].

Явний і прихований саботаж вимог союзників керівниками Веймарської республіки породжував ланцюг негараздів щодо розв'язання німецького питання. В урядових колах Франції розуміли небезпеку впливу німецької революції на ситуацію у країнах Заходу, де поширювались масові протести і активізувалась діяльність крайніх лівих у соціалістичному русі. Велике занепокоєння викликали

заклики німецьких лівих до інтернаціональної солідарності з «Країною Рад». Ж. Клемансо та його оточенню було добре відомо, що дві такі постраждалі держави, як Німеччина і більшовицька Росія мають багато підстав для об'єднання сил у боротьбі з переможцями. У Парижі побоювалися більшовизації Німеччини, активізації тут комуністичних елементів, перш за все групи «Спартак», яка вже в грудні 1918 р. перетворилася на компартію. Тому праві у Франції, значна частина поміркованих (радикалів) і навіть «міністеріали» СФІО вбачали в подіях німецької революції і в посиленні реакційних реваншистських сил величезний фактор небезпеки. Існувало велике побоювання утвердження в Німеччині більшовизму і змови німецьких можновладців від правих соціал-демократів до рейхсверу, магнатів індустрії і кайзерівських чиновників з більшовицькими лідерами Росії з метою знищення справи переможців. Віддзеркалюючи такі настрої, генерал А. Вальтер закликав у впливовій французькій газеті «Матен»: «Настав час покінчити з німецько-більшовицькою небезпекою блискавичним ударом» [151].

Російський фактор. Російська революція круто змінила стратегічну ситуацію в таборі Антанти. Із союзника, який у серпні 1914 р. врятував Францію від розгрому, і протягом війни відтягував на Східний фронт до 100–114 німецьких та австрійських дивізій, Росія перетворилася після жовтня 1917 р. на серйозний фактор революційної загрози.

Громадянська війна, що спалахнула на терені колишньої імперії, мала великий відгук у європейському світі. Вона породжувала ситуацію хаосу, занепаду, варварства і вандалізму. Жахливі вияви «білого» і «червоного» терору поєднувалися із масовим кровопролиттям світової війни. Колишня величезна континентальна імперія і республіка часів Тимчасового уряду фактично розпалася на десяток національних і територіальних державних осередків, з якими французькі емісари вступали у контакт. Так, 4 січня 1918 р. відбулося визнання Української Народної Республіки де-факто.

Попри це, фактор більшовицької загрози помітно відчувався у Франції, де знайшли притулок сотні тисяч російських емігрантів. У цьому зв'язку відомий публіцист Ж. Емель відзначав, що «російська революція – це реальність, з якою треба рахуватися» [231, 56].

Під час роботи Паризької конференції у лютому 1919 р. маршал Ф. Фош, як член французької делегації, представив меморандум щодо російської проблеми, дуже складної і неоднозначної. Зокрема, у ньому пропонувалося організувати із сусідніх з Росією держав коаліцію для боротьби проти більшовицьких правителів. Знаряддям цих заходів мали бути новоутворені держави: Фінляндія, Польща, Чехословаччина, Румунія і навіть Греція [352, 337].

Це зумовлювалося прагненням запобігти можливому просуванню радянських військ у західному напрямку з метою розпалювання світової революції. Ж.

Клемансо, за свідченням начальника військової канцелярії прем'єр-міністра генерала Мордака, підкреслював: «Ми продовжуватимемо виконувати свій обов'язок до кінця. Ми не покинемо наших союзників. І доки я буду при владі, ми ніколи не підемо на згоду з радянським урядом, який ні в якій мірі не представляє російський народ і є одним з найбільш варварських урядів, які будь-коли існували в історії» [275, 172].

Неприйняття більшовицького режиму у правлячому таборі Франції і інших західних країн зумовлювалося рядом причин. Серед них було засудження експансії більшовизму з позицій захисту демократії, свободи і цінностей західної цивілізації. Виходячи з цього, «Тан», неофіційний друкований орган уряду, повідомляв: «Більшовизм – це режим диктатури і війни... Більшовизм розповсюджується як пожежа» [185].

Один з біографів Клемансо П. Домінік пояснював вороже ставлення «батька перемоги» до більшовизму і російської революції його демократичними переконаннями: «Клемансо у 1919 р. – це не лише людина реваншу; більш ніж будь-коли він радикал, ліберал, що робило його концептуальним противником соціалістичної Жовтневої революції». Ще до того, як Німеччина була переможена, він «уважно слідкував за другим ворогом, якого теж треба було перемогти – за радянським світом». П.Домінік звернув увагу на те, що Клемансо у жовтні 1918 р. зупинив наступ генерала Франше д'Еспере на Відень і далі на Берлін з метою перегрупування сил і продовження війни проти Центральних держав таким чином, щоб здійснити одночасно «оточення більшовизму й домогтися його краху» [415, 267–268].

У французьких політичних колах ставлення до Росії і взагалі російського питання було неоднозначним. Питання мало суперечливий характер. Російський фактор був настільки вагомим, що під час кризи у Брест – Литовських переговорах у лютому 1918 р., деякі французькі дипломати не виключали можливості надання допомоги більшовицькому керівництву у випадку, якщо воно погодиться на відновлення військових дій проти німців [361, 203–204, 207]. Навіть у розпал антирадянських кампаній 1917–1920 рр. у Франції не відмовлялися від зближення з Росією й відновлення з нею союзницьких відносин. Головна ставка робилась на ті сили в російському політикумі, армії і суспільстві, які зберігали лояльність союзницьким зобов'язанням. Уряд Ж. Клемансо й праві партії, на які він спирався, всіляко намагалися згуртувати і консолідувати різнобарвну і строкату антибільшовицьку опозицію в Росії. У свою чергу діячи російського білого руху використовували таку позицію офіційної Франції, щоб змінити ситуацію на свою користь. Французькі представники у Петрограді, Москві, Вологді, Києві, Одесі, Яссах, Сибіру за допомогою російської контрреволюції, всіляко намагалися реалізувати завдання французького уряду. Одним із них було збереження стратегічного контролю над дуже важливим для національної безпеки східноєвропейським регіоном. Думки з цього приводу були висловлені французькими парламентаріями під час запеклих дебатів з питань зовнішньої політики взимку 1918 і навесні 1919 р.

Великого відгуку набули промови одного з керівників правої фракції «республікансько-демократичної згоди» Р.Шапделена. Він пов'язав російську проблему з досягненням рівноваги у Європі. Для цього, за його твердженням, була потрібна відбудова Росії, охопленої «кривавою анархією». Він зауважив, що «миру в Європі не буде доти, поки в Росії буде правити більшовизм». Надалі цей відомий представник «правої» висловив тезу, яка поділялася багатьма депутатами французького парламенту. Він заявив: «Цілковитої безпеки для нас не буде так довго, доки союз з двома великими морськими державами (малися на увазі Велика

Британія і США – Б.А.) ви не доповните союзом з Росією, відродженою на базі федералізму, але такою ж великою і сильною» [66, 3610]. Симптоматичним було те, що Р.Шапделен висловлювався на користь перетворення Росії з імперської на федеративну державу. Принцип федеративного устрою, який пропагувався французькими політиками, вважався за легітимний на підставі того, що був проголошений на єдиному засіданні російських Установчих зборів, розігнаних більшовиками в ніч на 6 січня 1918 року [118, 13].

В такому аспекті у Франції застосовувався «принцип націй» до колишньої величезної імперії, до складу якої входила і Україна.

Р. Шапделен звернувся до того, як російське питання відображено в тексті мирного договору. Він підкреслив, що тут Росії присвячено лише дві статті. Перша містить зобов'язання для Німеччини «поважати незалежність усіх територій, які входили до складу колишньої Російської імперії на 1 серпня 1914 р.» Друга анулює Брест-Литовський та інші договори, угоди і конвенції між Німеччиною і «максималістським урядом». У зв'язку з цим промовець висловлював жаль, що «представникам тих, кого ми вважаємо офіційною Росією, тих, хто залишаються нашими друзями і союзниками, не було дозволено взяти участь у роботі конференції». На його думку, «інтереси Росії не були достатньо представлені» на цьому всесвітньому форумі, а «договір не задовольняє інтересів Росії, не забезпечує їх ні в стратегічних гарантіях західних кордонів з Польщею та Фінляндією, ні в політичному, ні в матеріальному, економічному, правовому, дипломатичному аспектах». Він заперечував тим, хто вважав, що внаслідок французької перемоги у війні, вже немає потреби у союзі з Росією. Шапделен доводив, якщо Антанта і особливо Франція залишать Росію її «нещасливій долі», тоді «ми ризикуємо не тільки втратити нашого союзника, але ж, не виключено, і побачити його у найближчому часі в обіймах Німеччини». Ось тоді, зауважив він, слід подумати, яка ж буде наша доля у Європі? У такому випадку, робив висновок доповідач, ми опинимося перед загрозою утворення «нової коаліції, спрямованої проти нас: німецько-російського союзу, який нараховує 250 млн. осіб» [66, 3610 – 3611].

На це звертав увагу і депутат Демократичного альянсу А.Реберті. Він зазначав: «Ми зовсім не забули 1875 рік, коли її (Росії – Б.А.) виступ врятував Францію... Ми не забули славетні часи франко-російського союзу, який був гарантом миру і противагою німецькій загрози». Реберті згадав про допомогу, яку Росія надала Франції у війні, особливо своїми діями у Східній Пруссії у серпні 1914 р. Торкнувшись ситуації, яка склалася в Росії після 1917 р., він підкреслив: «Ми палко бажаємо, щоб вона стабілізувалася і щоб країна зайняла своє місце у сім'ї націй, місце друга і союзника». Разом з тим доповідач висловив глибоке обурення майбутнім Росії. Він теж вказав на можливе зближення більшовицької Росії з Німеччиною, виходячи з того, що «Пруссія і Росія були союзниками ще з XVIII століття». На завершення промовець проголосив: «Треба, щоб великі демократичні нації, такі як Велика Британія, США, Франція спрямували свої зусилля на допомогу Росії в її національному відродженні. Однак Німеччина має для цього кращі геополітичні можливості, до того ж вона втратила свої колонії». Він висловив побоювання, що Росія «відчинить для неї свої двері на манер величезної колонії з невичерпаними ресурсами». Реберті порушив питання про ситуацію, яка може

виникнути у майбутньому, якщо Німеччині вдасться «встановити контроль над Росією». У такому разі, зауважив він, розвиток подій набуде загрозливого характеру: «Німеччина і Росія – дві найпотужніші держави, які програли війну. Вони прагнутимуть до єднання з тим, щоб здійснити загальний реванш!» [66, 3615–3616].

Доречно нагадати, що Німеччина в цей час сприймалася комуністичним рухом як осередок світової революції. Так, у тимчасовій програмі Комінтерну, затвердженій II Конгресом у 1920 р. і остаточно ухваленій 1928 р. VI світовим конгресом, підкреслювалося: «Союз селянської Росії та індустріальної Німеччини є підмурком світової революції». Такий союз подавався як запорука встановлення «диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі» [126,17].

Таким чином, політичні сили Франції штовхало на боротьбу з більшовизмом побоювання революції, а також вірогідність його змови з німецьким мілітаризмом. Специфіка німецького і російського питань і пов'язана з ними загроза національній безпеці Франції ставали важливими чинниками політичної боротьби, породжуючи суперечливі, часто протилежні підходи всередині політичного світу Третьої республіки.

Значення Ліги Націй і союзу з Америкою та Англією. Уже під час війни, а потім на Паризькій мирній конференції набула реальних обрисів ідея створення всесвітньої організації, яка б пильно стежила за збереженням миру й виступала гарантом непорушності міжнародного права. Ідеологом і засновником такої організації виступав президент США В. Вільсон, який ще в одному із своїх «14 пунктів» зафіксував утворення «співтовариства націй», а під час роботи мирної конференції 1919 р. домогся прийняття статуту організації.

У французькому політичному середовищі ця ідея й реальні акції, пов'язані зі створенням Ліги Націй набули широкої підтримки. Вона розглядалася як колективний гарант безпеки [250; 470]. На її миротворчу роль розраховували передусім лівореспубліканські партії й соціалісти, що вело до поглиблення конфронтації з партіями урядової більшості. В колах «правої» Ліга Націй розглядалась теж з позицій демократизації міжнародного життя. Як зазначалося в передовиці газети «Фігаро» [135] вона була покликана реорганізувати Європу «на базі публічного права і розумної пропорції сил». Завдання, які вона мала вирішувати, полягали, як доводив автор статті Г.Ферраро, у «створенні нового суспільного порядку і майбутньої воєнної організації західної цивілізації». Тут звертає на себе увагу розрахунок на її роль «майбутньої воєнної організації» Заходу. Йшлося про французькі проекти Ліги Націй, які відстоювали представники різних політичних партій і які передбачали утворення при Лізі Націй міжнародних збройних сил, здатних запобігати агресії. Навколо цього проекту, який так і не був реалізований внаслідок протидії Англії та інших держав, розгорнулася боротьба серед колишніх союзників.

Для багатьох представників політичного світу Франції основою післявоєнної стабільності, запорукою успішної діяльності Ліги Націй й найголовнішою гарантією французької безпеки вважався союз трьох великих західних демократій – Франції, Великої Британії і США. Значення такого союзу визнавалося як монархістами і запеклими націоналістами, так і соціалістами та радикалами. А. Мільєран, Ж.

Клемансо, Р. Пуанкаре, А. Тардьє, С. Пішон, Л. Буржуа та багато інших провідних діячів Республіки в офіційних промовах в парламенті, в ході політичних кампаній і громадських заходів, оспівували такий союз і закликали до його продовження і в мирні часи. Міністр закордонних справ С. Пішон, який виступив засновником комітету «Зусилля Франції та її союзників», говорячи про роль США у війні, відзначив, що основою їх союзу з Французькою республікою є «спільність традицій та ідеології». Він підкреслював, що «взаємна дружба народжена спільними ідеалами, скріплена спільно пролитою кров'ю» [301, 5–6].

Розрахунки на ефективність союзницьких відносин у післявоєнну добу існували недовго. Ще під час роботи мирної конференції, голосування з приводу стрижневих основ американської зовнішньої політики в конгресі США, показали хиткість позицій вільсонівської адміністрації. Впливові представники республіканської партії в конгресі на чолі з головою сенатської комісії з зовнішньополітичних питань Г.К. Лоджем розгорнули запеклу кампанію проти домовленостей В. Вільсона з європейськими керівниками. Вони задекларували невідповідність положень Версальського мирного договору доктрині Монро, яка була і залишається складовою американської конституції. Панування ізоляціоністських настроїв в середовищі американських законодавців суттєво вплинуло на долю гарантійних зобов'язань США. Воєнні конвенції, підписані В. Вільсоном і Д. Ллойд Джорджем з Ж. Клемансо весною 1919 р. в Парижі в обмін на поступки останнього у рейнському питанні, не набули бажаного ефекту через відмову конгресу США ратифікувати договір. За інерцією політики у Франції і Америці ще продовжували розмови про союз й наголошували на необхідності «єднання» часів воєнної доби. Фактично ж у політичних колах Третньої республіки шукали нові шляхи й засоби, щоб компенсувати негативні наслідки франко-американських і франко-англійських неузгодженостей.

Східноєвропейські проблеми і роль «малих націй». Утворення на Сході Європи низки незалежних держав мало величезний вплив на врегулювання післявоєнних проблем, зокрема безпеки. Проголошення Чехословацької республіки (30 жовтня 1918 р.), Другої Речі Посполитої (11 листопада 1918 р.), Королівства сербів, хорватів і словенців (1 грудня 1918 р.) на землях, що були вилучені у Німеччини, Австрії, Угорщини і Росії, перетворювало Францію, як формально й інші держави Антанти, на гарантів їх існування. Для переважної частини французьких урядовців і представників політичного світу статус держави-гаранта впливав із проголошеного ще в добу абсолютизму принципу підтримки «малих націй». Реалізація цього принципу пов'язувалася з укладенням союзів з малими й дрібними князівствами і курфюрствами, переважно німецькими, які використовувалися Ришельє, Мазаріні, Людовіком XIV та іншими правителями Франції для боротьби з тогочасними головними ворогами – імператорами Священної Римської імперії, Іспанією, Голландією, Росією. Російський історик Ю.В. Борисов, який присвятив спеціальне дослідження дипломатії Людовіка XIV, відзначав: «Укладення оборонних і наступальних союзів було найважливішою метою королівської династії. Вбачалося, Франція від Балтики до Босфору була надійно захищена. Її бастионами мусили слугувати, згідно задумів міністрів Людовіка XIV, Швеція, Польща, Угорщина (яка вдалася до заколоту проти австрійського панування) і Туреччина» [510, 39–40, 70].

Існувала думка, що, спираючись на «малі нації», Франція може зміцнити свої позиції на всьому континенті, і це стане гарантією безпеки. Вплив у східноєвропейському регіоні розцінювався як необхідний елемент збереження статусу великої держави – стовпа європейського і світового порядку, гаранта Версальської системи. Набуття гарантій безпеки полягало в залученні до союзу з Францією нових національних держав Східної Європи. Роль останніх тлумачилася крізь призму французьких стратегічних інтересів у цьому регіоні, що мав велике значення через наявність тут загроз з боку Радянської Росії і Німеччини.

Львівський історик В. Ададуров мав рацію стверджувати, що перетворення Франції у наймогутнішу військово-політичну силу континентальної Європи внаслідок перемоги у війні радикальним чином зміцнило і її вплив на вирішення актуальних питань міжнародного життя. Остання обставина, за його слушним зауваженням, «визначалася у рівній мірі як поразкою її одвічної суперниці Німеччини, так і крахом східноєвропейської союзниці Росії. У нових історичних умовах Франція змушена активізувати свою діяльність на схід від Німеччини» [489, 19].

Щодо стратегічних інтересів на Сході, то для Франції йшлося про збереження цілісності і територіального устрою країн, які виникли на уламках Австро-Угорської монархії. Цей фактор, за справедливим зауваженням англійського дослідника В. Джордана, мав «життєвий інтерес для Франції». Він спирався при цьому на авторитет радника Форин Офіс Ж. Хедлема-Морея, який був переконаний, що «майбутнє Європи щільно пов'язано із захистом нових держав. Тому Франція тримає твердий курс на укладення союзів і військових угод і новим державам буде надана, у випадку загрози, цілковита підтримка з боку французьких збройних сил» [533, 246].

У палітрі геополітичних інтересів дії Франції в ролі протектора нових держав суттєво змінювали баланс сил на континенті. Це з невдоволенням сприймалося колишніми союзниками. Курс Франції суперечив англійській політиці європейської рівноваги. Він сприяв поглибленню суперечностей між двома провідними державами, засновниками нової системи. Натомість французька політика зустрічала підтримку з боку новоутворених держав. Тим самим концепції безпеки, що складала підґрунтя французької «мирної програми», мали сприятливі умови для реалізації у цьому регіоні. Чехословаччина, Польща, Югославія були схильні, хоча і з деякими застереженнями, до підписання взаємних зобов'язань про надання їм термінової військової допомоги у випадку агресії. При цьому в реальних обставинах післявоєнної доби потенційними агресорами виступали переможена Німеччина, Італія і більшовицька Росія. Як вважали французькі урядовці і політики, захоплення Німеччиною вищезгаданих країн вело б до відновлення німецької гегемонії у Центрально-Східній Європі (нового видання «Міттельєвропи»), а далі це мало вилитися в агресію проти Франції. Звідси впливали передумови для системи договорів, що були укладені у 1921–1924 рр. між Францією і Чехословаччиною, Румунією, Королівством сербів, хорватів і словенців. Домовленості між цими державами стали підмурком так званої Малої Антанти.

19 лютого 1921 р. був укладений союзний договір з Польщею. Вже на початку 1918 р. впливові політичні кола Французької республіки усвідомили необхідність створення сильної Польщі як противаги Німеччині на сході і бастіону на шляху

експорту більшовицької революції в Європу. Начальник Польської держави Ю. Пілсудський, зауважив з цієї нагоди, що «солідарність між Францією та Польщею полягає не лише в почуттях глибокої старої дружби, але й базується на тісних спільних інтересах» [489, 20]. Саме в підходах до німецького питання збігалися інтереси французького і польського керівництва. Під час роботи Паризької мирної конференції Пілсудський, як повідомляють його біографи Д. і Т. Наленч, добре усвідомлював, що без Франції «не можна навіть мріяти щось придбати від Німеччини». Щодо комунізму і соціальних змін, здійснених більшовиками, то до них він ставився вороже. Водночас, долаючи антикомунізм, він, мабуть, зміг би визнати більшовицький уряд, тому як, до розгортання війни 1920 р., за зауваженнями авторів, виходив з помилкової його оцінки. За Д. і Т. Наленч польський маршал був переконаний, що більшовицьке правління «доведе Росію до хаосу, позбавивши, тим самим, великодержавності. А це він вважав явищем дуже сприятливим для Польщі» [562, 98–99]. Спільні цілі у протистоянні німецькій і радянській загрозі штовхали керівників Другої Річі Посполитої до союзу з Францією. Проте курс на відтворення «Великої Польщі» суттєво ускладнював для Парижа реалізацію власних стратегічних пріоритетів на схід від Німеччини.

У рамках важливого для французької безпеки східноєвропейського регіону у 1917–1920 рр. постав також феномен визвольних змагань українців. Ще з часів світової війни цей фактор змінював ландшафт східноєвропейських проблем у трикутнику Польща – Україна – Росія. Доля України доби Центральної Ради, Гетьманату П.Скоропадського, Директорії, ЗУНР виявилася серйозно пов'язаною з інтересами держав Антанти, передусім Франції. У самій же Франції уряд Ж. Клемансо, парламент, державні інституції (МЗС, військове міністерство), різні політичні сили підходили до розв'язання «української справи» з позицій утворення тут сприятливих умов для реалізації французьких стратегічних пріоритетів. Цінність східноєвропейського плацдарму полягала в уможливленні тиску на Німеччину зі Сходу, посиленні позицій стратегічних, поки що потенційних союзників (Польщі, Румунії, Чехословаччини, Югославії) при нейтралізації чи навіть залученні до співробітництва Австрії і Угорщини. Українські дослідники Б.М.Гончар та Н.Д. Городня так оцінювали відносини Франції з УНР: «Аналізуючи загальноєвропейську політику французького уряду наприкінці 1918 – в першій половині 1919 р., необхідно відзначити, що її головні цілі полягали в забезпеченні безпеки країни та у відновленні союзницької системи Франції. З цією метою вважалося за необхідне, по-перше, сприяти відновленню Росії як головного союзника Франції в антинімецькому блоці – у формі єдиної демократичної держави, побудованої на принципах федеративних; по-друге, в умовах значного послаблення Росії внаслідок громадянської війни, розрухи і анархії, створити сильну Польщу, союзницю проти можливої німецької загрози в майбутньому».

Виходячи з цих основних засад своєї політики «французький уряд не міг підтримувати прагнення Директорії до об'єднання усіх українських земель та до незалежності України. Підтримка незалежності УНР суперечила планам французької політики щодо Росії та Польщі. Однак французький уряд міг підтримувати Директорію (і робив певні практичні кроки в цьому напрямку) за умов входження України в майбутню Російську Федерацію і активної боротьби військ

УНР з більшовизмом. Лише в такому випадку могло бути тимчасове визнання української державності та її підтримка Францією. Але французький уряд непослідовно проводив цю лінію» [522, № 3, 50].

Доля УНР, загалом України, вирішувалася в умовах калейдоскопічного перебігу подій, коли певні розрахунки на її використання у боротьбі з Німеччиною (восени 1917 р. і взимку 1917–1918 рр.) і більшовицьким режимом (у 1918–1919 рр.) змінювалися курсом на цілковите підпорядкування і навіть перетворення у розмінну монету в політичному і воєнному торзі з радянською і білою Росією, Польщею, Чехословаччиною, Румунією. Сучасний польський історик М. Пуласкі підкреслював, що вже навесні 1918 р. «французи здобули вирішальний голос у питаннях, пов'язаних з участю українців та литовців у підготовці майбутньої мирної конференції, і вирішили обмежитись у врегулюванні територіальних проблем австро-угорської спадщини лише інтересами румунів, сербів, хорватів, словенців, чехів, словаків і поляків» [466, 148].

Отже, зовнішні, міжнародні чинники французької безпеки в урядових і політичних колах Франції пов'язували з головними стратегічними пріоритетами держави: встановленням зручних, географічно вигідних кордонів, створенням сильної армії, поширенням колоніальних володінь, використанням Ліги Націй, збереженням союзу з Великобританією і США через укладення гарантійних пактів, максимальним послабленням Німеччини. Для Франції вирішення в такий спосіб німецького питання означало майже тотальну демілітаризацію колишнього рейху, обмеження його території, розчленування і встановлення контролю над стратегічно важливими районами Рейнської області і Сілезії, стягування репарацій, встановлення господарчої блокади та здійснення економічного визиску. Фактично планувалось зведення Німеччини на рівень другорядної держави, позбавлення її місця в Лізі Націй.

У поєднанні з німецьким виступало багатогранне і дуже складне російське питання. Стрижнем його було прагнення до ліквідації більшовицького режиму і пошуки шляхів відновлення єдності Росії, що розпалася на низку територіальних та національних державних осередків. В умовах франко-німецького післявоєнного протистояння йшлося про «єдину і неподільну» Росію, Росію не більшовицьку, розбудовану на федералістських принципах, яка б відновила традиційні союзницькі відносини з Францією.

В цьому зв'язку в сфері безпеки суттєво зростало значення національного фактору. Суть його полягала у підтримці національних рухів і визнанні нових держав, що утворилися на уламках династичних монархій [284, 25]. Майже усі з них, перш за все Польща, розглядалися стратегічними союзниками у протистоянні Німеччині і більшовицькій Росії.

Запорукою стабільності післявоєнного світу, міжнародної і національної безпеки мусило бути продовження політичного і військового союзу з «великими демократіями» – Британією і США. Проте розбіжності, що виявилися між ними у питаннях післявоєнного облаштування світу, робили такі надії марними.

Усі ці чинники подавалися і сприймалися більшою частиною французького суспільства як необхідні умови набуття гарантій безпеки. Заперечувалися будь-які прагнення до панування і гегемонії. Спростовуючи наявність таких оцінок в

історіографії, деякі історики, як Ж.-Б.Дюрозель, акцентували увагу на тому, що виснажена війною Франція «намагалася забезпечити законні інтереси і позиції, які придбала в результаті запеклих битв з ворогом» [539, 15]. Реалізація «законних інтересів» була покладена в підґрунтя французької «мирної програми». Відношення до багатьох її пунктів було неоднозначним і поглиблювало конфронтацію в лавах політичного світу.

Внутрішні фактори безпеки. Важливішою запорукою безпеки політичні сили Франції вбачали розв'язання внутрішніх проблем – військових, фінансових, економічних, політичних, соціальних, демографічних, моральних тощо.

Безпека країни пов'язувалася насамперед із сильною армією. Це було природним і традиційним для Франції, яка протягом століть знаходилася у конфронтації з Німеччиною, а внаслідок поразки 1871 р. втратила розвинуті провінції на Сході – Ельзас і Лотарингію. Французька армія, до якої було мобілізовано понад 8 млн. осіб, виявилась тією вирішальною силою, яка схилила шальки терезів у війні на бік Франції. Слід відзначити і те, що переговори з приводу перемир'я та його підписання 11 листопада 1918 р. не призвели до демобілізації війська. Вище керівництво і генералітет не виключали продовження військових дій, якщо німці не погодяться на вимоги союзників і розірвуть перемир'я. Виходячи із загальної настанови – збереження здобутків перемоги, уряд Ж. Клемансо активізував інтервенцію французьких військ на територіях, які у свій час були окуповані військами Четверного союзу чи належали державам цього союзу. Барон Леон Бельбі, оглядач друкованого органу націоналістів «Ентрансежан» («Непримиренний») у передовиці від 23 листопада 1918 р. писав: «Перемир'я здивувало нас тим, що ніхто не вважав за необхідне підготувати демобілізацію». Близький до радикалів, історик і публіцист Ж. Прево пояснював це тим, що керівництво Третьої республіки і після перемир'я, і навіть під час роботи мирної конференції висловлювало жаль, що війна не завершилась «тріумфальним входженням у Берлін». Домінуючою залишалася думка «доповнити перемогу над Німеччиною перемогою над більшовизмом» [465, 65].

Вирішальною для реалізації завдань безпеки ставала стабілізація фінансово-економічної сфери, порушеної в роки війни. Міністр економіки і сільського господарства В.Боре у грудні 1918 р. на офіційному прийомі з нагоди початку роботи конференції з нафти заявив: «Усі елементи нашої воєнної перемоги мають бути виправдані і виявитися назавтра через нашу економічну перемогу... Знаряддя перемоги повинно стати інструментом виробництва» [249, 19].

Бурхливу реакцію у підприємницьких колах викликало прийняття парламентом у квітні 1919 р. закону про 8-годинний робочий день. Серія промов, виголошених депутатами «правої», містила заяви про те, що цей захід погіршить стан національної безпеки. Так, голова торгової палати Парижу А. Паскаль, підтриманий представниками численних організацій патронату, заявив у міжнародній комісії Бюро праці, створеному під егідою Ліги Націй: «Скорочення робочого часу поставило б Францію у зовсім несприятливе становище і, як наслідок, перетворило б її славетну перемогу на найбільш руйнівну поразку» [153]. Доповідач мав на увазі те, що країна, зазнавши гігантських жертв і руйнувань, не може регламентувати працю, оскільки це призведе до падіння виробництва і зростання собівартості продукції.

Впровадження регламентації, за його твердженням, неодмінно відбилося би на конкурентоспроможності національної економіки, послабило б її роль у світовій торгівлі. В результаті, за його твердженням, Франція зіткнулась би із зростаючою гегемонією на світових ринках держав, які не приймуть рекомендацій Міжнародного Бюро праці.

Фактором збереження провідних позицій у післявоєнному світі було зміцнення Францією статусу колоніальної держави. Обґрунтування цієї тези містилось у промові міністра фінансів Л.-Л. Клотца в палаті депутатів 29 грудня 1919 р. Він зауважив, що війна «створила між нами і населенням колоній ще міцніші зв'язки, ніж у попередні роки. Треба здійснити усе можливе, щоб поширити торгівлю з нашими колоніями. Останні здатні постачати все, чого не вистачає Франції: рис, тварин, олію, екзотичні плоди, борошно, ліс та ін. Це є запорукою того, – підсумовував міністр, – що країна після перемоги, як і після поразки 1871 р., у змозі швидко досягнути нового процвітання своєї індустрії і торгівлі» [71, 134–135].

Отже, всі завдання, що породжувалися політикою набуття гарантій безпеки поставали як найголовніші й життєво значимі для розвитку країни в післявоєнних умовах.

Важливим фактором безпеки у першу повоєнну добу залишався «священний союз». А. Бріан у грудні 1914 р. при формуванні свого воєнного кабінету підкреслював: «Щоб досягти перемоги, недостатньо тільки одного героїзму на фронті. Необхідно побудувати союз всередині країни» [403, 145]. Про це багато говорили й інші видатні керівники Третьої республіки: Ж. Клемансо, Р. Пуанкаре, А. Тардье, Ж. Лейг, А. Мільєран, Л. Марен, М. Баррес. В умовах переходу до мирного життя такий союз розглядався важливим фактором внутрішнього «умиротворення», запорукою відсічі революційній загрозі. Публіцист Е. Шостед, висловлюючи погляд правих на такий союз, доводив, що він зобов'язаний здійснити безпеку країни «від агресивного прусського мілітаризму» й «червоного інтернаціоналу Москви» [319, 67].

Згуртування політичних сил, більш відоме як «національний союз», склався у Франції з першими залпами війни. Основні політичні партії і угруповання, суспільні й громадські організації, профспілки (синдикати), зокрема і провідний профцентр – Загальна конфедерація праці (ЗКП), виступили на підтримку зусиль уряду в організації відсічі німецькій навалі. Так, голова ЗКП Л. Жуо під час зустрічі з міністром внутрішніх справ Л. Мальві 4 серпня 1914 р. довів до його відома програмні положення, затверджені на зустрічі профспілкових лідерів. В них висловлювалася підтримка національній обороні. Війна, що насунулась зі сходу, за його твердженням, була для французького народу війною «справедливою, за збереження республіканських свобод проти тиранії центральних імперій, які надихалися воєнною кастою» [181].

«Національний» союз, синонімом якого став епітет «священний», передбачав збереження громадянського миру між різнорідними політичними силами, урядом і профспілковими організаціями (синдикатами) заради досягнення головної мети – перемоги. За історичними свідченнями, сама назва «священний союз» вперше була вжита в посланні президента Франції Р. Пуанкаре палаті депутатів і сенату французького парламенту 4 серпня 1914 р. [290, 49]. Його основні положення

використав прем'єр-міністр Франції Р.Вівіані у великій промові, у якій містився заклик до французів об'єднатися, щоб спільними зусиллями подолати труднощі і відстояти батьківщину. Зокрема, він заявив: «Усі сини Франції стануть на героїчний захист вітчизни і назавжди збережуть перед загрозою з боку ворога священний союз, який сьогодні по-братерськи утворений в обстановці загального обурення проти агресора» [182]. Трохи пізніше, 1915 року, академік М. Баррес розпочав видання своєї фундаментальної праці «Французька душа і війна», перший том якої він назвав «Священний союз» [240].

У радянській літературі фактор «священної єдності» розглядався із суто класових позицій, як такий, що був застосований правлячою верхівкою для реалізації імперіалістичних цілей. У січні 1917 р. В. Ленін у відкритому листі французькому соціалісту Б. Суваріну, з приводу заяви останнього, що «захист вітчизни сполучний із соціалізмом», відзначав: «Неправильно, що Франція бореться в цю війну 1914 – 1917 рр. за свободу, національну незалежність, демократію і т.д... Вона бореться за вдержання своїх колоній... Отже, цю війну веде не Франція демократична, революційна, не Франція 1792, не Франція 1848 рр. і не Франція Комуни. Веде війну Франція буржуазна, Франція реакційна, союзниця і друг царизму, «всесвітній лихвар» [349, 250].

Підтримка ж соціалістами «священної єдності» в роки війни в академічному виданні «Історії Франції» була кваліфікована як «зрада»: «Завдяки зраді соціалістів і лідерів профспілкового руху французька буржуазія легко здійснила загальну мобілізацію... Фрази про захист батьківщини, про оборонну війну були оманною народом, слугували лише прикриттям її справжніх цілей» [545, 574–575].

Насправді явище це було набагато складнішим. Національна єдність складалася у країні за закликами уряду, партій і організацій, і стихійно, внаслідок патріотичного піднесення. Соціалісти, докладаючи зусиль для згуртування нації заради «оборони батьківщини», не поділяли разом з тим імперського курсу воєнних кабінетів. Такий курс повною мірою заявив про себе у 1916–1917 рр., коли виявилися невдалими спроби мирних переговорів між сторонами, що воювали і урядом Ж. Клемансо було задекларовано ведення війни до переможного кінця. Згодом у лавах соціалістичного руху поширилися протести і проти закріплення «здобутків перемоги» у вигляді великих репарацій, розчленування Німеччини, позбавлення її місця в Лізі Націй і т.д.

Переважаюча частина французьких авторів відмовлялася від тенденційного трактування терміна «священний союз». Відомий історик Ж.-Ж. Беккер на початку 80-х років ХХ ст. намагався виправити «серйозну історичну деформацію» марксистських авторів у їх визначенні характеру «священного союзу» як суто буржуазного та шовіністичного. Він доводив «не класовий, а національний характер цього феномена». Останній, на його думку, був «позбавлений будь-якого ідеологічного змісту» [392, 69, 74] і став об'єктивним відображенням тих негараздів, які загрожували існуванню французької держави.

Цей «союз» зазнав серйозних випробувань восени 1917 р., коли соціалісти відмовилися від підтримки уряду й перешли в опозицію. Такий крок соціалістів зумовлювався наростанням невдоволення в країні невдачами на фронтах, тягарем позиційної війни, загостренням соціального становища, поглибленням розколу в

суспільстві внаслідок свавілля можновладців та зубожіння широких верств населення. За слушним зауваженням історика П. Мікеля, після закінчення війни потрібен був час, щоб знову відродити у Франції «священну єдність», підірвану страйками, розв'язаними синдикатами та соціалістами [457, 74]. Заклики до відтворення «священного союзу» після закінчення війни обґрунтовувалися тим, що він повинен стати таким же вагомим фактором безпеки, як економічний чи військовий. Праві вбачали в ньому засіб цементування сил задля утвердження «величі Франції». Це означало забезпечення її панівних позицій у Європі та світі, утворення нової міжнародної системи, здатної закріпити ці позиції. Угруповання партії радикалів і партії республіканських соціалістів, а також деяких осередків СФІО, навпаки, ідентифікувала такий «союз» із підтримкою демократичних цінностей. У сфері міжнародного життя і безпеки це означало впровадження принципів співробітництва, миру й злагоди. Ліві осередки радикалів і соціалістів при цьому висловлювалися за залучення Німеччини до світового співробітництва, надання їй місця у Лізі Націй і пом'якшення умов репараційних виплат. СФІО в своїй новій програмі та передвиборчій платформі закликала до об'єднання демократичних сил, супротивників імперського перерозподілу світу, на базі «14 пунктів» президента США В. Вільсона [208; 506].

Відтак розбіжності, що виявилися всередині політичного світу Франції з проблем мирного врегулювання і безпеки, вели до розколу «священного союзу» і виключення з його лав соціалістів.

Характерними ідеологічними і політичними постулатами, які застосовувалися різними силами для обґрунтування проблем безпеки, були «націоналізм» та «інтернаціоналізм». Як відомо, ці явища почали заявили про себе ще в період інтенсивного формування націй у XVII–XVIII ст. Націоналісти розглядали націю як велику й унікальну форму суспільної єдності. У лавах національної спільноти усі соціальні верстви пов'язувалися єдністю інтересів. Нація наділялася певним «духом», який існував віковично й накладав відбиток на характер і харизму її представників.

У політичній думці Франції початку ХХ ст. терміни «патріотизм», «націоналізм» використовувалися, як правило, для позначення явищ, які наголошували на зверхності нації, національної культури, національних інтересів тощо. Для французьких націоналістів такі цінності означали засіб легітимізації їх розуміння «величі» країни, її сили та безпеки. В пропаганді і політичних доктринах націоналістичних організацій один із найголовніших принципів безпеки полягав у тому, щоб кордони держави збігалися з етнічними кордонами. Звідси походив і величезний тріумф після повернення Ельзас-Лотарингії і звільнення територій, що були окуповані німцями. З позицій націоналізму представники французького політичного світу ставились також до експлуатації колоніальної імперії і залежних територій. Наголошувалося на тій виключній ролі, яку Франція відігравала у цивілізованому світі, її відданості віковичним християнським цінностям, цінностям демократії і прав людини. Доречно з цього приводу навести характеристику, яку Д. Ллойд Джордж у своїх «Воєнних мемуарах» дав класичному французькому націоналісту Ж. Клемансо, з якою погоджувався великий шанувальник останнього, спікер палати депутатів у 60-х роках Г. Моннервіль, автор апологетичної біографії

«батька перемоги»: «Клемансо був найбільш великим політичним діячем Франції, він належав їй усіма своїми клітинками. Людство його не цікавило. Його єдиною турботою була Франція» [458, 669].

Перша велика промова Ж.Клемансо в парламенті 18 жовтня 1918 р., після укладення перемир'я, визначила цілі Франції з суто націоналістичних позицій. Прем'єр говорив про «продовження нашої великої історії», «цілковитої відбудови наших національних сил у всіх галузях французького життя». В іншій промові, надаючи шану «братерським народам», чия підтримка забезпечила реалізацію гідних цілей боротьби, «батько перемоги» разом з тим доводив: «Дійсно, треба зберігати людяність, проте спочатку треба залишатися французами. Слід бути французом, оскільки саме Франція відстоює ідеали людяності, які перетворюються на домінуючі в світі, і оскільки не можна слугувати людству, перешкоджаючи справі Франції» [66, 2424, 2558].

«Націоналізм» уряду та правих партій, які його підтримували, й «інтернаціоналізм» поміркованих угруповань були спрямовані проти «німецької раси» і відродження Німеччини, проти Комінтерну і Радянської Росії. Для світового комуністичного руху, для французької компартії (ФКП), декларації зверхності національного принципу вбачалися синонімами реакційної імперіалістичної політики пануючого буржуазного класу. Буржуазія, підкреслювалося в заявах ФКП, зацікавлена у розпалюванні ворожнечі між націями. Вона заохочує й виправдовує експлуатацію більш сильною нацією слабкої нації. Крайні ліві (комуністи, синдикалісти) вважали, що «імперіалістичні інтереси» поглиблюють протиріччя з колоніальними народами, із слаборозвинутими націями. Вони доводили, що правляча верхівка Франції, яка відстоює інтереси великої буржуазії, намагається встановити гегемонію в Європі. В Маніфесті, прийнятому на з'їзді соціалістичної партії в Туре у грудні 1920 р., де була утворена ФКП, підкреслювалося зокрема, що французькі робітники захищатимуть разом з усіма секціями Комуністичного Інтернаціоналу «мир, права народів і революцію, якій загрожують імперіалісти, що приховують свої класові інтереси заявами про необхідність національного захисту» [114, 252–253].

Марксистська доктрина «пролетарського інтернаціоналізму» і класової боротьби робітників проти експлуататорів поєднувалася в закликах ФКП і Комінтерну з гаслами підтримки боротьби пригнічених націй, колоніальних народів проти метрополій і спрямування всіх цих потоків (сили Радянської Росії, комуністичного руху у розвинутих країнах й визвольного руху колоніальних народів) у площину світової революції. Остання, на думку представників крайніх лівих, комуністичних партій і синдикальних організацій мусила знищити капіталістичну систему, яка начебто знаходилась у стані глибокої кризи. «Всесвітня республіка праці» проголошувалася тим ідеалом, якого мусять прагнути робітники і селяни усіх країн. Впровадження цього ідеалу у життя представлялося єдиним засобом міжнародної злагоди і стабільності. Революційні перетворення у світі і ліквідація внаслідок цього міждержавних антагонізмів, як і самої буржуазної державності, трактувалися лівими як запорука безпечного світу. В конкретних реаліях післявоєнної доби, економічних негараздів і соціальних струсів, ідеї «пролетарського інтернаціоналізму» протиставлялись усім видам буржуазної

політики, зокрема і так званому «буржуазному пацифізму» як він характеризувався у документах комуністичного руху.

Значного поширення в цей період завдяки «14 пунктам» В. Вільсона набув інший вигляд «інтернаціоналізму». Він ототожнював поняття «міжнародний» із «солідарністю інтересів», «співробітництвом». Так, у передмові до праці відомого публіциста Ж. Емея «Політика і реальність», інтернаціоналістська тенденція репрезентувалася таким чином: «Наша цивілізація прагне до позбавлення від кордонів, до зближення всіх частин світу, поширення зв'язків між народами, які тривалий час перебували самі в собі» [231, IX].

Корінних протиріч між ідеологічними течіями «націоналізму» та «інтернаціоналізму» не існувало. Вони були тісно переплетені і застосовувалися, як показала практика, залежно від реальної міжнародної кон'юнктури, розстановки сил, співвідношення внутрішніх факторів і значущості проблеми. Так, щирі націоналісти Клемансо, Тардье, Мільєран та інші завжди віддавали перевагу досягненню угоди з партнерами військової доби: Великою Британією та США, ніж самостійним акціям, навіть якщо останні були потрібними для підтримки реноме Франції як держави-переможниці. Прихильники «інтернаціоналізму» також залишалися відданими ідеї величі Франції, визнання її мало не месіанської ролі у війні. Однак «інтернаціоналісти» по-іншому розставляли акценти у способах досягнення цієї величі. Вони, як правило, підтримували ліберальні погляди, передусім Вільсона, щодо пацифізму та «примирення» народів. Їх також відрізняла відданість угодам, що були укладені у 1918–1922 рр., які заклали юридичне підґрунтя Версальської системи. Як і праві, «інтернаціоналісти» доводили необхідність утворення міжнародних збройних сил при Лізі Націй, які мусили підвищити ефективність цього закладу, покликаного підтримувати мир і безпеку.

Націоналістичні підходи були притаманні правим консервативним, а також крайнім правим, клерикально-монархічним партіям і організаціям. Помірковані угруповання дотримувалися «інтернаціоналістських» принципів. Ліві соціалісти і ФКП сповідували «пролетарський інтернаціоналізм», який обґрунтовував необхідність революційних перетворень і відкидав будь-які «буржуазні» теорії і платформи, як націоналістичного, так і пацифістського характеру.

Таким чином, проблема безпеки у перші роки після закінчення війни постала як одна із глобальних. Серцевиною її залишалися зовнішні фактори: німецьке й російське питання, укладення гарантійних пактів з Великою Британією і США, утворення безпечних, стратегічно вигідних «природних» кордонів, зокрема, кількох поясів оборони на східних кордонах з Німеччиною, укладення союзів на північному сході з Бельгією, Люксембургом і сході Європи з Польщею, Чехословаччиною, Румунією, Югославією (Мала Антанта), використання Ліги Націй, надання їй функцій для ефективнішого забезпечення миру через утворення під її егідою міжнародних збройних сил. У межах таких стратегічних пріоритетів уряд Ж. Клемансо надавав підтримки білому руху в Росії і сприяв утвердженню в Угорщині хортистського режиму. В площині східноєвропейської стратегії були встановлені контакти з національними українськими силами (Центральною Радою, Державою П. Скоропадського, Директорією УНР), проте вони були принесені в жертву кон'юнктурним інтересам французької стратегії на Сході (ставці на Польщу,

Чехословаччину, Югославію, держави Прибалтики, російську контрреволюцію).

Велику роль у ставленні політичних сил до розв'язання проблем безпеки відігравали внутрішні фактори: дезорганізація економіки і фінансів, зростання соціальної напруженості, піднесення масових рухів і створення під впливом російської революції Французької комуністичної партії. Певне значення в посиленні відцентрових тенденцій мала готовність лівих сил і синдикатів Загальної конфедерації профспілок до страйку в 1919 р. та страйк залізничників у 1920 р. Давалися взнаки демографічні проблеми, породжені наслідками війни, соціальні струси, нездатність урядів до швидкого врегулювання ситуації. Вимушена демобілізація армії загострювала проблему безробіття і працевлаштування учасників і ветеранів війни, інвалідів і калік. Постала серйозна проблема соціальних виплат, подолання дорожнечі. Предметом дискусій у політичних колах ставали питання реконверсії, роззброєння, збереження позицій, здобутих внаслідок перемоги над Німеччиною.

Всі ці фактори зовнішнього й внутрішнього порядку породжували досить жорстку конфронтацію всередині політичного світу Франції. Вони впливали на розуміння шляхів розв'язання проблем безпеки, визначення загальних стратегічних пріоритетів країни у післявоєнному світі. Розкол, який відбувся у політичних колах Франції після закінчення війни, в основі своїй мав розходження щодо збереження «здобутків перемоги» й методів здобуття гарантій безпеки. Відповідно до того, якого курсу дотримувалися французькі партії і організації стосовно вирішення внутрішніх і зовнішньополітичних проблем, проблем в сфері безпеки, вони розподілялися на «націоналістичні» та «інтернаціоналістичні». Крайні ліві сповідували ідеї «пролетарського інтернаціоналізму» й виходили з марксистських постулатів про те, що тільки ліквідація капіталістичного ладу з його прагненням до експлуатації, пригнічення переможених і колоніальних народів, створить можливість розбудови безпечного світу.

В умовах боротьби між основними партіями і організаціями Третьої республіки щодо розв'язання проблем безпеки, урядом Ж.Клемансо була представлена французька «програма миру». В ній правляча верхівка намагалася закріпити вимоги більшості партій, які входили до складу урядової коаліції, щодо характеру післявоєнної системи і ролі, яку покликана відігравати в ній Франція.

2.2. Ставлення у політичному світі до проблем безпеки

Неординарністю моменту можна назвати те, що пристрасті навколо проблем безпеки породжували запеклу конфронтацію не лише між більшістю правих і поміркованих французьких партій, з одного боку, і соціалістами – з другого. Розбіжності у поглядах на суть, підходи й ідеологічне обґрунтування безпеки були настільки вражаючими, що навіть в середовищі проурядових угруповань точилися дискусії й висувалися різноманітні, нерідко протилежні думки з цього приводу. Сфера безпеки залишалася тією ділянкою політичної боротьби, де так і не відбулося наближення до консенсусу. Для розуміння специфіки боротьби, яка розгорталась після підписання перемир'я, доречно з'ясувати позиції основних партій і політичних організацій Франції з проблем національної безпеки.

Різноманітні *праві угруповання* відображали, як правило, пануючі настрої з питань гарантування безпеки держави. Запропоновані в таборі французьких правих сил ідеї, не завжди обмежувалися організаційними рамками їх політичних угруповань. В реальності вони охоплювали велику частину французького суспільства і через засоби інформації, публіцистику і пресу впливали на масову свідомість. Ідеологію правих відрізняли такі специфічні риси як відданість (остаточно з кінця ХІХ ст.) республіканському режиму у поєднанні з відвертим націоналізмом. У післявоєнний період праві виступали, перш за все, за збереження «здобутків перемоги» і покарання Німеччини, на яку покладалась одноосібна відповідальність за розв'язання війни. Вони наполягали на припустимості односторонніх дій і можливості застосування сили, якщо всі інші засоби набуття гарантій безпеки виявляться марними. Причини таких підходів впливали з уявлення про месіанську роль Франції у війні, що потребувало збереження й зміцнення здобутків перемоги за будь-яку ціну. Доречно навести спостереження про погляди Ж. Клемансо в питаннях післявоєнної стратегії, які містяться в мемуарах одного з провідних діячів «правої» Ж. Бонне. За Бонне, «батько перемоги» був переконаний, що війна є вічною категорією, а всі розмови про пацифізм здатні лише приспати пильність націй, яким загрожує небезпека з боку реваншизму прибічників кайзера, що втік. Тож він вважав, що пацифісти своєю демагогією лише сприяють заохоченню агресора і тим самим розв'язанню нових конфліктів. Клемансо висміював «шляхетну наївність» президента США Вільсона, який, за його переконаннями, залишався далеким від життя ідеалістом [247, 15–16].

Підставою для обґрунтування гасла «Франція понад усе» ставали ідеї націоналізму, які в публіцистиці «правої» набували своєрідних рис. Поширення націоналізму трактувалося як патріотизм, що його виявила нація під час кровопролитної війни з німцями. Публіцист і критик Ж. Ру відзначав: «Націоналізм є нічим іншим, як екзальтованим національним почуттям» [479, 16]. М. Баррес без втоми доводив, що «ідея вітчизни і нації є сьогодні найспонукальнішою, ніж будь-коли». Для нього перемога, тобто примушення німців до підписання перемир'я, означала тріумф Франції, піднесення всесвітнього значення «французької цивілізації», усунення з європейського небосхилу «тевтонського феномену» як її антитези. Метою і сенсом післявоєнного розвитку він вважав «розповсюдження серед інших народів найсвітлішої ідеї людського генія Франції на противагу чорній зірці Пруссії» [241, 116, 695].

Ортодоксальні націоналістичні концепції, які впроваджувались у свідомість суспільства правими, не могли ігнорувати тих об'єктивних інтернаціоналістських процесів, посилення яких відбулося в роки війни. Останні були пов'язані із втягненням в орбіту світової історії нових регіонів, країн, націй і народів як в Європі, так і поза її межами. А. Франсуа-Понсе доводив, що націоналізм якнайкраще відповідає «принципам сучасного світу» і що він «позитивно позначився на вдосконаленні людства». Він підкреслював, що «добре зрозумілий націоналізм зовсім не є протиставленням інтернаціоналізму. Більше того, він багато в чому наближається до нього і є умовою існування останнього». Таким чином, відомий політичний діяч «правої», один з ідеологів Національного блоку, майже не розрізняв суттєво ці явища, вважаючи їх двома сторонами однієї медалі. Поглиблюючи своє

розуміння «інтернаціоналізму», він писав: «Англосаксонський емпіризм так само потрібен людству, як і французький розум, слов'янська інтуїція, італійський ентузіазм, німецький метод і метафізика». Прикладом такого «позитивного інтернаціоналізму», за твердженням Франсуа-Понсе, мала стати Ліга Націй [273, 70–71].

Як бачимо, «інтернаціоналізм» ліберального гатунку не відкидався правими. Проте Франсуа-Понсе викривав «інший сорт інтернаціоналізму», який він визначав як «ганебний» і ототожнював з нігілізмом й запереченням батьківщини. Такий інтернаціоналізм, доводив лідер Демократичного альянсу, перш за все, притаманний революційним партіям, що згуртовані в Комінтерні. Цей «ганебний» інтернаціоналізм, за його висловлюваннями, спрямований на «руйнування вітчизни, замість того, щоб сприяти її відродженню». Такий інтернаціоналізм Франсуа-Понсе закликав знищити «в ім'я прогресу людства» [273, 69–70]. На базі цих постулатів він доводив необхідність відтворення «національного союзу», який, за його твердженням, був запорукою збереження внутрішньої сили і єдності держави, вагомим гарантом її безпеки. Виходячи з цього, А.Франсуа-Понсе підкреслював: «Очевидним є те, що завдання війни не можуть бути вирішені без наявності такого союзу; труднощі переходу до миру неможливо подолати без досягнення громадської злагоди» [273, 59–60].

Погляди і підходи правих відображали старі традиційні уявлення – забезпечити мир і зміцнити національну безпеку через примушення противника, нарощування власних сил і послаблення сили ворога. В основу національного інтересу покладалась егоїстичні мотиви. У відносинах з Німеччиною ігнорувалась основний принцип дотримання балансу сил й необхідної достатності. Ідеологічною оболонкою таких підходів ставало твердження про Францію як підмурок світової цивілізації. Наголошувалося, що лише завдяки їй цивілізація була врятована від «німецького варварства» і загрози більшовизму. Відтак світ, людство мусили сприйняти ідеали Франції й визнати їх як універсальні. Тим самим обґрунтовувалися претензії на лідерство Франції та її виняткову роль у розбудові післявоєнної системи. Комп'єнське перемир'я розглядалось правими лише як перший крок на шляху придбання гарантій безпеки.

Аналіз доктрин, промов і конкретних акцій французької «правої» свідчив, що націоналізм першої повоєнної доби формувався в умовах істотних змін, викликаних Російською революцією, піднесенням національних рухів і зростанням ролі соціальних факторів. Не можна також ігнорувати висловлювання на користь збереження союзу з англосаксонськими демократіями, в яких вбачали природних союзників у відстоюванні цінностей Заходу. Разом з тим в таборі «правої» все частіше висловлювали скептицизм відносно ефективності допомоги союзників у випадку нового серйозного конфлікту з Німеччиною. В суто утилітарному контексті праві нарікали на недосконалість і обмеженість такого союзу, наводячи факти географічного і геополітичного порядку. Так, Р. Шапделен (Республіканська Федерація), виступаючи в палаті під час дебатів з питань зовнішньої політики, вказував на те, що Британія «розміщена на островах, за протоками», тобто відокремлена від континенту, а Америка «дуже далеко...». Він пропонував доповнити партнерство з ними іншими союзами, які б у випадку спалаху нової війни

«у разі неспровокованої агресії могли б зберегти Францію». Виходячи з ситуації, що склалася, Р. Шапделен вважав доречним союз з Бельгією та Італією [67, 3614].

Багато прикладів дають підстави стверджувати, що в реальності праві намагалися поєднати ортодоксальні націоналістичні підходи з «інтернаціоналізмом» поміркованих угруповань. Деякі з них вбачали в такому синтезі запоруку розв'язання післявоєнних проблем. Прагматизм в цьому питанні примушував деякою мірою поступатися націоналістичними поглядами. Звідси висловлювання на користь вільсонівських принципів миру, Ліги Націй, «національного» принципу, прав «малих націй» та ін. Л. Барту, наприклад, в одній з парламентських промов підкреслював, що створення Ліги Націй стало найважливішим досягненням «великих демократій» і з цих міркувань уряд, палата депутатів і французький народ висловили цієї гідній ідеї своє схвалення [67, 3302].

Як свідчили заяви й безпосереднє ставлення до Ліги Націй, праві розглядали її, як і інші спеціалізовані міжнародні організації (Комітет експертів, репараційну комісію), передусім інструментами реалізації французької «програми миру». Е. Сульє («Республікансько-демократична згода») наполягав на тому, щоб «голос Франції» почули не тільки в Лізі Націй, але й «малі народи» [68, 4105].

Загалом треба відзначити певний дуалізм в міркуваннях і діях «правої» щодо практичної реалізації вимог. Ворожість до принципів, задекларованих більшовицькими правителями Росії, поєднувалася із негативним ставленням і до ліберальних пунктів президента США В.Вільсона. Намагання за будь-яку ціну примусити німців до прийняття французьких вимог, закріплення їх в «мирній програмі» викликало з боку правих критику на адресу Ліги Націй за її, як вони вважали, млявість й аморфність у розв'язанні проблем колективної і національної безпеки. Правий історик А. Контамен на конференції з нагоди 50-річчя укладення Комп'єнського перемир'я, характеризуючи позицію правих з цих проблем, визначав, що вони відкидали як російський приклад виходу з війни, так і «інтелектуалізм Вільсона»: «і пропозиції Леніна, і Лігу Націй» [409, 131–132].

Підходи правих, відданих справі мілітаризації та зміцнення армії, до німецького питання були покладені в основу діяльності кабінетів «небесно – блакитної» палати. Будь-які проблеми з приводу безпеки, які обговорювалися в політичних колах, так чи інакше оберталися навколо нейтралізації двох головних «загроз» – з боку Радянської Росії і Німеччини. Академік Ж.Барду, провідний публіцист «правої», акцентував увагу на тому, що у світі лишається «тільки один уряд, який з ранку до вечора, без відпочинку і перерви прагне до провокування все нових вбивств... І ці шалені заклики до вбивств виходять не від королів, не від капіталістів, а від соціалізованих рад» [239, 208]. У свідомості багатьох французьких політиків, громадських діячів, представників ділового світу, публіцистів і журналістів радянський уряд, який захопив владу в Росії, виступав ініціатором кривавих революцій, терору і вбивств. Приклади жахливої громадянської війни, яка спалахнула на терені колишньої Російської імперії, додавали аргументів до подібних суджень. Антибільшовизм виявився стрижнем зовнішньополітичної стратегії правих. Він був покладений в основу розв'язання проблем безпеки і відповідним чином знайшов відображення у «мирній програмі» уряду.

У свою чергу праві пов'язували усунення загрози з боку Німеччини передусім за рахунок її розподілу на кілька держав і встановленням над ними французького протекторату. М. Баррес з моменту підписання Комп'єнського перемир'я обґрунтовував вимоги повернення Франції до кордонів 1814 р., тобто включення до її складу важливих в економічному і стратегічному значенні районів Рейну [241, 594].

Уряд Ж. Клемансо і представники французької адміністрації на Рейні підтримували діяльність німецьких сепаратистів і автономістів. Вони виходили з того, що перемога 1918 р. «мусила усунути справу 1815 року», тобто вилучення Пруссією східних територій Франції, зокрема, частини Лотарингії і Саару. Оскільки Франція принесла стільки жертв на вівтар свободи, вважав Клемансо, вона мала право розраховувати на такий результат [16].

Наполегливо відстоював встановлення французького суверенітету над рейнською зоною відомий лідер Республіканської Федерації Л. Марен [272, 19–22]. Ідея відокремлення Рейнської області від Німеччини, як крок до встановлення тут «природного кордону», знайшла відображення у «мирній програмі», яку прем'єр Ж. Клемансо та інші члени делегації Франції, рішуче відстоювали на Паризькій мирній конференції.

Представники «правої» особливий наголос робили на негараздах внутрішнього становища Франції. Вони відзначали загострення економічних, соціальних, демографічних проблем, які ставали, на їх думку, небезпечними для реалізації Францією завдань у післявоєнному світі. Великого значення надавалося питанням зміцнення державних структур, виконавчої влади, яка б виявилася здатною подолати кризу. Дискусії, які розгорталися в парламенті, пресі, особливо в ході передвиборчої кампанії 1919 р., свідчили, що питання режиму, системи управління, ефективності державного механізму були тісно пов'язані з питаннями збереження «здобутків перемоги» і безпеки. І праві республіканці, і монархісти в унісон вживали слово «агонія» для характеристики тенденцій, що відбувалися в сфері державного управління. Так, провідний підприємець, фінансист і публіцист Ф.Коті, депутат «небесно-блакитної» палати, вказував на «агонію держави» [67, 1193–1194]. Монархіст Л. Доде завершив один із своїх виступів в палаті заявою про «агонію режиму» [68, 19]. Депутат республіканської Федерації Ш. Бенуа наголосив: «Якщо ми не вживемо заходів, все це незабаром обернеться агонією Франції» [67, 1198]. Міністр освіти Л. Берар з трибуни сенату викрив «занепад освіти», а сенатори П. Обюртен і П. Жос звернули увагу на страхітливі демографічні показники. П. Жос навів порівняльну таблицю народжуваності у Франції та в інших провідних країнах Європи і США, де Франція опинилася на останньому місці. Посилаючись на розвідку Л. Сульє, муніципального радника Парижу, він відзначив, що із 2 млн. 906 тис. мешканців столиці понад 1 млн. мають незручні житлові умови, з них 300 тис. мешкають в умовах антисанітарії, що безпосередньо впливає на погіршення стану здоров'я. Свою доповідь в сенаті П. Жос озаглавив як «Народжуваність та загроза смерті». Викриваючи вади урядової політики він зазначив: «все це нас ослаблює, веде до революції, війни і до загибелі» [285, 37, 55].

У ряді парламентських промов, в пресі, публіцистиці, потоці спеціальних брошур постійно оприлюднювалися демографічні показники, зокрема, у порівнянні

з німецькими (близько 50 млн. німців і 30 млн. французів у 1918 р.). Вони мусли довести загрозливі наслідки для безпеки держави і нації тих втрат, яких країна зазнала під час війни. Зверталася увага на зменшення народжуваності, наявність великої кількості інвалідів, калік, сімей без годувальників. У брошурі П.Орі «Життя і смерть Франції», виданій у Парижі 1923 р., розповідалося про загибель цвіту французької молоді на фронтах, величезну кількість вдів і сиріт. Цей фактор автор кваліфікував як вирішальний у загостренні господарчих труднощів і послабленні обороноздатності Франції. Якщо не буде здійснено термінових заходів, підсумовував П.Орі, «деградація і вимирання нації» призведуть до її загибелі [278, 16].

Концепції, доктрини, думки й підходи французьких правих щодо загальних проблем післявоєнного облаштування світу, зокрема і в сфері безпеки, як правило, покладались в основу офіційних доктрин. Вони становили важливіший елемент, серцевину французької «мирної програми». Підходи «правої» ґрунтувалися на традиційних і широко розповсюджених уявленнях щодо гарантій безпеки. Вони, як правило, були наслідком накопиченого історичного досвіду й відбивали консервативні принципи, більш притаманні попереднім епохам, ніж тому реальному періоду, який був пов'язаний із наслідками світової війни й російської революції. У своїх конкретних аспектах підходи, запропоновані правими, відрізнялися, а то й ішли всупереч із ліберальними і демократичними постулатами врегулювання, які містились в «14 пунктах» президента США В. Вільсона і загальних пацифістських доктринах, що набували поширення в ліберальних колах Заходу. Це пояснює причини загострення боротьби навколо проблем безпеки всередині французького суспільства.

На формування суспільної думки з питань безпеки мали значний вплив французькі клерикально-монархічні та націоналістичні кола, за якими закріпилась назва «*традиційна права*». Представники «традиційної правої» в обстановці загальної ейфорії перемоги намагалися втілити в життя ідеї, які в час поразки віковичного ворога, на їхню думку, мали усі шанси бути реалізованими. Погляди крайніх правих і правих були дуже близькими, адже йшлося про мир і безпеку французів. Треба уявити специфіку моменту: Франція разом з союзниками дала відсіч агресії Німеччини й виступила як держава, що врятувала цивілізацію і світ від німецького варварства. Принижене Франкфуртським миром покоління, яке півстоліття мріяло про відновлення справедливості, тобто повернення Ельзасу і Лотарингії, розгрому германізму і покарання агресорів, тепер виконало свій національний обов'язок. Про світогляд цього покоління дає наочний приклад сім'я майбутнього генерала Ш. де Голля. Його батьки виховували дітей в дусі католицизму і патріотизму. 14 липня в сім'ї не святкувалося, а «Марсельезу» батько Шарля, викладач філософії і літератури паризького коледжу єзуїтів Анрі де Голль називав «безбожною піснею». Історію батьківщини він репрезентував дітям як історію французької нації, її перемог і поразок. Нація і Батьківщина, ці обидва поняття ставились у сім'ї понад усе. Майбутній президент з юних літ не відчував симпатії до республіканського режиму [491, 37].

Інтелектуальні вожді монархістів і запеклих націоналістів Ш. Моррас, Ж. Бенвіль, Л. Доде, Ж. Валуа, Г. д'Армор та інші розгорнули величезні трактати, в

яких розповідалося про особливий войовничий дух тевтонів, необмежену агресивність німецької нації, її прагнення до захоплень, встановлення верховенства, до знищення й руйнування. Особливо наполягалось на «несумісності», яка нібито існувала між латинською і німецькою расою ще з часів середньовіччя. Ідеалом «німецької» політики Франції, яка, за твердженнями монархістів, завжди слугувала стрижнем національної безпеки, подавалася політика роялістських часів. Протагоністом цієї політики виступав кардинал А. дю Плессі де Ришельє, а її великим досягненням вважалися статті Вестфальського миру 1648 р.

Лідери Аксьйон франсез піддали нищівній критиці опонентів з табору радикалів і соціалістів, деяких представників «правої» тощо. Концептуальні підходи монархістів до німецької загрози і набуття гарантій безпеки розкрив у своїй двотомній праці «Ганебний мир від Версалю до Локарно» Ш. Моррас. За його переконанням, «єдиною силою, яка б змогла запобігти відродженню німецької могутності і спромоглася добитися політичного розпаду німецької нації могла бути тільки воєнна сила». Відтак справа полягала у тому, щоб «розумно застосувати її для закріплення європейського миру» [298, Т.1, 16].

Монархісти і націоналісти виходили з постулату, що війна 1914–1918 рр. виявилася незавершеною для Франції, оскільки союзницькі армії не перетнули кордону Німеччини. Цікаво, що Моррас епіграфом для першого тому своєї праці (видання 1928 р.) взяв цитату з промови Б. Муссоліні 1922 р. Вона характеризувала ставлення глави італійських фашистів і вождя французьких монархістів до підсумків війни: «Війна не була доведена до свого логічного кінця. Ми повинні були завершити її: ви – в Берліні, ми – у Відні. Треба було взяти ворога за горло».

Далі йшли відомі судження про хронічну нездатність парламентського режиму забезпечити ефективно керівництво армією і здобути остаточну перемогу. Моррас прагнув розкрити патологічне побоювання республіканцями появи будь-якого сильного військового лідера. Він писав: «Ренан, Тен, Франс (автор наводить саме ці імена діячів французької культури – Б.А.) так наполягали перед суспільством на несумісності справжньої демократії з постійною воєнною організацією, що ні Пуанкаре, ні навіть Клемансо не могли ігнорувати цього. Генерал, який переміг би Німеччину, завжди розглядався б певною мірою як переможець республіки» [298, 18–19].

Ж. Бенвіль також звинувачував керівників республіки в тому, що наприкінці війни, коли перевага була на боці Франції, вони пішли на примирення з Німеччиною. А Г. д'Армор підкреслював, що Республіка не дозволила Франції здійснити «право завоювання» [234, 37].

Представники клерикально-монархічних угруповань не могли ігнорувати факту, що Франція виграла війну в коаліції з Великою Британією, США та Італією. Проте вони доводили, що в питаннях, які зачіпали життєві інтереси країни, треба діяти наполегливо і рішуче, без огляду на союзників. Ш. Моррас, Ж. Бенвіль, Л. Доде закликали до того, щоб не йти у фарватері англосаксонських держав. На думку Морраса, після підписання перемир'я і під час підготовки до мирної конференції, вони виступали більше «як союзники і прибічники німців» [298, 14].

Для монархістів і запеклих націоналістів проблема безпеки починалася і закінчувалася німецьким питанням. Усі розробки, від антропологічних,

психологічних до суто расистських, були спрямовані на доведення того, що природа німецької раси змушує її бути безжалісним і нещадним ворогом Франції. Виходячи з таких поглядів, Ж. Бенвіль продовжував свої наукові розвідки щодо долі двох народів, «галльського» і німецького, починаючи з часів Римської імперії. Видатний академік, поринувши в теоретичні міркування, дійшов висновку про безпосередній зв'язок войовничості німців із зростанням їхнього господарчого потенціалу [379, 41–42].

Ж. Бенвіль викривав лівих республіканців, радикалів і соціалістів за їх намагання досягнути згоди з Німеччиною. Голова Аксьйон франсез стверджував, нібито «уся демократія висловлюється на користь німецької єдності» [128]. Зокрема, він підкреслював, що проблеми післявоєнного устрою тісно пов'язані передусім із роллю армії.

Нездійсненою ідеєю Аксьйон франсез залишалось розчленування Німеччини у дусі роялістських доктрин XVII ст. На початку XX ст. за заявами монархістів, такими автономними, залежними від Франції державами мали стати Баварія, Ганновер, Мекленбург, Бранденбург та інші, а Рейнські провінції мали відійти до Франції. У розколі, роздрібненості і розчленуванні Німеччини, доводив Г. д'Армор, Франція здобуде справжні гарантії безпеки. Наводячи аргументацію на користь такого підходу, він фактично реставрував середньовічне «право завоювання». За цим правом, підкреслював він, справжнім кордоном між двома расами – галло-романською і німецькою – є Рейн, тому вся Рейнська область з Руром, Сааром, Кілем і Кільським каналом повинна бути приєднана до Франції [234, 32].

Козирем монархістів у тій боротьбі, яка розгорнулася у Франції з проблем післявоєнного устрою, були їх твердження про те, що республіка внаслідок своєї «продажності» й «аморфності» не здатна енергійно відстоювати національні інтереси і примусити Німеччину і союзників прийняти французьку «програму миру». Це, на думку ідеологів Аксьйон франсез, породило ситуацію, при якій патріотично налаштований французький народ був не в змозі скористатися здобутками перемоги. Монархіст К. де Каргезак звинувачував уряд у тому, що «Франція із-за поступок союзникам та невизначеності своєї німецької політики, втратила суттєві переваги, які давала їй перемога на Сході» [69, 3633].

Забезпечення європейської і французької безпеки «традиційна права» пов'язувала з максимальним послабленням Німеччини та захопленням до проведення такого курсу союзників. За переконаннями Аксьйон франсез в Європі склалась ситуація, коли союзники в змозі зробити з нею «все, що завгодно». Проте Ж. Бенвіль висловив жаль з приводу того, що цього не відбувається і не існує їх узгодженого підходу до розв'язання німецького питання. Винними в цьому він вважав «демократію Вільсона і Ллойд Джорджа» [236, 218].

Крайній правий публіцист Е. Ламонтань, у свою чергу, звинувачував, «політиканів» з Національного блоку і Лівого картелю у тому, що вони втратили «здобутки перемоги». Після перемоги, доводив він, Франція «управлялась так погано, що в наявний момент вона залишається деморалізованою, зараженою більшовизмом з дуже низьким рівнем народжуваності, не маючи прикриття, армії і флоту, безпомічна, без засобів існування» [292, 3].

Ставлення «традиційної правої» до проблем безпеки і германського феномену після війни продемонстрували виступи Ж.Валуа та його книга «Політика перемоги», яка з'явилася друком у 1925 р. вже після утвердження при владі Лівого блоку. Ж. Валуа до цього часу розірвав із «Аксійон франсез» і в ювілей Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1925 р. створив одну з перших фашистських «зв'язок» у Франції – «Фесо дю комбаттан е продюктер». Він виступив прихильником «національної революції» і висунув до можновладців вимоги проведення «політики перемоги». Тільки така політика, доводив Валуа, здатна захистити французькі кордони і створити умови для здобуття «величі» країни. Він таврував активність «плутократії», тобто можновладців, які, за його твердженням, зрадили національним інтересам і вдалися до омани фронтовиків у 1919 р. Він закликав до створення «зв'язок нових поколінь», щоб почати рух, що має на меті «захоплення держави» [327, X–XI].

Концепції монархістів, клерикалів, відвертих націоналістів ґрунтувалися на історичному досвіді роялістських часів, коли Франція займала домінуючі позиції в Європі. Ними відкидалися ліберальні, демократичні підходи до розв'язання проблем безпеки, доводилась неспроможність республіканського режиму відстоювати інтереси нації. Наголос робився на здійсненні переважно одноосібних акцій, застосуванні сили, рішучих дій. Німеччина розглядалася як головний фактор загрози, яка зростала внаслідок вірогідності її союзу з більшовицькою Росією. Еталоном, який прикладався представниками «традиційної правої» до утворення нової міжнародної системи у 1919 році, був Вестфальський мир 1648 р. З цих позицій у клерикально-монархічних і націоналістичних колах трактувалася французька «мирна програма» Ж. Клемансо.

Помірковані ліберальні партії і угруповання у тогочасній Франції, серед яких виділялися партія радикалів (повна назва – *Республіканська партія радикалів і радикал-соціалістів*) і *партія республіканських соціалістів*, надавали великого значення проблемам безпеки. Після закінчення війни в цих політичних осередках відчувалися помітні зрушення. Вони були пов'язані із загостренням боротьби у зв'язку з підготовкою до перших післявоєнних парламентських виборів, призначених на листопад 1919 р. Крім того, характер проблем, який постав перед країною після перемир'я, в першу чергу, мирного врегулювання, породжував негаразди всередині широкого і слабо упорядкованого світу французького радикалізму [381, 175–177].

Верхівка партії радикалів, так звані «урядові радикали», тяжіли до правих і йшли у фарватері курсу Ж. Клемансо, підтримуючи його зусилля по створенню «мирної програми». Інша частина, віддана ідеалам Великої Французької революції, демократії й вільсонівського пацифізму, відстоювала ліберальні підходи до розв'язання проблем безпеки і німецького питання. Попри це розходження між різними угрупованнями партії були не суттєві. Однак в умовах посилення конфронтації всередині політичного світу вони давалися взнаки.

Позиції радикалів зумовлювалися загальними демократичними і пацифістськими настановами, які перегукувалися із гаслами соціалістів [504, 104–108]. Досягнення стабілізації післявоєнного становища радикали вбачали у створенні Ліги Націй, наділеної ефективними повноваженнями, налагодженні за її

допомогою широкого співробітництва між народами.

Разом з тим, виходячи з суто патріотичних міркувань, чисельні осередки радикалів під час війни та після її закінчення дотримувалися позицій «захисту батьківщини». Керівники партії підтримували вимоги, що відстоювалися урядом на переговорах з союзниками. У Маніфесті, затвердженом липневим з'їздом партії 1919 р. наголошувалося на необхідності швидко подолати наслідки війни і «зберегти за нашою країною місце, яке вона придбала у світі завдяки величезним жертвам своїх синів» [155]. Війна 1914–1918 рр. розглядалася в таборі радикалів як визвольна і справедлива, яка велася на захист ідеалів свободи і демократії. В офіційних заявах і пресі підкреслювався такий її аспект, як звільнення за допомогою Франції націй від німецького гноблення й надання незалежності тим з них, які виступали на боці союзників у кривавій бойні, розв'язаній Центральними державами. Радикали у своїй більшості вітали підсумки війни, повернення вже за умовами Комп'єнського перемир'я у «лоно матері-вітчизни» Ельзас-Лотарингії. Виконком партії та її провідні діячі постійно декларували, що розв'язання післявоєнних проблем залежить від надійного гарантування французької безпеки і унеможливлення нової агресії німецького мілітаризму. При цьому форми, методи, способи й ідеологія розв'язання проблем безпеки радикалів, республіканських соціалістів, з одного боку, і правих та крайніх правих – з другого, суттєво відрізнялися. На ХІХ зі'зді партії радикалів у листопаді 1922 р. в Марселі голова виконкому Е. Ерріо підкреслював, що «сила полягає у поміркованості». Він закликав до захисту «двох яacobінських ідей – Батьківщини та Республіки» [88, 5,10].

У лавах партії радикалів пануючою залишалася думка, що світовий переустрій після поразки австро-німецького блоку повинен відбуватися на демократичних засадах. На відміну від правих, підкреслювалося значення спільних дій «великих демократій» на кшталт такого підходу. Робився наголос на тому, що справжньої безпеки можна досягти тільки на платформі примирення між переможцями і переможеними, встановлення між ними рівноправних і стабільних стосунків.

Радикали активно пропагували принципи «інтернаціоналізму». В промовах і публіцистиці багатьох діячів підкреслювалося, що вони віддзеркалюють характер й об'єктивні тенденції у міжнародних зв'язках. Будучи прихильниками національного принципу, радикали вважали реальним провідником такої політики Лігу Націй та інші міжнародні організації, створені під її егідою (Міжнародний суд, репараційну комісію та ін.). На етапі підготовки до мирної конференції, як і в стратегічному аспекті взагалі, підґрунтям післявоєнної стабільності вважався союз з Великою Британією і США. Отож, в ідеологічному плані радикали залишалися прибічниками «14 пунктів» В.Вільсона та його ідей перебудови світу на суто демократичних і пацифістських принципах з урахуванням «прав народів». Як і в таборі соціалістів, в партії радикалів позитивно сприймалися заклики американського президента до відмови від «таємної дипломатії», визнання принципів «відкритих дверей і рівних можливостей», широкого співробітництва, роззброєння і т.ін. Ідеологи тогочасного радикалізму (Ален, Е. Ерріо, Ф. Бюїссон) доводили необхідність розв'язання міжнародних конфліктів шляхом політичних переговорів. Підкреслювалося значення впливу громадськості на світову політику і розв'язання проблем безпеки. 20 листопада 1918 р. голова парламентської фракції партії Р. Рену виклав основні

настанови в галузі зовнішньої політики і безпеки. Наріжним каменем, підкреслював він, повинна залишатися згода між головними державами-переможницями – Великою Британією і США. Р. Рену відзначав, що закріплення «здобутків перемоги» мусить здійснюватися через впровадження дієвих гарантій безпеки для всіх націй, які стали жертвами агресії. Він задекларував: «Союзні нації бажають доповнити свою перемогу дієвими гарантіями безпеки». Запорукою таких гарантій Рену вважав впровадження в політичні рішення уряду принципів, задекларованих Великою Французькою революцією, покладених у підмурок республіки. «Починаючи з 14 липня 1789 року і до 11 листопада 1918 року, – зазначав він, – були зруйновані Бастилії деспотизму і це стало поштовхом до утвердження в світі природного права, джерела усіх позитивних законів» [71, 238].

У Франції радикали були найбільш послідовними прибічниками ліберального пацифізму, який передбачав «моральне» роззброєння. Р.М. Ілюхіна у монографії про Лігу Націй слушно зауважувала, що цей вид пацифізму відбивав проурядову орієнтацію «великих демократій» і висував на перший план моральні, ненасильницькі засоби запобігання війні. Це надавало йому підтримку з боку широких кіл громадськості. Водночас він досить часто поєднувався з виправданням мілітаризму, гонки озброєнь, демонстрації політики з позицій сили. Головною запорукою дотримання норм міжнародного права і цивілізованих міждержавних відносин оголошувалась Ліга Націй, Міжнародний суд і арбітраж. Основними гаслами ліберального пацифізму були засудження будь-яких війн, забезпечення миру і злагоди в міжнародних відносинах. Доктрина «морального» роззброєння пропагувала інтелектуальне співробітництво в дусі духовного примирення народів і держав, антивоєнне виховання молоді, пацифікацію суспільної думки [541, 266, 274]. Такі принципи відстоювали, при всіх кон'юнктурних відхиленнях, радикали і республіканські соціалісти. Інколи через неприйняття цих принципів урядом вони демонстрували опозицію.

Теоретиком і практиком офіційного ліберального пацифізму був один з патріархів партії радикалів, відомий політичний і державний діяч Л. Буржуа. Він брав активну участь у розробці статуту Ліги Націй, був першим представником Франції в цій організації. Відомий діяч «правої», майбутній прем'єр-міністр Ж. Бонне назвав Л. Буржуа «хрещеним батьком» Ліги Націй. Л. Буржуа склав французький проект цієї, як він її назвав, «Ліги Миру» (*Ligue pour la paix*). Впродовж 1914–1918 рр., за зауваженням Ж. Бонне, він «всіляко підтримував моральний дух французьких військ», запевняючи: «Ця війна мусить бути останньою». При створенні Ліги Націй Л. Буржуа відстоював пункти, незабаром включені Ж. Клемансо до «мирної програми», зокрема, утворення міжнародних збройних сил [247, 15,16].

Розуміння зовнішньополітичної стратегії радикалів дають твори і виступи одного з провідних лідерів партії Ж. Кайо, передусім його трактат «Куди йде Франція? Куди йде Європа?». Він звертався до читача із запитанням: яким чином Франція в змозі відігравати свою роль у світі, перебуваючи між двома Левіафанами – США і Британією, які погрожують «оповити своєю економічною мережею весь світ». Він підкреслив, що участь у війні Франції поки що обмежується «виконанням зобов'язань перед громадянами залікувати рани на власній території».

Країна «випробує тягар величезного зовнішнього боргу... вона послаблена жахливими людськими втратами». Попри це, «країна має сприятливі умови для піднесення», бо володіє великими запасами енергії. Автор відстоював думку, що Франція в змозі відродити свою велич і повернутися до складу найбільш розвинутих і могутніх держав через відродження свого господарчого потенціалу. Тільки такий курс, доводив Кайо, неодмінно сприятиме перетворенню Франції на справжнього лідера європейських націй. Виходячи з цього, за його переконанням, країна «здатна виконати велику місію, яка випала на її долю: місію об'єднання навколо себе народів Західної і Центральної Європи». Колишній міністр виклав програму, реалізація якої, на його думку, мусила забезпечити Франції роль лідера в Європі. Йшлося про згуртування навколо Франції європейських держав, серед яких вона б займала провідні позиції і виступала б в ролі «справедливого арбітра» у розв'язанні міжнародних справ. Досягнення такого стану, за Ж. Кайо, усунуло б питання про національну та європейську безпеку. Він зауважив: «Роз'єднані європейські держави приречені на тривале перебування в агонії. Якщо ж вони будуть об'єднані під моральним керівництвом латинян..., то разом з африканською імперією, якою володіє Франція, вони здатні розвиватися, уникаючи фінансового й економічного рабства, наближаючи повернення свого великого минулого» [346, 25].

Ж. Кайо висловив поширену в політичному світі Франції думку про те, що єдиний шлях до утвердження власної і колективної безпеки пролягає через перетворення її на могутню державу, здатну відігравати провідну роль на континенті. У рамках об'єднаної, «інтернаціоналізованої» Європи, всередині якої знаходились би Німеччина, інші переможені і навіть більшовицька Росія, вбачалося «примирення» як гарантія загальної безпеки.

Аналіз доктрин безпеки поміркованих партій свідчив про те, що вони репрезентувалися в іншій площині, ніж ортодоксальні настанови правих. У більшості своїй вони були спрямовані на досягнення цієї ж мети – посилення позицій Франції в світі, передусім в Європі, і розв'язання німецького питання згідно тих вимог, що містилися у французькій «програмі миру» Ж. Клемансо. На відміну від правих, які намагалися здійснити заходи з безпеки як через союз з англосаксонськими демократіями, так, здебільшого, за допомогою власних самостійних акцій «з позиції сили», радикали виступали прибічниками більш гнучких і узгоджених дій з союзниками.

У такому ж напрямку пролягав їх шлях пошуків порозуміння і з Радянською Росією. Загалом у республіканських колах висловлювалося вороже ставлення до більшовицького перевороту в Росії, до радянського експерименту в Угорщині, Баварії, Словаччині тощо. Французька демократія, прихильна до ідеалів Великої Французької революції 1789 р., засуджувала акти насильства і терору. Вона закликала до припинення кривавої громадянської війни, що палахкотіла на величезних просторах Росії. Залишаючись відданими конституційним нормам Третьої республіки, радикали і республіканські соціалісти не сприймали сам метод узурпації влади «максималістами», як на Заході називали прибічників російського більшовизму. Вони викривали і таврували соціальні та економічні заходи в дусі «військового комунізму», ігнорування законності, порушення прав особистості, прав власності та ін.

Разом з тим в таборі радикалів розповсюджувалися думки, що більшовизм стає реальною силою у післявоєнному світі, з якою треба рахуватися, а при нагоді зробити так, щоб вона не заважала реалізації французьких інтересів в сфері безпеки. Такі настрої в лавах партії радикалів посилювалися в міру стабілізації більшовицького режиму в Росії й, головне, в результаті його декларацій про перехід до «нової економічної політики» у 1921 р. Саме такий підхід можна побачити в книгах Е.Ерріо і А. де Монзі, які здійснили подорож до Радянській Росії [279, 9–10; 302, 49].

Таким чином, погляди значної частини французьких республіканців, об'єднаних у лавах партії радикалів і партії республіканських соціалістів, щодо розв'язання проблем безпеки, ґрунтувалися на суто демократичних і пацифістських принципах. На відміну від правих, вони вбачали можливість надбання гарантій безпеки через «примирення» з німецькою демократією, здійснення заходів, які б подолали віковічну ворожнечу між двома народами. Спочатку ці погляди були декларативними, згодом перетворилися на принципові. Ідеї радикалів впливали із необхідності згуртування європейських націй під проводом Франції. З одного боку, це було даниною імперським традиціям. З другого, розглядалося як єдино можливий шанс зберегти мир і злагоду між європейськими народами, що само по собі мусило стати важливішим чинником безпеки. У планах «примирення» як світового, так і європейського, демократично налаштовані представники радикалів відводили місце і переможеним, зокрема і Німеччині, і Радянській Росії, хоча зберігали вороже ставлення до більшовизму й німецького мілітаризму.

В умовах загострення національних почуттів у зв'язку з перемир'ям і «духом перемоги», який охопив країну, вплив поміркованих партій на формування післявоєнних стратегічних доктрин, був обмеженим. У французькій «програмі миру» домінуючими були ті націоналістичні принципи, в яких обґрунтовувалися претензії на відновлення «величі» Франції і збереження «здобутків перемоги». Водночас ідеї зближення націй і народів на базі непорушності міжнародного права, які пропагувалися радикалами, знайшли відображення в загальному ідеологічному контексті урядової програми до мирної конференції. Принципи, запропоновані поміркованими республіканцями і радикалами були підхоплені в офіційних доктринах Національного блоку. Їх практичне застосування можна знайти в діяльності уряду А. Бріана в 1921–1922 рр.

Розкол у французькому політичному світі з проблем післявоєнного врегулювання був пов'язаний із суттєвими розходженнями переважної частини правих і поміркованих (центристських) партій з соціалістами в роки війни. В складній ситуації економічного занепаду, загострення соціальних і політичних конфліктів, величезних жертв і руйнувань, *соціалістична партія* фактично запропонувала власне розв'язання проблем безпеки. Дослідник франко-американських відносин цього періоду А. Каспі справедливо підкреслював, що антимілітаристські й пацифістські виступи соціалістів були спрямовані на те, щоб примусити уряд Ж.Клемансо прийняти «14 пунктів» не тільки декларативно, а застосувати їх для справжнього примирення з Німеччиною [441, 787].

В таборі соціалістів проблеми безпеки сприймалися як явище всеохоплююче, пов'язане із внутрішніми та зовнішніми аспектами розвитку Франції. Всередині

партії, найбільш організованою порівняно з іншими політичними угрупованнями, не існувало однозначних і узгоджених підходів до розв'язання цієї проблеми. Під час підготовки «мирної програми» в пропаганді і пресі соціалістів наголос робився на тому, що в своїй діяльності партія намагається поєднати «інтернаціоналізм з патріотизмом» [200].

Французьких соціалістів цієї доби відрізняла від інших демократичних формувань їх упевненість у реальності побудови нового, соціалістичного суспільства на гуманних принципах. Концепції безпеки і безпечного світу вони пов'язували із соціальними змінами, які відбувалися під впливом революційних подій в Росії. Це знайшло відображення і в новій програмі партії. Її проект був надрукований в «Юманіте» у розпал роботи мирної конференції. В преамбулі говорилося про початок «нової ери» в історії. «Велика комісія» з провідних діячів партії, яка готувала документ, зробила наголос на визначенні характеру війни, яка стала «великою трагедією людства». У проекті підкреслювалося, що хід подій підтвердив правильність доктрин соціалістів, які ще раніше вказували, що причини її виникнення слід шукати в «характері економічного й політичного режиму». Під тиском лівого крила комісія, на чолі з Л. Блюмом, внесла в проект положення про імперіалістичний характер війни: «Війна стала наслідком розвитку капіталізму й тієї конкуренції, яку він створює між націями, також як і між індивідуумами однієї й тієї ж нації... вона стала породженням його тотальної мілітаризації». «Капіталізм, – вказувалось далі, – несе в собі небезпеку нової війни». Ця війна характеризувалася системою антагоністичних союзів, практикою таємної дипломатії і марнославством політичних діячів, при яких парламенти вже не зможуть здійснювати демократичного контролю. Нагадувалося, що коли розгорілися колоніальні апетити й імперіалістичні амбіції і коли в дію були запущені дипломатичні хитрощі, злочинні уряди центрально-європейських імперій змогли розв'язати війну й втягнути світ у загальну катастрофу. Звідси випливав висновок, що війна є частиною політики всіх держав, які брали в ній участь, і що світовий імперіалізм фатально визначив спалах світової війни [206; 506, 126-128].

Отже трактовка війни соціалістами, які дотримувалися класових підходів, кардинальним чином відрізнялася від оцінок її правими і поміркованими партіями, для яких вона залишалася «визвольною» і «справедливою». Виходячи з цього представники СФЮ вважали, що з метою запобігання нових глобальних струсів і забезпечення безпеки слід якомога активніше залучати до справи миру широкі маси працівників, передусім робітничі організації і синдикати. У надрах партії ретельно розроблялися концепції діалогу, кооперації і взаємовигідної співпраці народів, відстоювалися ідеї ліквідації міжнародних конфліктів і засуджувалися одіозні персони з табору можновладців, промисловців і фінансистів, які у погоні за своїми корисними, «егоїстичними» інтересами ставали на шлях попраання права і свободи. З позицій демократизму, гуманізму й пацифізму відпрацьовувалися доктрини безпеки та способи їх реалізації. Після укладення перемир'я 11 листопада 1918 р. соціалісти активізували боротьбу проти мілітаризму і гонки озброєнь. Вони виступали за збалансоване роззброєння всіх провідних держав, а не тільки переможених. Виходячи зі своїх інтернаціоналістських поглядів і залишаючись прихильниками «14 пунктів» президента США В.Вільсона, соціалісти звертали увагу на значущість

колективних гарантій безпеки. Такі гарантії вимагали орієнтації на Лігу Націй і на єдність дій союзників.

Соціалісти, на відміну від інших, пов'язували питання міжнародного врегулювання із вирішенням соціальних проблем. Один з лідерів парламентської фракції П. Ренодель закликав керівників республіки урахувати в обставинах, що склалися після перемоги, два моменти. По-перше, довести свою відданість «справі миру, заснованому на співробітництві націй» і, по-друге, сприяти «соціальному прогресу» для того, щоб «явища, які трактуються урядом як загрозові і дезорганізуючі, не могли б здійснитися у державі» [66, 2667]. Підкреслювалося, що загроза від соціальних негараздів і революційних вибухів є такою, що сама по собі здатна змінити обличчя світу. Керівництво партії, її функціонери і представники парламентської фракції вказували на необхідність здійснення заходів «які б зберегли досягнення Республіки, її демократичні інституції, законодавство й були б спрямовані на суттєве покращення становища робітників». Такими принципами соціалісти пояснювали активізацію боротьби робітників, їх участь у страйках і маніфестаціях. Тільки здійснення реформ сприятиме налагодженню миру й злагоди у суспільстві і відверне трудящих від більшовицької пропаганди, підкреслював П. Ренодель. Він же зауважив, що було б тільки виявом «сили Франції» мати режим, який би не провокував опозиційні сили до його заміни. Від імені такого режиму і «демократичної й волелюбної батьківщини» він зачитав на вечірньому засіданні 11 листопада 1918 р. текст ухвали армії і прем'єру Ж. Клемансо [66, 2668].

Фракція соціалістів в палаті й сенаті і після розриву «священної єдності» у вересні 1917 р. зайняла конструктивні позиції щодо урядової «мирної програми». Керівництво партії підкреслювало великий внесок партії у підвищення боєздатності країни в роки війни, зокрема визначну роль А. Тома, М. Самба, Е. Вайяна, Ж. Геда, які засідали в складі «національного уряду». Особливий наголос робився на заслугах А. Тома, який займав пост статс-секретаря у міністерстві озброєнь. Соціалісти поклали надії у досягненні безпеки не стільки на військову силу, скільки на спільні гарантії союзників. У заявах А. Тома, М. Самба, П. Реноделя, В. Оріоля, Л. Блюма в період, коли уряд завершував працю над підготовкою «мирної програми», вказувалося на значення утворення Ліги Націй. На відміну від партій урядової більшості, які розглядали Лігу інструментом французького впливу у світі й примусу Німеччини, соціалісти вбачали в ній механізм збереження й зміцнення миру і міжнародного права, форум для співробітництва всіх народів, зокрема і тих, хто вів боротьбу проти Антанти. Так сприймалися в лавах СФІО і пункти президента Вільсона. Його думки щодо всеохоплюючого примирення і співробітництва на платформі застосування «нової демократії» і «нової дипломатії» поєднувалися в публіцистиці і пресі соціалістів з ідеями свободи і боротьби проти тиранії, висунутих у свій час Великою Французькою революцією. Все це відзначалося в спеціальному номері «Юманіте», присвяченому прибуттю до Парижа 14 грудня 1918 р. американського президента [201].

У проектах, які обговорювалися в соціалістичній пресі, висловлювалися пропозиції залучення до лав Ліги і Німеччини та її союзників після того, як вони позбудуться мілітаристських й агресивних амбіцій. У серії парламентських промов А. Тома звертав увагу на те, що гарантії безпеки Франції «здатна була б дати Ліга

Націй». Він же наполягав на перетворенні її в суто демократичну й, навіть, соціальну організацію. Тома підкреслював, що справжню силу і авторитет її рішенням може надати «участь в діяльності Ліги представників робітничих організацій і широкої громадськості» [69, 3718].

Ідеї соціалістів щодо Ліги Націй чинили великий вплив на ліберальні й ліві кола. Вже на третій день після укладення перемир'я «Юманіте» висунула вимоги, щоб Ліга Націй «була утворена негайно» [201]. Головною думкою при цьому було те, що «мир, який треба укласти, не повинен бути дипломатичною комбінацією так, як це завжди відбувалося. Він мусить стати конституційним пактом Сполучених Штатів Європи» [205]. «Сенс полягає в тому, – писала «Юманіте», – щоб створити товариство, яке б об'єднувало всі нації, зокрема і німецьку». Це означало б «реалізацію у новій формі робітничого й соціалістичного інтернаціоналізму, гарантію справедливості і тривалого миру, впевненість у впровадженні законності в міжнародних відносинах». Навіть повернення Ельзасу і Лотарингії вважатиметься законним, підкреслював друкований орган соціалістів, якщо це буде обговорено «ельзаським і лотарінгським населенням», тому що тільки «народне волевиявлення може бути єдино прийнятним як загальний принцип при розв'язанні світових проблем» [204]. Цим мотивувався виступ соціалістів проти мілітаристських зазіхань уряду Ж. Клемансо.

Така позиція аж ніяк не сприймалася більшістю політичного світу і урядовими колами Франції. Інтернаціоналістські принципи соціалістів засуджувалися і значною частиною громадської думки. Праві звинувачували СФЮ в розпалюванні внутрішніх конфліктів, ініціюванні страйкової боротьби, яка веде до «руйнування національної злагоди». Виступи соціалістів проти втручання в російські справи, проти економічної та політичної блокади Німеччини, за негайну демобілізацію армії після укладення перемир'я трактувалося правими та поміркованими партіями як заохочення «світової революції», яка підштовхувалася російськими більшовиками. У правій пресі не вщухали випадки, що такий курс був продовженням антинаціональної діяльності, яка проводилася соціалістами з часів війни з метою «врятувати імперську Німеччину від справедливої розплати за свої злочини». Проурядова «Тан» звинувачувала партію Тома і Реноделя в тому, що вони висували питання роззброєння Франції, тоді як німецькі соціалісти закликали свій уряд до «озброєння і методичної підготовки до нової війни» [186].

Ці звинувачення лунали постійно, проте у вирішальний час підготовки до мирної конференції вони загострювали ситуацію вже під кутом передвиборчої боротьби. Праві, спекулюючи на патріотизмі й відданості національним почуттям, намагалися одержати перевагу, щоб нав'язати свої вимоги щодо збереження «здобутків перемоги» й набуття гарантій безпеки. Переважна частина парламентської фракції, як і основна маса соціалістів, виходила з того, що пригнічення Німеччини не дасть належних результатів. Тому «програма миру», яка ґрунтувалася переважно на постулатах правих, була оголошена такою, що не відповідає духу часу і нормам права. Член керівництва СФЮ А.Брак довів формулу, якої повинні дотримуватися учасники мирних переговорів: «Мир, щоб бути тривалим, насамперед мусить бути справедливим» [69, 2559 – 2660].

Концептуальні підходи, які формувалися в ході широких дискусій і полемічних обговорень, виходили з уявлень більшості соціалістів про неодмінний наступ пацифістської епохи. Відносно трактування епохи (пацифістська чи революційна?) поглиблювалися розходження між прибічниками «старого» реформістського соціалізму і суто революційних класових підходів. У перші місяці після закінчення воєнних дій і підготовки до всесвітнього форуму миру в столиці Франції пацифістські настрої переважали. Виключення війни із життя суспільства, її засудження і заперечення, як правило, пов'язувалося СФЮ із тим, наскільки маси здатні відвоювати свої життєві інтереси і дати відсіч мілітаристським та імперським тенденціям. Гасло «Імперіалізм – ось ворог!», висунуте в розпал війни, залишалось основним і в момент підготовки «французької програми» для мирної конференції. На момент підготовки такої програми в партії досить поширеними залишалися «14 пунктів» президента США Вільсона та його пацифістські принципи. Під час тривалих дискусій, які передували укладенню перемир'я, а потім до відкриття конференції, соціалісти постійно звинувачували уряд Ж.Клемансо в ігноруванні цих важливих принципів. Цікаво, що вже у перших відгуках на послання американського президента в передовиці «Юманіте» висловлювалась сентенція: «Слухаючи Вільсона можна почути голос Жореса» [199].

Під час підготовки мирної програми в партії загострилась фракційна боротьба. Верхівка партії, представники ПАК і парламентської фракції, а також впливові функціонери місцевих філій (А. Тома, П. Ренодель, В. Оріоль, Л. Блюм, М. Самба, А. Прессман та ін.) в більшості питань надавали підтримку програмним настановам, які висувалися урядом до конференції. Центристи і ліві виступали з критикою імперіалістичних претензій, що містилися в «мирній програмі». Вони засуджували політику перманентного тиску на Німеччину, як і ворожість щодо Радянської Росії. Підкреслювалося, що це є порушенням демократичних традицій французького народу, конституційних принципів тощо. Керівництво партії під тиском рядових членів висловлювалося за найскоріше здійснення врегулювання і досягнення порозуміння з антимілітаристськими силами Німеччини.

При цьому реформістські кола партії неодноразово підкреслювали, що вони залишаються відданими ідеї «національного захисту». Однак доводилася думка, що «плодами перемоги» скористалися великі компанії, організації патронату, нувориші. Реакція можновладців на укладення перемир'я, підкреслювали представники СФЮ, показала, що визвольні цілі війни, які пропагувалися урядом і парламентом, були перекручені, а народ – введений в оману. Отже, ПАК СФЮ під час підготовки «мирної програми» наполегливо доводив необхідність дотримуватися норм міжнародного права і відмовитися від «права завоювання». Вимоги укладення «справедливого» миру із законною компенсацією за заподіяні збитки ставали стрижнем політичних кампаній соціалістів. Примирення між народами на базі вільсонівських принципів «нової демократії», забезпечення такого примирення через заходи Ліги Націй та рішення союзницьких конференцій активно пропагувалися в пресі і під час політичних заходів.

У 1918–1920 рр. керівництво партії, ніби за інерцією продовжувало відстоювати пацифістські принципи і установки, які висувалися передвоєнними конгресами II Інтернаціоналу, зокрема, Штутгартську резолюцію. Все помітніший

тон у цих питаннях задавали ліві інтернаціоналістські групи. Вони поглибили трактовки мілітаризму й імперіалізму з класових позицій, що зближувало їх у визначенні причин і характеру війни з оцінками російських більшовиків, проте без крайнощів «поразки власного уряду у війні» і «перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську».

У лавах соціалістичної партії на момент закінчення війни, укладення перемир'я і підготовки урядової «мирної програми» відбулись серйозні зрушення. З проблем післявоєнної реконструкції країни і мирного врегулювання СФІО дотримувалася пацифістських й інтернаціоналістських принципів, які відрізнялися від трактовки їх поміркованими партіями. Підходи соціалістів ґрунтувалися на відданості справі робітничого класу, соціалізму й інтернаціонального співробітництва трудящих. Вони пов'язували вирішення проблем післявоєнного врегулювання і набуття гарантій безпеки із соціальною стабілізацією, поширенням прав робітників та зростанням їхньої ролі у світовій політиці. У 1918–1919 рр. соціалістична партія дотримувалася постулатів, які не виходили за рамки демократичного законодавства Третьої республіки і принципів, проголошених ще під час Французької революції. Ідеї інтернаціоналізму і соціалізму, задекларовані СФІО, та намагання докласти їх до розв'язання проблем післявоєнного врегулювання вороже сприймалися в таборі правих і частини поміркованих партій. У момент, коли на порядок денний були поставлені важливіші питання безпеки, примирення з Німеччиною, відносин з союзниками, збереження «здобутків перемоги» і відсічі загрози більшовизму, соціалістичні гасла СФІО у поєднанні з деклараціями «справедливого» миру, позбавленого імперіалістичних ознак, відкидалися партіями урядової більшості.

Отже, розкол у політичних колах Франції, який відбувся ще в роки війни, все більше поглиблювався. Французька «мирна програма» уряду Ж. Клемансо, в якій знайшли відображення основні постулати правих, викликала опір в лавах соціалістичної партії. Все це з великою силою виявилось під час діяльності Паризької мирної конференції і обговорення підготовленого тут Версальського договору з Німеччиною.

Ознакою нової епохи, народженої злиднями світової війни і впливом російської революції стало розгортання *комуністичного руху*. Перші комуністичні групи й угруповання виникли в лавах соціалістичних партій на їх крайньому лівому фланзі, в колах анархо-синдикалістських організацій, різноманітних громадських осередках тощо. Вони покладали на діючі уряди відповідальність за розв'язання світової війни та її жахливі наслідки. Виходячи із суто класових, лівацьких, ультрареволюційних настанов, вони менш за все цікавилися проблемами безпеки. Це був той «дитячий» період формування ідеології, принципів, стратегії і тактики комуністичного руху ХХ століття, коли на горизонті уявлялося «загальне братерство» й «всесвітня республіка праці» [225, 47].

Навіть за тогочасними мірками ці видіння сприймалися як утопічні усіма тверезими політиками від правих до соціалістичних. Однак докорінний злам старих структур, крах династичних монархій, активізація масових рухів і спалахи революцій підтримували ілюзії того, що війна покладе край пануванню капіталізму. Більшовицький експеримент в Росії мав великий відгук у світі, надломленому війною. Гострі суперечності, пов'язані із післявоєнним врегулюванням, вели до

радикалізації настроїв у державах-учасницях війни. У Франції, для якої війна дійсно стала вододілом в її історичному бутті, виникнення комуністичного руху означало кінець «священної єдності». Для більшості політичних партій і організацій Франції єдність завжди служила запорукою сили й величі країни, важливим внутрішнім фактором її безпеки.

Комуністичні осередки заперечували можливість розв'язання будь-яких проблем післявоєнного врегулювання, поки не буде покінчено з «капіталістичним ладом». Основоположними принципами діяльності цих осередків були загальноприйняті доктрини комунізму в їх більшовицькій, ленінській інтерпретації. Вплив їх ставав тим ширшим, чим активніше більшовицька влада вкорінялася на просторах колишньої Російської імперії. В прийнятій у січні 1918 р. конституції РСФРР містилися ідеологічні обґрунтування головної мети – побудови комуністичного суспільства. Політичною основою новоутвореної держави проголошувався союз робітників і селян. Утворення держави робітників і селян у більшовицькій Росії розглядалося як крок на шляху перемоги «світової революції» і встановлення «диктатури пролетаріату». В Програмі РКП (б), ухваленій VIII з'їздом РКП наголошувалося: «Жовтнева революція 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. в Росії здійснила диктатуру пролетаріату, яка почала за підтримкою найбіднішого селянства чи напівпролетаріату створювати основи комуністичного суспільства. Поступальний розвиток революції у Німеччині і Австро-Угорщині, зростання революційного руху пролетаріату в усіх провідних країнах, розповсюдження радянської форми цього руху... все це засвідчило, що почалася ера всесвітньої пролетарської революції» [117, 390].

Перші комуністичні угруповання у Франції – комуністична партія Р. Періка та «комуністична федерація рад» орієнтувалися якраз на такі гасла та ідеї «пролетарського інтернаціоналізму». Отже, утворення «всесвітньої республіки праці» ставало головною ідеологічною парадигмою комуністичного руху. Керівники й діячі цих організацій виходили з постулату про те, що універсальне примирення і злагода можливі лише з перемогою революції, ліквідацією експлуататорських класів, які зацікавлені в розпалюванні конфліктів і кривавих воєн між народами [504, 286–332].

Створення у грудні 1920 р. Французької комуністичної партії, за деякими незначними нюансами, не змінило революційних підходів до проблем післявоєнного врегулювання. Програмні настанови партії були підпорядковані догмам В.Леніна, РКП (б) і Комінтерну про те, що тільки ліквідація «устрою насильства» відкриває перед трудящими можливість повалення капіталістичної держави з її апаратом примусу, армією, поліцією, судами, чиновниками. В «Листі до робітників Європи і Америки» (січень 1919) В. Ленін висловлював переконаність у тому, що «в експлуататорів усього світу не вистачить сил, щоб удержати перемогу всесвітньої пролетарської революції, яка несе визволення людства від ярма капіталу, одвічної загрози нових і неминучих при капіталізмі імперіалістських воєн» [350, 440].

Тож позбавлення від мілітаризму суспільних сил, об'єктивно зацікавлених у конфліктах, підкреслювалося в документах ФКП, мало призвести до усунення можливостей зародження будь-яких воєн.

Засновники ФКП Л.-О. Фроссар, П. Вайян-Кутюрє, Ф. Лоріо, А. Гільбо, Б. Суварін, А. Дюнуа, Л. Трен та інші засуджували вимоги, якими керувалася більша частина політичного світу і уряд при створенні французької «мирної програми». Підхоплюючи гасла більшовиків, провідний діяч лівого крила СФІО Р.Лефевр, який брав участь у засіданнях II Конгресу Комінтерну, доводив: досвід світової війни примушує соціалістичні партії визнати, що при капіталістичному ладі вони мусять бути противниками «захисту вітчизни» [209]. А ідеолог ФКП, відомий філософ Ш. Раппопорт задекларував: «Захист вітчизни слугував і слугує справі зрадництва соціалізму». Піддавши критиці «опортунізм» й «угодовство» соціалістів, він відзначив, що вони не враховують того, що в сучасних умовах єдиним засобом захисту нації стає розгром імперіалістичної реакції, яка своїми теоріями національного захисту працює на війну і споконвічну ворожнечу між народами. Раппопорт затаврував курс правих партій на підтримку, як він писав, експансіоністських і контрреволюційних акцій панської Польщі і королівської Румунії. Він підкреслив, що «існувала справжня змова капіталістів проти миру, цивілізації, робітничого класу, соціалізму і Радянської Росії». За його твердженням, «інтернаціональний обов'язок щодо захисту першої у світі соціалістичної держави» залишався головною настановою комуністичного руху [312, 47]. Цей постулат знайшов відображення в директивних документах Комінтерну і ФКП.

У пресі й матеріалах компартії проблема безпеки здебільшого порушувалася у зв'язку з полемікою з представниками інших партій. Принцип безпеки як складова реалізації національних інтересів був підпорядкований ідеї революції. Заідеологізовані кліше ФКП, фактична відмова від найменшого натяку на захист «здобутків перемоги», позбавляло її реальної ваги у французькому суспільстві. В програмних документах партії цього періоду проблема безпеки як така, що мусить бути розв'язана на користь Франції, не порушувалася. Головною ідеологічною парадигмою залишалися гасла «пролетарського інтернаціоналізму».

Говорячи про характер діяльності ФКП, її ставлення до пекучих проблем, які постали перед французьким суспільством, Ж. Прево – прихильник ідеалів Французької революції і соціалізму – підкреслював, що компартія «ніколи не погоджувалася з реальністю», вона більше «займалася балаканиною й провокуванням хаосу» [465, 21]. При цьому треба мати на увазі, що ФКП, на відміну від компартій, що створювалися в інших країнах, спочатку мала масовий характер. Під час розколу СФІО на Турському з'їзді у грудні 1920 р., в лавах компартії осіла більшість соціалістів. У французькому підручнику з історії ФКП називалася цифра в 130 тис. осіб [435, 114]. Проте за рік з невеликим вона втратила майже 30 тис. членів, а усього з грудня 1920 р. до початку 1924 р. близько 90–100 тис. [605, 106] і не перевищувала 60 тис. осіб [345, 118–119]. Із 72 членів фракції СФІО, лише 15 визнали рішення Турського з'їзду і створили комуністичну фракцію в палаті [586, 66].

У політичних і урядових колах Франції доктрини соціалістів та настанови інших лівих революційних угруповань, сприймалися вороже. Вони таврувалися як «антинаціональні» і «зрадницькі». Відомий історик М.Бомон звернув увагу на слабкість позицій ФКП, її ортодоксальні, доктринерські підходи до розв'язання післявоєнних проблем. Він відзначав, що консерватори мали користь від тактики

ФКП, яка ставила всі політичні угруповання буржуазії на одну дошку [386, 337]. Феноменом було те, що в країні виникла сила, лівіша за СФЮ, яка ще з кінця XIX ст. почала інтегруватися у політичну систему Третньої республіки. Компартія дотримувалася ідей «пролетарського інтернаціоналізму» і згідно з доктринальними настановами більшовизму, вбачала основного ворога в імперіалізмі, передусім своєму, французькому. Представники ФКП багато говорили про права народів загалом, маючи на увазі право на ліквідацію «капіталістичного визиску». Доводилося, що лише вільна праця народів світу, позбавлених тиску капіталізму, сприятиме подоланню післявоєнних негараздів. Для Ш.Раппопорта «глобальний інтернаціоналізм» (*internationalisme du globe*) був єдиним засобом розв'язання проблем міжнародних відносин. Без застосування інтернаціоналістських підходів, пояснював він, світ впаде у прірву нової бойні, жажливішої, ніж 1914 року [312, 48].

Компартія заперечувала будь-яку національну єдність, таврувала «священний союз» і політику всіх «буржуазних» партій, від Демократичного альянсу до соціалістичної. Прагнення комуністів до встановлення контактів зі своїми німецькими та російськими «братами по класу» викликали протести у політичному світі. Письменник А. Барбюс, який симпатизував компартії і вступив до її лав, зазначав: «Ми звинувачуємо (буржуазні уряди – Б.А.) у тому, що вони залишили в Німеччині численну кількість зброї, воєнного обладнання і солдат, у тому, що вони стали співучасниками нової воєнної організації, яка несе загрозу реваншу та придушення народних рухів в Росії, Німеччині та інших країнах і, таким чином, зайвий раз принесли у жертву класовій ненависті безпеку батьківщини й майбутній мир» [330, 94].

У своїй пропаганді комуністи звинувачували усі партії, зокрема і соціалістичну, і уряди в тому, що, виходячи із антинародних імперіалістичних інтересів, вони відмовилися від справжньої боротьби з німецьким мілітаризмом. У провину ставився дозвіл на збереження збройних сил в Німеччині, зафіксований і в «мирній програмі», і у вимогах маршала Ф. Фоша. Комуністичні групи, що виникли у 1918–1919 рр. і сама ФКП закликали зруйнувати устрій, який, за їх твердженнями, тримався на згоді можновладців придушити революцію.

Загалом же настанови лівосоціалістичних інтернаціоналістських груп і перших комуністичних організацій йшли всупереч програмним положенням основних політичних формувань Третньої республіки. В документах і пресі компартії «програма миру», підготовлена урядом Ж. Клемансо, трактувалася як імперіалістична, як намагання закабалити німецький народ, придушити революцію і встановити гегемонію великого капіталу у власній батьківщині і в Європі. Однак, маючи легальний статус існування за республіканською конституцією компартія та її лідери змушені були пристосовуватися до чинного законодавства, що вносило певні корективи в загальнополітичні і парламентські заходи партії. Водночас лівацькі настанови, спрямовані на розпалювання революції в країні, призводили до розв'язання репресій проти партії з боку республіканських кабінетів. Вплив партії залишався дуже обмеженим. Ставлення до проблем післявоєнного врегулювання і безпеки, навіть в умовах підпорядкування лінії Комінтерну, було далеко не одноставним. До 1924–1925 рр. в лавах партії продовжувалася гостра фракційна боротьба, яка загрожувала самому її існуванню.

2.3. Французька «мирна програма» – відлуння вимог правих

Уряд Ж. Клемансо, як і уряди провідних держав Антанти і США, вів активну підготовку до підведення підсумків війни ще до її закінчення. Союзники готували кардинальний перерозподіл сфер впливу у світі і створення на цій основі нової міжнародної системи, яка мусила закріпити зміни у співвідношенні сил після поразки австро-німецького блоку.

Головна теза, покладена в підмурок французької «мирної програми», полягала в доказі одноосібної відповідальності Німеччини за розв'язання світової війни. Ця теза активно насаджувалася майже усіма політичними угрупованнями, що підтримували уряд Ж. Клемансо. У програмі йшлося про необмежений характер експансії Німеччини. Кайзерівський уряд звинувачувався у порушенні будь-яких норм міжнародного права, застосуванні антилюдських засобів війни, здійсненні військових злочинів. За А. Тардье, історія не знала «більшого порушення міжнародного права, ніж напад Німеччини на Францію 2 серпня 1914 року» [365,1]. А. Мільєран, у свою чергу, доводив: «Німеччина і Австрія домагалися війни, Антанта ж зробила все, щоб зберегти мир» [299, 19].

Офіційна пропаганда і націоналістичні сили пояснювали причини німецької агресії 1914 р. віковичними претензіями східного сусіда на французькі землі з метою послаблення, розшматування і знищення Франції. Наводилися думки про традиційне прагнення «німецької раси» до встановлення гегемонії у європейських справах. Великий потік документів, матеріалів, різноманітних публікацій доводив, що протягом століть Франція змушена була давати відсіч цій експансії.

Провідне місце в «мирній програмі» уряду Клемансо зайняв рейнський кордон. Зміст програми, її ідеологічне і політичне обґрунтування пов'язувалися з високими принципами, які великі демократії, зокрема і Франція, переслідували у війні. Її ідеологічним обґрунтуванням стала декларація союзних урядів від 30 грудня 1916 р. Вона була відповіддю німецькій пропозиції від 12 грудня щодо мирного врегулювання. Декларацію підписали представники Франції, Великої Британії, Росії, Японії, Італії, Сербії, Бельгії, Чорногорії, Португалії, Румунії. Декларація базувалася на принциповому положенні: «Союзні уряди, які об'єдналися для захисту народів...». Відповідь зводилася до трьох пунктів: право народів на самовизначення, на репарації і створення Ліги Націй. Зберігалось право на війну проти явного агресора [97, 239].

Друга декларація союзників від 10 січня 1917 р. була їх відповіддю на пропозиції американського президента В.Вільсона щодо умов миру. Від імені всіх держав Антанти декларація у вигляді ноти була передана тодішнім французьким прем'єром А.Бріаном послу США в Парижі для вручення президентові.

Через півроку обидві палати французького парламенту у двох урочистих резолюціях оголосили про цілі у війні. 5 червня 1917 р. палата 467 голосами проти 52 заявила про повернення Ельзас-Лотарингії до «лона матері-вітчизни». У декларації містилися такі положення, як цілковита перемога над «пруським мілітаризмом», забезпечення миру і незалежності великим і малим народам шляхом створення Ліги Націй. 6 червня 1917 р. резолюція сенату констатувала, що тривалий

мир може встановитися тільки в результаті «перемоги французьких армій». Тут же вказувалося на основні завдання: відбудова Ельзас-Лотарингії, покарання військових злочинців, придбання гарантій проти повторення агресивних дій німецьким мілітаризмом [98,142].

Французька «мирна програма» покликана була реалізувати стратегію післявоєнного врегулювання, зокрема, в сфері безпеки. Підготовка програми набула ґрунтовного характеру наприкінці війни та після її закінчення. Вона проводилася різними міністерськими департаментами. Для узгодження питань було утворено три головних органи. Перший, під головуванням відомого історика Е. Лавісса, отримав назву Дослідницького комітету. До його складу входили вчені, університетські професори, експерти. Він займався підготовкою доповідних записок, до яких додавалися мапи та статистичні відомості з усіх територіальних питань, що стосувалися Європи, Близького Сходу, Балкан, проток та ін. За А. Тардьє висновки з географічних, історичних і політичних питань «були обговорені і представлені в такому вигляді, який віддавав шану французькій нації» [365, 76].

Другий комітет, головою якого був сенатор Ж. Морель, займався редагуванням важливіших доповідних записок з економічних питань, які мусили бути вирішені мирним договором. Щодо третього комітету, то за розпорядженням Ж. Клемансо він був створений наприкінці грудня 1918 – початку 1919 р. і доручений А. Тардьє, найближчому довіреному прем'єр – міністра. Функції комітету полягали у скликанні нарад, куди запрошувалися члени Дослідницького комітету і представники міністерств для ознайомлення з діяльністю комітетів. У загальному огляді, який А. Тардьє підготував для прем'єра, підкреслювалося, що головними завданнями мирної конференції мусять бути урегулювання питань, що виникли внаслідок війни, організація нової міжнародної системи на підставах, викладених президентом США В. Вільсоном 8 січня 1918 р. і відповідей союзників від 5 листопада 1918 р.

Для розгляду питань, які безпосередньо стосувалися проблем безпеки, встановлювалися певні керівні принципи, гарантії проти повернення мілітаризму і гонки озброєнь. У пропозиціях А. Тардьє, які знайшли відображення у «мирній програмі», підкреслювалася відповідальність тих німецьких можновладців, які розв'язали війну; необхідність відбудови і відшкодування збитків; заперечення будь-яких порушень міжнародного права і принципів гуманності, жорстке покарання Німеччини за здійснення актів агресії проти народів, передусім французького. Отже, принцип «гарантій і санкцій» був першою основою «французької програми». Спеціально виокремлювалися територіальні проблеми, на чому наполягала значна частина «правої». Проголошувалося право на гарантії проти повторення «мілітаристської агресії», шляхом виправлення кордонів, воєнної нейтралізації певних зон, інтернаціоналізації деяких шляхів сполучення, свободи морів і т.ін.

Для розв'язання економічних проблем французька «мирна програма» передбачала встановлення режиму, який би забезпечував націям, найбільшою мірою постраждалим від війни, «справедливі гарантії» експорту, імпорту, морських перевезень. Підкреслювалося, що це сприятиме створенню «економічного базису міжнародних відносин». З цією метою французький уряд домагався наділення Ліги Націй повноваженнями застосування економічних санкцій заради підтримки міжнародного економічного порядку. Поряд із пропозиціями утворення

міжнародних збройних сил такого роду ініціативи мусили закріпити зверхність французьких інтересів в післявоєнній системі.

Велика увага Франції приділялася діяльності Ліги Націй як колективного гаранта безпеки. На думку французької сторони, вона повинна була зробити внесок у врегулювання німецького питання. Основна проблема, – підкреслювалося в пропозиціях А. Тардє, – яка домінує над усіма іншими, є врегулювання статусу Німеччини. Французький політик висунув й головну умову врегулювання, яка полягала у попередній згоді Німеччини на всі ті рішення, які запропонують союзники вкупі з усіма іншими державами [365, 83]. Французька програма ґрунтувалася на необхідності пред'явлення попередніх умов, які б враховували вимоги Франції та її союзників. «Мирна програма» передбачала докорінну реорганізацію Центральної Європи та Близького Сходу. Щодо Близького Сходу, то автори програми змушені були враховувати зміни, породжені кемалістською революцією в Туреччині. Вони передбачали встановлення кордонів Оттоманської Порти й врегулювання статусу балканських народів. У програмі знайшла відображення специфіка російського питання. Після Жовтневої революції, відзначалося в програмі, Росія перетворилася із союзника на вогнище загрози [93, 34, 67].

Підходи до вирішення російського питання узгоджувалися із формуванням стратегії Франції у східноєвропейському регіоні і залученням до союзу «малих націй». У полі зору Франції перебувала й Україна. Проте докладно в програмі «українське питання» прописано не було. У практичну площину воно було поставлене з листопада 1918 р., з початком польсько-української війни і демаршами Польщі, яка проголосила свою незалежність. Фактор Наддніпрянської України знову з'явився в останні місяці правління гетьмана П. Скоропадського у листопаді-грудні і на початку 1919 р. у зв'язку з переговорами французького командування в Одесі з представниками Директорії [20]. Як засвідчать подальші події, позиція уряду Ж. Клемансо залишалась невизначеною і підпорядковувалась реалізації на сході стратегічних завдань, пов'язаних з Польщею та Росією.

У 1918-1919 рр. східноєвропейська стратегія Франції походила з необхідності вирішення передусім німецького питання, яке фігурувало як основне в змістовній частині французької «мирної програми». Програма створювалася в умовах, коли після підписання перемир'я 11 листопада 1918 р. у Комп'єні, воно продовжувалось кожного разу на місяць. Спочатку відбулась його пролонгація 13 грудня комісією з перемир'я у Спа – до 17 січня 1919 р. 16 січня воно було продовжено ще на місяць і потім відновлялося щомісячно – до підписання Версальського мирного договору 28 червня 1919 р. Упевненості у тому, що не виникне ситуація, при якій перемир'я не буде пролонговане, в уряді Ж.Клемансо і в союзних урядах не було. В перший повоєнний період, ще до утворення Ліги Націй, роль колективного гаранта збереження статус-кво виконувала Найвища рада Антанти, в лавах якої були і американські представники. Метою її діяльності була координація політичних і економічних акцій союзників і продовження блокади Німеччини. Тут визначилися основні суперечності післявоєнного врегулювання, які в повну силу далися взнаки під час роботи Паризької конференції.

Французька позиція, обґрунтована «мирною програмою», була доведена в своїх основних положеннях в спеціальному меморандумі, який з'явився наприкінці листопада 1918 р. В ньому йшлося про завдання мирної конференції, регламент її діяльності, порядок денний та ін. У підмурок меморандуму були покладені ідеї післявоєнного врегулювання, створення дієвої системи безпеки, як вона сприймалася політичними й громадськими колами Франції. З одного боку, у меморандумі знайшли відображення ліберальні і демократичні цілі, що висувалися союзниками у війні (на базі «14 пунктів» В.Вільсона, парламентських і урядових декларацій 1916–1918 рр.), з другого боку – жорсткі і однозначні вимоги французької сторони щодо забезпечення «природних кордонів», сприятливих економічних і фінансових умов, стягнення репарацій з Німеччини, її роззброєння і розчленування, покарання воєнних злочинців. До Франції мала повернутися не лише Ельзас-Лотарингія. До неї мусили відійти багаті вугіллям, промислово розвинуті райони Рурської області і Саарського басейну. Східні кордони повинні були пройти вздовж Рейну (повернення до «природного кордону»). На лівому березі передбачалось утворення автономних держав. Усі рейнські території підпадали під нагляд союзницької адміністрації, поки Німеччина не виконає умов, що мусили бути зафіксовані в майбутньому договорі [17].

Аналіз меморандуму, «мирної програми» і заяв уряду Ж.Клемансо свідчить, що ці документи увібрали основні вимоги, висунуті правими. Вони поєднувалися із ліберальними і пацифістськими положеннями, характерними для цієї доби. Вимоги французьких можновладців були спрямовані на реалізацію переваг, які Франція одержала під час війни і які відстоювалися націоналістами ще з 1871 р.

Головні постулати французької програми базувалися на традиційних концепціях безпеки XVII–XIX ст., таких як утворення «природних кордонів», розчленування і максимальне послаблення Німеччини, її роззброєння, оточення поясом союзних держав, здійснення економічної блокади, зменшення міжнародного статусу (в контексті врегулювання 1918–1919 рр. – заперечення її вступу до Ліги Націй, доки вона цілком не розрахується за заподіяні збитки).

«Мирна програма» була приречена на поглиблення конфронтації з союзниками воєнної доби, передусім з Великобританією і США. Виходячи із власних стратегічних інтересів, останні не були зацікавлені у порушенні рівноваги в Європі на користь Франції. Це виявилось ще в роки війни, під час переговорів з керівниками європейських держав і дипломатами особистого посланника американського президента полковника Е. Хауза. Незважаючи на це, «мирна програма» підготовлена урядом, зустріла широку підтримку в урядових і політичних колах, серед громадськості, взагалі у французькому суспільстві. На урочистому засіданні палати, яке відбулося 29 грудня 1918 р., була ухвалена довіра уряду Ж. Клемансо переважною більшістю голосів: 380 проти 134 [66, 3197].

Проти положень, в яких закріплювалися прямі домагання до Німеччини, виступила частина соціалістів і радикалів.

Набуття гарантій безпеки тлумачилося правими виключно у площині збереження «здобутків перемоги». Запорукою цього всередині країни повинен був залишатися «священний союз», який склався за часів воєнної доби. Намагання його відновлення і зміцнення робились і після розриву соціалістів з правлячими партіями

у вересні 1917 р. «Мирна програма» стала відповіддю на загрозу світової революції, яку роздмухувала більшовицька Росія. Головними пунктами програми стали:

- 1) підготовка і укладення мирного договору з Німеччиною, яка зазнала поразки, але не переставала бути фактором потенційної і безпосередньої загрози;
- 2) збереження союзницьких відносин з Великою Британією і США, які мусили бути закріплені юридичними документами – договорами чи конвенціями;
- 3) зміцнення стратегічних позицій в Європі (Рейн, Балкани, Середземномор'є, Східна Європа), Близькому Сході, Африці, Далекому Сході;
- 4) залучення до власних планів збереження миру і безпеки «малих держав», передусім тих, що виникли на теренах колишніх імперій (Польщі, Чехословаччини, Сербсько-Хорватської держави, Румунії), які розглядались важливим елементом французької системи союзів на континенті;
- 5) створення міжнародної організації (Ліги Націй) як фактора колективної безпеки з наданням їй реальних повноважень, утворення і застосування міжнародних збройних сил;
- 6) вирішення одночасно з німецьким російського питання шляхом знищення більшовицького режиму і реставрації в Росії влади, яка б пішла на відновлення традиційних союзницьких відносин з Францією; підтримка ідей федералізації Росії;
- 7) використання ресурсів колоній, поширення колоніальної імперії через розподіл німецьких володінь;

Пріоритетні міжнародні завдання мали поєднуватися із стабілізацією внутрішнього становища, відновленням і зміцненням «священної єдності» як запоруки сили і потужності держави, як важливішого гаранта безпеки.

Ідеологія і практика «священного союзу» на принципах, запропонованих урядом і правими силами, не поділялися соціалістами і значною частиною поміркованих партій і організацій. У зв'язку з цим, ще до відкриття Паризької мирної конференції і під час її роботи, у Франції складалася міцна опозиція зліва.

Провідними політичними та ідеологічними постулатами «мирної програми» було доведення до світової громадськості, до союзників і перш за все до переможених тієї виключної, майже месіанської ролі, яку Франція відігравала у війні. А.Тардьє, один з активних творців програми, таким чином висловив цю тезу: «Франція відігравала у війні особливу роль. Тижні і місяці вона була прикриттям для західних держав. Її поразка на Марні віддала б справу миру в руки німців, її перемога врятувала світ від цього». І далі: «Перемога Франції на полі битви залишається неперевершеною в історії... Франція стала щитом цивілізованого світу і гарантією перемоги» [365, 27, 31, 41].

Висновки до розділу: Ставлення у французькому політичному світі до проблем безпеки, їх ідеологічне і політичне обґрунтування, підходи до розв'язання відрізнялися розмаїттям поглядів і великою суперечливістю. Основний масив республіканських угруповань підтримував діяльність Ж. Клемансо та принципи, що були покладені у підмурок французької «мирної програми». Праві урядові партії і організації виходили з постулатів традиційної політики, основи якої були закладені ще в період середньовіччя. Вони передбачали повернення країни до «природних кордонів» по Альпах, Рейну, Піренеях, відокремлення від Німеччини Рейнської області і утворення тут однієї чи кількох автономних республік, пов'язаних із

Францією спільними економічними інтересами і митною унією. Послаблення, розчленування, роззброєння Німеччини, зведення її до рівня другорядної держави, позбавлення місця в Лізі Націй, примушення до повної сплати репарацій, її економічна блокада і перебування під союзницьким контролем ставали головними елементами вирішення німецького питання. «Мирна програма», підготовлена до Паризької конференції, підкреслювала виключну роль Франції у війні, її визвольну місію, Францію – захисника цінностей західної цивілізації, яка рішуче протистояла німецькому милітаризму і загрози більшовизму. Положення програми мусили закріпити зверхність Франції у післявоєнній системі, її домінуючі позиції на континенті і в світі. Праві робили акцент на можливості одноосібних акцій в деяких екстремальних ситуаціях, хоча в їх настановах, як і в «мирній програмі», підкреслювалося значення союзу і спільних союзницьких акцій з Великобританією і США. Політичним та ідеологічним обґрунтуванням претензій, які проголошувалися запорукою гарантій безпеки, були націоналістичні ідеї «величі Франції». Вони виправдовували здійснення експансії, застосування сили чи загрози сили. Водночас в програмі вказувалося на відданість республіки ідеалам демократії і свободи і на повагу до норм міжнародного права. В ній було задекларовано поточні завдання Республіки в сфері зовнішньої політики: надання протекції «малим націям», подолання «хаосу» в Росії і встановлення тут уряду, який би відповідав інтересам російського народу і відновив відносини із Заходом.

Програма, підготовлена урядом до мирної конференції, становила своєрідний синтез положень і норм, задекларованих у свій час Великою Французькою революцією із жорсткими претензіями і вимогами, спрямованими на закріплення «здобутків перемоги».

Найбільш голосно і наполегливо про відродження «величі» заявляли крайні праві клерикально-монархічні і відверто націоналістичні організації, ядром яких була Аксьйон франсез. Монархісти виводили новий статус Франції, який народився, за їх твердженнями, у роки війни, із перемоги над споконвічним ворогом. Вся система безпеки повинна була, на думку багатьох представників «традиційної правої», ґрунтуватися на історичних, апробованих протягом століть прагненнях французької нації. При цьому монархісти виходили із думки, яка поширювалася їхньою пропагандою, про органічну нездатність республіканського режиму відстоювати життєві інтереси країни і «здобутки перемоги». Провідними ідеями клерикально-монархічних сил у сфері безпеки було розшматування Німеччини і повернення Франції до «природних кордонів».

Загальні заходи до набуття гарантій безпеки через тотальне послаблення поваленого ворога споріднювали крайньо праву із «правою». Думки про виокремлення зі складу Німеччини територій, її роззброєння, ліквідацію офіцерського корпусу, Великого генерального штабу, регулярної армії, стягнення репарацій, встановлення союзницького контролю у викладках монархістів були доведені до абсурду. Левова частка пропагандистських матеріалів і публіцистики, офіційних заходів прагнула довести «вади» німецької нації, її особливу схильність до войовничої справи, до агресії і насильства. Констатувалося, що єдиним, найбільш дієвим та ефективним засобом забезпечення національної безпеки може бути лише сила, що Франція мусить захищати свої інтереси, спираючись переважно на власні

сили – міцну армію, потужну систему укріплень, зручні і безпечні кордони, на внутрішню єдність і «переможний дух нації». У зв'язку з цим монархісти та праві республіканці всіляко пропагували зміцнення «священного союзу».

Концепції монархістів відрізнялися ворожістю до демократії і лібералізму, до республіканських принципів і тих нових ідей, які поширювалися у західному суспільстві під впливом «14 пунктів» В. Вільсона. Монархісти із застереженням сприймали «принцип націй», з великою недовірою ставилися до національного відродження слов'янства. Їх ортодоксальні, націоналістичні і патріотичні заклики, активна пропаганда і популярна публіцистика таких непересічних лідерів, як Ш. Моррас і Ж. Бенвіль створювали ту політичну та ідеологічну ауру, в якій ставала можливою підготовка урядової «мирної програми».

Усі французькі партії – від правих до соціалістів – вбачали сенс післявоєнного врегулювання в утвердженні національних пріоритетів у світовому співтоваристві і набуття сталих гарантій безпеки. Однак характер цих пріоритетів та засоби їх реалізації ставали предметом конфронтації. Помірковані партії (партія радикалів і партія республіканських соціалістів) дотримувалися більш зваженої позиції, ніж праві. Вони наполягали на застосуванні демократичних і пацифістських принципів при розв'язанні проблем безпеки і відродженні мирних франко-німецьких відносин. Залишаючись на патріотичній платформі, вони активно виступали захисниками республіки та її демократичних цінностей.

У зовнішньополітичній сфері і сфері безпеки радикали і республіканські соціалісти дотримувалися пацифістських та «інтернаціоналістських» настанов в дусі принципів президента США В. Вільсона. Це вело до поглиблення конфронтації із правими, які постійно звинувачували радикалів у поступках ворогу і зраді національних інтересів. Проте в таборі радикалів домінуючими ставали думки про необхідність примирення з Німеччиною і зближення з німецькою демократією як запорукою нормалізації стосунків. Отже, на відміну від правих, які основну ставку робили на силу, радикали схилилися до політичних рішень і переговорів. Водночас помірковані партії всіляко намагалися поєднати курс на відстоювання національних інтересів, підтримку «мирної програми» уряду Ж. Клемансо із примиренням з Німеччиною, поширенням співробітництва з нею.

Фактор безпеки пов'язувався радикалами і республіканськими соціалістами зі здійсненням реформістських заходів в соціально-економічній сфері. Вони всіляко пропагували повагу до міжнародного права, активно виступали за утворення Ліги Націй та підвищення її ролі «колективного» гаранта. Співробітництво між народами, подолання недовіри й ворожнечі, здійснення роззброєння розглядалися ними як вагомі кроки на шляху набуття гарантій безпеки.

Соціалісти ставили в основу післявоєнного врегулювання передусім подолання жахливих наслідків війни. Вони акцентували увагу на значущості розв'язання соціального питання для досягнення стабільності і спокою. Представники СФЮ вказували на імперіалістичні й експансіоністські аспекти «мирної програми». Партія в цей зламний період переходу від війни до миру залишалася відданою інтернаціоналістським принципам. Соціалісти пояснювали, що в урядовій програмі містяться вимоги, які, при умові їх реалізації, сприятимуть активізації реакційних, мілітаристських сил в Німеччині і зростанню реваншистських настроїв. Вони

доводили необхідність зближення з німецькою демократією як запорукою примирення.

Розкол і загострення фракційної боротьби в партії породжували неоднозначне ставлення до «мирної програми». Так звані «міністеріали», при всій критичній спрямованості щодо офіційних заяв, поділяли положення урядової програми. Помірковані і особливо ліві піддавали претензії уряду Ж. Клемансо і правих нищівній критиці.

Відокремлення у грудні 1920 р. крайньо лівих і утворення ФКП посилювало критику урядового курсу з класових позицій. Комуністичні партії і організації, які починають виникати у Франції після закінчення війни і, особливо, французька компартія, підкреслювали, що старий капіталістичний режим не в змозі встановити миролюбні відносини між народами, тому що завжди прагне до експансії. Справжню безпеку, доводили керівники й ідеологи комуністичного руху, здатна утворити лише «всесвітня республіка праці».

Французька «програма миру» ґрунтувалася переважно на прагненнях правих і частини поміркованих партій. Вимоги розчленування і роззброєння Німеччини, вилучення з її складу не лише Ельзас-Лотарингії, а й Рейнської області, стягнення великих репарацій, встановлення економічної блокади, недопущення в Лігу Націй поєднувалися з деклараціями в дусі ліберальних принципів В.Вільсона і традицій Великої Французької революції.

Претензії на домінуючі позиції Франції у післявоєнному світі та роль головного гаранта безпеки викликали негативну реакцію і ззовні, і всередині країни. Все це сталося внаслідок роботи Паризької конференції 1919 – 1920 рр., на якій французька делегація на чолі з Ж.Клемансо намагалася реалізувати основні завдання «мирної програми».

РОЗДІЛ 3

ВЕРСАЛЬСЬКИЙ МИР – НЕСТІЙКА ПЛАТФОРМА ВРЕГУЛЮВАННЯ ПІСЛЯВОЄННИХ ПРОБЛЕМ

У перший післявоєнний рік у Франції, починаючи з мирної угоди 11 листопада 1918 р., відбулися такі важливі події, як підготовка мирного договору з Німеччиною та її союзниками на Паризькій конференції (січень–червень), його підписання (28 червня), обговорення та ратифікація парламентом (червень–жовтень), а також вибори 16 листопада 1919 року до палати депутатів.

Весь цей період питання підготовки, обговорення та ратифікації договору були в центрі загальної уваги. Широкі маси пов'язували з його підписанням надії на міцний мир та безпеку країни. Під приводом розв'язання цих проблем правлячі кола, за зауваженням П.-Е. Фландена, вимагали закріплення в договорі «здобутків перемоги», що знайшло відображення в «мирній програмі» [425, 11]. Більшість французьких авторів вважала французьку позицію виправданою і справедливою. За Ж. Нере «Франція прагнула лише запобігти повторення німецької агресії і домогалася відбудови спустошених районів». Її бажання були «зорієнтовані на утворення нового європейського порядку, який би звільняв від жахів німецької гегемонії» [462, 34].

Боротьба навколо мирного договору розгорнулася напередодні перших післявоєнних парламентських виборів. Вона позначилася на розстановці політичних сил, призвела до консолідації правих і частини поміркованих республіканських угруповань, які вважали за необхідне його ратифікацію. У політичних колах виявилася розбіжність поглядів стосовно договору. Основна боротьба розгорнулася між політичними партіями та організаціями «правої» і соціалістичною партією (СФІО), яка виступила з осудом договору.

В історичній літературі досить повно розкрита боротьба держав-переможниць на Паризькій конференції та позиція французького уряду і делегації на чолі з Ж. Клемансо з проблем післявоєнного врегулювання (М. Бомон [386, 330–332]; *Histoire générale* [432, 34–39]; К.Фолен [424, 43–47]; *Histoire des relations* [434, 189–217]). Як правило, проблеми ці розглядаються в контексті зіткнення стратегічних інтересів, політичної і дипломатичної боротьби, прагнення держав-переможниць до зверхності. У зв'язку з цим дослідники торкалися і факторів безпеки. Проте ними мало уваги приділялось внутрішній конфронтації всередині французького політичного світу щодо змісту мирного договору та його ролі у забезпеченні безпеки. Так, докладно описано конфлікт між маршалом Ф.Фошем та прем'єром Ж. Клемансо з приводу рейнської проблеми (Ж. Нере [462, 37]; Г.Моннервіль [458, 658]). Відзначається негативна реакція в колах «правої» на недостатнє, з її погляду, закріплення французьких вимог. М. Бомон зазначав: «Облудний мир 1919 року викликав невдоволення націоналістів» [387, 27]. У ряді праць відповідальність за невдалий мир покладається на Клемансо та його оточення, які не змогли нав'язати французьку «мирну програму» союзникам та Німеччині й закріпити безпеку країни. Причини відходу «батька перемоги» від політичного життя Ж. Шастене пояснював тим, що «отримавши перемогу у війні, він програв мир» [404, 75]. Російський дослідник Ю. Рубінський зауважував, що поразка Клемансо на президентських виборах у січні 1920 р. пояснювалася тим, що праві були не в змозі пробачити йому «відхід від

первісної імперіалістичної програми» на Паризькій конференції, передусім відмови від вимог лівого берегу Рейну в обмін на обіцянки англо-американських гарантій, які виявились ілюзорними [579, 65].

Ставленню громадськості до договору і дебатів у парламенті і на сторінках преси навколо його ратифікації присвячені праці П. Мікеля і Е. Бо де Ломені. П. Мікель загалом репродукує офіційну версію. Об'єднання правих і центристських угруповань на платформі підтримки договору він схильний розглядати як вияв «солідарності політичних інтересів». Він же приділив увагу таким проблемам, як «ідеологія вільсонізму і Європа», а також «французька суспільна думка і Вільсон на початку 1919 р.». П. Мікель посилався на «ілюзію лівих стосовно ідей Вільсона» [457, 11]. У спеціальних розділах він торкався проблем безпеки, пов'язаних із роззброєнням Німеччини й рейнською проблемою, репараціями тощо. Е. Бо де Ломені, який вивчав матеріали парламентських дебатів та преси, шукав відповіді на питання: чому Версальський мир опинився нездатним виправдати надії, що на нього поклалися, і був знищений через два десятки років після тріумфальної перемоги? Він розкриває обстановку, в якій відбувався розгляд договору, – «економічні негаразди, соціальна напруга, заворушення, страйки, процеси над «поразниками» і «зрадниками». Розповідаючи про реакцію на договір у політичному світі, він зробив особливий наголос на недосконалості позиції соціалістів, нібито налаштованих негативно до збереження «здобутків перемоги». Бо де Ломені піддав критиці їх «доктринальний інтернаціоналізм класової боротьби» який, за його твердженням, йшов всупереч вимогам мас. Зрештою, відповідальність за «ганебний мир», який не врятував країну від краху, Бо де Ломені покладав на його творців – урядовців і лідерів політичних угруповань, які пішли на поступки союзникам, та особливо на соціалістів за їх «ілюзії» відносно співробітництва з німецькою демократією [388, 15, 21–23, 50].

Загалом в історичній літературі наголос робиться на позиції тих сил, переважно правого табору, які наполягали на закріпленні в договорі вимог французької «мирної програми». Більша частина авторів підкреслювала, що така патріотична позиція сприяла поширенню впливу правих в масах, що забезпечило їх успіх на виборах 1919 р. Пацифістська лінія лівих (соціалістів, радикалів) доводилася як така, що не збігалася з пануючими у суспільстві настроями, а тому не знайшла підтримки виборців. Так, В. Батай і П. Поль вважали, що ставлення СФІО до мирного договору було продовженням її політики «миру без перемоги», якої вона дотримувалася під час війни. Вони писали про «змову» соціалістів зі своїми однодумцями з нейтральних країн і «країн Троїстого союзу», щоб домогтися укладення такого «білого» миру [385, 205]. Лівокатолицький історик Р. Ремон відзначав, що слабкість демократичних сил, яка виявилась під час обговорення договору, їх поразка на виборах тощо були спричинені тим, що «в обстановці чаду перемоги ... докази, висунуті інтернаціоналістами СФІО та лівими радикалами, не мали шансів на успіх». Праві ж посилили свій вплив, «виступивши з програмою стягнення репарацій з Німеччини за завдані збитки й зміцнення національної безпеки» [472, 197]. Позиція правих при обговоренні договору розцінювалася більшістю авторів як головний фактор, що забезпечив їх перемогу на виборах.

П. Ренувен, а також Ж.-Б. Дюрозель звернули увагу на суттєві розбіжності у політичних колах Франції стосовно договору. П. Ренувен писав про поляризацію сил в парламенті, політичному світі і суспільстві під час його обговорення в палаті депутатів. Так, він довів точку зору правих, які вважали, що делегація в Парижі мусила більш енергійно відстоювати вимоги Франції перед США і Великобританією, оскільки з усіх своїх союзників володіє «вищим правом», коли йдеться про збереження здобутків перемоги і отримання репарацій [476, 31].

Соціалісти зі свого боку звинувачували кабінет Клемансо в лицемірстві щодо його прихильності вільсонівським принципам. На з'їзді СФІО 22 квітня 1919 р. делегати затаврували політику, яка проводилася Ж. Клемансо на Паризькій конференції у зв'язку з підготовкою мирного договору з Німеччиною. Історик Р. Гомбен мав рацію коли відзначав, що позиція соціалістів була єдиною реальною альтернативою експансіоністській політиці правих [429, 9–11]. Як доводив з цього приводу П. Ренувен «більшість палати не була зовсім байдужою до виступів соціалістів, але в найбільшій мірі залишалася відданою точці зору правих, оскільки йшлося про безпеку країни» [476, 31].

Сюжети, пов'язані із зіткненням у політичних колах навколо мирного договору з Німеччиною предметом спеціального дослідження не були. У розділі висвітлюються питання ставлення у політичному світі Франції до підготовки і укладення договору на Паризькій конференції, розбіжностей, які виявилися в процесі його обговорення і ратифікації в палаті депутатів, а також характеру суперечностей між основними політичними угрупованнями Третьої республіки щодо закріплення в ньому гарантій безпеки.

3.1. Боротьба довкола ратифікації Версальського миру: обструкція з боку СФІО

Після підписання Комп'єнського перемир'я на порядок денний постало питання укладення мирного договору з Німеччиною. Для французького народу мир означав припинення тривалого кровопролиття, повернення солдат до рідних домівок, відбудову руїн, справдження надій на краще життя і на те, що війна ніколи більше не завдасть розрухи та смерті.

Підписання мирної угоди розглядалось в урядових і політичних колах Франції як завершальна стадія у реалізації цілей, заради яких країна вступила у війну. 18 січня 1919 р. президент Р. Пуанкаре, відкриваючи в залі паризького готелю «Крійон» конференцію, на яку з'їхалися більше тисячі делегатів з 26 держав у супроводі численних експертів – істориків, економістів, юристів, заявляв: «Мсьє, якраз сорок вісім років тому в Дзеркальному залі Версальського палацу була проголошена Німецька імперія. Сьогодні ми зібралися тут, щоб зруйнувати і демонтувати те, що було створене того дня» [8].

«Дух перемоги», який охопив французьке суспільство після Комп'єнського перемир'я, неминуче позначився на діяльності кабінету і «поведінці» партій. Розбіжності у політичному світі на стадії підготовки «мирної програми» поглибилися під час роботи Паризької конференції і, особливо, в ході обговорення і ратифікації підписаного 28 червня 1919 р. договору в парламенті. Боротьба довкола

утвердження Версальського договору розгорталася у «медовий місяць» перемоги над Німеччиною, коли зовсім свіжими залишалися рани від війни. Крім цього, в країні загострювалася ситуація з наближенням виборів. У Німеччині в цей час ще палахкотала революція. Водночас тут не здавали позиції реакційні, мілітаристські й революційні сили.

Відповідна програма дій була викладена Ж. Клемансо під час парламентських дебатів 29–30 грудня 1918 р. Вона ґрунтувалася на напрацюваннях урядових комітетів і комісій до мирної конференції: повернення до Франції не тільки Ельзасу та Лотарингії, але й Саарського басейну, демілітаризація лівого берегу Рейну і утворення тут автономної «Рейнської республіки», пов'язаної з Францією торговими й іншими угодами. На її території мали розташовуватися окупаційні війська до повного виконання німецьким урядом зобов'язань перед союзниками, включаючи виплату репарацій.

Програма передбачала повне роззброєння Німеччини, ліквідацію генерального штабу, офіцерського корпусу, авіації, військово-морського флоту. Чисельність найманого війська (рейхсверу) не повинна була перевищувати кількості, потрібної для здійснення поліцейських функцій.

У країні, охопленій націоналістичними настроями, лише частина демократів і пацифістів із табору соціалістів і радикалів вказувала на небезпеку реалізації такої програми. Однак їх апеляція до «14 пунктів» Вільсона не знаходила відгуку у правлячих колах і була відхилена парламентською більшістю. Ж. Клемансо, який домігся при голосуванні вотуму довіри кабінету (389 голосів «за», 89 «проти») [66, 3352], отримав карт-бланш на мирну конференцію, яка відкривалася 18 січня 1919 р. в Парижі.

Уряди США та Великобританії, керуючись своїми інтересами, не були зацікавлені в задоволенні французьких претензій [90, 317–321]. Країни, які вирішували долю світу на конференції, не могли ігнорувати змін, що сталися внаслідок війни і жовтневих подій 1917 р. в Росії. Пізніше в мемуарах Д. Ллойд Джордж писав про «приголомшливий приклад» російської революції, з чим повинні були рахуватися держави-переможниці: «Було небезпечно висувати вимоги, які переважають ті, на які б погодилися їх народи... У жодній країні народ не бажав випробувати страшні жертви і тяжкий тягар заради того, щоб поширити кордони імперій або покарати порушників миру» [352, 30–31]. Ці фактори не могли не впливати і на позицію французької делегації. Ряд компромісів та угод були покликані пом'якшити гостроту розбіжностей між переможцями.

Незважаючи на закритий характер засідань та жорстку цензуру, відомості про сутички на конференції потрапляли в пресу, ставали предметом гласності. Великого розголосу набули в цей період розбіжності всередині французької делегації між її керівником прем'єр-міністром Ж. Клемансо і маршалом Ф. Фошем. Так, Фош доводив необхідність відторгнення від Німеччини Рейнської області. Він продовжував наполягати на цьому і тоді, коли Клемансо погодився відмовитися від окупації і утворення тут «Рейнської республіки» в обмін на англо-американські гарантії, що мало великий резонанс у політичному світі [396, 43–44].

8 травня 1919 р. в паризькому залі «Трокадеро» відбулася велика маніфестація, в якій основну роль відігравали представники провідних організацій патронату і

підприємницьких союзів – Загальна конфедерація французького виробництва (ЗКФВ), Союз економічних інтересів, Вугільний комітет та ін. Після промов, витриманих у націоналістичному дусі, була прийнята петиція до уряду. В ній містилися вимоги примусити Німеччину до швидкої компенсації збитків жертвам війни, а також до постачання вугілля та обладнання. За даними правої преси, які, без сумніву, були перебільшеними, під петицією поставили підписи понад три мільйони жителів північних і північно-східних департаментів [154].

У політичних колах «правої» подібні претензії подавалися як необхідність збереження «здобутків перемоги» і створення міцної системи безпеки на випадок повторення агресії. Голова сенату П. Дешанель (Демократичний альянс), виступаючи в січні 1919 р. в Сорбонні, заявив, що внаслідок того, що потенціал Німеччини виявився незайманим війною, а також її переваг в людських ресурсах, країна в недалекому майбутньому «знову може опинитися незахищеною перед бошами» [184]. Французів постійно закликали до зміцнення «національного союзу», який, за твердженням А. Мільєрана, «забезпечив французькій нації перемогу; розходження призвели б до втрати її здобутків» [155]. У виступі Р. Пере (Республіканська Федерація) була викладена суть політики правих з німецького питання: «Німеччина, яка не дуже сильно постраждала від війни, не має права на нашу поблажливість. Вона зберегла в недоторканості свої засоби виробництва, і саме це, насамперед, повинна взяти до уваги конференція» [67, 934].

Значний вплив на формування громадської думки виявила в цей період «традиційна права», передусім її найбільш відома монархічна організація – Аксьйон франсез. Керівниками Аксьйон франсез в роки війни та після її закінчення була висунута ідея «інтеграції республіки з традиційною монархією» і підтримки «священного союзу» в ім'я відродження сили і «величі» Франції. Лідери та ідеологи Аксьйон франсез Ш. Моррас, Ж. Бенвіль, Л. Доде, Ж. Валуа виступали захисниками «національного духу», апологетами «французької раси», її самобутності й сили. Ще під час обговорення Комп'єнського перемир'я вони розгорнули кампанію проти керівництва республіки, звинувачуючи його у «втраченій перемозі» на підставі того, що маршалу Фошу не дали змоги спрямувати війська на Берлін (Ш. Моррас [298, Т. 1, 18–20]). Монархісти нападали на революцію в Німеччині, яка продовжувалася і тоді, коли в Парижі відкрилася мирна конференція. Ж. Бенвіль в одній з нотаток листопада 1918 р. попереджав: «Велика Німеччина, яка з'явилася 1848 року і контури якої вимальовуються знову, завжди прикривалася вуаллю демократії» [237, 217]. У написаних по гарячих слідах статтях про Версальський договір, він підкреслював, що навіть повне роззброєння Німеччини, скорочення її армії до 100 тис. осіб не ліквідують можливості відродження «пруського мілітаризму», якщо залишаться в недоторканості її цілісність та єдність [236, 40–41]. Своє бачення проблеми висловив і Ш. Моррас: «Об'єднана Німеччина, яка домінує в центрі Європи, буде завжди готова завдати ударів по французах або слов'янах! Тільки повернення Німеччини до періоду існування на її території численних дрібних держав, призведе до рівноваги сил в Європі і спонукатиме її відмовитися від погрозу кому б то не було!» [298, Т. I, 32].

Вже під час роботи конференції, коли в Німеччині був сформований уряд, до складу якого увійшли соціал-демократи, а тимчасовим (потім легітимним)

президентом був обраний лідер СДПН Ф. Еберт, Аксьйон франсез закликала приєднатися до кампанії проти німецької демократії. Французькі монархісти і націоналісти звинувачували її в прихильності «пангерманізму», «німецькій єдності» і «Пруссії» як «центру цієї єдності» [128]. Таким чином, вимоги монархістів йшли далі того, що підготував уряд у своїй «мирній програмі».

Позиції монархістів і правих республіканців тісно перепліталися. Останні теж скептично ставилися до урядової коаліції, створеної в Німеччині після повалення Гогенцоллернів. Вони підкреслювали слабкість у ній прихильників виконання зобов'язань перед Антантою і вказували на ті реальні сили (магнатів індустрії, генералітет, кайзерівський державний апарат, пангерманістів, до яких відносили і соціал-демократів), які саботували умови перемир'я. Після обрання Ф. Еберта тимчасовим президентом Німеччини права газета «Фігаро» відзначала: «Нам не треба обманюватися. У Еберта невдовзі можна буде побачити зуби Гінденбурга!» [137]. А член парламентської комісії закордонних справ Ш. Данієлу (група «лівих республіканців») підкреслював у своїх мемуарно-публіцистичних нотатках, що зміна режиму в Німеччині ніякою мірою не змінила методів, притаманних пангерманістам [263, 11].

У зв'язку з дебатами навколо мирного договору, в таборі правих проходив процес консолідації щодо ставлення до принципів і змісту договору і до проблем післявоєнного врегулювання. Натомість у середовищі поміркованих і лівих угруповань (радикалів, республіканських соціалістів, СФІО) відбувались зворотні процеси.

Так, партія радикалів фактично опинилася на роздоріжжі. З багатьох пунктів зовнішньої політики, попри притаманні їй пацифістські й «інтернаціоналістські» принципи, керівництво поділяло положення «мирної програми» Ж. Клемансо. У квітні 1919 р. у розпал роботи конференції, делегація виконкому партії на чолі з Р. Рену нанесла візит прем'єр-міністру. Під час переговорів були викладені припустимі, з погляду керівництва партії, умови договору. Вони передбачали встановлення міцних кордонів вздовж Рейну, роззброєння Німеччини під суворим міжнародним контролем і компенсацію збитків, які були спричинені в результаті вторгнення [152]. Більшість радикалів, навіть лівих, вважала, що кожен патріот зобов'язаний підтримувати ті обмеження, які конференція накладала на Німеччину і бути солідарним у цьому питанні з урядом. Історик партії Р.Блок з цього приводу відзначав: «Патріотам та якобінцям важко було відмовитися від політики «священного союзу», завдяки якому була здобута перемога над ворогом» [398, 55].

У лавах партії та пресі радикалів звеличувались «14 пунктів» В.Вільсона, особливо пункти, які стосувалися Ліги Націй, відмови від таємної дипломатії, самовизначення націй. Віце-спікер палати депутатів і член виконкому партії Р.Рену, виступаючи на вечірньому засіданні 18 січня 1919 р., зробив офіційну заяву про те, що «на конференції делегація повинна передусім забезпечити захист як національних інтересів Франції, так і невід'ємних прав людства» [67, 59–60].

Двічі протягом 1919 року в липні та вересні на з'їздах партії розглядалися питання ставлення до урядового курсу в сфері безпеки і до підписаного на мирній конференції Версальського договору. На надзвичайному з'їзді 26–27 липня домінуючим виявився погляд «урядових радикалів» на необхідність підтримки

кабінету і ухвалення договору. У прикінцевій резолюції зазначалось, що «партія залишається прихильною священній єдності в ім'я захисту національних інтересів» [156]. Ця резолюція була покладена в основу діяльності парламентської фракції при обговоренні договору.

Єдиною великою політичною силою, що виступала проти принципів перерозподілу світу держав-переможниць та проти «мирної програми» Клемансо, була соціалістична партія. У 1919–1920 рр. в партії загострилася боротьба між революційним лівим крилом і реформістськи налаштованим керівництвом, яке залишалось лояльним до курсу «національного захисту», хоч і засуджувало імперіалістичні наміри уряду. В цілому ж основна маса соціалістів залишалась відданою інтернаціоналістським принципам. СФІО виступала за укладення демократичного справедливого миру доводячи, що взірцем мають стати «14 пунктів» Вільсона. Спочатку, до відкриття конференції, ідеї Вільсона розглядалися як ідеологічне підґрунтя майбутнього миру. Так, М. Кашен ще під час грудневої 1918 р. сесії палати звинувачував Ж. Клемансо та його міністра закордонних справ С. Пішона в тому, що їх «програма миру перебуває у кричущій суперечності з концепцією Вільсона» [203]. З позицій вільсонівського пацифізму реформістське керівництво партії критикувало як «жюскобутистів», тобто непримиренних прибічників війни до переможного кінця і поділу Німеччини з правого табору, так і інтернаціоналістів-циммервальдців у власній партії. «Юманіте» напередодні конференції, висловивши солідарність з платформою американського президента, писала: «Мир, який треба підписати, не повинен бути лише дипломатичною комбінацією в старому дусі, а конституційним пактом Сполучених Штатів Європи, тобто Ліги Націй». Виступаючи 16 січня 1919 р. в палаті депутатів П. Ренодель, відбиваючи напади з боку правих, заявив: «Ми пишаємося тим, що ідеї, які становлять ідеал Вільсона, вже протягом тривалого часу пропагувалися нашою партією» [67, 14–15].

Ж. Лонге, лідер центристського крила, виступив проти необмежених претензій правих до Німеччини, які знайшли відображення в багатьох статтях договору. За його словами, це був «не мир права, а мир сили і насильства». Лонге засудив тих, хто робив замах на цілісність Німеччини. «Є інша Німеччина – не мілітаристська, Німеччина демократична, – зазначав він, – яка не несе відповідальності за розв'язання війни кайзерівським урядом. Карати весь німецький народ означає викликати небезпечні реваншистські тенденції» [207]. Е. Бо де Ломені характеризував позицію Лонге таким чином: «Будучи через свою матір онуком німецького єврея Карла Маркса він виявив себе прихильником тези доброї демократичної Європи». На думку історика, це було величезною помилкою, тому що пізніше позиція Лонге «породила ілюзії бріанівської політики» [388, 166–167].

Типовим для позиції СФІО був виступ центрриста Л. Маргена. Він підкреслив, що в справі запобігання війни багато буде залежати від того, наскільки вдасться зруйнувати «мілітаристську психологію» в Німеччині. Політика ж французького уряду, доводив він, сприяє заохоченню мілітаризму в його діях, спрямованих на придушення революції. Поразка революційних сил, за Маргеном, означала б відродження німецького мілітаризму. Він звинувачував праві партії у тому, що під час обговорення мирного договору вони заперечують необхідність цілковитого

роззброєння Німеччини. Суть їх політики полягає в тому, пояснював Марген, що вони добре розуміють: німецька армія повернулася на батьківщину з єдиною метою – придушити революцію. «Коли ж Гінденбург дізнався, що цілковитого роззброєння не вимагатимуть, він зітхнув із полегшенням»[67, 364], – зауважив доповідач.

СФІО виступала за таку організацію світової спільноти, у лавах якої були б представлені всі нації, включаючи і німецьку. На думку історика А. Каспі, це означало для соціалістів «реалізацію в новій формі ідей пролетарського інтернаціоналізму, гарантію справедливого і тривалого миру, впевненість у стабільності й міцності міжнародного права» [441, 929]. Серед соціалістів висловлювались думки навіть з приводу того, що повернення Ельзасу і Лотарингії стане законним, якщо буде проведений референдум у цих провінціях і більшість населення підтримає цей пункт. Вони вважали, що тільки народне волевиявлення «є єдиним, яке могло б бути прийнятим як загальний принцип для розв'язання післявоєнних проблем» [206].

Далі Л. Марген зачитав ноту маршала Ф. Фоша, яка крім паризьких газет була надрукована у впливовій німецькій газеті «Берлінер тагеблатт» 3 січня 1919 р. Він зупинився на тому фрагменті ноти, де цей військовий діяч звертався до членів Верховної ради конференції, які займалися укладанням тексту мирного договору. Зокрема, маршал попереджав: «Якщо більшовицькі елементи візьмуть гору в Берліні, то союзники припинять переговори. Якщо більшовицька загроза не буде усунута, Берлін окупується». Ці застереження були почуті в Німеччині. «Буржуазії вдалося припинити революцію,» – підкреслив Марген. Головними причинами посилення мілітаризму в Німеччині він називав «звіроче знищення революції армією». Незабаром, передрікав він, ця ж армія здійснить нову агресію в Європі. І відбудеться це як тільки за допомогою реакційних сил для Німеччини «відкриються нові горизонти» [67, 363–364].

Питання стосовно мирного договору, основні положення якого ставали відомими, незважаючи на цензуру, обговорювалися на надзвичайному з'їзді соціалістичної партії 20–22 квітня 1919 р. Більшість делегатів у своїх виступах затаврувала договір як такий, що зневажає права і волю народів, не усуває причини нових війн і не розв'язує проблем безпеки. Підкреслювалося, що зведення Німеччини до рівня другорядної держави, відмова від надання їй місця в Лізі Націй та стягнення непомірної контрибуції вплинуть на характер її політики і викличуть «дух реваншу». Висловлювались також думки стосовно того, що відокремлення частини її території може спричинити небезпечні прецеденти і стати «детонатором воєнного вибуху». Утиск прав німців, доводилось у виступах, неминує призведе до активізації в Німеччині реваншистських сил, прибічників поваленого кайзера.

У спеціальній резолюції під назвою «Почесний мир для німецької революції» викривалося «безсилля мирної конференції дати відповідь на прагнення націй до свободи і незалежності». Зазначалося, що конференція відійшла від принципів президента США Вільсона. Засуджувалися намагання французького уряду вдатися до погрози застосування сили і підкреслювалася необхідність порозуміння з миролюбними демократичними силами Німеччини [207].

Боротьба навколо багатьох положень договору і проблем післявоєнного врегулювання набувала все більш напруженого характеру. Великий резонанс викликали демарші маршала Ф. Фоша 25 квітня і 8 травня 1919 р. Оскільки він був офіційним членом делегації, то виступив проти відмови її голови Ж. Клемансо від анексії Рейнської області в обмін на англо-американські гарантії. В цей же час преса розпочала кампанію проти ключових положень договору. Націоналіст А. Майєра в газеті «Голуа» заявив: «Я добре відчуваю, що ми не маємо всього того, що могли б мати!» Передова друкованого органу правих республіканців «Ля Репюблік франсез» гучномовно повідомляла: «Ті, що створили договір, не забезпечили країні воєнних гарантій!» [146; 180]. Клемансо змушений був неодноразово роз'яснювати суть підготовленого на конференції документа. Виступаючи в палаті наступного дня після вручення проекту договору німецькій делегації, він заявив, що його зміст – це максимум того, чого можна було досягти. Головною проблемою він назвав необхідність узгодження вимог, які були висунуті всіма державами-переможницями. Це дало змогу зберегти союзницькі стосунки, які самі по собі, за його словами, «є додатковими гарантіями безпеки» [68, 1726].

На думку деяких французьких істориків, у цьому виявилась обмеженість і слабкість прем'єра. Так, Ж. Нєре, критикуючи його за поступки союзникам на конференції, писав: «Ні в цей момент, ні набагато пізніше він не міг навіть уявити собі політику реваншу» [462, 37]. Але численні факти, а також визначення самого Клемансо, зроблені пізніше, коли він відійшов від політичної діяльності, свідчили, що «батько перемоги» досить добре уявляв ті трагічні наслідки для майбутнього країни, які містились у неврегульованості німецького питання. А. Тардьє пояснюючи позицію голови делегації, яку він поділяв, у своїй книзі «Мир» писав: «Якими б важливими не були для Франції її дружні відносини з континентальними сусідами, війна довела, що ніхто з них не може ні замінити Англії та США, ні запропонувати щось рівноцінне... Політика союзу із світом англосаксів як до, так і після перемоги залишалася політикою мудрості» [365, 181].

Така позиція не влаштовувала багатьох інших лідерів «правої», включаючи президента Франції Р. Пуанкаре. Вони вважали, що Клемансо заради збереження відносин із союзниками заплатив дуже дорогу ціну, змінивши важливі пункти «мирної програми». Рупором опозиції прем'єру в таборі правих стала консервативна «Матен». У передовиці від 10 червня 1919 р. вона писала: «Клемансо не зміг нав'язати французьку програму в зовнішньополітичних справах і залишив не вирішеними важливі питання нашої безпеки». Разом з тим вони вбачали у Версальському договорі реальний документ, з яким Франція вступала в післявоєнну епоху. Парламентарії Республіканської Федерації, Демократичного альянсу, Народно-ліберальної дії і багатьох інших угруповань зображали договір «інструментом миру». Вони доводили справедливість тих обмежень, які він накладав на Німеччину. В друкованому органі «урядових радикалів» підкреслювалося, що тепер союзники повинні як ніколи діяти спільно, щоб не дозволити Німеччині звільнитися від «важких, але справедливих» статей договору [178].

Більшість парламентаріїв СФЮ в ході дебатів в палаті виступили з критикою договору. Критика суттєво відрізнялась від тій, якій його піддали праві.

«Міністеріал» А. Тома заявив про відповідальність «капіталістичного режиму» за розв'язання війни [160]. Центристи в партії Ж. Лонге, А. Містраль та інші наполягали на тому, що договір містить у собі «зародження нових війн», що він здатний «викликати вибух німецького реваншизму» [70, 4157]. Соціалісти вимагали, щоб широкі маси народу, всі демократичні організації брали участь в обговоренні договору, тобто виступали за проведення референдуму. Проте їх демарші були відхилені. На знак протесту проти свавілля, вчиненого проти парламентаріїв, яких не включили до складу комісії з обговорення договору, всі інші члени парламентської фракції соціалістів, на яких заборона не поширювалась, також заявили про вихід з неї. На місце вибулих з комісії соціалістів до її складу були зараховані представники інших фракцій, переважно правих. Головою комісії обрали республіканського соціаліста Р.Вівіані, який очолював міністерство у роки війни. Головним доповідачем було призначено одного з лідерів ортодоксальних правих угруповань Л. Барту.

Відтак вже з самого початку визначилися дві протилежні одна одній політичні сили, які з різних позицій ставилися не тільки до мирного договору, але й усього комплексу проблем післявоєнного врегулювання. З одного боку, це була основна маса правих і поміркованих угруповань, що підтримувала політику уряду, з другого – французька соціалістична партія.

29 червня, тобто наступного дня після підписання миру з Німеччиною, урядовий законопроект «Про схвалення мирного договору, підписаного 28 червня 1919 р. у Версалі між союзниками і асоційованими державами та Німеччиною», а також проекти союзних угод з Великобританією і США [115] були представлені на розгляд палат. Ліві у парламентській фракції СФІО виступили з декларацією. Вони затаврували договір від імені «пригнічених пролетаріїв світу» і закликали робітників Франції і всіх країн скинути старий устрій і утвердити соціалістичне суспільство, без якого, йшлося в декларації, неможливий справедливий мир. М. Кашен у своїй доповіді в палаті 29 червня заявив: «Цей договір, щойно підписаний представниками міжнародної буржуазії, ніколи не буде схвалений пролетаріями світу. Трудящі вважають, що створений ними правопорядок треба ліквідувати. Вони згуртовуються в усіх країнах, щоб взяти владу в свої руки і знищити устрій, притаманний приватновласницькому суспільству. Вони знають, що досягнуть успіху і переконані, що тільки нації, які стали соціалістичними, в змозі забезпечити дійсний і постійний мир» [68, 2720].

Щодо лівих соціалістів, які в цей період встановили контакт з Комінтерном, то вони пов'язували можливість утвердження тривкого миру між народами уже з ліквідацією договору, підписаного на Паризькій конференції. Все це, за їх твердженням, може зробити тільки світова революція й утворення «всесвітньої республіки праці».

Представники правих фракцій і груп теж критикували окремі статті мирного договору. Водночас вони залишалися на платформі реалізації його основних положень. Так, А. Тардьє, виступаючи в Сорбонні, зробив акцент на тих вигодах, які договір надавав французькій торгівлі і виробництву: «Ліквідовано домінування ворога над нашою комерцією, знищена віроломна німецька конкуренція для нашої індустрії. Німеччина повинна розрахуватися за всі витрати, спричинені війною, а

також сплатити пенсії, сума яких складає як мінімум 150 млн. франків» [230, 2–3].

Ж. Клемансо в палаті депутатів у патетичних тонах виклав усі перипетії обговорення і підписання мирного договору на конференції. Він заявив, що Версальський мир розв'язує основні національні питання, передусім повернення в лоно матері-вітчизни Ельзасу та Лотарингії. Перемогу Франції він представив як «реванш воєнний і реванш моральний». Він закликав у ставленні до розв'язання післявоєнних проблем керуватися принципами «священної єдності», які були скріплені кров'ю в окопах Великої війни [68, 2727].

Коментуючи промову «батька перемоги», націоналістична газета «Галуа» резюмувала: «Геть війну класів і боротьбу між індивідуумами однієї нації... Головним є згуртування всіх в ім'я досягнення спільної мети – величі країни» [147].

Угруповання, які протистояли прем'єру, і надалі наполягали на великих прорахунках договору, передусім, у частині, яка торкалась гарантій безпеки. Маршал Ф. Фош з військовою категоричністю стверджував: «Цей мир – без кордонів і без застав...» [286, 150].

З аналізом змісту договору виступив доповідач парламентської комісії Л.Барту. Він відзначив здобутки договору: повернення Ельзас-Лотарингії, демілітаризацію Рейнської області, встановлення контролю над копалинами Саара, скорочення чисельності німецької армії до 100 тис. осіб, ліквідацію воєнних установ у Німеччині, заборону аншлюсу Австрії та ін. Проте з цього зовсім не виходить, заявив він, що Франція мусить бути менш озброєною, ніж перед війною. Крім того, Л. Барту наголосив, що без союзницьких гарантій договір не мав би такої ефективності. Л. Барту висунув низку претензій до організації контролю над виконанням договору. Він заявив про необхідність посилення міжнародних гарантій безпеки, в тому числі в рамках Ліги Націй. Доповідач комісії підкреслив доцільність надання їй більш широких функцій контролю й можливості застосування дієвих санкцій проти потенційного агресора [244, 4–5].

Дебати, які розгорнулися в палаті, засвідчили характер сперечань з договору, перш за все, з позицій гарантій безпеки, які він мусив надавати. Трактовка інтерпретацій безпеки, як правило, відповідала загальним настановам, задекларованими різними політичними силами республіки. Разом з тим варто зауважити, що переважали емоційні і суто націоналістичні підходи навіть з боку тих партій і організацій, які відносилися до поміркованих і центристських. Так, 9 липня на засіданні комісії знову виступив Ж. Клемансо з більш ніж двогодинною промовою. Він доводив необхідність прийняти договір «таким, яким він є». Прем'єр підкреслив думку про те, що підмурком миру і запорукою французької безпеки є співробітництво зі США і Великобританією. «Договір, – заявив він, – повинен відповідати вимогам миру й умовам союзу між великими державами». «Тигр» намагався вплинути на розум й емоції слухачів. «Договір можна критикувати як всякий витвір рук людських, – наголошував прем'єр, – але не можна заперечувати те, що він створює умови для посилення Франції і зростання її авторитету в світі» [155].

З різкими словами на адресу уряду накинувся радикал А.Франклен-Буйон, голова комісії з питань зовнішньої політики. У питанні про умови мирного договору з Німеччиною він займав крайні націоналістичні позиції. Незважаючи на те, що

оратор апелював до традицій «лівого картелю», загальний дух його виступу і спосіб аргументації не відрізнялися від доводів правих. Критикуючи економічні, фінансові й воєнні статті договору, він звинуватив прем'єр-міністра в тому, що представлений договір утискував французьку безпеку. Франклен-Буйон торкнувся того аспекту, який Клемансо підносив як своє головне досягнення, а саме – отримання союзницьких гарантій. Доповідач зазначав, що зобов'язання Англії і США, «які подані в договорі в загальній формі», не підтверджуються воєнною конвенцією, що «не дає їм реальної сили» [156].

5 серпня після тривалих і напружених дебатів резолюція комісії була затверджена більшістю голосів. У ній повторювалася преамбула Версальського договору про відповідальність кайзера та його уряду за розв'язання війни і підкреслювалася необхідність вжити найсуворіших заходів для попередження в майбутньому нової агресії. Серед недоліків відзначалося те, що договір не ліквідував повністю наслідків Франкфуртського миру 1871 р., зберігав у недоторканості німецьку єдність, не давав задовільного розв'язання рейнської і саарської проблем, не доводив до кінця справи роззброєння Німеччини. У резолюції йшлося про необхідність внесення в договір тих пунктів «мирної програми», які були відхилені конференцією. Попри це, комісія висловила за ратифікацію договору. В резолюції у цьому зв'язку повідомлялося, що підписаний у Версалі мир є «одним із найвеличніших в історії». Л. Барту, який зачитував резолюцію, наголосив, що договір матиме сенс і значення лише за умов, якщо «союзники залишаться солідарними і пильними» [157].

Проти резолюції енергійно виступив один з лідерів Республіканської Федерації Л. Марен. Від імені підприємців і комерсантів тих районів, які особливо постраждали від війни, він вніс поправку. Вона стосувалася того аспекту, який не було розв'язано на конференції – відсутності фіксації точної суми репарацій. Крім того, Марен звернув увагу на два основні розділи договору: незадовільне врегулювання в ньому проблем безпеки і невизначеність відносно способів виконання Німеччиною репараційних зобов'язань. Вважаючи «не досить повними» статті 428 та 429 договору, які визначали статус Рейнської області, він стверджував, що припинення контролю над мостами і передмостовими укріпленнями Рейну не пов'язувалося повною мірою з виконанням Німеччиною її зобов'язань. Докладно зупинившись на ст. 462, яка торкалася фінансових питань, Марен заявив, що вона безпідставно обмежує німецькі зобов'язання з виплати репарацій і тим самим позбавляє Францію права на «законну компенсацію» [158].

Поправка Марена мала гучний резонанс. Текст його виступу був опублікований провідними органами преси. Проте на долі резолюції це позначитися вже не могло. Переважною більшістю голосів (36 – «за», 30 – утримались і 3 «проти», включаючи й Марена) вона була затверджена. Підкоряючись рішенням з'їзду партії радикалів, змушений був утриматись і А. Франклен-Буйон.

Незважаючи на прийняття резолюції, в таборі правих зберігалось обструкціоністське ставлення до договору. Наступного дня після голосування в комісії (9 серпня) «Матен» вийшла з великим заголовком на першій сторінці: «Версальський мир – чи це французький мир?».

Останній тур боротьби розпочався при обговоренні резолюції комісії і договору в палатах. Крайні праві і праві не приховували свого ворожого ставлення до Версальського миру. Ш. Моррас стверджував, що, незважаючи на повернення Ельзас-Лотарингії та «невиразність претензій» щодо домінування на Рейні, «інтереси нашого національного майбутнього знайшли відображення тільки в єдиній статті, яка забороняла об'єднання Відня з Берліном» [298, Т.ІІ, 37].

«Незалежний» Р. Шапделен знову порушив питання про те, що перемога була більша, ніж це знайшло відображення в договорі. Головну слабкість він вбачав у тому, що в ньому повністю був відсутній механізм примусу Німеччини. Аморфною у цьому зв'язку він вважав ст. 10 Статуту Ліги Націй про застосування санкцій у разі неспровокованої агресії. Доки будуть виконуватися всі формальні умови надання допомоги, зазначав Шапделен, «німці встигнуть знову спустошити наші землі і знищити співвітчизників» [69, 3606].

Витончена аргументація використовувалася відносно правового становища Рейнської області. На словах переважна більшість промовців не визнавали свої вимоги анексіоністськими. Вони підкреслювали, що йдеться лише про демілітаризацію області і створення на її терені «мирних дружніх держав». При цьому Рейн проголошувався лінією безпеки всього Заходу. Збереження тут німецької присутності, за Шапделеном, означатиме загальну загрозу для всіх союзників, оскільки Рейн є природним кордоном не тільки Франції, але й всіх західних демократій. Він закликав до підтримки тут сепаратистського руху, від чого на цей час під тиском союзників змушений був відмовитися уряд Ж. Клемансо.

Р. Шапделен висловився за визнання договору. Вирішальним тут на його думку було те, що в складній обстановці, в якій перебуває світ після закінчення війни, договір створює можливість «для деякого задоволення інтересів Франції» [69, 3605–3606].

Мабуть, найбільш запальним з рейнського питання були виступи в палаті письменника і публіциста, одного з ідеологів «правої», академіка М. Барреса. Він був послідовним прихильником відокремлення рейнських територій від Німеччини і утворення на них «Рейнської республіки». Великий резонанс мала його промова 29 серпня 1919 р. в палаті депутатів. Баррес оголосив перед депутатами зміст афіші (лістівки), яка з'явилася в німецькому Майнці напередодні підписання Версальського миру. В ній підкреслювалося, що «рейнці», тобто мешканці рейнських провінцій, наголошують на своїй незалежності. «Це рішення, – повідомлялося в афіші, – зумовлене правом народів на самовизначення, яке визнано зараз усім світом», і «рейнський народ відмовляється таким чином від інститутів, які були причиною численних війн: феодалізму і мілітаризму... Вищим обов'язком рейнського народу є допомога від щирого серця загальному примиренню народів». На базі цих принципів, доводив М. Баррес, необхідно визнати автономію рейнців і республіку, яку вони створюють. Він пояснював, що Рейнська республіка має виникнути всередині Німеччини (au sein), як миролюбна республіка. Вона складатиметься з рейнських територій Нассау, Верхнього Рейну і Палатинату [241, 647–648].

Суть промови полягала не лише в тому, щоб заявити про підтримку справи рейнських сепаратистів. М. Баррес підкреслював, що Версальський договір створює

сприятливі умови для самовизначення рейнців. У промові, проголошеній за день до голосування 1 жовтня, він закликав до ратифікації договору. Водночас цей «батько» французького націоналізму проголосив сентенцію, яка викликала гучний резонанс у французькому суспільстві: «Німеччина щойно підписала договір! Її військовополонені знаходяться в наших руках! Її територія окупована нашими військами! Франція мусить забезпечити неухильне виконання договору заради збереження реального миру». Для виконання цього завдання, доводив оратор, ми повинні «мобілізувати нашу спільну волю... Священний союз з цього часу набуває нового значення: це вже союз заради отримання від договору усіх гарантій, які він містить!»

М. Баррес наголошував на тому, що в договорі містяться гарантії безпеки. Він закликав французькі партії, віддані національним інтересам, відколотися від «поганих патріотів», якими вважав соціалістів та інтернаціоналістів [241, 658]. Від свого імені та імені своїх колег з фракції, М. Баррес запропонував декларацію, яка закликала до підтримки договору.

П. Марген («радикальна ліва»), виступаючи в дискусії, висловив глибокий скептицизм щодо гарантій безпеки, які містилися в договорі. Він заявив, що підписавши договір, Франція зробила крок до своєї загибелі, коли не закріпила в ньому основних вимог своєї «мирної програми». На підтвердження цього він навів факти прихованої мілітаризації Німеччини, вияви реваншизму серед усіх її партій і урядів тощо. Марген наголосив на тому, що Франції завжди загрожуватиме її вічний ворог – Німеччина. Вона постійно буде прагнути звільнитися від неприйнятних для неї статей договору. Доповідач досить передбачливо попереджав, що початковими віхами німецької агресії в майбутньому можуть стати країни Східної Європи, покликані логікою долі бути союзниками Франції. У зв'язку з цим Марген висловлював побоювання щодо передачі полякам на Паризькій конференції частини Східної Пруссії. Це, за його словами, може стати «приводом для німецької інтервенції, яка відбудеться з неминучістю, як тільки для Німеччини відкриються нові горизонти». Все це викликало занепокоєння передусім тому, що, за його словами, «Дранг нах остен» пройде не тільки по маленькому та вузькому (Данцигському) коридору, але й уся Східна Європа опиниться беззахисною перед задоволенням німецьких домагань. Уже найближчим часом, попереджав він, «ми матимемо Німеччину, націлену проти нас, яка знову проводитиме політику економічної гегемонії і від якої неминуче надходитиме загроза нового вторгнення» [69, 3606].

Однак, як і інші націоналісти, протиставлення такому розвитку подій Марген вбачав тільки в тотальному роззброєнні Німеччини, економічному і стратегічному послабленні віковичного ворога.

У французьких виданнях і пресі в цей період друкувалися численні матеріали про спроби мілітаристських сил Веймарської республіки обминути статті щойно підписаного мирного договору: зберегти офіцерський корпус, військову промисловість, озброєння, позиції у світових фінансових колах і на світових ринках. Повідомлялось про постійні сутички в окупованій союзницькими військами Рейнської області, акти саботажу та терору проти французької адміністрації в Саарі. Все це використовувалося для роздмухування націоналістичних пристрастей.

Ідеолог Аксьйон франсез Ж. Бенвіль пояснював кредо націоналістів таким чином: «Німеччина не є державою, як інші. Німецький народ не є народом, як інші народи. Це треба добре усвідомлювати, щоб зрозуміти, як необхідно поводитися з ним. До цієї маси людей треба застосовувати зовсім інші принципи, ніж до решти людства» [238, 23].

Разом з тим висловлювалися і тверезі думки про те, що постійний тиск і зростаючі претензії до німецької сторони неминуче призведуть до реваншистського вибуху. Проте більшість палати депутатів у своїх підходах до німецького питання і проблеми безпеки взагалі опинилась не в змозі вийти за рамки традиційних уявлень про силу як основний і вирішальний гарант. Головним засобом забезпечення національної безпеки вважалося встановлення домінуючого впливу Франції на континенті. Це мусило відбуватися паралельно із послабленням воєнно-економічного потенціалу та стратегічних позицій Німеччини. Французька «мирна програма» передбачала анексію сировинних і промислових районів Руру і Саару. Важливого значення надавалося заходам, що перешкождали німецько-радянському зближенню, вели до ліквідації більшовицького правління в Росії й усунення загрози поширення більшовизму в Європі. Уряд Ж. Клемансо, в силу суттєвих міжнародних чинників, робив ставку на одержання англо-американських союзницьких гарантій. Динаміка ситуації, що склалась, була змальована Ж.-Б. Дюрозелем: «Ллойд Джордж і Вільсон запропонували Клемансо – якщо він не претендуватиме на лівий берег Рейну – укласти гарантійні договори з Англією та Америкою. Ці два договори стали додатком до Версальського й були підписані так само, як і цей останній, 28 червня». Ними передбачалося негайне надання допомоги з боку Англії та США в разі неспровокованої агресії Німеччини на французьких кордонах, а бельгійський кордон прирівнювався до французького [539, 15].

Відмова американського конгресу в 1919–1920 рр. ратифікувати Версальський договір, в т.ч. визнати Лігу Націй і гарантійні договори з Францією, підірвали антантофільський союз в найбільш драматичний період післявоєнного врегулювання.

Отже, у порівнянні з союзниками воєнної доби французьке керівництво опинилося в найбільш несприятливих умовах. Тому вимоги реалізації «мирної програми» і після підписання мирного договору з Німеччиною та її союзниками визначали настрої французьких правих. П.-Е. Фланден, провідний діяч Демократичного альянсу, констатував: «Оскільки не була зруйнована цілісність Німецької імперії, наслідки програної війни 1870 р. не були ліквідовані» [425, 11].

Значна частина політичного світу і підприємницьких кіл Франції залишалась незадоволеною мирним договором з Німеччиною і можливостями, які він створював. Передусім це стосувалося магнатів важкої індустрії, які домагалися об'єднання лотарингської руди і рурського вугілля в кордонах французької держави. Водночас в урядових і політичних колах змушені були рахуватися з реаліями: важким економічним станом країни, заборгованістю союзникам, зростанням соціальної напруженості, впливом революційного фактору. У пропаганді, пресі Третьої республіки поряд з експансіоністськими вимогами плекалась думка про перетворення версальських рішень на фундаментальний принцип всього післявоєнного устрою. Так, А. Реберті (Республіканська Федерація) в своїй промові

в парламенті поряд з критичними зауваженнями на адресу багатьох положень Версальського договору на закінчення все ж зробив наголос на тому, що він, на відміну від Франкфуртського, «утверджує принцип суверенітету народів і проголошує невід'ємні права націй» [69, 3612]. Таким чином, угоди, укладені за рахунок народів державами-переможницями на Паризькій конференції, підносилися до еталону міжнародної політики.

Щодо поміркованих партій, таких як партія радикалів і радикал-соціалістів, партія республіканських соціалістів, то з багатьох питань післявоєнного устрою вони мали спільні погляди з правими. Разом з тим в їх позиціях, як відзначалося раніше, мали місце і деякі відмінності. А. Бріан, який в цей період представляв «республіканських соціалістів» і знаходився в опозиції до уряду, за що не був включений Клемансо до складу делегації на Паризьку мирну конференцію, доводив необхідність прагматичних рішень. Він вважав, що «заради угоди з союзниками і перед загрозою відродження німецького реваншизму треба рахуватися із реальністю, що складається» [455, 219–220]. Реальність, на його думку, полягала в тому, що було досить небезпечно висувати вимоги передусім щодо розчленування Німеччини, які б сколихнули німецький народ і примусили його до об'єднання і спільного опору переможцям. Помірковані доводили розумність компромісів. Всупереч правим, Бріан під час дискусій в палаті підкреслював, що попри суттєві негаразди у стосунках з німцями, треба намагатися «зблизити обидва народи», укласти взаємовигідні угоди в господарській галузі і підтримувати з Німеччиною «нормальні й коректні стосунки» [251, 12, 17].

Вересневий з'їзд радикалів напередодні голосування з питання затвердження договору в палаті депутатів ухвалив резолюцію, що зобов'язувала парламентську фракцію втувати договір. При цьому підкреслювалося, що Німеччина повинна неухильно дотримуватися зобов'язань, підписаних у Версалі [161].

Представники федерацій і окремі діячі, як мер Ліона Е. Еррію, який з 1919 р. очолював виконком партії, наголошували, що ставка тільки на силу не в змозі забезпечити безпеку Франції і дати їй надійний і міцний мир. Еррію попереджав проти такого трактування договору, яке мало б дати привід до звинувачення Франції в імперіалізмі [168]. «Найяскравіші воєнні перемоги, – відзначав він, – є лише методом, але не метою Республіки. Мир означає тільки початок нового життя. Є лише один вихід із складного становища, в якому перебуває країна, – працювати!» [162].

Щодо СФЮ, то тут крім верхівки партії, так званих «міністеріалів», утверджувалося негативне ставлення до договору. Представники правого крила (А. Тома, М. Самба, П. Ренодель) в унісон з основною масою членів партії вважали, що «не можна ставити знак рівності між німецьким народом і його пангерманськими керівниками». А. Тома в своєму виступі у палаті депутатів підкреслив, що стосовно мирного договору утвердилися «дві тези». Перша, яку він приписував представникам правих, вважала за необхідне «розподіл Німеччини» заради збереження гіпотетичного миру і спокою для переможців. Друга теза належала соціалістам і лівим республіканцям. Вона, за словами Тома, зводилася до того, щоб «підтримати німецьку демократію», заручитися підтримкою в досягненні мирного врегулювання всіх союзних і нейтральних держав. Всупереч рішенням квітневого

з'їзду СФІО, Тома поряд з іншими лідерами правого крила партії висловився за ратифікацію договору. Цей договір, за його заявою, відповідав «настроєм більшості французів, ... посилював позиції Франції і ніс світу вільний мир!» [326, 49].

Представники центристського ядра партії соціалістів Ж. Лонге, А. Містраль, В. Оріоль, П. Фор, Л. Блюм, А. Майєра, А. Прессман, виходячи з суто пацифістських гуманних міркувань, виступали проти схвалення версальських рішень. Ж. Лонге заявив, що соціалісти «ніколи не будуть голосувати за договір, який настроює один народ проти іншого». У своїй промові в палаті депутатів 18 вересня він відкинув наклеп з приводу того, що соціалісти виступають проти договору лише тому, що він є сприятливим для Франції і жорстоким для Німеччини. Засудивши Версальський мир як несправедливий і нездійснений для Веймарської республіки, Лонге підкреслив, що він не дає не лише Франції, але й всій Європі гарантії на мирне майбутнє [70, 4134].

Представники лівого крила соціалістичної партії М. Кашен, П. Вайян-Кутюрє, Ш. Раппопорт, Р. Лефевр затаврували Версальський договір як імперіалістичний і грабіжницький. Ш. Раппопорт вбачав у ньому «змову Клемансо і Ллойд Джорджа, спрямовану не тільки проти свободи і незалежності – цих вічних прав усіх народів Землі – але й кроком до розв'язання нової, ще кровопролитнішої війни» [312, 159–160]. Революційні соціалісти закликали французьких робітників до повалення ладу насильства і пригнічення. Однак невідповідність мас до таких радикальних дій, їх відданість традиційним республіканським цінностям, велика упередженість проти німців і керівництва Німеччини, яке відразу ж стало на шлях саботажу версальських угод, знижували ефективність подібної агітації.

Під час дискусій в палаті депутатів стосовно змісту і значення договору представники соціалістичної партії найбільш повно висловили своє розуміння проблем безпеки і стратегічних пріоритетів держави. Так, один з доповідачів парламентської фракції А. Дежан заявив, що ситуація, яка склалась після війни, була наслідком домагань держав-переможниць щодо перерозподілу світу. Він пов'язав їх політику з вадами, притаманними капіталістичному суспільству, підкресливши: «Сучасний капіталізм зовсім жахливий, а майбутній буде ще гірший». Дежан засудив зростаючі претензії до Німеччини. Він зауважив, що прагнення відірвати від неї життєздатні території та регіони не сприятимуть зростанню сили переможців. За його словами, «аморально у вік науки і техніки дискутувати за декілька метрів землі чи декілька сотень осіб». Парламентарій СФІО доводив, що сьогодні, коли винуватці покарані, «треба працювати над утворенням справжнього союзу народів, щоб назавжди вилучити із життя людства таке явище, як війна» [70, 4129].

Така позиція розцінювалася «правою» як антипатріотична, що суперечить інтересам Франції. Соціалістів звинувачували в «прагненні затвердити мир без перемоги». Представник правої фракції «республікансько-демократичної згоди» П. Рібейрі адресував доповідачу репліку: «Ви залишаєтеся інтернаціоналістами і визнаєте інтернаціоналізм вище інтересів вітчизни. Ми ж із самого початку і перш за все – патріоти» [70, 4129].

Отже, напередодні виборчої кампанії склалася ситуація, коли соціалістична партія опинилася в опозиції до всіх партій і груп, що іменувалися національними і патріотичними. Останні схилились до прийняття договору і перетворення його в

засіб збереження здобутків перемоги і вагомого гаранта безпеки країни.

Напади «правої» здійснювалися не лише проти своїх політичних суперників з табору соціалістів і поміркованих радикалів. Про гостроту боротьби з проблем безпеки говорить те, що паризькі газети розв'язали справжню «війну пер'їв» проти прем'єр-міністра Ж. Клемансо. Реакція на це була відповідною. «Батьку перемоги» закидали, що він вів переговори не беручи до уваги думку парламенту. Його звинувачували в узурпації влади і порушенні конституційних норм. Номер «Матен» від 7 червня 1919 р. вийшов з великою карикатурою на першій полосі, де висміювався Клемансо та його заборони публікувати «про що говорив маршал Фош, про що думав Ллойд Джордж, про мирний договір з Німеччиною взагалі».

У пресі з'явилися також повідомлення про обшук, здійснений за наказом начальника канцелярії прем'єр-міністра Ж. Манделя в резиденції міністра озброєнь Л. Лушера, який висловлював незгоду з діями прем'єра на конференції з фінансових питань. Протести проти «свавілля» Клемансо були опубліковані правими газетами «Еко де Парі» М. Барреса, «Веріте» («Істина») П. Меньє, друкованими органами радикалів і поміркованих республіканців «Еклер», «Евр», «Ле Раппель» Р. де Жувенеля. Клемансо розпорядився здійснити обшук в канцелярії комерційного директора «Матен» М. Шоеллера, який жорстоко критикував уряд. «Веріте» пояснювала, що обшук у Шоеллера пов'язується з курсом цієї впливової французької газети, «цілком протилежним тому, який здійснює міністерство» [218].

Напади на прем'єр-міністра, що посилювалися з червня 1919 р., тобто з моменту підписання договору, стали суттєвим елементом політичної ситуації в країні. Вони свідчили про загострення боротьби навколо мирного договору. Проте, навіть критикуючи договір і його творців, переважна частина «правої» і поміркованих елементів з табору радикалів і республіканських соціалістів консолідувала зусилля на платформі його підтримки, а значить і довіри кабінету. В палаті відбулося суттєве перегрупування сил. Формальна більшість, яка належала центристським фракціям радикалів, їхнім союзникам, а також соціалістам за підсумками виборів 1914 р., вже не відбивала реальної ситуації. Вже з 1917–1918 рр. з моменту дебатів навколо мирних пропозицій Німеччини, припинення військових дій чи продовження війни до переможного кінця, укладення перемир'я тощо, виявилась перевага правих, їх домінування у вирішенні питань війни і миру. Обговорення мирного договору зцементувало політичну коаліцію правих і значної частини поміркованих партій і організацій (Республіканську Федерацію, Демократичний альянс, Народно-ліберальну дію, значну частину партії радикалів і партії республіканських соціалістів) як в парламенті, так і за його межами. В опозиційній меншості залишилися соціалісти.

Бурхливі дебати навколо мирного договору тривали до осені. Протягом двох днів, 25 і 26 вересня з аналітичною промовою, яка торкалася основ підписаного на конференції договору, знову виступив Ж. Клемансо. Його виступ мав програмовий характер, враховуючи близькість парламентських виборів, призначених на 16 листопада. У промові голови Ради Міністрів викладалися основні напрямки післявоєнної політики, які ґрунтувалися на принципових пунктах Версальського миру. Визнання договору, зазначав прем'єр, повинно згуртувати «священний союз» навколо його політичної, соціальної та ідеологічної платформи. Запорукою

успішного виконання договору він вважав схвалення його «народом Франції» [70, 4104–4105, 4125–4126].

2 жовтня 1919 р., за два тижні до офіційного відкриття передвиборчої кампанії, договір було затверджено 378 депутатами, переважно правих партій (73 утрималися та 53 проголосували проти). Серед тих, хто проголосував проти, нараховувалося 49 соціалістів з 86 членів парламентської фракції, а також монархіст М. Гранмезон, Л. Марен (Республіканська Федерація), А. Мажино (Республікансько-демократичний альянс) та радикал А. Франклен-Буйон. За ратифікацію висловилися частина соціалістів, які солідаризувалися із закликами Ж. Клемансо затвердити договір – А. Тома, Ж. Ерліх, М. Лекон, Е. Некту, Р. Бютен. Вони були виведені з партії і осіли в рядах «національних», «республіканських», «французьких», «незалежних» соціалістів, які підтримували курс уряду.

Основна маса правих, передусім клемансисти А. Тардьє, Ж. Мандель, С. Пішон, Л. Февр та багато інших захищали договір. Його підтримали також Л. Барту, Л. Пюеш, Л. Дюнуа, А. Гейяр-Бенсель, Ж. Лейг, П. -Е. Фланден, радикал Р. Рену, монархіст М. Фейроне, глава фракції «республікансько-демократична згода» Ф. Араго та багато інших представників практично усіх партій й угруповань Третьої республіки.

Одночасно з Версальським договором були ратифіковані одноголосно (501 – «за») гарантійні пакти з Великою Британією та США [70, 4277–4278], які так і не вступили в силу.

10–11 жовтня 1919 р. мирний договір було схвалено в сенаті більшістю в 218 голосів. 12 жовтня його затвердив президент Р. Пуанкаре.

Боротьба навколо проблем післявоєнного устрою і ратифікації мирного договору з Німеччиною чітко розмежувала правих і переважну частину поміркованих партій Третьої республіки, з одного боку, і СФІО – з іншого. Вона прискорила створення Національного блоку, який висунув гасла набуття гарантій безпеки через збереження «здобутків перемоги», примушення Німеччини до виконання договору, компенсацію нею збитків війни і сплату репарацій. Другим важливим напрямком учасники блоку вважали боротьбу проти більшовизму і захист пануючого у Франції режиму від його підриву як місцевими революціонерами, так і правою реакцією.

У своїй передвиборній платформі праві партії закликали підтримати Версальський мир, перетворити його в підґрунтя для розв'язання післявоєнних проблем, зокрема і проблем безпеки. Революційні соціалісти, а з грудня 1920 р. і комуністи розпочали боротьбу за його руйнування. Ця боротьба розглядалася міжнародним комуністичним рухом як інтернаціональний обов'язок трудящих. У посланні виконкому Комінтерну з'їзду Французької компартії (ФКП) у вересні 1922 р. зазначалося: «Боротьба проти Версальського договору, залучення до цієї боротьби широких мас і надання їй більш рішучого характеру є центральним політичним завданням ФКП» [228, 6238–6239].

3.2. Версальський договір як гарант французької безпеки

Ратифікація Версальського мирного договору французьким парламентом показала, що переважна частина політичного світу, незважаючи на критику, прийняла його як головний і вирішальний гарант безпеки. Фактично договір розглядався як політична хартія, покладена в підґрунтя післявоєнної системи. Подальші кроки в площині розв'язання проблем безпеки були спрямовані на те, щоб наповнити його реальним змістом, тобто примусити Веймарську Німеччину до виконання всіх його положень. Навколо цього оберталася велика європейська і світова політика. Версальський договір ставав важливим фактором внутрішньополітичної боротьби. Значна частина «правої» під приводом впровадження Версальського договору у життя розгорнула активну передвиборну кампанію. Перемога правих партій багато в чому зумовлювалася деклараціями і гаслами перетворити Версальський мир на дієвого гаранта національної безпеки. Дотримання його статей і положень розглядалося як запорука миру, спокою і стабільності.

Після підписання і ратифікації Версальського договору зіткнення навколо його ролі у гарантуванні французької безпеки не тільки не припинилися, а посилювалися. Додатковим фактором для цього стала відмова сенату США від ратифікації договору, крах надій на набуття чинності гарантійних пактів. Впливове клемансистське угруповання, яке залишалося в уряді і парламенті (С. Пішон, Ж. Мандель, А. Тардьє), робило акцент на тому, що за договором Франція придбала значні переваги, якими тільки треба належним чином розпорядитися. Так, А. Тардьє в книзі «Мир», що з'явилася друком у 1921 р., коли між союзниками вже загострилися серйозні суперечності з німецького питання, доводив, що багато із «завоювань» 1919 р. були втрачені наступними урядами. Він назвав 13 пунктів, які французька делегація начебто нав'язала своїм опонентам на конференції. Тим самим Тардьє давав відсіч нападкам на договір, як на такий, що не забезпечував французьких інтересів. До зазначених пунктів належали: відмова у прийнятті Німеччини до Ліги Націй, окупація лівого берега Рейну терміном на 15 років з правом його пролонгації у випадку, якщо Німеччина не виконуватиме своїх зобов'язань, право власності на копалини Саара і введення в Саарській області французького громадянства до того, як закінчиться 15-річний термін (після чого долю області мусив вирішувати референдум), відокремлення Австрії від Німеччини. Тардьє згадував і зобов'язання Німеччини з репарацій золотом і натурою. Успіхом він вважав право на отримання німецьких суден, водотоннажністю в 410 тис. тонн, що компенсувало 45% французьких втрат, усунення економічної конкуренції Німеччини, встановлення над нею союзницького воєнного контролю. Тардьє наполегливо доводив, що на засіданнях представників великих держав на конференції домінуючою була точка зору Франції [365, 362–363].

Депутат «правої» Р. Корнюйо, проаналізувавши зовнішньополітичний аспект французької «мирної програми», зупинився на тих її пунктах, які відображали сподівання на гарантії національного захисту, що закріплювалися договором. В них містилися вимоги утвердити тривкий зовнішній мир, бездоганне виконання Версальського договору, пильний контроль за його виконанням, розвиток союзів і «щира» орієнтація на ідеали Ліги Націй з тим, щоб перетворити їх на реальність. Далі йшли такі положення, як скорочення терміну військової служби в розмірах,

сумісних з національною безпекою, повне виконання зобов'язань щодо героїчних учасників війни та жертв війни. Окремо стояв пункт «Захист цивілізації від більшовизму, який є нічим іншим, як однією з форм німецької загрози і заперечення будь-якого соціального прогресу» [261, 339-340]. Це ще раз свідчило, що Німеччина і Росія, охоплені революцією і громадянською війною, виявилися вилученими з процесу світового переустрою, який відбувався в Парижі. Ці два феномени репрезентувалися головними факторами загрози французькій безпеці.

У лавах французької «правої» зберігалось велике побоювання революційної загрози, яку уособлювали Німеччина та російський більшовизм. Разом з тим тут добре розуміли, що пригноблена договором Німеччина може піти (і цьому було багато доказів) на зближення й стратегічний союз з Росією. Можливість таких наслідків Версальського миру не виключалася. Тотальна розбіжність інтересів німецьких мілітаристів, які вдалися до саботажу мирного договору під час його ратифікації, та московських більшовиків була очевидною. Проте в Німеччині палахкотіла революція, руйнувалися підмурки кайзерівського режиму і дуже активною силою виявили себе комуністи. Тому у Франції і після ратифікації Версальського договору не існувало узгоджених, чи навіть наближених позицій численних політичних угруповань до проблем безпеки. Суперечності існували як між урядовими партіями і організаціями «небесно-блакитної» палати (назва, яку вона отримала за колером воєнної форми більшості депутатів, які пройшли траншеї світової війни), з одного боку, і соціалістами – з другого, так і всередині правлячого блоку. Ставлення до фактору безпеки, передусім до найбільш болючого німецького питання, залишалось лакмусовим папірцем в стратегічних пріоритетах «правої», «лівої» і центру. Відгуки на непримиренну позицію щодо рейнської проблеми маршала Фоша, заяви Л. Марена, А. Франклен-Буйона, М. Барреса, Ж. Клемансо, Р. Пуанкаре з приводу наповнення договору реальними гарантіями безпеки становили зміст запеклих дебатів у палаті депутатів і міжпартійних сутичок. Прикладом реакції на ситуацію може бути заява академіка А. Бордо, одного з найактивніших публіцистів «правої»: «Ми не маємо достатнього вигляду народу-переможця, а Німеччина – переможеної нації. Майбутнє викликає побоювання» [248, 67].

Є багато свідчень того, що французькі можновладці сприймали договір із скепсисом. Репродукуючи офіційні думки про його значення, про те, що необхідно домагатися виконання договору Німеччиною, вони водночас висловлювалися на користь дієвих гарантій безпеки. Р. Пуанкаре, виступаючи 10 грудня 1924 р. в залі «Малахів» перед громадою Парижу після складення повноважень прем'єр-міністра, змушений був визнати, що Версальський договір є «великим тягарем» для Франції [7]. З його недоліками і прорахунками був добре обізнаний і Ж. Клемансо, який так наполегливо лобював договір в палаті. Ж. Шастене наводив його слова, сказані вже після невдачі на президентських виборах 1920 р. і відставки: «Цей договір буде нашою постійною турботою, а може обернеться і цілковитим фіаско» [405, 47]. Ще яскравішу заяву Клемансо на Паризькій конференції подає її секретар П. Манту. За його словами, після однієї з гострих сутичок з опонентами, Клемансо у запалі сказав: «Ми формулюємо наші рішення і робимо вигляд, ніби віримо у те, що вони будуть виконуватися. Прошу зафіксувати у протоколі моє переконання: це зовсім не так. Америка далеко. Ворожі держави, розуміючи, що ми не оголосимо їм війну із-за

дрібниць, усіма засобами ухилятимуться від виконання зобов'язань, до яких ми їх примушуємо» [454, 86].

Загалом ні Комп'єнське перемир'я, ні Версальський мир, з позицій більшості французького політичного світу, не були за своєю суттю такими, які б задовольняли інтереси Франції в сфері безпеки. Порухення урядами Веймарської республіки положень мирного договору, яке почалося з моменту його підписання, викликало реакцію протесту і шалені напади на урядову політику в таборі правих сил. Специфікою моменту було те, що при всій критичній спрямованості щодо «справи Версалю», сам договір, його розділи і пункти, створені на його основі організації і комітети (Ліга Націй, комітет експертів, репараційна комісія та ін.) розглядалися як вагома, якщо не головна, гарантія французької безпеки. Прийняття договору подавалось як продовження союзницьких відносин з Англією і Америкою, встановлення з ними спільного контролю над Німеччиною, сплати нею репарацій, здійснення роззброєння, постачання сировини, вугілля і т.ін.; утворення Ліги Націй та надання їй дієвих функцій і прерогатив, зокрема функціонування під її егідою міжнародних збройних сил для запобігання агресії з боку будь-якої держави; утворення союзів з «малими» націями Східної Європи; ліквідації більшовицького правління в Росії і утворення тут уряду, який би пішов на відновлення союзницьких стосунків; укріплення кордонів; модернізацію армії. Л. Барту у своїх виступах в палаті депутатів підкреслював, що військові статті договору переслідували дві основні цілі: по-перше, ліквідувати вірогідність повторення агресії з боку Німеччини і, по-друге, задекларувати принципи скорочення і обмеження озброєнь, зрозуміло, для німців в першу чергу. Барту вважав повну і безпосередню реалізацію Версальського договору, який набув чинності після ратифікації його французьким і англійським парламентами, німецьким рейхстагом тощо, «головним політичним завданням Франції» [244, 125, 56].

Висновки до розділу: Стрижнем версальських рішень і версальської політики французьких правих ставав курс на максимальне послаблення і роззброєння Німеччини, зведення її до рівня другорядної держави. Паралельно, внаслідок відмови США і Великої Британії від ратифікації воєнних конвенцій правляча коаліція, що перемогла на виборах 1919 р., змушена була шукати компенсацію. Склалася вельми несприятлива для Франції ситуація, пов'язана з фактичним розпадом Антанти, перетворенням однієї з важливих держав (Росії) з привілейованого союзника на фактор експансії та революційної загрози. Франція опинилася перед дилемою трансформації стратегії безпеки через залучення до системи своїх союзів новоутворених східноєвропейських держав. Звідси в сфері її стратегічних інтересів опинилася і Україна. Проте, як розуміли в самій Франції, це не давало можливості компенсувати відсутність англо-американських гарантій. Другим важливим традиційним напрямком залишався «розрахунок на власні сили», підвищення боєздатності армії і флоту, зміцнення воєнного виробництва. За воєнною і дуже консервативною доктриною, що утверджувалася у військових колах, основна увага надавалася досвіду 1914 р. і фактору позиційної війни. Воєнна доктрина визнавала, що наступна війна невідворотно буде коаліційною і тривалою, а перемога буде досягнута через спільні зусилля всіх видів збройних сил – сухопутних військ, авіації і військово-морського флоту.

Ідея позиційної війни знайшла втілення в будівництві численних укріплених районів уздовж всього східного кордону і морського узбережжя (близько 1351 км). Так почала закладатися в цей період так звана «лінія Мажино». На півночі лінія прилягала до стику кордонів Франції, Бельгії і Люксембургу; на півдні – до північних підходів до гірської гряди Юра. Усього ж «лінія Мажино» мала 4 укріплені райони – Саарський, Метцський, Лаутерський і Бельфорський. На франко-бельгійському кордоні довжиною 620 км був створений оборонний рубіж із однієї смуги. Будівництво другої почалося тільки напередодні Другої світової війни. Вздовж швейцарського кордону (573 км) знаходилися 2 укріплені ділянки – «Алькірх» і «Юра». На кордоні з Італією протяжністю 484 км були зведені північна (в Савойських Альпах), центральна (в Котських Альпах) і південна (в Приморських Альпах) укріплені ділянки. Версальський мир, який не усунув небезпеку зі сходу, істотно позначився на характері воєнних доктрин, відносинах з Німеччиною і, загалом, на всій зовнішньополітичній стратегії Третьої республіки. Для Національного блоку та наступних блоків, коаліцій і партій, які приходили до влади, він виступав як гарант післявоєнної системи безпеки. Суперечлива і, в основному, негативна реакція на договір у французькому політичному світі зумовили поглиблення конфронтації навколо того, щоб перетворити договір на справжнього гаранта безпеки держави. Як показали подальші події, у Франції з середини 20-х років почали погоджуватися на його корегування, що підривало основоположні принципи французької «мирної програми». Видатний історик Є.В. Тарле, сучасник подій, пророчо зазначав, що Версальський мир, не давши ніякого міцного миру ні Німеччині, ні Європі, у майбутньому принесе реальну небезпеку багатьом країнам, «якщо не всьому світу та всій Європі» [596, 59].

РОЗДІЛ 4

СТАВЛЕННЯ ДО «ПРИНЦИПУ НАЦІЙ» І ДО ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ НАРОДАМИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В КОНТЕКСТІ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ БЕЗПЕКИ

«Принцип націй» набув великої ваги і значущості в роки війни. Піднесення національних рухів у Центрально-Східній Європі ставало фактором, який не могли ігнорувати головні коаліції, що зіткнулися у кривавій битві. Криза, крах і розпад Російської імперії, Центральноєвропейських монархій (Габсбургів і Гогенцоллернів) і Оттоманської Порти загострили національний аспект післявоєнного врегулювання і утворення системи безпеки.

У політичних колах Франції «принцип націй» мав свою специфіку і був тісно пов'язаний з проблемами безпеки. Починаючи з абсолютистських часів, у боротьбі за європейську гегемонію активно використовувалася ідея протекторату над «малими націями» у поєднанні з принципом легітимізму. В епоху Великої Французької революції «принцип націй» набув революційного значення і застосовувався у боротьбі проти тиранії («свобода, рівність, братерство»). Трансформований і перекручений вже в ході революційних і особливо наполеонівських війн, він слугував для обґрунтування і виправдання загарбань і розбудови імперії. Так, після перемоги над Пруссією умовами мирних переговорів висувалися: встановлення кордону по Рейну, укладення союзу, визнання Французької республіки. Посол Франції в Швейцарії Ж. Бартелемі констатував: «Республіка після того, як відсуне свої кордони до Рейну, буде диктувати Європі свої закони» [306, 280].

Цей принцип, втілений в ідеології Третьої республіки і конституційних законах 1875 р., набув універсального характеру. Тією чи іншою мірою його сповідували основні угруповання французького політичного світу від правих до соціалістів. В своєрідній легітимістській оболонці він поділявся і «традиційною правою» – Аксьйон франсез.

Війна перетворила цей принцип на один з основних. Повернення Ельзаса і Лотарингії трактувалося у Франції не лише як реалізація головної цілі, а як триумф національного принципу. Звідси і характер війни визначався як визвольний. А. Тардьє писав: навіть союзники погодилися, що Ельзас – Лотарингія стали «для усієї Європи натхненниками національного ідеалу. Дивлячись, як мужньо і з великим терпінням протягом більше півсторіччя витримують свої страждання ельзасці та лотарингці, пригноблена віками Чехія теж почала мріяти про свободу; Польща, розділена на три пригноблені шматки, повірила у свою, майже невірогідну розбудову. Тіроль, Трентін, Істрія, Кроація, Словенія, Трансільванія, македонські й азійські греки, бельгійці із валонських кантонів й датчани із Шлезвігу на прикладі Меца і Страсбургу переконалися, що немає підстав для зневіри у майбутнє. Із ельзас-лотарингського джерела черпали поневолені національності свою волю до життя і до відродження» [365, 211].

Французький націоналіст був переконаний, що боротьба відторгнутих французьких провінцій за возз'єднання у лоні «матері-вітчизни» вплинула на могутнє національне піднесення європейських націй. Так чи інакше в роки війни «принцип національностей» набув великого поширення у суспільстві і був

задекларований майже всіма урядами, парламентами і партіями держав Антанти і США.

Наприкінці війни, починаючи від таємних мирних переговорів кінця 1916–початку 1917 рр., «принцип націй» був проголошений і Центральними державами.

Своє класичне відображення він знайшов на той момент у «14 пунктах» президента США В. Вільсона. Його своєрідна апробація відбувалась на Паризькій конференції, де «принцип націй» набув різноманітного виміру. Тлумачення цього принципу було далеко не однозначним. Але все ж таки створення Версальської системи вперше порушило глобальне питання про рівноправність і справедливі умови співіснування великих і «малих» націй, спільне розв'язання ними проблем безпеки. Безумовно, до справжньої справедливості було дуже далеко. Як правило переважали декларативні заяви і демонстрація намірів. Наприклад, публіцист Е. Доде у передовій «Фігаро» під назвою «Нова доба», що з'явилася напередодні відкриття мирної конференції, із пафосом зауважив, що на ній вперше в історії застосовуватиметься принцип: свобода народів понад будь-які династичні інтереси [135].

Однак відчутні імперські тенденції в політиці переможців закріплювали право сильного. Для післявоєнного світу характерною була суперечлива ситуація: з одного боку прагнення пригноблених націй до незалежності і зміцнення власної державності, з другого – намагання держав-переможниць поширити вплив і гегемонію, збільшити колоніальні володіння і залежні території, перетворити «малі» нації на своїх сателітів. Проблема «французька безпека і національний принцип» оберталася в площині наведених факторів. Вона не набула належного висвітлення, хоча зберегла актуальність і значущість, особливо у світлі трагічного досвіду міжвоєнної доби.

У науковій літературі «принцип націй» у поєднанні з проблемами безпеки майже не розглядався. Дослідниками, як правило, констатувалася відсутність єдності в розумінні національного фактору правлячими колами Антанти і США, і, зокрема, неоднозначність їх ставлення до національних рухів в Європі. Не знайшов належної оцінки в історіографії той факт, що до одних національних рухів і процесів державотворення переможці ставилися прихильно, а до інших – скептично і негативно. Українці, білоруси, інші народи, які відродили власну державність в роки війни, але з різних причин не приєдналися до Антанти, не знайшли підтримки союзників після закінчення світового конфлікту. Тому помітним було негативне ставлення керівників Української революції до політики Франції. М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко висловлювали велике невдоволення позицією, яку займали французькі представники щодо визнання УНР, саме тоді, коли їх офіційна пропаганда декларувала відданість «принципу національностей». М. Грушевський підкреслював, що і після проголошення Четвертого універсалу у січні 1918 р. держави Антанти, передусім Франція, домагалися входження України у федерацію з Росією і відмови від переговорів з німцями [342, 30].

Українськими дослідниками підкреслювалося, що основна ставка в трикутнику Польща–Україна–Росія була зроблена Антантою на підтримку стратегічного союзника – Польщі. Це багато в чому з'ясовує причини і специфіку польської

експансії проти сусідів: ЗУНР, УНР, Білорусії, Литви, Чехословаччини, війну з Радянською Росією у 1920 р. тощо, під гаслами відтворення «Великої Польщі» в кордонах 1772 р. Французький уряд виходив з міркувань утворення на Сході Європи сильної Польської держави, як противаги Німеччині, з одного боку, і Радянській Росії, – з другого [530, 164].

Історики діаспори акцентували увагу на зацікавленість Франції відновити сильну антибільшовицьку Росію на федеративних засадах як стратегічного союзника на Сході. О. Юрченко, доктор права, професор Українського Вільного університету в Мюнхені, зауважив, що «первісному наміру союзних урядів визнати омського диктатора (А.В. Колчака – Б.А.) головою і найвищим репрезентантом усіх протикомуністичних сил і всіх неконтрольованих кремлівським урядом колишніх російських територій гостро протиставлялися уряди окраїнних державних утворень – України, прибалтійських країн і республік Закавказзя, які розглядали питання своєї відокремленості від Росії для себе остаточно вирішеними». Він виходив з того, що «центри і Колчака, і, ще більшою мірою, Денікіна в політичному розумінні базувалися, в основному, на чинниках, не тільки ворожих самій думці про можливість відокремлення будь-якої частини колишньої імперії від Росії (крім Польщі й почасти Фінляндії: тут не було однастайності думок), але й навіть федеративній перебудові відновлюваної великодержави. Ця ідея політично була цим колам чужа або просто неприйнятна»[611, 264–265].

Отже, українські автори відзначали такий суттєвий момент, що «принцип націй» зводився для народів колишньої Російської імперії, на відміну від Австро-Угорської, до гіпотетичних побажань «федералізації». Проте і остання фактично відкидалася головними російськими антибільшовицькими чинниками як неприпустима. Основна ставка робилася на відновлення «єдиної і неподільної».

В радянській літературі проблеми, пов'язані із національним фактором, розглядалися тенденційно. Наголошувалося, що справжнє вирішення національного питання може дати лише соціалістична держава і що воно є похідним від успіхів революції. Звернення «імперіалістичних урядів» до цього принципу трактувалося як лицемірство, щоб ввести народи в оману, заради збереження панування над ними. Визнання цього права за народами колишньої Російської імперії з боку Антанти заперечувалося, за винятком прибалтійських.

Велика кількість праць була присвячена інтервенції на Півдні Росії. Проте серед дослідників не існувало єдності щодо цілей західних держав. В академічному виданні з французької історії визнавалося, що Франція не була зацікавлена в розчленуванні Росії. Тут підкреслювалося, що на мирній конференції французькі делегати робили опір встановленню будь-яких контактів з радянським урядом. Вони висловлювалися також проти укладення угод, які б закріплювали територіальну роздрібненість Росії [545, 33].

Фактично це означало, що правлячі кола Франції не були зацікавлені у визнанні незалежності народів, що входили до 1914 р. до складу Російської імперії.

На відміну від авторського колективу «Історії Франції», академік В.М. Хвостов навпаки підкреслював зацікавленість Антанти в роздрібненні Росії з метою пригноблення народів, що входили до її складу. Він писав: «Імперіалісти Антанти розраховували на те, що розчленування Росії полегшить їм поневолення її народів –

в першу чергу народів Кавказу, Середньої Азії і України, котрі, будучи відірваними від Росії, одні були б не в змозі протистояти натиску колонізаторів Антанти». Англо-французьку домовленість від 23 грудня 1917 р. він сприймав як «угоду про розподіл Росії на сфери впливу» [602, 105].

Сучасні українські автори відзначають розбіжності всередині блоку Антанти і США в оцінці східноєвропейських проблем і подій в Україні. Так, львівський історик М. Литвин в монографії, присвяченій українсько-польській війні 1918–1919 рр., зазначає, що Великобританія доброзичливо ставилася до ЗУНР. На Паризькій конференції був оприлюднений меморандум англійського Міністерства закордонних справ, який рекомендував Антанті вплинути на Варшаву і розглянути можливість визнати самостійність галичан, «або з'єднати їх з українцями кийвськими». США у свою чергу нейтрально сприймали утворення ЗУНР, віддаючи перевагу федеративним зв'язкам, що мали забезпечити право окремих народів на самовизначення, але поряд з цим виступали проти створення нежиттєздатних малих держав. Щодо Франції, то автор підкреслює, що вона перетворилася у наймогутнішу країну Європи. Вона всіляко підтримувала Польщу, як протизвагу Німеччині та більшовицької Росії. Зрозуміло, що в таких геополітичних розкладах ЗУНР для Франції була тим часовим утворенням, яке заважало відродженню Польщі. Автор доводить, що події в Західній Україні в 1918–1920 рр. є найпереконливішим доказом того, що в ім'я великої політики та геополітичних інтересів можуть приноситися в жертву цілі народи і держави. На його думку, у пошуках альтернативи для створення антибільшовицького заслону Антанта вибрала національно єдину Польщу, а не Україну, яка була охоплена громадянською війною і не могла бути надійним союзником [550].

Українські історики відзначали те велике, майже вирішальне значення, яке в новоутворених державах надавалося союзу з переможницькими демократіями. В статтях С.В. Віднянського, присвячених зовнішньополітичним концепціям Чехословаччини, підкреслювалося, що наріжним каменем усіх концепцій та доктрин, що висувалися в політичних колах Чехословаччини, «було переконання в тому, що майбутнє малих народів, які проживали в Центральній Європі між Німеччиною і Росією, особливо тих, що не мають виходу до моря, залежать насамперед від їх сусідів і союзників» [517].

О. Павлюк теж вказував, що Антанта (Франція) визначала політику багатьох новоутворених держав, зокрема Чехословаччини, щодо України. Він доводив: «Політика ЧСР в загальноукраїнському і східногалицькому питаннях не була самостійною і значною мірою визначалася позицією країн Антанти. Чехословацька дипломатія не могла не зважати на Антанту, передусім Францію, яка фактично контролювала збройні сили ЧСР». Антанта ж, як вважає О. Павлюк, не підтримувала дезінтеграції Росії і незалежності УНР, поставивши у боротьбі з більшовиками на білі армії Колчака і Денікіна. Така орієнтація фактично зумовила і прилучення Закарпатської України до ЧСР, незважаючи на протести української делегації в Парижі нотами від 5 березня, 9 травня і 5 липня 1919 р. [569, 69–71].

Деякі автори (С.Й. Аппатов, І.М. Макан) слушно пов'язували негативну щодо українських прагнень позицію західних держав із соціалістичними ухилами окремих українських урядів, тривалою орієнтацією Києва на блок Центральних держав і з

тим, що «Антанта прагнула підпорядкувати сильніші й виразно антибільшовицькі білогвардійські угруповання, що діяли під гаслами «єдиної і неподільної». Антибільшовицькими акціями Антанти вони пояснювали і курс на підтримку сусідніх з Україною держав, і відокремлення від неї етнічних територій: «Прагнучи створити «санітарний кордон» навколо більшовицької Росії, Лондон і Париж підтримали зазіхання деяких країн Східної Європи на території сусідніх держав. Зокрема, Паризька мирна конференція санкціонувала загарбання Румунією Північної Буковини і Бессарабії, внаслідок якого близько 759 тис. українців опинилися у складі «Великого королівства» [490].

Отже, при висвітленні зовнішніх чинників залишаються майже не дослідженими питання боротьби політичних сил Франції навколо інтерпретації і практичної реалізації «принципу націй». Деякі міркування наводяться в працях П. Ренувена, Ж. -Б. Дюрозеля, Е. Бо де Ломені, М. Бомона, Р. Ремона. М. Бомон писав, що політика Франції була рішуче спрямована на надання допомоги молодим націям: Польщі, Чехії, Румунії, Югославії, щоб стримати німецький блок. Тому французькі делегати на мирній конференції намагалися «передати новоутвореним державам якомога більше територій» [386, 331]. Е. Бо де Ломені торкнувся позицій французьких партій щодо врегулювання ситуації на схід від Франції. Він відзначив, що монархісти були задоволені поразкою «протестантської Пруссії» у війні і, навпаки, зберігали симпатії до «католицької Австрії», а розпад імперії Габсбургів сприймали негативно [388, 23]. Звідси впливало їх суперечливе ставлення до відродження слов'янства.

В умовах загострення політичної боротьби в країнах Заходу з проблем післявоєнного врегулювання, зокрема і безпеки, «принцип націй» уособлювався, перш за все, з «14 пунктами» В.Вільсона. Він охоплював широке коло питань, пов'язаних з національними рухами, процесом державотворення у Східній Європі, повернення до лона «матері-вітчизни» Ельзас-Лотарингії, відновлення суверенітету Бельгії, зміну кордонів і розв'язання територіальних чвар, утворення Ліги Націй. «Принцип націй» мав безпосередній вплив на політику французьких урядів стосовно Німеччини, Росії, Польщі, України. Він так чи інакше знайшов відображення у розбудові мандатної системи, заходах Ліги Націй, реформуванні колоніального управління, політиці союзів. Утворені на базі «принципу націй» незалежні держави Центрально-Східної й Південної Європи опинились втягнутими в орбіту французької стратегії розбудови дієвої системи безпеки у післявоєнні часи.

Звідси впливає значущість дослідження національного фактору. У розділі з'ясовуються ставлення у французькому політичному світі до цього фактору в контексті набуття гарантій безпеки. Головна увага приділяється ставленню урядів, партій і громадськості Франції до національно-визвольної боротьби народів Східної Європи і процесів слов'янського державотворення. В цьому ж контексті розглядається специфіка російського, польського, українського та інших питань, вирішення яких впливало на боротьбу в політичних колах навколо проблем безпеки. Осмислення підходів французької сторони до українського питання у драматичний період визвольних змагань 1917–1920 рр. набуває самостійного значення. Це дозволяє краще з'ясувати специфіку і характер перших контактів Заходу (Франції) з незалежними українськими державами (УНР і ЗУНР, Державою Скоропадського

тощо), які перебували в стані перманентної війни з ворожим оточенням. Дослідження проблеми взаємин Франція – Україна у перші повоєнні часи полегшує відповідь на питання: чому був втрачений шанс на збереження незалежності УНР, не відбулося її визнання де-юре з боку переможців? Чому демократичні країни Антанти і США, що задекларували «принцип націй» та свою відданість йому, так і не поширили його на Україну?

Аналіз цих подій в контексті політичної боротьби з проблем французької безпеки методологічно пов'язується із принципом єдності європейського історичного процесу. Йдеться про переплетіння стратегічних інтересів Франції з процесами національного відродження слов'янських народів Центральної і Південно-Східної Європи, які розгорнулися в роки світової війни і продовжувалися після її завершення. Франція відігравала головну роль у залученні своїх східноєвропейських союзників до утворення нової міжнародної (Версальської) системи, яка виявилась неспроможною гарантувати безпеку ані Франції, ані її союзникам.

4.1. «Принцип націй» та його трактування в політичних колах Франції

Сприйняття національного принципу у Франції зумовлювалося демократичними традиціями республіканської доби і впливом війни 1914–1918 рр. У масову свідомість французів вона запала як війна справедлива і визвольна, «Велика війна». Розгром «пруського милітаризму» і покарання кайзера та його оточення, яких звинувачували у зловмисному розв'язанні війни, розглядалися як реалізація головного національного завдання. «Війна 1914 р., – писав А. Тардьє, – ще до будь-яких урядових декларацій мала і свій сенс, і свою мету. Війна народів, війна національностей, війна за право народів і національностей – ось чим була вона з першого ж дня німецької агресії. Ось що вже в останні місяці примусило як з-під землі вирости польські, чехословацькі, хорватські полки. Ось за що віддали своє життя мільйони людей. Ось чому мир мусив з'явитися миром народів, звільнених від рабського ярма» [365, 71–72].

Видатний представник «правої» безумовно віддавав тут велику данину риториці. Поза межами залишалися справжні причини війни та відповідальність правлячих кіл і підприємницьких союзів за її розв'язання. Але такі ж судження були характерними і для значної частини діячів поміркованої орієнтації, навіть для реформістських керівників робітничих синдикатів. Так, голова Загальної конфедерації праці Л. Жуо під час зустрічі з міністром внутрішніх справ Л. Мальві 6 серпня 1914 р. підкреслив, що війна була для французького народу війною «справедливою, на захист республіканських свобод, проти тиранії Центральних імперій, які надихалися військовою кастою» [182].

Епопея Вердена, Марни і Сомми, де виявилася стійкість французів, сприяла загостренню національного почуття. Публіцист Ш. Данієлу відзначав: «Наша країна героїзмом своїх вояків і самовідданістю народу заступила перший ряд серед решти націй» [263, 5]. Це полегшувало уряду утримувати «священний союз» – союз усіх політичних сил, профспілкових і громадських організацій, що склався з першими залпами війни. Більшість французьких партій, за винятком монархістів, вважали, що

вони виконують заповіт Великої революції 1789 р., яка висунула гасло звільнення націй від абсолютистської тиранії. Публіцист і депутат парламенту Ж. Ансель, доводив, що національна свідомість, яка виявилася у XIX ст. і зійшла на австрійських і угорських руїнах 1918 р. «як і сам принцип права націй на самовизначення є ні чим іншим, як французькою ідеєю, якою скористався президент Вільсон для утворення нових держав» [371, 23].

В ідеологічних постулатах французьких правих відданість національному принципу, свободі і вільному розвитку поєднувалася з апологетикою «французької раси», її ролі у війні і досягненні перемоги. «Принцип націй» був урочисто проголошений парламентом в роки війни. В першій декларації від 30 грудня 1916 р., яка від імені союзників була передана прем'єр-міністром Франції А.Бріаном американському послу, підкреслювалося: «Союзні уряди, що об'єдналися для захисту свободи народів, домагаються визнання національного принципу і свободи існування малих народів доти, поки не буде досягнута угода, яка б назавжди ліквідувала причини, що здавна створюють загрозу для націй і яка б надавала дійсно реальні гарантії безпеки всесвіту» [97, 244–245].

У праві націй на самовизначення, репараціях і створенні Ліги Націй, за А. Тардьє, полягав зміст відповіді союзників виклику центральних імперій. Вперше ідея звільнення і розвитку націй поєднувалася з необхідністю надання їм гарантій безпеки.

Через півроку обидві палати французького парламенту оголосили про цілі війни. 5 червня 1917 р. палата депутатів 467 голосами проти 52 ухвалила спільну резолюцію. «Позбавлена будь-якої думки про завоювання і поневолення чужоземних народностей, – йшлося в резолюції палати, – вона розраховує об'єднаними зусиллями армії республіки і союзних армій перемогти прусський мілітаризм і забезпечити тривалий мир і незалежність великим і малим народам через створення Ліги Націй, до чого вже робляться перші кроки». Наступного дня було прийнято резолюцію сенату, в якій підкреслювалось: «Підтверджуючи волю Франції, яка залишається відданою своєму ідеалу незалежності і свободи для всіх народів, продовжувати війну за повернення Ельзаса і Лотарингії». І далі: «Всі союзники солідарні в двох пунктах: 1) мир може бути досягнутим в результаті перемоги і 2) одержавши перемогу, союзники вимагатимуть для себе і для всіх права самовизначення народів, відбудови, відшкодування збитків, гарантій безпеки і створення Ліги Націй» [98, 76–78].

Усі ці урочисті декларації значною мірою залишалися тільки деклараціями. Вони не стояли на перешкоді таємних угод між державами Антанти, які закріплювали їхні стратегічні інтереси, територіальні, воєнні, економічні домагання. Так, ще 5 вересня 1914 р. була підписана Декларація Французької республіки з царським урядом Росії, яка забороняла укладення сепаратного миру з ворогом. За кілька днів до Лютневої революції 1917 р. була укладена таємна угода, за якою Росія погоджувалася на французький план нових кордонів з Німеччиною при умові, що Третя Республіка задовольнить домагання царя на Константинополь і протоки і визнає за Російською імперією цілковиту свободу встановлення її західних кордонів.

Це було дуже симптоматично. Фактично французький уряд давав карт-бланш на захоплення Галичини, Буковини та інших слов'янських земель, що входили до

складу Австро-Угорської монархії. За Францією визнавалося право на Ельзас-Лотарингію і вугільно-промисловий басейн Саару. Таким чином, Росія погоджувалася на повернення Франції до «природного кордону» по р. Рейн. Територія, розташована на лівому березі, підлягала відокремленню від Німеччини. Тут передбачалося утворення автономних держав, які мусили увійти в економічну унію з Францією. 26 квітня 1916 р. була підписана нова угода Франції з Росією про розподіл Туреччини, союзника Центральних держав. Франція отримала згоду на приєднання до свого «колоніального домену» Сирії, Малої Вірменії, Кілікії, значної частини Курдистану і Східної Анатолії. До її сфери впливу відходила частина Аравії на північ від Неджда і Мосульський вілайет з його величезними сховищами нафти.

20 квітня 1917 р. уряд Франції уклав угоду з італійським кабінетом та представниками інших союзних держав про визнання італійської «зеленої зони» при розподілі Туреччини. Це було продовженням серії таємних договорів між державами Антанти відносно розподілу володінь Оттоманської Порти. Їх початком стала секретна англо-французько-російська угода лютого–березня 1915 р. про режим проток Босфор і Дарданелли. Нею передбачалося включення Стамбулу і чорноморських проток до складу Російської імперії [125, 18–21, 91–92, 117–122].

Попри урочисті заяви про самовизначення націй усі французькі уряди воєнної доби – Р. Вівіані, А. Бріана, А. Рібо, П. Пенлеве – не зупинялися перед укладенням угод про територіальний розподіл і сфери впливу, які зовсім не відповідали суті проголошених декларацій. Це вело до загострення конфліктів всередині союзницького блоку і до зіткнень в політичних колах Франції у ставленні до прав націй і до конкретної політики в цьому напрямку. На загострення боротьби впливали фактори, пов'язані з політикою більшовицького Раднаркому, відповідні декрети радянської влади (Декрет про мир, Декларація прав народів Росії), видання документів з архіву Російського Міністерства закордонних справ, в яких йшлося про таємні угоди царського і тимчасового урядів.

Найбільшого поширення в західному суспільстві набули «14 пунктів» президента США В.Вільсона. Усі вони були просякнуті новими підходами до національного фактору. У них відверто декларувалося: звільнення Німеччиною усіх окупованих нею територій; урегулювання усіх питань, що стосуються Росії, щоб забезпечити Росії найбільш повне і вільне співробітництво з іншими націями у наданні безперешкодної і необмеженої можливості прийняти незалежне рішення відносно її власного політичного розвитку та її національної політики (п.6); звільнення і відбудова Бельгії (п.7); повернення Франції Ельзаса і Лотарингії; очищення і відбудова окупованих французьких областей (п.8); виправлення кордонів Італії на основі чітко розрізнених національних кордонів (п.9); автономія народів, що входять до складу Австро-Угорщини (п.10); евакуація німецький військ із Румунії, Сербії, Чорногорії, забезпечення Сербії вільного і надійного доступу до моря (п.11); автономія народам, що населяють Туреччину (п.12); утворення незалежної Польщі з виходом до моря і приєднанням до Польщі територій, де мешкають поляки (п.13); має бути створений союз націй на основі особливих статутів у цілях надання взаємної гарантії політичної незалежності і територіальної цілісності як великих, так і малих держав (п.14) [543, 113].

В історичній літературі проаналізовані всі тонкощі цього документу, ті фактори, що зумовили його появу, а також цілі, які переслідували США. Оцінки його досить широкі – від обґрунтування «рах американа» до хартії лібералізму. Вже в січні 1918 р., коли результати війни були ще не відомі, Вільсон офіційно наголосив на самовизначенні націй і утворенні національних держав (Польщі) і навіть на «зрівнянні інтересів населення колоній» з «справедливими» вимогами урядів метрополій (п.5). Відомий американський історик М. фон Хаген з цього приводу стверджував, що політика національного самовизначення здобула схвалення міжнародної громадськості завдяки радянським, переважно ленінським, ідеям, ліберальним, демократичним вільсонівським ідеалам, а також відчайдушним зусиллям постімперських протодержав [600, 126].

На Паризькій конференції французькою делегацією на чолі з Ж. Клемансо були запропоновані принципи і методи організації післявоєнного світу (французька «мирна програма»), де, зокрема, йшлося і про реалізацію національного принципу. Декларувалося про нову організацію міжнародних відносин на основах, викладених у посланні президента США Вільсона від 8 січня 1918 р. та його промови від 27 вересня 1918 р., так само, як і у відповіді союзників від 5 листопада 1918 р.

Серед основоположних принципів називалися такі: урочисте зречення від будь-яких порушень міжнародного права і принципів гуманності; право народів на самовизначення, узгодженість із правом національних меншин; утворення міжнародного третейського суду; відпрацювання статутів Ліги Націй; розробка гарантій і застосування санкцій [20].

В усіх статутних документах «принцип націй» фігурував у поєднанні з гаслами «нової демократії», безпеки та її гарантій.

Формально такі ж підходи були застосовані до розв'язання територіальних проблем: право народів на самовизначення; право слабких і сильних націй на принципову рівність; права етнічних і релігійних меншин. Водночас було зафіксовано право на гарантії проти мілітаристської агресії.

У рамках загального врегулювання територіальних і політичних проблем спеціальний пункт містив перелік завдань щодо територіальних питань з Німеччиною, де, зокрема, зверталася увага на «організацію Центральної Європи». В цьому контексті передбачався розгляд питань, пов'язаних з ліквідацією Австро-Угорщини і виникненням незалежних держав на місці колишньої двоєдиної монархії.

Передусім вказувалося на держави, вже визнані – Польщу і Чехословаччину; на держави, що знаходилися в стадії утворення – Югославію, Угорщину, Німецьку Австрію.

У розділі «Східні питання» підкреслювалася необхідність звільнення націй, що знаходились під гнітом колишньої Оттоманської імперії – Вірменії, Сирії, Кілікії, Аравії, Палестини.

Утворення національної Турецької держави пов'язувалося з існуванням населення, «яке у своїй більшості є турецьким і розташоване у західній і центральній частинах півострова Мала Азія; це населення виступає за передачу управління національному уряду і принципи союзників зобов'язують їх рахуватися із бажанням народів» [21].

Отже, «принципи союзників» видавалися за універсальні і основоположні, які мусли сприйматися усіма колишніми імперіями чи державами, що утворилися на їх терені.

На конференції французька делегація запропонувала і статут балканських народів. Це було дуже симптоматично. Держави-переможниці здійснювали на власну користь стратегічний, політичний і територіальний перерозподіл світу, спираючись на провідні принципи демократії, пацифізму, самовизначення націй. При цьому підкреслювалося, що питання про кордони Болгарії, Румунії, Греції і Сербії є одними з найбільш складних [95, 321–322].

Цікаві підходи застосовувалися для розв'язання неординарної «російської проблеми», яка залишалася багатогранною і суперечливою. Впливові кола у Франції в лавах і правих, і поміркованих партій не відмовлялися, при певних умовах, від можливості відновлення союзницьких відносин з Росією. У 1918–1920 рр. у Франції намагалися реалізувати плани перемоги тут антибільшовицьких урядів і розмірковували над тим, яку роль нова Росія могла б відігравати в європейській системі колективної безпеки. Однак з утвердженням радянської влади на терені майже усієї колишньої Російської імперії вірогідність цього ставала мізерною.

Водночас російський фактор пов'язувався із застосуванням «принципу націй» до величезного євразійського простору. Слід мати на увазі, що починаючи з періоду Лютневої революції 1917 р., особливо після Жовтня і під час громадянської війни, Росія розпалася на десятки територіальних та національних державних осередків. Була проголошена незалежність прибалтійських республік, Білорусії (Білоруська Народна Республіка), України (УНР), Молдавії (Сфатул Церій), Донської і Кубанської козачих областей, Федерації народів Північного Кавказу, Грузії (Грузинська Демократична Республіка), дашнакської Вірменії і мусаватистського Азербайджану, середньоазіатських еміратів Хорезма і Бухари. Контрреволюційні антибільшовицькі державні осередки виникли на терені самої Росії: Комітет членів Установчих зборів (Комуч) у Поволжі, білогвардійська адміністрація Північно-Західного краю, військовий керівник якої генерал А. Юденич у 1919 р. здійснив невдалий марш на Петроград, сибірський уряд адмірала А. Колчака, Добровольча армія генерала М. Алексєєва, потім Л. Корнілова і А. Денікіна на Півдні, яка перетворилася на Збройні Сили Півдня Росії під командуванням А. Денікіна, а потім П. Врангеля. Було багато інших дрібних урядів і урядових осередків на величезному просторі колишньої Російської імперії. Весь цей конгломерат породжував безліч проблем для врегулювання російського питання. Цього не вдалося зробити ні в 1917, ні в 1918 рр., ні під час громадянської війни 1917–1922 рр.

Застосування демократичних принципів при розв'язанні російського питання залишалася постійним, але дуже аморфним і невизначеним гаслом союзників в цей період. У пропозиціях уряду Ж. Клемансо на Паризькій конференції щодо врегулювання російської проблеми в її національному вимірі підкреслювалося: «У випадку обговорення її національностям надається час організуватися, хоча б частково, висловити свої побажання при більш нормальних умовах і перейти до необхідних угод між різними етнічними угрупованнями» [260, 47].

Отже, стосовно національних рухів, які розгорталися на терені колишньої Російської імперії, не існувало чітких визначених підходів. Все залежало від успіхів

чи невдач у боротьбі з більшовизмом, від акцій «білої Росії», від активного лобіювання тих чи інших чинників «російської справи» представниками численних антибільшовицьких угруповань при союзницьких урядах, від стратегічної ситуації, яка постійно змінювалася в ході громадянської війни тощо. Ставлення у Франції до цих проблем не могло бути неупередженим і однозначним. Не існувало єдності навіть в президентській адміністрації, в уряді, його міністерствах, в лавах військового і політичного командування, серед дипломатів. Пропозиції французької сторони на конференції багато в чому відрізнялися від планів союзників, що породжувало неузгодженість як в міжнародному плані, так і в країнах Антанти і США. Все це відбивалося на підходах до практичної реалізації «принципу націй» на Сході Європи.

На самій конференції робота в цьому напрямку здійснювалася в численних комісіях: з чехословацьких справ, з польських (з двома підкомісіями – міжсоюзницька місія в Польщі і комісія з тешинських справ); з румунських і югослов'янських справ; з грецьких та албанських, з бельгійських і датських, з колоніальних.

В офіційних і правих колах Франції Версальський договір і, взагалі, міжнародна система, побудована на його основі, розглядалися як реалізація національного принципу, який вперше набув юридичного визначення. Так, А. Тардье вдався до полеміки з опозицією, яка доводила, що договір є протизаконний і несправедливий. Він заявляв, що цей договір звільняє народи, які століттями залишалися пригнобленими, що він дає мир, який відмовляється від старої грабіжницької системи і керується законними рішеннями. Тардье аргументував свою думку тим, що німці намагалися під час війни реалізувати пангерманську тезу, яка прирікала на загибель малі держави. Це, як він доводив, було характерною ознакою доктрин Бюлова, Кюльмана, Бернгарді і Людендорфа. Французи ж, за його твердженням, виступали захисниками історичних жертв Німеччини, прибічниками звільнення націй, завойованих нею [365, 351].

А. Франсуа-Понсе, спираючись на пацифістсько-демократичну риторіку мирної конференції, доводив: «Версальський договір є виявом національної ідеї. Він закріплює стан мізків і стан речей. Він фіксує тенденцію масового руху, який ще не завершений і в якому відчувається пробудження національної свідомості. Утворення Ліги Націй, яка увінчала справу Версалю, є урочистий гімн національному принципу і закріплення непохитної законності» [273, 62].

Від декларацій до справжньої реалізації «принципу націй» залишалася велика дистанція. Як свідчили факти, розв'язання національних питань, зокрема і національного державотворення, було недосконалим і суперечливим процесом. Розбудова нового міжнародного порядку пов'язувалася за твердженнями Л. Барту з проблемами національних рухів і відтворення молодих національних держав, тобто з реалізацією «принципу націй». Виходячи з реальностей політики, яку демонстрували держави-переможниці на конференції, він змушений був констатувати: «Набагато легше продекларувати його, ніж реалізувати» [244, 175].

Національні аспекти мирного врегулювання по-різному сприймалися та тлумачилися в лавах французького політичного світу. Привертає увагу те, що «принцип націй» не фігурував в настановах провідних партій Третьої республіки,

які після закінчення війни включалися у передвиборну гонку. Цей принцип був більше присутній в деклараціях і заявах окремих політичних діячів. Основний наголос під час політичних баталій робився на загрозі «малим» націям з боку більшовизму, ніж реалізації їх прав в лавах нової системи.

Події мирної конференції і запекла конфронтація, пов'язана із ратифікацією мирного договору, свідчили, що «принцип націй» в діяннях переможців аж ніяк не мав універсального вигляду. Це породжувало відповідну реакцію в лавах політичного світу. Із самого початку представники лівих звертали увагу на те, що високі принципи, офіційно задекларовані парламентом і урядами, не збігаються з конкретними діями. Вони вказували на укладення таємних угод, нав'язування «гуннського миру» німцям, участь в інтервенції проти революційних урядів, продовження колоніального визиску народів і розподіл мандатів на колишні німецькі і турецькі володіння тощо. Радикали і соціалісти стверджували, що це свідчить про відхід Франції від демократичних норм, задекларованих американським президентом і урядами Антанти.

Водночас у Франції існували впливові політичні сили, які з великим занепокоєнням сприймали піднесення національно-визвольної боротьби слов'янських народів. Деякі заяви монархістів і крайніх націоналістів свідчили про те, що вони вважали національні рухи слов'янства ворожими «латинській расі», як і німецький націоналізм. Так, Ж. Бенвіль вбачав їх небезпеку в поєднанні з демократичними перетвореннями, які здійснювалися на уламках династичних монархій. «Пришестя всесвітньої демократії, - зазначав він, – нічого не змінило у незмінних фізичних законах розвитку людства». За його твердженням, «масове звільнення національностей лише збільшило загрозу для Європи, яку вона почала відчувати ще з ХІХ століття». В запису у щоденнику від 29 червня 1920 р. він відзначив небезпеку збільшення числа національних держав, тому що це посилює вірогідність анархії і незгод у Європі. Наділення нових держав демократичними правами погіршує становище, тому що вони не мають відповідних політичних традицій, доводив ідеолог Аксьйон франсез [238, 20, 43, 57].

Реалізація «принципу націй» в оболонці, запропонованій президентом США Вільсоном, на думку ідеолога французького монархізму, загрожує латинській цивілізації і європейській безпеці, причому особливу небезпеку становить відродження тевтонської і слов'янської рас. Звідси походили заклики Аксьйон франсез до розчленування Німеччини і невдоволення тим, що французькій делегації на Паризькій конференції не вдалося повною мірою цього зробити. Для крайніх правих більшовизм був нічим іншим, як відхиленням на слов'янському ґрунті від загально визнаних цінностей християнської цивілізації. В ньому вони вбачали загрозу безпеці не лише Франції, але й усього західного світу.

Погляди монархістів багато в чому збігалися з поглядами правих. Разом з тим вони відрізнялися непримиренністю до демократичних ідеалів і особливою націоналістичною екзальтацією. На відміну від формальної солідарності урядів і республіканських партій з «14 пунктами» президента США В. Вільсона з їх ліберальним гаслом «принципу націй», «традиційна права» трактувала його в ідеологічних моделях роялізму.

Монархісти підкреслювали, що союзники вже на Паризькій конференції виступали з позицій, які протидіяли «справедливим» вимогам Франції. Їх звинувачували у переорієнтації на підтримку європейської демократії, зокрема і веймарської. Представники Аксьйон франсез вказували на застосування Талейраном концепцій легітимізму на Віденському конгресі 1814–1815 рр. з метою відстояти національні інтереси і залучити на свій бік «малі країни» Європи. До такого роду аргументів монархісти зверталися і у 1918–1924 рр., нібито не Німеччина, а Франція зазнала поразки у війні. Крайні праві розглядали протекцію «малим націям» продовженням політики роялістських часів, що завжди було, за їх твердженнями, на користь Франції. Ж. Бенвіль ще у березні 1918 р., коли перевага почала схилитися на бік союзників, закликав узяти «під своє крило» малі країни, які почали утворюватися в момент кризи Габсбурзької монархії. Він репродукував декларацію Талейрана про те, що «справжня французька політика завжди походила з протекції малим народам, підтримки малих і середніх держав проти великих». Така політика, наполягав ідеолог Аксьйон франсез, сприятиме запобіганню «сповзанню цих народів у пастку революції і лібералізму» [238, 43].

У лавах «правої» і «крайньої правої», де були поширені ідеї залучення до союзу «малих націй», демонструвалося байдуже ставлення до вимог цих націй, якщо вони не відповідали стратегічним інтересам Франції. Ортодоксальні елементи у таборі правих намагалися довести, що в умовах національного піднесення і під впливом революційних факторів, «малі нації» поводитимуться із переможцями безцеремонно і вимагають «місця під сонцем», яке їм аж ніяк не належить. Так, публіцист А. Жуе стверджував, що після закінчення війни через вільсонівську філософію переможців заохочували до надмірних зусиль щодо підтримки звільнених народів. «Їхня слабкість, – підкреслював він, – ставала причиною наполегливих вимог привілеїв. Складалось враження, що їм дозволено все!» [286, 171].

Отже, застосування «принципу націй» для окремих країн і рухів відрізнялося великими протиріччями. Декларації про самовизначення націй і поширення норм міжнародного права на новоутворені держави мали позитивні відгуки у Східній Європі. Проте, спираючись на ці ж принципи, французька палата і уряд, праві сили доводили необхідність розчленування Німеччини і утворення на її терені низки автономних держав. Так, А. Тардьє у відомій промові в Сорбонні 22 червня 1919 р. робив наголос на демократичних аспектах післявоєнного врегулювання. Він підкреслював, що за пунктами мирного договору завдяки застосуванню принципу національностей число жителів Німеччини зменшилось на 12 млн. [230, 3].

Суперечливі підходи до «принципу націй» мали відверто кон'юнктурний характер. Вони передбачали не тільки підтримку союзів, що утворювалися французькими урядами на Сході Європи (Мала Антанта), але і залучення значної частини європейських країн, що перебували в сфері французьких стратегічних інтересів (Італія, Іспанія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, північні, скандинавські, прибалтійські країни тощо) до реалізації глобальних планів національної і колективної безпеки. Така стратегія йшла всупереч із вимогами національних рухів (в Україні, на Кавказі), які не вписувалися в стратегічні пріоритети французької «мирної програми».

Щодо представників поміркованих, лівореспубліканських і лівих, соціалістичних угруповань, то їх ставлення до «принципу націй» відзначалося гуманним пафосом і розумінням нової епохи, що народжувалася. Вони залишалися відданими ідеалам Великої Французької революції, її постулатам суверенітету націй та їх праву на боротьбу проти тиранії. В обставинах воєнного часу і післявоєнної доби радикали і соціалісти виступали прихильниками «14 пунктів» президента США В. Вільсона. На відміну від трафаретних заяв представників урядових кіл і відвертої ворожнечі до принципів американського президента з боку «правої» і особливо «традиційної правої», вони доводили необхідність дотримання на практиці демократичних підходів для вирішення національних питань в ході післявоєнного врегулювання. На їхню думку, утворення молодих національних держав в Європі логічно перетворювало їх на природних союзників Франції: радикали і республіканські соціалісти вважали, що ці «малі» країни мусять бути згуртованими навколо її високих ідеалів. Один з членів ПАК СФЮ і керівник парламентської комісії закордонних справ В.Оріоль вважав вагомою гарантією безпеки досягнення стану, коли «навколо ідеалів Франції об'єднається уся Європа» [68, 1807].

Реалізації «принципу націй» у Версальському договорі торкнувся в своїй промові в палаті 16 квітня 1919 р. соціаліст А. Містраль. Він звернув увагу на те, що відбувається фактичне ігнорування «14 пунктів», які офіційно покладені в основу діяльності мирної конференції. Промовець наполягав, щоб палата негайно затвердила резолюцію, запропоновану соціалістичною фракцією, в якій цей факт знайшов би відповідну оцінку. Містраль зазначив, що лише після цього залишиться надія на прийняття договору «ворогом», інакше доведеться нав'язувати його силою. За його словами, палата повинна зрозуміти, чи не містить те, що здійснює уряд, зародок нових війн [68, 1796].

Ще до підписання мирного договору, в резолюції надзвичайного з'їзду СФЮ від 22 квітня 1919 р. зазначалось, що конференція виявила неспроможність допомогти націям, які прагнуть до свободи і незалежності. Звідси робився висновок, що «принципи президента Вільсона зникли безвісти» [177].

Рішення Паризької конференції відвернули не тільки соціалістів, але і деякі осередки радикалів і республіканських соціалістів від надій на щире застосування переможцями демократичних принципів мирного врегулювання, в тому числі, в розв'язанні проблем суверенітету націй. Це вело до радикалізації настроїв в лавах французького політичного світу і поглиблення конфронтації. Суто інтернаціоналістичні, часом доктринерські заяви соціалістів активно використовувалися їх опонентами з правого табору з метою дискредитації. Так, під час урочистого засідання палати 8 грудня 1918 р., коли відбувалося вітання представників Ельзасу і Лотарингії (від департаментів Верхнього Рейну, Нижнього Рейну, Мозеля і Мерта), А.Тома зачитав декларацію соціалістичної партії, в якій підкреслювалося, що в результаті повернення цих провінцій Франції насильство 1871 р. ліквідовано. Тоді з протестами і образами виступило багато представників «правої» і монархісти, які звинувачували соціалістів у тому, що напередодні перемир'я вони підтримали проведення плебісциту, щоб «узаконити» повернення цих провінцій [66, 2272–2274].

В реальній обстановці, яка склалася після закінчення війни, лівореспубліканські угруповання і соціалісти зробили чимало декларацій на захист «принципу націй» і визвольних рухів у Східній Європі. На відміну від правих, які намагалися підпорядкувати застосування цього принципу стратегічним інтересам переможницької Франції, ліві пов'язували його, як правило, з впровадженням у сферу міжнародних відносин високих ідеалів гуманізму і демократії. Спираючись на цей принцип вони домагалися відмови від імперських підходів до розв'язання проблем післявоєнного врегулювання. Радикали і соціалісти вітали утворення молодих незалежних держав на уламках імперії Габсбургів. Проте ставлення їх до національних рухів не було однозначним. Радикалізація масових рухів і вплив Російської революції поставили в порядок денний питання соціального розкріпачення і глибокого реформування суспільства. Національний фактор, при всій своїй значущості, відходив на другий план, а його місце заступали питання революції і соціальних реформ. Тому в лавах реформістські налаштованого керівництва СФІО висловлювалися, як і в колах проурядових партій, побоювання з приводу того, що національні рухи можуть підпасти під вплив руйнівної ідеології більшовизму.

У свою чергу крайні ліві, комуністичні угруповання і осередки розглядали національні рухи своїми природними союзниками. Наголос з їх боку робився не стільки на заохочення боротьби за досягнення незалежності пригнобленими націями, скільки на здійснення соціальної революції і побудови «всесвітньої республіки праці» на класових принципах.

Підводячи підсумок цьому фрагменту дослідження можна констатувати: «принцип націй» знайшов, в цілому, позитивний відгук в політичних колах Франції. Майже всі політичні партії і угруповання, за винятком монархістів, пов'язували його зародження і розповсюдження зі спадщиною Великої Французької революції. Проте офіційні заяви і декларації, зроблені під час і після війни, часто не збігалися з практичними заходами урядів Третьої республіки. Прикладом цього стала серія таємних угод з союзниками щодо територіальних розподілів і поширення сфер впливу.

Урочистою декларацією «принципу націй» стали «14 пунктів» президента США В. Вільсона. На прийняття їх змушені були погодитися французькі праві партії і створені на їх основі уряди Третьої республіки. Національний принцип розігрувався французькою стороною на Паризькій конференції заради реалізації «мирної програми» післявоєнного врегулювання.

Помірковані (радикали, республіканські соціалісти) і ліві (соціалісти) виступали за реальне впровадження пунктів Вільсона у міжнародне життя. Вони піддали критиці керівників конференції за грубе порушення «принципу націй» при розв'язанні німецьких, російських та інших проблем. Це вело до поглиблення конфронтації в лавах французького політичного світу.

З боку партій урядової більшості «принцип націй» перетворився на знаряддя реалізації власних стратегічних пріоритетів, що вело до непослідовного його застосування. Це зримо виявилось у ставленні до національних рухів і процесів державотворення у Центрально-Східній Європі.

4.2. Франція і проблема союзів у Центрально-Східній Європі

Наприкінці Першої світової війни на сході Європи набули широкого розмаху події, пов'язані з процесом самовизначення націй і утворенням національних держав. У Франції, як і в інших країнах Антанти і США, насамперед звернули увагу на національне питання в Австро-Угорській імперії. Французький уряд Ж.Клемансо намагався використати національні рухи чехів, словаків, поляків, сербів, словенців, хорватів, італійців у боротьбі з Четверним союзом. Ще під час війни було налагоджено тісні зв'язки з національними комітетами слов'янських народів. Французька республіка офіційно визнала Чеську Національну раду і Польський національний комітет, утворені відповідно 1915 р. і 1917 р. в Парижі.

На цей час у південнослов'янських землях склалася напружена ситуація. Після австрійської окупації більшої частини Сербії уряд і скупщина в м. Ніш 7 грудня 1914 р. прийняли Декларацію, де було сформульовано цілі війни. Підкреслювалося, що йдеться про визвольну війну, захист незалежності і суверенітету. Вказувалося також, що країна воюватиме за звільнення захоплених Австро-Угорщиною територій.

1915 р. емігрантами із земель, що входили до складу дуалістичної монархії, у Парижі був створений Югослов'янський комітет. Незабаром його осідок перемістився до Лондона. На чолі комітету став відомий громадський діяч А. Трумбіч. Розвиток подій прискорився після поразки австрійських військ і підписання 3 листопада 1918 р. перемир'я між Австрією й державами Антанти у Падуї. 10 листопада було зруйновано монархію Габсбургів в Австрії, 16 листопада – в Угорщині. На уламках монархії почали утворюватися молоді незалежні держави: Польща, Чехословаччина, Держава сербів, хорватів і словенців [367].

Звільнення Сербії за допомогою Франції почалося ще 15 вересня 1918 р. наступом на Салонікському фронті. Наприкінці вересня капітулювала Болгарія. 1 листопада в столицю Сербії Белград вступили сербські війська і французькі частини. Пізніше були звільнені Воєводина і Чорногорія. Сербські і союзницькі війська підійшли до кордонів Хорватії. Белградський уряд розробив нову програму розв'язання югослов'янського питання, узгодивши її з Югослов'янським комітетом. Згідно Корфської декларації (на о. Корфу був евакуйований уряд Сербії після окупації країни австрійськими військами), підписаної 20 липня 1917 р. головою Ради Міністрів Сербії М. Пашичем і головою Югослов'янського комітету А. Трумбічем, передбачалося утворення об'єднаної Югослов'янської держави, до складу якої мусили увійти Сербія, Чорногорія, південнослов'янські землі Австро-Угорщини: Хорватія, Сербська країна, Словенія, Боснія і Герцеговина. Декларація наголошувала на монархічному принципі правління: главою держави мусив бути обраний представник сербської династії Карагеоргієвичів [573, 30].

У жовтні – листопаді 1918 р. проблема визнання нових держав, що утворилися на терені Австро-Угорської імперії, була поставлена у практичну площину. 28 жовтня було проголошено незалежну Чехословацьку республіку, 11 листопада – Польську (Другу Річ Посполиту). В ці ж часи, 16 лютого 1918 р., Литовська рада (Тариба) виступила з декларацією про незалежність Литви. 18 листопада в Латвії за

допомогою держав Антанти був створений національний уряд на чолі з В.

Ульманісом. 11 листопада в Естонії почав діяти національний уряд К. Пятса, якому за угодою з німецьким урядом була передана уся повнота влади. Зрештою, 19 травня 1919 р. Установчі збори проголосили незалежність Естонської республіки.

У грудні 1918 р. в результаті об'єднання Сербії, Чорногорії і Македонії з анексованими Австро-Угорщиною Словенією, Боснією, Хорватією виникла Югослов'янська держава – Королівство сербів, хорватів і словенців.

У Франції процес слов'янського відродження викликав неоднозначну реакцію. У політичних колах відзначали, що східноєвропейський регіон відігравав важливу роль у реалізації французької політики союзів. Такі настрої особливо посилювались після відмови американців ратифікувати Версальський договір і невдалих спроб укласти гарантійний пакт з Великобританією.

Після проголошення незалежності і утворення самостійних держав розгорнулася діяльність з метою їх включення до французької системи союзів. В урядових і політичних колах Франції зосередили увагу на новоутворених державах, до яких ставилися як до потенційних союзників.

«Принцип націй» став тією політичною та ідеологічною парадигмою, під проводом якої на Сході Європи почалось формування нового антинімецького і антибільшовицького блоку. Він розцінювався як важливіший елемент французької безпеки в цьому регіоні.

Дослідники звертали увагу на непослідовність і неоднозначність застосування «принципу націй» до східноєвропейських країн. Так, Ж.-Б. Дюрозель підкреслював, що при розподілі Австро-Угорщини на розвиток подій справляють панівний вплив дві головні обставини: союзники прагнули застосувати принцип самовизначення, але робили це недосконало, надаючи перевагу в сумнівних випадках країнам, що воювали на їхньому боці (Сербія, Румунія, Греція), а також чехам. Як наслідок утворилися дві групи держав: держави, які прагнули перегляду умов миру, «ревізійні» (Австрія, Угорщина, Болгарія), і держави, більш-менш задоволені підсумками Першої світової війни (Чехословаччина, Румунія, Югославія). Натомість Хорватія і Словенія нарікали на те, що сотні тисяч їхніх співвітчизників залишені Італії й Австрії. Франції випадало грати роль арбітра і захисника обох груп [539, 20].

Утворення союзів на Сході Європи втягувало Францію в складні етнічні, територіальні, релігійні, політичні чвари, що відбувалися в цьому регіоні із давніх-давен. Формування блоку навіть із «задоволених країн» робилося з великими труднощами. Франція, яка виступала як протекціоністська держава і гарант Версальської системи, домагалася реалізувати власні стратегічні завдання, які не завжди збігалися з інтересами «підлеглих». Звідси виникали непорозуміння. Вони не давали упевненості французькому політичному бомонду у можливості переломити ситуацію на сході на свою користь. Крім того, не існувало спільних підходів в політичних колах щодо спадщини Австро-Угорської імперії. Вище згадувалося, що крайні праві (монархісти) були задоволені поразкою протестантської Пруссії, проте зберігали симпатії до католицької Австрії і розпад імперії Габсбургів сприймали негативно. Загалом таке ставлення було притаманно значній частині урядових і політичних кіл Антанти і США, які лише наприкінці війни дійшли висновку про невідвратність ліквідації Дунайської монархії.

Уряд Ж. Клемансо в цих умовах акцентував увагу на потенційних союзниках на Сході. Важливими віхами демонстрації намірів стали заяви, зроблені членами кабінету на парламентських сесіях у жовтні-листопаді 1918 р. Ця дата може служити точкою відліку «інтернаціоналістської» ейфорії з приводу практичного застосування «принципу націй». Це був період, коли французькі і союзницькі війська наносили вирішальні удари по Німеччині. Вони одержували одну перемогу за другою, звільняючи від німецьких і австрійських військ території Бельгії, Голландії, Франції, Італії, Люксембургу, Балкан, Адріатики, Центрально-Східної Європи.

Під час урочистого засідання Національних зборів Франції 5 листопада 1918 р. надійшло повідомлення, що французи і американці зайняли Аргонь, тоді як британці та бельгійці – Фландрію, французи і серби спільними зусиллями звільнили Сербію, а італійці утвердилися в Трієсті і Трентино. Повідомлення супроводжувалися тривалими оплесками присутніх депутатів. Французькі парламентарії стоячи вітали італійського посла, який знаходився на дипломатичній трибуні поруч з іншими запрошеними іноземними гостями. Голова палати Р. Пере вітаючи успіх союзників підсумував: «Франція святкує перемогу – Сербія звільнена. Велика мета південних слов'ян, як і мрії поляків, чехів, словаків, румун збулися... Франція по-братерськи вітає всіх» [66, 2555].

Урочисте засідання продовжив міністр закордонних справ Франції С. Пішон. Він підкреслив, що поразка Болгарії стала початком вирішальних перемог на Східному фронті, зумовлених діями головнокомандувача союзницьких військ генерала Франше д'Еспере і союзницьких армій. Звертаючись до італійського посла, С. Пішон зауважив, що Італія «здійснила свою споконвічну фундаментальну мету про відновлення цілісності. Франція, яка була, яка є і яка завжди залишається її вірним союзником, щиро вітає досягнення сатисфакції: повернення своєї території, відірваної у австрійців». Надалі С. Пішон, як і багато інших офіційних осіб, торкнувся ролі і цілей Франції у війні: «Ми можемо засвідчити, що в цій війні, в якій ми зазнали численних поранень і сплатили таку дорогу ціну за наше національне відродження з усіма гарантіями, на які ми сподіваємося і які мусять зберегти його у майбутньому, як і в теперішній час, ми завжди слугували і продовжуємо слугувати закону і справедливості». Далі доповідач вдався до апологетики дій Франції, спрямованих на підтримку прав пригнічених націй: «Перше, що ми зробили і над чим працюватимемо, – це відродження Богемії через проголошення прав чехословаків, визнання їх тимчасового уряду, створеного на нашій території; створення і організація їх армії, підтримка їх національних вимог перед нашими союзниками. Те ж, – підкреслював далі Пішон, – ми зробили і для поляків, підтримавши їх ініціативу відновлення власної державності».

Пішон зазначив, що союзниками висунуті і укладені принципи відтворення Югослов'янської держави, які мусять відкрити шлях до реорганізації усїєї Європи на базі права народів самим вирішувати свою історичну долю. Водночас французький міністр зауважив, що тоді, коли відбулися гучні перемоги, Франція змушена підраховувати чисельність своїх жертв. «Ми і наші союзники зробили все можливе для підтримки поневолених націй, які зрештою після століть занепаду і відчаю побачили зорю свободи» [66, 2555].

У цей час до палати прибув прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо. У своєму виступі він оголосив текст перемир'я з Австрією, зробивши наголос на тих його статтях, що ґрунтувалися на принципі самовизначення народів колишньої імперії. Під бурхливі оплески «батько перемоги» довів, що Відень змушений погодитися з ними. Прем'єр-міністр закликав до розбудови дієвої системи союзів, здатних гарантувати недоторканість завоювань Франції і новоутворених держав. Він доводив, що це має для них обопільний інтерес. Формування одного із таких союзів (Малої Антанти) на Сході обґрунтовувалося високими принципами самовизначення націй. У момент, коли закладалася політична база цього союзу, йому відводилася помітна роль у французьких планах національної і колективної безпеки. Ідеологічним підґрунтям союзу можна вважати сентенцію прем'єра, висловлену в цій промові. У відповідь на заяви представників лівої опозиції, які наполягали на необхідності зберігати гуманні і людські принципи у політиці, він зауважив: «Дійсно, треба бути гуманними і людськими... Але ж спочатку і у першу чергу слід залишатися французами... Треба бути французами тому, що саме Франція репрезентує у сучасному світі ідеї людності та ідеалізму, які повинні бути пануючими... Аж ніяк не можна слугувати людству, завдавши шкоди Франції» [66, 2556–2557].

Це зовсім не було даниною риторичі, як це могло здатися з першого погляду. «Тигр», прізвисько, яке він отримав ще на початку своєї політичної кар'єри, не мав схильності до сентименталізму. Фактично, ця сентенція відбивала прагнення прем'єр-міністра і його оточення до домінування французьких інтересів при розв'язанні післявоєнних проблем, зокрема і тих, що торкалися долі народів. Напрямок зовнішньої політики урядів, у тому числі і стосовно національних рухів, значною мірою залежав від стратегічних розрахунків французьких урядовців.

Національні аспекти мирного врегулювання породжували розмаїття думок у лавах французького політичного світу. Певною мірою на позицію щодо національного самовизначення народів Центрально-Східної Європи вплинув такий фактор, як повернення до лона «матері-вітчизни» Ельзасу і Лотарингії, провінцій, відторгнених німцями у 1871 р. У цьому зв'язку в країні були розгорнуті урочисті кампанії. Сенс їх полягав у доведенні необхідності безболісної інтеграції і надання можливостей швидкого відродження. Каменем спотикання на перших порах було те, що обидві католицькі провінції мали договір (конкордат) з Ватиканом, тоді як Французька республіка розірвала відносини зі «Святим престолом» ще в 1905 р. Відтак уряди Національного блоку доводили французькій і світовій громадськості, що всі права католицького населення і місцевих німців шануватимуться. У такому напрямку розгорнулася діяльність призначеного у серпні 1919 р. генеральним комісаром Республіки в Ельзасі й Лотарингії А. Мільєрана. Тоді ж президент Р. Пуанкаре, голова Ради міністрів Ж. Клемансо і начальник Генерального штабу, що дислокувався в Страсбурзі, маршал Ж. Жоффр виступили з урочистими гарантіями збереження в провінціях «свобод, прав, звичаїв і віри», дотримання умов конкордату тощо [160].

Крізь призму національного питання в Ельзасі й Лотарингії у французькому політичному світі дивилися на рейнські, пруські, баварські проблеми. Французькі праві вітали мешканців рейнських провінцій, які виступали за набуття автономії.

Таке рішення, підкреслював М. Баррес, зумовлене «правом народів на самовизначення, що визнається зараз усім світом» [241, 647].

«Принцип націй», який застосовувався правими відносно Німеччини, був покликаний обґрунтувати вимоги до її розчленування. Л. Марген (Демократичний альянс) ще напередодні укладення перемир'я 9 листопада 1918 р. відзначав, що подібна акція сприятиме нищенню пруського мілітаризму. «Ми маємо нагоду і зобов'язані, – зауважив він, – зробити кілька німецьких республік. Це слугуватиме єдиною запорукою миру» [66, 2667].

Розв'язання німецької проблеми у такий спосіб посилювало позиції Франції не тільки на Заході, але відкривало шлях до опанування неспокойного східноєвропейського регіону. Зачитавши на ранковому урочистому засіданні 11 листопада 1918 р. текст перемир'я, «батько перемоги» зупинився на 16-му пункті, який торкався східних кордонів Німеччини. Цей пункт відкривав німецьку територію аж до Данцига і Вісли «заради збереження порядку і забезпечення населення продовольством» [66, 2643–2646]. Клемансо трактував цей пункт як такий, що дає змогу вилучити у Німеччини не тільки Рейн, але й значну частину Східної Пруссії. З великими застереженнями до цих планів ставилися США і Англія

В урядових і політичних колах Франції велику ставку робили на Польщу. З одного боку, вирішуючи справи з Польщею на базі «принципу націй», французький прем'єр урочисто вітав відродження її державності, повернення «старовинних земель на Балтиці». З другого боку, він порушував цей же принцип стосовно Німеччини, домагаючись відторгнення від неї балтійських, судетських, сілезьких, рейнських територій, Шлезвігу тощо. Численні документи свідчать, що «батько перемоги» поділяв прагнення поляків до відтворення кордонів 1772 р. Праві, що дотримувалися курсу на збереження «здобутків перемоги» і набуття гарантій безпеки, зокрема на сході, підтримували уряд у цьому питанні.

Так, виступаючи 15 липня 1919 р. в палаті, представник Республіканської Федерації Ш. Бенуа зробив аналіз подій, що відбувалися у Східній Європі. Підкресливши значення Польщі як держави, близької і дружньої Франції, він констатував: «Польські кордони гарно скроєні». Промовець зазначив, що «міцна і незалежна Польща має бути природним бар'єром між Росією і Центральними державами» [69, 3112].

Заява робилася тоді, коли поляки розгорнули наступ проти Західноукраїнської Народної Республіки. Найвища рада Антанти під тиском французького представника (англійський проголосував проти) 25 червня 1919 р. винесла рішення про передачу Польщі повноважень на окупацію усієї Галичини і утворення цивільної адміністрації на анексованій території. Ще раніше Франція підтримала переміщення сюди під приводом боротьби з більшовицькою експансією армії Ю. Галлера. Вагомі зміни у співвідношенні сил змусили Українську Галицьку Армію і уряд Є. Петрушевича відійти за р. Збруч.

Загалом у політичних колах Франції, особливо правої орієнтації, «принцип націй» сприймався як абстрактна дефініція. Про нього згадували найчастіше тоді, коли розвиток подій зачіпав стратегічні інтереси Франції. Опозиція всередині країни і ззовні вбачала у відході від принципів Вільсона вияв імперіалістичного курсу.

Частина радикалів і соціалісти звинувачували уряд у тому, що прикриваючись цими принципами, він прагне до встановлення зверхності на континенті і нав'язування народам власного розуміння безпеки. Прем'єр-міністр Англії Д. Ллойд Джордж, лідер партії лібералів, гостро відреагував на масові нападки паризької преси на ідеї і філософію американського президента: «Кліка паризьких пасквілянтів і наклепників стягнула його з п'єдесталу, на який сама поставила і навколо якого співала свої тошнотворні хвалебні піснопіння, коли він прибув до Парижа. Зараз же вони виваляли його у стічній канаві» [352, 206–208].

Необхідність утворення союзів з молодими національними державами на сході обґрунтовувалася в лавах політичного світу з різних позицій. Монархісти, які сприймали слов'янське відродження скептично, підтримували курс на протекцію «малим» народам, який мусив залучити їх до системи французьких союзів. Ж. Бенвіль писав про неефективність «співдружності націй», тобто Ліги Націй, у вигляді, репрезентованому американським президентом та його прихильниками у Франції. «Світ, – за його зауваженням, – змушений буде обов'язково повернутися до політики рівноваги союзів. Відтак треба підпорядкувати молоді нації цьому глобальному завданню» [238, 49].

«Принцип націй» так чи інакше поставав при розгляді кардинальних проблем післявоєнного врегулювання, тісно пов'язаних з фактором безпеки, німецького, польського, російського, галицького та інших питань. Ці проблеми раз за разом впливали і до, і після укладання Версальського миру. Праві висловлювали жаль, що мирна конференція відхилила французькі пропозиції «партикуляризації» Німеччини, тобто її розчленування і фіксації франко-німецького кордону вздовж Рейну. Великого резонансу набула промова представника Республіканської Федерації Р. Шапделена 26–27 серпня 1919 р. Промовець сконцентрував увагу не на західних (з Францією), а східних кордонах Німеччини і на формуванні тут низки незалежних національних держав, які кваліфікувалися як дружні до Франції. Шапделен вважав, що Республіка повинна надати їм військову допомогу при будь-яких негараздах. Він мав на увазі складні відносини новоутворених держав з Німеччиною та Радянською Росією. Під цим кутом зору Р. Шапделен вдався до розгляду російського питання. Він почав аналіз, виходячи з постулату, що Росія є одним з головних факторів рівноваги в Європі. Однак зараз, констатував він, вона охоплена кривавою анархією і ця анархія продовжуватиметься і далі і не буде миру в Європі, доводив він, «поки там керуватиме більшовизм». Щодо Франції, то для неї ніколи не буде цілковитої безпеки, поки її союз з великими морськими державами не буде доповнений союзом з Росією. При цьому французький політик мав на увазі Росію, відбудовану на засадах федералізму, велику і сильну, як до війни. До підтримки федералізму схилилася переважна частина французького політичного світу, враховуючи специфіку національного питання в Росії і ті конфлікти, що відбувалися тут з часів царизму.

Р. Шапделен підкреслював, що у Версальському договорі лише у двох статтях, що торкаються Росії, містяться зобов'язання Німеччини. У першій йдеться про цілісність територій, які до 1 серпня 1914 р. входили до складу колишньої Російської імперії. У другій – про анулювання Брест-Литовського договору та інших договорів, угод і конвенцій між Німеччиною і «максималістським урядом».

Промовець зауважив, що договір не задовольняє інтересів Росії і не містить гарантій її кордонів з Польщею і Фінляндією. Не торкаючись складних перипетій польсько-радянських відносин і проблем, які вони створювали для східноєвропейської стратегії Франції, він лише з упевненістю констатував, що західним кордоном Росії є кордон з Польщею [69, 3610].

Представник «правої» Ш.Бенуа висловлював задоволення східними кордонами Польської держави. Вони формувалися в результаті захоплення українських, білоруських і литовських земель, наслідком чого став спільний кордон між незалежною Польщею і Росією. Україні в геополітичних розрахунках французьких законодавців місця не знаходилося, крім як у складі цих держав. У цей період Директорія ще чинила опір радянським військам і денікінцям. Її представники марно намагалися залучити до розуміння «української справи» французьких представників в Одесі, Яссах, Константинополі і на самій Паризькій конференції [64.–Арк. 26–29, 42–43].

Р. Шапделен підкреслював також, що було б неправильним думати, нібито перебування Франції у таборі переможців позбавляє її потреби в Росії. Він заявив: «Якщо Антанта залишить Росію її нещасливій долі, вона, без сумніву, опиниться в обіймах Німеччини». Промовець наполягав на «всепічній підтримці наших друзів в Росії», постачанні антибільшовицьким силам зброї і спорядження, інакше, за його переконаннями, «виникне реальна загроза утворення німецько-російського союзу, чисельністю понад 250 млн. осіб, спрямованого проти нас».

Аналізуючи внутрішню ситуацію, що склалася в Росії, Шапделен звернув увагу на активізацію тут «національних партій». Він вбачав в них вагому антибільшовицьку силу і висловлював здивування: «Чому вони і досі не користуються нашою довірою?» Шапделен закликав змінити ставлення до партій і рухів в Україні, Білорусії, Бессарабії, Прибалтиці. Він підкреслив, що ці рухи слід розглядати як «противагу утворенню Великої Польщі та Великої Румунії». В інтерпретації французького політика це зовсім не означало їх протиставлення природним союзникам на Сході Європи. Навпаки, він запевнив, що вітає «вільну Польщу, з якою ми маємо численні зв'язки», задоволений «збільшенням Румунії, нашого вірного союзника». При цьому промовець запитував депутатів, чи можуть вони навіть на мить уявити собі, що ці держави у майбутньому здатні замінити Росію? Шапделен скоріше підходив до «національних партій» як до своєрідного амортизатора, який відіграватиме позитивну роль у випадку зіткнення новоутворених держав з Росією. Крім того, зауважив він, чи вдасться Франції скористатися союзами з цими країнами, якщо вона перебуватиме в конфлікті з Росією?

Представник Республіканської Федерації висловив переконання, що від Росії залежатиме стабільність ситуації на сході Європи. Він відстоював думку, що попри тимчасове руйнування, завтра Росія перетвориться тут на основну силу. «Без участі Росії, – підкреслював промовець, – не вдасться здійснити навіть демілітаризацію нових держав». При цьому французький політик виходив з розповсюджених на Заході уявлень, що «Росія містить у своєму складі велику кількість народів. Народи ці гомогенні з точки зору раси, релігії, мови... Великороси, малороси, білоруси – можна називати їх як заманеться, але в кінцевому рахунку вони ті ж самі росіяни», –

вважав він [69, 3610–3611].

Шапделен, як і переважна більшість французьких парламентаріїв, був переконаний у спільній етнічній основі населення, що мешкало у європейській частині Росії. Він підкреслював, що на величезних низинах Східної Європи історично склалася не лише етнічна, але й «економічна цілісність і було б божевіллям роздрібнити її і відокремити від природного виходу до північних і південних морів». В ситуації, що склалася, промовець закликав використати національні рухи у боротьбі з німецькою загрозою, яка, на його думку, зберігалася для східноєвропейського регіону.

В своїй промові Шапделен навіть не згадував про право на самовизначення народів, що входили до складу Росії. СENS його виступу полягав в обґрунтуванні необхідності консолідації сил новоутворених держав, національних рухів в Росії і російської контрреволюції для досягнення стабільності в східноєвропейському регіоні і в самій Росії. Це сприятиме, доводив він, утвердженню «рівноваги» на континенті, як важливого фактора безпеки [69, 3611].

Таким чином, «принцип націй» щодо російських проблем застосовувався Францією вибірково. Вже у цей період французькими урядовцями і парламентаріями вживались заходи для утворення союзницького блоку з Чехословаччиною, Югославією, Польщею, Румунією. У політичних колах Франції не полишали думки про повернення до союзницьких відносин з Росією шляхом ліквідації тут більшовицького режиму, зокрема, за допомогою національних рухів і прикордонних держав. Однак найбільший крок, що його мали зробити в демократичній Франції щодо підтримки національних прагнень пригноблених народів, це сприяти федералізації колишньої Російської імперії.

Отже, після закінчення війни французький політичний світ зіткнувся з проблемою протегування новоутвореним країнам Європи у зв'язку з експансіоністськими планами більшовицької влади. Фактично це означало відсіч загрозі «світової революції», яка насувалася зі сходу і погрожувала зруйнувати пояс союзницьких держав, який розглядався у Франції важливим елементом безпеки у цьому регіоні.

У політичних колах Франції добре розуміли загрозу німецької експансії у Центрально-Східній Європі як наслідок реалізації «принципу націй» слов'янських народів за рахунок Німеччини і Австрії. Це породжувало необхідність і потребу обґрунтування спільних інтересів з новоутвореними державами в сфері безпеки, укладення союзу з ними тощо. Розбіжності в оцінці Версальського мирного договору в лавах політичного світу торкалися і реалізації закріпленого в ньому «принципу націй». Соціалісти вважали, що цим принципом зловживали можновладці. Ж. Лонге, виступаючи 18 вересня 1919 р. у палаті, всупереч доводам Р. Шапделена, С. Реберті, Ф. Фурньє та інших правих, підкреслював, що договір грубо порушує право народів розпоряджатися власною долею. Торкаючись конкретних аспектів взаємовідносин Польщі з її сусідами, він закликав припинити її озброєння і підтримку експансіоністських акцій. Ж. Лонге звинувачував уряд Ж.

Клемансо в підштовхуванні проти російського народу усього поясу дрібних держав, утворених навколо Росії [70, 3982–3990].

Під час дискусії 23 вересня про те ж говорив і соціаліст П. Марген. Він заперечував твердження представників правих і поміркованих партій про застосування Паризькою конференцією «принципу націй». «Я звертаюсь з цієї трибуни із заявою, – наголосив він. – Абсолютно неприпустимо для цивілізованого світу, що доля націй вирішується, як і колись, таємно, і що народи, які зазнали стільки жертв і витратили стільки зусиль, опинилися зрештою відстороненими від дебатів, в яких вирішувалася їхня доля» [70, 4067]. Соціалістична партія не сприймала офіційних трактовок Версальського миру. СФІО спростовувала заяви правих про закріплення в договорі прав народів. Вона засуджувала вимоги розчленування Німеччини під приводом самовизначення націй.

В палаті депутатів Ж. Клемансо торкнувся питання французької стратегії на сході Європи в контексті своїх зустрічей з британським прем'єр-міністром Д. Ллойд Джорджем в Парижі і Лондоні. Він підкреслив, що одним із найболючіших під час зустрічі виявилось питання Італії, точніше чвари Італії і Хорватії із-за Фіуме. У цьому контексті він торкнувся проблем «малих народів». «Батько перемоги» заявив, що саме вони були звільнені французькими військами під час війни. Він навіть додав, що не можна називати їх надалі «малими», ураховуючи той великий внесок, який вони зробили у досягнення перемоги. Особливо він виокремив значення Польщі і Чехословаччини: «Вони викликають у нас підвищений інтерес, тому що є нашими давніми друзями». Головний акцент ним був зроблений на тому, що Чехословаччина і особливо Польща «займають спільну з нами стратегічну позицію, яка дуже корисна і сприяє реалізації наших завдань». Нам треба докласти всіляких зусиль, підкреслив прем'єр, щоб Польща у межах своїх справедливих вимог мала сатисфакцію.

Торкнувшись рішень, прийнятих у Лондоні, він повідомив, що Польщі передано Східну Галичину як мандатну територію терміном на 25 років. Французький прем'єр-міністр виступив у цьому питанні як справжній адвокат польських інтересів. Він доводив обґрунтованість польських претензій на встановлення цілковитої юрисдикції над Галичиною. Клемансо відзначив, що рішення лондонської конференції викликало у Польщі «вибух ображеного почуття». Він додав, що в країнах Антанти добре знають і пам'ятають той опір, який чинили австро-німецькій владі такі міста, як Львів, Краків, Познань, як легіонери Пілсудського відмовилися від присяги і виступили на боці союзників. Тож французький прем'єр, виступаючи у палаті, висловив невдоволення тим, що і досі не визнано у повному обсязі право Польщі на Східну Галичину [71, 58].

Клемансо дав зрозуміти, що вважає цілком виправданою підтримку, надану Польщі у тешинському питанні. Тешинська справа, зрештою, була вирішена Найвищою радою Антанти на користь Чехословаччини. Мабуть, тут у ставленні союзників превалюючим виявився принцип «рівноваги». Вже не можна було надавати односторонньої підтримки Польщі після її бойових акцій в Україні, Білорусії, Литві. «Тигр» підбирав вишукані вирази: він говорив про прийом «шанованого президента Польщі Ігнація Падеревського в один з найсерйозніших моментів, коли слов'яни – чехи і поляки – були зайняті вирішенням питання Тешина».

Розглядаючи чвари між двома новоутвореними державами із-за економічно розвинутого району Сілезії, Клемансо не приховував розходжень з англійським

прем'єр-міністром. Він акцентував увагу на різних поглядах Франції і Великобританії щодо східногалицького питання. Французький прем'єр-міністр довів до депутатів точку зору англійської сторони на те, що в Галичині мешкає багато українців і Ллойд Джордж вважає, що їхні права мають бути захищеними.

На противагу голові англійського уряду відданість Ж. Клемансо «принципу націй» не виходила за межі Вісли і Карпат. Практична реалізація принципу в підходах французької «правої» залежала від того, яку позицію щодо головного ворога Франції – Німеччини той чи інший уряд (народ) займав під час війни. Відповідаючи на запитання М. Кашена щодо основних моментів переговорів стосовно Радянської Росії, Клемансо заявив: «Ми не тільки ніколи не підемо на примирення, ми навіть не почнемо переговори з урядом Рад», що було зустрінuto бурхливими оплесками. Проте на репліку соціаліста А. Варенна, чи слід це розуміти, що «ми знаходимося у стані війни», прем'єр зауважив: «У цій справі є питання фаху, і питання принципу. Питання фаху полягає у тому, що ми розглядаємо уряд Рад як варварський і людожерський, який спустошив територію відомого нам світу». В принциповому плані, підкреслив він, в Росії замість диктатури одного імператора запропоновано диктатуру комітетів, що самопризначаються, і це подається як правління народу. На зауваження Варенна, що йому вірогідно більше до вподоби цар, Клемансо заявив: «Я зовсім не прибічник царя. Це я доводив з пером у руці, виступаючи з усією енергією проти царського режиму... Протягом багатьох років в Росії існував поганий режим, царський режим». Водночас Клемансо підкреслив, що в ті часи Росія надавала допомогу Франції, а Росія більшовицька покинула Францію у розпал війни. Далі він відкрив причину свого невдоволення: «Росія підписала сепаратний мир і ми витримали його важкі наслідки». Звертаючись до депутатів, він також наголосив: «Чи знаєте ви, чим для нас був Брест-Литовський мир і Бухарестський мир... (відповідно 3 березня і 16 травня 1918 р. – Авт.). Ми змогли розірвати Бухарестський мир. Проте ми виявилися безпомічними проти тих, хто підписав мир в Брест-Литовську».

Отже, «батько перемоги» зайняв безкомпромісну позицію стосовно більшовиків, а в іншому випадку – речників української революції, які, за його непохитними переконаннями, у важкий час національної драми зрадили Франції. Залишаючись реалістом, Клемансо додав: «Поки Росія перебуватиме в стані анархії... неможливо забезпечити мир в Європі. І не треба сумніватися, що Німеччина намагатиметься, раніше чи пізніше, якщо вона ще цього не зробила, колонізувати усю чи значну частину Росії!». «Коли це питання дійсно постане перед нами, – відзначив він, – ми усі дійдемо згоди щодо політики, яку я назвав політикою оточення колючим дротом. Ми намагаємося оточити більшовизм поясом колючого дроту, який перешкодить йому вдертися у цивілізовану Європу».

Розкриваючи суть політики «оточення колючим дротом», Клемансо зауважив, що деякі вузли цього «дроту» мусять бути під суворим наглядом, щоб «перешкодити Німеччині звільнити від нього більшовиків». Тож він закликав звернути увагу на такі народи, як поляки, які ведуть боротьбу проти рад, дають їм відсіч і рухаються у напрямку цивілізації. «Ми будемо союзниками кожного народу, якому загрожуватиме більшовицька навала!» – підбив підсумок прем'єр-міністр.

Варто додати, що виступ прем'єра неодноразово переривався бурхливими оплесками більшості палати. Це підштовхнуло його до нових дифірамбів на адресу поляків: «Вони зараз продовжують війну з більшовиками і ми надаємо допомогу в різних формах, зокрема і у формі постачання воєнного спорядження. І ця допомога буде продовжуватися». Клемансо навіть не відреагував на зауваження соціаліста А. Бертонна, що тоді «це є ніщо інше, як підштовхування Польщі до війни». Прем'єр-міністр продовжив з наголосом на те, що польська армія, організована і навчена французькими офіцерами, вимагає мати їх втричі більше. «Батько перемоги» із гордістю відзначив, що завдяки французькій допомозі польська армія досягла чисельності в 400–500 тис. осіб і це сила, на яку республіка може розраховувати у будь-яких випробуваннях в її протистоянні з Німеччиною і більшовизмом. На думку прем'єр-міністра Франції, нова, народжена демократіями Антанти Польща виконує дуже важливу роль у загальній стратегії Заходу: вона стримує німецьку експансію на Схід і більшовицьку навалу зі Сходу. Слід зрозуміти, підкреслив прем'єр, що тим самим вона робить великий внесок у побудову дієвої системи безпеки, виступаючи в цій справі активним союзником Французької республіки. Надалі він додав, що є і добре озброєна чехословацька армія чисельністю 150 тис. осіб. «Ось ще на кого можна розраховувати», – зауважив він, згадавши водночас, що поруч з Польщею і Чехословаччиною можна поставити Румунію і Югославію [71, 59–60].

Щодо стратегічної ролі Чехословаччини в ці часи, то її влучно охарактеризував американський історик і політолог Д. Ротшильд: «В Парижі 1919 року Бенеш також твердив, що сильна Чехословаччина в її історичних західних кордонах могла бути не лише елементом стабільності серед анархії, але також слугувати оплотом і проти більшовицького припливу, що накопчується зі сходу, і проти німецького Дрангу на Сході, а історичні кордони щасливо сполучають стратегічну міцність та економічну раціональність. На американську делегацію це справило враження, британська поставилася стримано, французька – з ентузіазмом. І оскільки вони були найорганізованішими та найцілеспрямованішими серед делегацій великих держав, то забезпечили успіх Бенешу та чехам» [577, 104].

Повертаючись до дебатів у французькому парламенті 23 грудня 1919 р. слід відзначити, що тут в полеміку з прем'єр-міністром вдався М. Кашен. Він заявив, що абсолютно незрозуміло, які ж ідеї беруться під захист від імені країни Клемансо, звідки виходять загрози Франції і де ж завтра може спалахнути війна? Доповідач від СФЮ, зазначив, що запропоновані рішення не є справедливими. Передусім йшлося про повагу до прав народів на визначення власної долі, повагу до національної незалежності будь-якого народу, що з точки зору міжнародного права і є справжньою справедливістю, підкреслив промовець.

Торкаючись домовленостей Клемансо і Ллойд Джорджа щодо світових і європейських проблем, він спростував заяви прем'єра про те, що вони здатні «надійно забезпечити мир». Кашен зауважив, що в світі фактично застосовуються дві політики: одна президента Вільсона, побудована на його «14 пунктах», та інша, яку він назвав «політикою союзів», пов'язавши з нею Клемансо. При розгляді цих двох політик, які «застосовуються в світі останні чотирнадцять місяців», підкреслив він, спочатку політика американського президента теж була ухвалена французьким урядом. Ця політика, на думку промовця, була «найбільш досконалою гарантією

міжнародного миру... Однак, сьогодні ця політика цілком відкинута!» Кашен висловив жаль, що вільсонівська політика все більше заступається «політикою союзів». Він нагадав, що на підставі політики союзів складались військово-політичні коаліції напередодні війни і що такої політики дотримувались під час війни. Промовець висловив думку, що перехід знову на рейки політики союзів призведе до нових негараздів [71, 61].

Курс на утворення союзів з новими державами, що з'явилися на уламках Австро-Угорської монархії, заради реалізації стратегічних цілей у сфері безпеки, набував сили. На його підтримці наполягали праві і значна частина поміркованих партій і угруповань. Він ставав важливим напрямком державної політики. П. Дешанель, вступаючи 17 січня 1920 р. на пост президента республіки, підкреслив: «Наші надії 1918 року виявились не повністю реалізованими. Йдеться про те, щоб остаточно подолати труднощі, які перешкоджають ретельному виконанню Версальського договору». Він запевнив, що діятиме в дусі конституційних законів над зміцненням союзу всіх французів, а також союзів і дружніх зв'язків з усіма державами, що поділяють французький погляд на характер європейської безпеки [99, 8]. При цьому промовець зробив наголос на те, що в силу стратегічної ситуації, що склалася у Центральній Європі, цілком природним уявляється союз з Польською, Чехословацькою і Югословянською державами.

22 січня 1920 р. у своїй урядовій заяві про це ж повідомляв А. Мільеран: «Залишаючись вірною своїм традиціям, Республіка з особливою наполегливістю підтримуватиме відносини довірливої дружби з малими державами» [72, 10].

Всі ці урочисті заяви покликані були переконати громадськість у тому, що Франція залишається відданою своїм волелюбним ідеалам. Змістом пропагандистських кампаній, зокрема у зовнішньополітичній сфері, ставало зображення її протектором «малих націй», гарантом миру, стабільності і безпеки в Європі [284, 56]. Офіційні кліше тиражувались багатьма ідеологами Третьої республіки, вони знайшли відображення в публіцистиці та історіографії. Зокрема, правий публіцист і історик Ж. Ансель відзначав безпрецедентну роль французької дипломатії, яка виходила з того, що Франція «намагалася захищати мир і повний європейський порядок, заснований на захисті прав народів, а сила була покладена на службу праву» [371, 23].

Пропаганда і акції французьких урядовців знаходили сприятливий ґрунт серед правлячих кіл новоутворених східноєвропейських держав. Останні були зацікавлені в стабільності післявоєнної системи, відсічі зазіханням з боку Німеччини, Угорщини, інших держав, незадоволених підсумками війни, Радянської Росії тощо. Це створювало підґрунтя співробітництва і союзу з Францією.

Отже у політичних колах Франції з великою прискіпливістю і увагою ставилися до проблем Центрально-Східної і Південної Європи. В перехідний період від війни до миру тут переважали стратегічні інтереси, підпорядковані реалізації французької «мирної програми», одним з головних елементів якої було набуття гарантій безпеки у післявоєнному світі.

Підходи до цього регіону формувались в специфічній ситуації першої повоєнної доби: піднесення тут національних рухів і утворення незалежних держав на уламках останніх династичних монархій; загострення негараздів всередині

союзницького блоку (Антанти) і випробувань, пов'язаних з підготовкою і укладенням мирних договорів з переможеними державами Четверного союзу, передусім Німеччиною. Відмова США від ратифікації Версальського договору і невдалі спроби укласти гарантійні пакти з Великобританією перетворювали Європейський Схід на важливий для французьких стратегічних інтересів і безпеки регіон.

Політика союзів почала розповсюджуватися на новоутворені слов'янські держави майже з моменту їх конституювання. «Принцип націй», задекларований урядами Антанти і США, втілений в «14 пунктах» президента США В.Вільсона, ставав ідеологічним підмурком французьких цілей.

У політичних колах Франції цей принцип ототожнювався з трактуванням характеру війни як визвольної, справедливої, за повернення відторгнутих Ельзаса і Лотарингії, відновлення норм міжнародного права тощо. Прагнення населення цих провінцій до волі і возз'єднання з «матір'ю-вітчиною» подавалося як героїчний приклад національних надбань для поневолених німецьким мілітаризмом народів Східної Європи. Урочисті заходи, що відбувалися у французькому парламенті з приводу закінчення війни, супроводжувалися вітаннями на адресу «малих націй»: поляків, чехів, словаків, сербів, хорватів, словенців, які здобули свободу за допомогою Франції і відроджували власну державність. Адже їх розглядали як «природних» союзників у справі післявоєнного врегулювання.

Водночас у політичних колах Франції виявилися різні погляди на процеси слов'янського відродження і характер зв'язків з новоутвореними державами. Більшість правих партій, об'єднаних у лавах урядової більшості, активно пропагувала необхідність залучення їх до союзу, який би з одного боку, гарантував сталість Версальської системи, з другого – був компенсацією за розпад Антанти і негаразди з укладенням гарантійних пактів з Великобританією і США. Стратегічна мета такого союзу була визначена вже під час парламентських дискусій з питань зовнішньої політики і безпеки у 1919–1920 рр.: це протизава Німеччині зі Сходу і роль «санітарного кордону» щодо Радянської Росії як осередку «світової революції». Саме в цьому полягала стратегічна мета французьких можновладців стосовно надбання гарантій безпеки. Балансування між двома глобальними ворогами французької безпеки цього часу Німеччиною і Росією в центральному і східноєвропейському геополітичному регіоні диктувало підходи у французькому політичному світі до таких стратегічних партнерів, як Польща, Румунія, Чехословаччина і Сербсько-хорватсько-словенська держава (з 1923 р. – Югославія).

Крім того, в політичних колах Франції східноєвропейські напрями врегулювання розглядалися у подвійному аспекті нормалізації відносин новоутворених держав з Радянською Росією і вирішення російського питання через повалення більшовицького уряду і утвердження при владі сил білого руху, відданих союзу з Францією. При цьому не виключався і запасний варіант, особливо після перемоги радянської влади у громадянській війні: відновлення комерційних, економічних відносин, розвиток торгівлі при умові компенсації за заподіяні внаслідок націоналізації збитки. Проте, в цьому випадку не виключалося відокремлення «окраїнних націй» (Балтії, Бессарабії) від московського центру. Україна і Білорусія, внаслідок уявлень на Заході про їх слов'янську спорідненість з

великоросами, під реалізацію «принципу націй» не підпадали. В стратегічному аспекті у Франції добре розуміли вагу Росії, навіть очолювану більшовиками, у європейській і світовій політиці. Виходячи з концепцій охорони версальських договорів і зміцнення безпеки, тут не мали наміру культивувати чи викликати ще один «рваншизм» – з боку Російської держави.

Основна увага у політичних колах щодо розв'язання східноєвропейських проблем концентрувалася на зміцненні позицій новоутворених держав – Польщі, Чехословаччини, Сербсько-хорватського королівства, Румунії як східного «кордону» Версальської системи. Представники правих і крайніх правих угруповань виступили за всебічну допомогу Польщі під час польсько-української і польсько-радянської війни. Католицька Польща розглядалася як важливий союзник і партнер, як своєрідний гарант французьких інтересів на Сході, найважливіша ланка «санітарного кордону». Привілейовані стосунки, які активно пропагували праві, давали можливість начальнику держави Ю. Пілсудському та націоналістичним колам, що групувалися навколо нього, почати відтворення держави у кордонах 1772 р.

Представники поміркованих партій – радикали, республіканські соціалісти, СФІО, теж вітали незалежність Другої Речі Посполитої. Однак вони засуджували її експансіонізм і війни, розв'язані з Україною (Галичиною), Білорусією, Литвою. Вони виступали за подолання негараздів, які виявилися у відносинах Польщі з іншими лімітрофними державами, домагалися врегулювання конфлікту з Чехословаччиною із-за Тешіна. В колах і правих, і поміркованих акцентували увагу на спільних стратегічних інтересах Французької і Польської республік щодо Німеччини. У зв'язку з цим підкреслювалося, що Франція повинна бути гарантом польської незалежності і цілісності, адже керівники Веймарської республіки демонстрували незгоду з вилученням на користь Польської держави Східної Пруссії і частини Сілезії.

Щодо соціалістів, то вони викривали намагання уряду і правих перетворити Польщу на плацдарм боротьби з Радянською Росією. Виступаючи в палаті парламентарії СФІО відзначали небезпеку подібного курсу. Наголос робився ними на необхідності ліквідації «санітарного кордону», «оточення колючим дротом» і укладення Польщею мирного договору з радянським урядом за прикладом Естонії. Під впливом перемоги в Росії радянської влади у громадянській війні не тільки соціалісти, але і помірковані, і навіть частина правих почали змінювати ставлення до неї і висловлюватися за розвиток торговельно-економічних відносин за прикладом Великої Британії.

Дискусії в політичних колах Франції навколо проблеми східноєвропейських союзів свідчили, що застосування «принципу націй» відрізнялося суперечливістю і непослідовністю. Визнання новоутворених держав диктувало їх заохочення за рахунок переможених. Тим самим робилися кроки, щоб прив'язати ці держави до французьких стратегічних інтересів.

З різкою критикою офіційного курсу виступили ліві соціалісти, які брали участь у створенні ФКП. Вони кваліфікували союзи, що створювалися на Сході урядами Клемансо, Мільєрана і Лейга, як вияв імперіалістичної політики, засуджували інтервенцію проти Радянської Росії і підштовхування до цієї

інтервенції правлячі кола Польщі.

Отже, трактування змісту і ролі французької політики у східноєвропейському регіоні викликало суперечливі судження у політичному світі Франції. Однак переважала точка зору правих про те, що утворення блоку на антинімецькій й антирадянській платформі повинно зміцнити гарантії французької та європейської безпеки. Водночас неоднозначність ставлення до «принципу націй» та його застосування при утворенні союзницького блоку на Сході привернули увагу політичних кіл Франції і до України. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені ще в період війни в січні 1918 р., коли, намагаючись за будь-яку ціну укріпити Східний фронт військовою силою УНР, до Києва був призначений комісаром Французької республіки генерал Ж. Табуї. Проте суттєвих зрушень у відносинах двох країн тоді не відбулося, а пронимецька орієнтація Української Держави гетьмана П. Скоропадського послужила однією з причин виведення України з кола потенційних союзників Франції.

4.3. Відгук на українське питання у французькій палаті депутатів взимку 1920 р.

Українське питання мало резонанс у колах Паризької конференції і, відповідно, французькому політичному світі у зв'язку з польською анексією Галичини у 1918–1919 рр. Щодо загальноукраїнських проблем, проблем Української революції і національного державотворення, то переважаючими залишалися думки, висловлені Р.Шапделеном про етнічну спорідненість малоросійської і російської рас і про те, що український сепаратизм є результатом німецьких і австрійських інтриг. Однак під час парламентських дебатів із зовнішньополітичних питань при обговоренні програми уряду А. Мільєрана 6 лютого 1920 р. правий депутат А. Гейяр-Бенсель виголосив промову, в якій містився заклик до визнання самостійності України і надання їй допомоги у боротьбі з більшовизмом [72, 108].

Це був перший і майже єдиний відгук на українське питання в парламенті, де приверталася увага до визвольних змагань українців і висловлювалася думка щодо ролі України в реалізації французької стратегії на Сході Європи.

У цей період розгорнувся заключний акт української драми. Опинившись під ударами більшовицької Росії з півночі і сходу, Збройних сил Півдня Росії (А. Денікіна) і поляків, які анексували Галичину, керівники Директорії і Західної області УНР (як формально почала називатися Західноукраїнська Народна Республіка після злуки 22 січня 1919 р.), намагалися схилити держави Антанти, в першу чергу Францію, до підтримки української державності.

До Парижу прибула українська делегація з метою вирішення складних питань повернення західних земель (Галичини, Холмщини, Підляшшя, Буковини, Закарпатської Русі), створення спільного фронту проти більшовицького наступу, організації з цією метою нового війська (зокрема з військовополонених, які знаходилися в румунських та італійських таборах), отримання фінансової допомоги, встановлення економічного співробітництва і т.ін. Проте вона навіть не отримала офіційного статусу.

Досі залишаються практично не висвітленими питання про ставлення в політичних і громадських колах Франції до подій в Україні. Як виняток можна назвати роботу львівського дослідника Г. Цвенгроша, яка з'явилася друком 1995 року французькою мовою. В розділі «Різні аспекти українського питання і Франція» він показує намагання С. Петлюри вплинути на позицію французького уряду через деяких французьких політиків і військових, що прихильно ставилися до української справи. В роботі наводяться фрагменти парламентської промови Гейяр-Бенселя, його виступ на обіді, організованому українською делегацією, похвальне слово голови делегації графа М. Тишкевича. Ці матеріали були надруковані 27 лютого 1920 р. в тижневику «France et Ukraine», що видавався у французькій столиці пропагандистським бюро Директорії.

В роботі Г. Цвенгроша використані архівні матеріали, тогочасна періодика і преса. В науковий обіг вводяться невідомі документи, як, наприклад, листи С. Петлюри до М. Тишкевича, представника Директорії в Румунії К. Мацієвича, звіт військового радника української делегації в Парижі В. Колосовського від 1 березня 1920 р. та ін. [411]. Цікаві самі по собі матеріали, разом з тим, подаються в контексті дуже складних, але виключно двосторонніх франко-українських відносин. Дослідник не торкається глибинних факторів, які впливали на політику Франції в східноєвропейському регіоні і той ролі, яка відводилася Україні в реалізації тут стратегічних завдань в сфері безпеки. Проте лише з урахуванням цих факторів стає зрозумілим сенс і спрямованість виступу А. Гейяр-Бенселя, та його заклики до визнання України. Саме під таким кутом подається аналіз виступу французького парламентарія в палаті депутатів 6 лютого 1920 р. в статі автора, що з'явилася друком у «Гуманітарному журналі» (1999 р.) [494].

Ставлення політичних кіл Франції до реалізації стратегічних завдань у сфері безпеки у 1920 р. визначалися складною внутрішньою і міжнародною ситуацією. У січні, після невдалим для нього президентських перегонів, пішов у відставку «батько перемоги» – Ж. Клемансо. Крім звинувачень у схильності до авторитаризму і відмові відновити офіційні відносини з Ватиканом, праві закидали йому нездатність врегулювати німецьке питання і «поступки» союзникам у розв'язанні рейнської справи.

В період інвестиції А. Мільерана (січень – вересень 1920) економічний спад призвів до загострення соціальних конфліктів, апогеєм чого став загальний страйк залізничників у травні. У міжнародній сфері викликали занепокоєння події в Німеччині. Тиск з боку мілітаристських та реваншистських сил мав наслідком саботаж урядами веймарської коаліції версальських угод, зокрема, сплати репарацій, роззброєння, обмеження чисельності армії і військового виробництва. У березні там спалахнув промонархістський капітальський путч, спрямований проти «політики виконання» мирного договору правителями Веймарської республіки, що зумовило вступ французьких військ до Руру і окупацію промислових центрів, зокрема, Франкфурта і Дармштадта [497].

У першій же «тронній» промові в палаті депутатів 22 січня 1920 р. А. Мільеран повідомив, що основною метою уряду залишається «мир всередині, і мир ззовні». Водночас було задекларовано, що дії уряду будуть спрямовані на те, щоб « гарантувати нашу безпосередню безпеку, як і отримання репарацій, на що

поширюється наше право». Така стратегія, підкреслював прем'єр-міністр, вимагає від Франції збереження тісних і сердечних союзів, які в роки війни «врятували світ». З особливою прискіпливістю, вказував він, зберігатимуться відносини з «малими державами Європи». Франція зобов'язана стати «гарантом поваги» до тих пунктів договору, які захищають «національні здобутки народів» і заперечують застосування сили [72,10].

Різноманітні думки, що висловлювалися під час обговорення програми уряду представниками численних партій і угруповань стосовно ситуації на Сході і ролі «малих» держав, оберталися навколо «принципу націй». Інтерпретація його в лавах французької «правої» відповідала прагненню до глобального послаблення Німеччини, примушення її до «інтегрального виконання» зобов'язань по договорах. Виходячи з цього, М. Баррес вносив нові елементи у свої необмежені претензії до Німеччини. В його виступах містились вимоги не тільки примусити її до сплати репарацій, але й до цілковитого визнання нею «доктрини цілісності нової Європи». З цих позицій він пояснював і ставлення Німеччини до Польщі. За Барресом, «вся німецька нація виявляє ненависть до польського народу, який заслуговує великої пошани». Тому, зазначав він, німці намагаються перетворити собі на користь загрозу більшовизму, що насувається зі Сходу з тим, «щоб здійснити ревізію Версальського договору» [72, 89].

6 лютого А. Мільєран знову виступив з великою промовою в палаті. В ній містились відповіді на численні інтерпеляції щодо прорахунків зовнішньої політики і були чітко окреслені її основні напрямки: відданість союзам, насамперед з Великою Британією і США, а також з тими, що формувались на Сході (Мала Антанта), на Балканах, на кордонах з Бельгією, Голландією, Люксембургом, Італією, Іспанією.

Далі прем'єр-міністр торкнувся російського питання. Він нагадав, що в результаті встановлення в країні диктатури, більшовицький уряд порушив низку загальноправових і міжнародних норм. Разом з тим Мільєран підкреслив, що слід відрізнити «російський народ, який надав Франції велику допомогу в роки війни, від його сучасних правителів». Промовець мав на увазі уряд В. Леніна, який, за його словами, «захопив владу внаслідок державного перевороту і ліквідації законного міністерства, що дотримувалося курсу на виконання союзницьких зобов'язань». Тож, зазначив він, більшовицький уряд «зрадив і російський народ і союзників». Водночас Мільєран запевнив, що не має наміру втручатися у внутрішні справи російського народу, який знайде сили для ліквідації більшовицької диктатури [72, 106].

Відгуком на цю промову став цікавий документ – звіт полковника В.

Колосовського, знайдений Г. Цвенгрошем у львівських архівах. В. Колосовський був військовим радником української делегації в Парижі з 1 березня 1920 р. Стосовно ставлення французького прем'єр-міністра до Росії, полковник дійшов таких висновків: «Мільєран мав звістку, що російська революція перебуває у такій же кризі, яку мала і французька напередодні захоплення влади Бонапартом». Тож, «коли прийде час відродження Росії, вона ніколи не забуде участі Франції в її розчленуванні». Звідси випливало твердження В.Колосовського про той висновок, до якого дійшов французький прем'єр: «Не треба дратувати Росію. Навпаки, треба

не заважати вільному ходу природних подій» [411, 249–250].

Характерним для виступу Мільєрана, як і більшості доповідачів, було те, що, визнавши законність існування низки нових держав, він не згадував жодним словом Україну. Це не залишилося без уваги в українському осередку у Франції. Мільєрана тут розглядали як діяча, що займав ворожу позицію щодо «української справи». В. Колосовський та ряд інших дипломатів, які перебували в Парижі, радили шукати прихильників України серед парламентської опозиції. В повідомленнях В. Колосовського та М. Тишкевича називалися прізвища Ж. Лейга (мабуть, помилково, адже було відомо, що Лейг завжди був правою рукою Мільєрана; після обрання останнього президентом у вересні 1920 р. він обіймав посаду прем'єр-міністра), міністра фінансів М. Ісаака, кількох військових, передусім генерала М. Масне та багатьох інших. Щодо А. Гейяр-Бенселя, який теж фігурував у звіті Колосовського, то на сторінки тижневика «France et Ukraine», яким користувався Г. Цвенгрош, потрапила перекручена інформація. Не виключено, що В. Колосовський свідомо пішов на це для підвищення ролі проукраїнського лобі у французькому парламенті. Так чи інакше, а на сторінках книги Цвенгроша повідомляється, що завдяки зусиллям графа Тишкевича, на що вказував В. Колосовський, почалось формування кола прихильників України. Серед них В. Колосовський називає 14 депутатів, які належали начебто до парламентської більшості, зокрема М. Барреса, «академіка і запеклого націоналіста», маркіза Ксав'є де Магаллона та ін. Щодо А. Гейяр-Бенселя, то він представлений у звіті українського дипломата як великий знавець соціального питання, як депутат, що належав до членів впливової парламентської групи чисельністю у 225 депутатів.

Насправді це не відповідає дійсності. За переліком груп, які входили до палати станом на 30 січня 1920 р., А. Гейяр-Бенсель належав до групи «незалежних» (був її головою), яка нараховувала 29 осіб [274, 314; 72, 72].

Парламентська група «незалежних», яку очолював Гейяр-Бенсель, залишалася малочисельною і за весь термін 12 легіслатури (1919–1924 рр.) не відіграла значної ролі у прийнятті рішень. Під час голосування її члени блокувалися, як правило, з різноманітними угрупованнями «правої». Щодо загальної політичної спрямованості групи, то представлені в ній монархісти, клерикали, відверті націоналісти займали ворожі позиції до республіки і республіканських урядів. Так, впродовж дебатів щодо генеральної (загальної) політики кабінету А. Мільєрана монархісти Л. Доде, К. де Магаллон та ін. доводили його неспроможність вирішувати проблеми «національної реконструкції» і безпеки [72, 11; 265, 25].

Українське питання у зв'язку з анексією Східної Галичини, а також захопленням Червоною армією Наддніпрянської України, утвердженням Добровольчої армії на Півдні, румунськими претензіями на Буковину було винесено на розгляд Паризької мирної конференції як складова глобального російського питання. Делегати чотирьох державних осередків тогочасного українства (Наддніпрянщини, Галичини, Буковини і Закарпаття) домагалися підтримки з боку Найвищої ради Антанти справи національного визволення і визнання УНР. Певні розрахунки покладалися на «14 пунктів» президента США В. Вільсона, зокрема пункт про самовизначення націй.

Події на Сході зайняли значне місце в дебатах, що розгорнулися в палаті у січні – лютому 1920 р. Саме тоді пролунала промова, яка повинна була привернути увагу французьких політичних кіл і громадськості до українського питання. Зробити це було зовсім не просто. Як відзначав В. Косик та багато інших дослідників, на той час у політичних і громадських колах Франції існували перекручені уявлення про Україну. Українську націю розглядали як гілку російської нації, а її прагнення до звільнення, відокремлення та самостійності трактувалося як наслідок австрійських чи німецьких інтриг з метою послаблення російського союзника Франції [442, 97].

Промова А. Гейяр-Бенселя в парламенті викликала справжню ейфорію серед української громади Парижа. В. Колосовський однозначно репрезентував його як політика, що віддавав належне справі України і захищав її незалежність. М. Тишкевич вважав його за депутата, який з трибуни захищав права Української республіки. Особливе значення його повідомлення, на думку М. Тишкевича, полягало в тому, що А. Мільєран у доповіді 5 лютого навіть «не спромігся назвати Україну серед держав, що звільнилися від ярма старої Росії». А. Гейяр-Бенсель «заповнив цей вакуум під оплески переважної більшості палати» [411, 252].

Згідно із звітом у «France et Ukraine», А. Гейяр-Бенсель у промові від 6 лютого 1920 р. почав з репліки на адресу прем'єра стосовно того, що у своїй доповіді він навіть не згадав країну, яка відігравала серйозну роль у розстановці сил у східноєвропейському регіоні, мала численне населення і велику територію. І після паузи додав: «Я хочу назвати Україну». За його твердженням, Франція може знайти в Україні неабияку підтримку в боротьбі проти більшовизму, підтримку, яка буде посилюватися і зміцнюватися залежно від того, які способи опору здійснюватимуть Польща і Румунія. Говорячи про головну спрямованість доповіді, він підкреслив: «Визнання незалежності України відповідає справжньому застосуванню принципу націй». За його заявою, таке визнання слугувало б «справі соціального умиротворення і європейському порядку». Промовець особливо наполягав на тому, що Україна знаходиться на передньому плацдармі боротьби з більшовизмом. У зв'язку з цим він зазначав, що будь-яка боротьба проти тих, хто домагається здійснення «світової революції», відповідає національним інтересам Франції.

Україна була представлена в доповіді Гейяр-Бенселя країною багатою хлібом, іншими злаками та розвинутою цукровою промисловістю. Вона цікавила Гейяр-Бенселя «професійно» як сільськогосподарська країна з родючими чорноземними землями і численними сільськогосподарськими підприємствами. В умовах скрутної ситуації, що склалася у Франції у сфері постачання продовольством і сировиною, налагодження зв'язків з Україною викликало інтерес з боку відповідних підприємницьких кіл та їх лобі у парламенті. Гейяр-Бенсель адресував риторичне запитання до палати: «Чому ми не простягаємо руку до тих, хто демонструє бажання йти до нас?..». Ці та деякі інші фрагменти увійшли до публікації, вміщеної у «France et Ukraine» під титрами: «Треба визнати Українську республіку». В. Колосовський віддав належне французькому депутатові, який у своїх закликах до парламентарів наводив чимало аргументів на користь підтримки української справи, зокрема: «Існування України відповідає інтересам Франції; вона, Україна, зменшує для Франції німецько-російську загрозу і, крім того, в змозі задовольнити надзвичайні економічні потреби Франції» [411, 254].

Український тижневик і представник УНР в Парижі виокремили з промови Гейяр-Бенселя ті положення, в яких він доводив необхідність визнання України де-юре, оскільки де-факто вона була визнана Французькою республікою ще 4 січня 1918 р. Загалом же в його промові йшлося про широке коло міжнародних проблем і в концептуальній частині вона виходила з установок уряду і правого крила палати.

Згідно парламентському звіту на початку промови А. Гейяр-Бенсель висловив солідарність з головою Ради міністрів стосовно посилення вимог до Німеччини через її саботаж у сплаті репарацій, а також постачанні вугілля, що «було конче потрібно у сувору зиму 1920 року». Промовець торкнувся причин такого курсу німецького уряду. Він бачив їх, у політиці зближення німців з російськими більшовиками, «які намагалися поширити скрізь в Європі, і особливо у Франції, революцію з метою руйнування будь-якого соціального ладу» [72, 108].

Далі промовець звернув увагу на матеріали, які час від часу з'являлися у французькій пресі щодо підготовки наступу більшовицької Росії проти Польщі. Продовжуючи вже відому систему звинувачень, Гейяр-Бенсель доводив, що така підготовка зумовлюється діями німецьких керівників, які мають вплив на уряд Леніна. Прагнучи довести розширення німецько-радянського співробітництва, він звернув увагу палати на перебування радянського емісара Л. Красіна в Берліні та його зустрічі з німецькими діловими колами. Це, за його словами, давало підстави стверджувати, що Німеччина готується до завоювання радянського ринку. Про це, на його переконання, свідчили також численні демарші народного комісара закордонних справ Г. Чичеріна. Тобто, майже за два роки до Рапалло Гейяр-Бенсель вбачав основну тенденцію зовнішньополітичного курсу Веймарської республіки в її зближенні з Москвою. Небезпеку такого курсу він пов'язував, зокрема, з встановленням військового співробітництва двох держав, у тому числі з присутністю німецьких інструкторів в Червоній армії.

Логіка промови Гейяр-Бенселя свідчила, що такий болючий для Франції фактор, як співробітництво двох на той час її основних ворогів, примушував звернути увагу на Україну. Значення України визначалося її геополітичним розташуванням: «Від Кавказу до Польщі і Румунії, – зазначав промовець, – існує велика лагуна, яку аж ніяк не можна залишити без уваги. Але закрити її можна лише при умові, що союзницькі уряди визнають Українську республіку» [72, 109].

Лідер «незалежних» висловив щире здивування, що бажання визнати Україну, в «якому немає ні крихти утопії», досі не знайшло розуміння. В своїх пропозиціях і закликах визнати Україну депутат акцентував увагу на стратегічному значенні співробітництва з нею. На його думку, при умові створення спільного командування на Сході, можна було б відсунути антибільшовицький кордон аж до Дніпра і використати у боротьбі з радянським урядом «елементи порядку білої Росії і України». Згідно з пропозиціями Гейяр-Бенселя, стратегічна роль України полягала в тому, щоб об'єднавши її під егідою спільного командування з білогвардійською Росією, перетворити на бастион союзників далеко на Сході, на лінії Дніпра. Доцільність такого кроку він пов'язував з тим, що українське керівництво вже продемонструвало готовність взяти участь в єдиному антибільшовицькому фронті. Доказом цього, на його думку, була угода, укладена 11 грудня 1919 р. головою Директорії С. Петлюрою з польським командуванням. Гейяр-Бенсель зачитав

фрагмент цієї угоди, саме той, де визначалася її основна мета – боротьба з більшовизмом [72, 109–110; 553, 398 – 409].

Все це, на думку французького депутата, було досить вагомим аргументом, щоб визнати Україну. Такий крок, вважав він, цілком відповідав «принципу націй», який став дуже впливовим в роки війни.

На відміну від звичайного трактування цього принципу в лавах «правої», Гейяр-Бенсель сформулював його інакше, але знову ж таки з розрахунком на те, що він знайде підтримку широкого загалу. Зокрема, він підкреслював: «Суть принципу націй полягає не в тому, щоб згуртувати в кордонах будь-якої великої країни колекцію малих народів, що прагнуть до незалежності і не бажають, щоб якийсь один народ був панівним. Навпаки, він полягає в надбанні ... кожним народом цілковитої і непорушної автономії».

Далі представник «незалежних» акцентував увагу на доцільності саме такого розуміння «принципу націй». Якщо б таким чином він був застосований до Німеччини, то «ми мали б Баварію, Вюртемберг, Ганновер та ще багато інших німецьких держав. У такому випадку не доводилося б вирішувати справу з об'єднаною Німеччиною, тобто такою країною, яка починає рухатися назустріч російському колосу, що відроджується, і через якийсь час буде в змозі здійснити загрозу, висловлену Ерцбергером: «Прийде день, коли об'єднана Німеччина у союзі з єдиною Росією зможе атакувати Францію і саме тоді наступ на Париж стане набагато успішнішим, ніж в 1914 році» [72, 108 – 109; 557].

А. Гейяр-Бенсель наполягав на тому, що треба зробити висновок з подібних заяв і тому треба «постійно тримати очі відкритими на Схід». Слід бути постійно готовими дати відсіч загрозі, яку створює для Франції німецька єдність, – підкреслював він. Водночас голова «незалежних» закликав ретельно працювати над тим, щоб усунути всі негативні явища, які, за його словами, компрометували майбутнє Росії і націй, які її оточують. Промовець мав на увазі ліквідувати такі явища, як революційні перетворення більшовиків та їх намагання залучити до них інші народи. Фактично А. Гейяр-Бенсель оголосив програму розчленування і роз'єднання Німеччини і Росії. Збереження їх внутрішньої цілісності і об'єднання зусиль у боротьбі з версальськими рішеннями трактувалися як фактор смертельної загрози для Франції. Французькі діячі добре розуміли, що переможена і послаблена Версальським договором Німеччина і Радянська Росія, яка вбачала в ньому прояв імперіалістичного розподілу світу, шукатимуть шляхи до зближення. Погляди, що висловлювалися Гейяр-Бенселем, базувалися на такому розумінні ситуації. Реалізацію «принципу націй» на Сході, на його думку, треба було здійснювати, зокрема, через відокремлення України від Росії. В цьому зв'язку він висловлювався про окремішність української нації від російської. Посилаючись на свідчення французів, які перебували в Росії і в Україні, він стверджував, що все населення України охоплене антибільшовицькими настроями, тому що є переважно селянським і дуже приязно ставиться до землі, на відміну від відданих своєму «миру», тобто общині і користуванню колективною власністю московитів. Погляди українських селян, що мріють про власну землю, доводив Гейяр-Бенсель, повернені в бік Франції. Далі на основі інформації, яка могла надійти від прихильників франко-української згоди, він зробив заяву, про те, що в хаті майже кожного українського

селянина поруч з іконою знаходиться... портрет Наполеона. За твердженням французького депутата, українські селяни мріють про одне: придбати землю у власне користування, щоб згодом перетворити її на легітимну власність [72, 109].

Щодо представників українського національно-визвольного руху, то на початку 1920 р. серед них ще зберігалися надії на прихильне ставлення великих демократій до «української справи». Вбачалося, що «принцип націй», на основі якого була розв'язана в цей період проблема незалежності республік Балтії, Фінляндії, Польщі, Чехословаччини, південнослов'янських народів, повинен бути поширений і на Україну. Але все тут було набагато складніше. У геополітичному трикутнику Росія–Польща–Україна, остання виявилася найслабкішою ланкою. Намагання А. Гейяр-Бенселя вивести її за «санітарний кордон» і включити до категорії союзних Франції держав, не знайшли в цей час відгуку у депутатах.

Щодо російського фактору і пов'язаного з ним питання Наддніпрянської України, то в 1920 р. ситуація, що склалася під час громадянської війни, підштовхнула французький уряд до підтримки останнього серйозного оплоту білого руху – Збройних Сил Півдня Росії на чолі з генералом А. Денікіним, потім – бароном П. Врангелем. Цей крок означав не що інше, як визнання і збереження «єдиної і неподільної Росії»..

Висновки до розділу: «Принцип націй» під час і після закінчення Першої світової війни знайшов позитивний відгук в урядових і політичних колах Франції. Однак його трактування різними політичними силами було неоднозначним. В офіційних заявах і публіцистиці доводилося, що утвердження і поширення цього принципу пов'язані з Французькою революцією. Це знайшло відображення в урочистих деклараціях урядів і парламенту ще під час війни. Проте ці декларації не збігалися з реальністю, прикладом чого стала серія таємних угод між союзниками щодо реалізації стратегічних інтересів, здійснення територіального розподілу світу, поширення сфер впливу і придбання нових колоній. Це вело до загострення стосунків всередині союзницького блоку і поглиблення внутрішньої конфронтації між різними політичними силами.

Апогеєм союзницьких підходів щодо післявоєнного врегулювання з урахуванням національного фактору стали «14 пунктів» президента США В. Вільсона. На прийнятті їх змушені були погодитися і французькі можновладці. Декларації на підтримку цих принципів лунали у французькому парламенті під час проголошення незалежності низкою новоутворених слов'янських держав у жовтні – грудні 1918 р. Ідеї «самовизначення націй» в тій чи іншій мірі були покладені в основу пропозицій французької сторони щодо принципів і методів післявоєнної організації світу, передусім при вирішенні на мирній конференції польського, чехословацького, російського, німецького питань.

Розуміння «принципу націй» у політичних колах відрізнялося багатоманітністю, а ставлення до національних рухів – прагматизмом. Національні рухи народів Австро-Угорської монархії з кінця війни розглядалися як природні союзники Антанти у війні з державами Четверного союзу. В лавах «традиційної правої» певний час домінуючою була негативна реакція на боротьбу слов'янських народів. Монархісти вбачали в ній загрозу «латинській цивілізації» і сприятливий ґрунт для ідей демократії й більшовизму. Вони наполягали на здійсненні традиційної

протекціоністської політики щодо «малих націй» роялістської доби.

Суперечливістю відрізнялися підходи до національних рухів окремих країн і регіонів. Допомога була надана визвольній боротьбі народів Центрально-Східної Європи, яким відводилося чільне місце у французькій політиці союзів. Спираючись на «принцип націй» французькі урядовці і більшість Національного блоку домагалися розчленування Німеччини і послаблення її союзників і партнерів воєнної доби.

«Принцип націй» не був розповсюджений на слов'янські народи колишньої Російської імперії. Це зумовлювалося роллю, яку французькі можновладці відводили Росії, позбавленої більшовизму, у своїй стратегії післявоєнного врегулювання. Разом з тим парламентський виступ французького депутата 6 лютого 1920 р. засвідчив, що на Заході були політики, які вважали можливим подолання більшовизму, утвердження спокою і порядку в Європі шляхом залучення до цієї справи України. Сам факт того, що в парламенті однієї з провідних держав-переможниць було порушено питання про визнання України, стало прецедентом і стимулом у боротьбі за відновлення української державності. Досвід, що був накопичений в цей період, відіграв позитивну роль у сучасну добу, коли Франція визнала незалежність України і встановила відносини співробітництва і партнерства

В цілому неоднозначні підходи до реалізації «принципу націй» залежно від кон'юнктури віддзеркалювали недоречності французької стратегії в сфері міжнародної політики і безпеки. Така стратегія фактично ігнорувала національні прагнення народів колишньої Російської імперії, зокрема і українського. Вона виявилася короткозорою і малоефективною, залишаючи східноєвропейський регіон слабкою ланкою післявоєнного врегулювання і відповідно слабкою ланкою французької безпеки і безпеки європейських народів.

РОЗДІЛ 5

БРІАНІВСЬКИЙ «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ» І ОПІР ПРАВИХ (СІЧЕНЬ 1921 – СІЧЕНЬ 1922)

Арістид Бріан (1862–1932) – непересічна постать у політичному житті Франції і Європи першої третини ХХ ст. Мав репутацію «миротворця». 1926 р. одержав Нобелівську премію миру. Обраний у парламент 1902 р., він до своєї кончини 7 березня 1932 р., тобто протягом 30 років, відігравав провідну роль, спочатку в лавах соціалістичної партії, потім – поміркованих республіканських угруповань. 1906 р. почалась його міністерська кар'єра. Майже безперервно, з 1909 до 1929 рр., А. Бріан обіймав пости прем'єр-міністра, двадцять п'ять разів призначався міністром, у тому числі 17 разів – міністром закордонних справ. На його могилі в Кошерелі споруджений пам'ятний монумент від Ке д'Орсе (Міністерства закордонних справ) на пошану неперевершеної постаті Бріана – дипломата.

Після відставки уряду Ж.Лейга, яка стала наслідком його «німецької» політики, Арістид Бріан очолив свій сьомий кабінет (січень 1921 – січень 1922 рр.). Це був період, коли Франція почала втрачати позиції, здобуті за умовами Комп'єнського перемир'я і Версальського миру. З іменем Бріана дослідники пов'язують застосування нових «інтернаціоналістських» принципів у розв'язанні проблем післявоєнного врегулювання, зокрема, безпеки.

В розділі розкриваються такі аспекти теми, як спроби А. Бріана за часи своєї першої повоєнної інвеститури подолати негаразди франко-німецьких відносин на базі пацифізму і «колективних» заходів з союзниками військової доби (Англією). Під цим кутом розглядається проблема репарацій і ставлення парламентської більшості і опозиційних сил до рішень лондонських конференцій 1921 р. і тих нових нюансів, які вони вносили у відносини між двома державами. До сьогоднішня політика А. Бріана, яка в багатьох напрямках не збігалася з настановами парламентської більшості, не має завершених і однозначних оцінок. Розбрід думок досить великий – від апологетики типу «Бріан – батько (об'єднаної) Європи», до звинувачень в безпринципових дипломатичних комбінаціях, які завершувалися новими поступками німцям і союзникам. Феномен бріанівського курсу 1921–1922 років, який започаткував зміщення акцентів «німецької» політики Франції у бік співробітництва і порозуміння з «веймарською коаліцією» і союзниками, чекає на більш ретельну увагу. Його суперечливість і непослідовність, віддзеркалювала ті великі розбіжності, які виявилися в політичних колах щодо шляхів і засобів забезпечення безпеки. Симптоматично і те, що А. Бріан, як і його попередники на посту голів урядів – Клемансо, Мільєран, Лейг, змушений був піти у відставку внаслідок того, що його підходи до розв'язання німецького питання і вузлів міжсоюзницьких відносин, аж ніяк не збігалися із стратегічними настановами переважної частини французької «правої».

5.1. А. Бріан та Паризька конференція 1921 р.: нові акценти у вирішенні німецького питання

У 1921 р. міжнародні позиції Франції погіршилися внаслідок фактичного розпаду Антанти, неврегульованості близькосхідних проблем, пов'язаних з

кемалістською революцією в Туреччині і, особливо, загострення відносин з Німеччиною, чії правителі постійно саботували виконання мирного договору. Саме в цей період, 18 січня, А. Бріан отримав від президента А. Мільєрана мандат на формування уряду.

Кандидатура Бріана викликала обурення і заперечення в таборі правих. Вони згадували його соціалістичне минуле, «зраду» в роки війни, коли він вдався до секретних переговорів з німцями, дарма що з дозволу парламенту. Пропаганда монархістів і запеклих націоналістів представляла тоді Бріана прихильником «миру без перемоги». З цієї причини він не був включений Ж. Клемансо до складу французької делегації на Паризькій мирній конференції. Само призначення Бріана на пост прем'єр – міністра після тривалої боротьби, свідчило про зростання впливу тих сил, які поділяли його «інтернаціоналістські» погляди в сфері міжнародних відносин. «Інтернаціоналізм» представників ліберальних кіл і соціалістів в умовах розбудови післявоєнної системи відрізнявся пацифістською забарвленістю. Він полягав у площині сприйняття нових принципів до міжнародного співробітництва у дусі «нової дипломатії» В. Вільсона, налагодження діалогу між переможцями і переможеними, розв'язання заплутаних вузлів післявоєнного врегулювання політичними засобами. Наголошувалося на необхідності гнучких і прагматичних дій, узгодженні інтересів, досягненні домовленостей і компромісів. Не виключалися і звичайні змови, якщо вони мали певний ефект.

Першочерговим завданням сформованого А. Бріаном уряду стало примушення Німеччини до виконання економічних, воєнних і будь-яких інших зобов'язань, накладених на неї мирним договором 1919 р. Особливий наголос робився на здійсненні роззброєння, від чого залежали стабілізація французького господарства і збереження домінуючих позицій країни у післявоєнній Європі. В рамках урядової програми, доведеної 20 січня членам парламенту, Бріаном була запропонована низка заходів в сфері демілітаризації Німеччини, поширення діалогу з союзниками воєнної доби, залучення до співробітництва «малих народів». Чільне місце відводилося Лізі Націй, як органу колективної підтримки миру. Попри легенду про «Бріана – миротворця», в ситуації, що склалася в першу повоєнну добу, він не відразу визначився як проповідник пацифізму і демократизації міжнародних відносин. На посту прем'єр–міністра палати Національного блоку А. Бріан був змушений спиратися на партії урядової більшості і рахуватися з їх поглядами на забезпечення миру і безпеки.

Висунув на перший план питання зовнішньої політики і безпеки, промовець, разом з тим, акцентував увагу на необхідності негайної стабілізації господарчої системи і соціальної сфери. Досягнення прогресу в цих галузях подавалося як реалізація важливого чиннику безпеки. За його твердженням, така діяльність уряду мала слугувати зміцненню «національної єдності» і міжнародного престижу держави. Як справжній центрист прем'єр–міністр наголосив, що відмовляється від підтримки з боку «крайніх сил», які вороже налаштовані до республіки. В урядовій декларації з цього приводу підкреслювалося, що осуд спіткає тих, «хто шукає в насильстві засобів трансформації суспільства, і тих, хто виношує плани руйнування демократичного режиму з метою відкинути Францію назад» [73, 15].

Ораторське мистецтво Бріана і обіцянки продовжувати курс на збереження «здобутків перемоги» надалі уряду підтримки з боку парламентської більшості, хоча праві з настоююю і ворожістю сприйняли пацифістські пасажи прем'єр-міністра. Інвеститура Бріана була затверджена 426 голосами представників правих і центристських фракцій палати, проти 77, переважно, монархістів, соціалістів і комуністів [73, 49-50]. Головне, чого спромігся Бріан – це «свободи дій» на черговій міжсоюзницькій конференції, яка мала відбутись за кілька днів у столиці Франції.

Робота конференції розпочалася 24 січня 1921 р. Разом з багатьма попередніми і наступними зустрічами союзників, вона представляла малоефективний механізм реалізації Версальського договору. Офіційно на ній відпрацьовувалась нова схема стягнення репарацій, яка мусила набути чинності після виконання Німеччиною репараційних статей мирного договору, термін яких закінчувався у 1921 р. Проблема полягала у тому, що керівниками Веймарської республіки здійснювався відкритий і прихований саботаж, постійно висувалися вимоги відстрочок платежів під приводом неплатоспроможності, з чим зіткнулися попередні уряди А. Мільєрана і Ж. Лейга. Фактично до початку 1921 р., замість зафіксованої в договорі суми в 20 млрд. марок золотом і натурою, було сплачено близько 8 млрд. [105, 94]. Конференція мусила намітити шляхи реалізації репараційного питання, зокрема і через введення санкцій.

В контексті теми, що досліджується, варто зауважити, що здійснення репараційних платежів розглядалося в політичному світі Франції як фактор збереження зверхності над переможеним ворогом. В основі кампаній, які розгорнулися після закінчення війни у країні і підтримувалися практично усіма політичними формуваннями Третьої республіки, включаючи і значну кількість соціалістів, були такі мотиви: демократична, миролюбна Франція винесла на своїх плечах основний тягар війни і заплатила за відданість цим цінностям життями найкращих своїх синів. Незважаючи на великі втрати та жертви, вона зробила головний внесок у завоювання перемоги. Тому вона має історичне та моральне право як на справедливую компенсацію з боку переможеної Німеччини, так і на визнання її заслуг з боку союзників [496, Загострення, 93]. Вимоги «справедливої» компенсації за заподіяні збитки і жертви у свідомості і ментальності французького суспільства тісно перепліталися з прагненнями за будь-яку ціну заперечити відродженню німецької потужності. Повідомлення про те, що німці свідомо відмовляються виконувати положення Версальського договору у частині репараційних платежів і роззброєння сприймалося в країні як новий виклик її безпеці з боку віковичного ворога. В урядових колах, політичному світі, серед громадськості висловлювалися сподівання, що союзницька конференція у Парижі покладе кінець невизначеності і зробить реальний внесок у розв'язання життєво важливих проблем. Представники парламентської більшості, преса і офіційна пропаганда доводили, що французька делегація мусить сумлінно відстоювати національні інтереси і домагатися «інтегрального виконання» мирного договору. Підкреслювалося, що від результатів паризької зустрічі залежить майбутнє економічне, фінансове і стратегічне становище Франції [485, 81].

Але саме тут французьким прем'єром були започатковані заходи, які суттєво відрізнялися від ортодоксальних настанов партій урядової більшості і згодом

принесли йому славу миротворця, прихильника примирення з Німеччиною і «батька» європейської федерації.

Цей аспект багатогранної діяльності А. Бріана не знайшов належного висвітлення в літературі. Серед дослідників пануючою залишається думка, що зрушення в його поглядах на вирішення німецького питання відбуваються пізніше, з другої половини 20-х років, коли він ознайомився з творами відомого австрійського пацифіста, автора одного з перших проектів європейського союзу графа Р.

Куденхове-Калергі [229, 46–47]. Так, письменник і публіцист Ж. Шабан, в апологетичній праці «Арістид Бріан, батько Європи» (1973), багато говорить про пацифістські погляди свого героя, проте не досліджує їх становлення та еволюцію. Він лише констатує висновок, зроблений Бріаном після війни, що «не слід очікувати повернення до звичайного ходу подій», а тому треба шукати інші шляхи для досягнення порозуміння з Німеччиною [403, 100]. У свою чергу відомий історик Е. Боннефу писав, що в період інвеститури 1921–1922 рр. А.Бріан намагався примусити Німеччину до виконання версальських зобов'язань, а до панєвропейських ідей звернувся пізніше, після невдалої рурської акції свого наступника Р. Пуанкаре [396, 224]. Аналогічні думки висловлював і один з представників французької школи істориків – міжнародників Ж. Барьєті. Зокрема він відзначав, що еволюція поглядів Бріана на характер європейських процесів і франко-німецькі відносини відбувається лише з середини 20-х років, в останні сім років його політичної кар'єри, коли він беззмінно посідав пост міністра закордонних справ [382, 157].

Аналіз діяльності А. Бріана, пов'язаний з Паризькою міжсоюзницькою конференцією 24–30 січня 1921 р., дозволяє відстежити вияви нових підходів до розв'язання німецького питання, яке залишалось квінтесенцією французької безпеки

А. Бріан як голова Ради міністрів і міністр закордонних справ очолив французьку делегацію на міжсоюзницькій конференції, яка відкрилася 24 січня 1921 р. на Ке д'Орсе. В ній також брали участь представники Великобританії, Італії, Бельгії і Японії. Паризька зустріч стала прелюдією до важливої міжсоюзницької конференції, що мала відбутися у лютому цього ж року в Лондоні, на якій передбачалось розглянути питання про остаточну суму німецьких платежів.

Щойно затверджений на посту голови уряду (20 січня) А. Бріан увійшов в складний переговорний процес з німецького питання. Проблема полягала у тому, що керівниками Веймарської республіки не виконувалися резолюції союзницьких конференцій. Загальна міжнародна ситуація і конкретні аспекти післявоєнного врегулювання примушували союзників воєнної доби вдатися до скликання все нових конференцій з метою створення більш-менш дієвого механізму виконання версальських рішень. Головною причиною зустрічі у Парижі стали зафіксовані міжнародними контрольними комісіями в Берліні, численні порушення німецьким урядом зобов'язань, що випливали із статей мирного договору і резолюцій попередніх конференцій в Булоні і Спа.

Формально уряд міг би з 1 січня 1921 р. вимагати застосування передбачених в Спа санкцій. Однак А. Бріан вважав за краще продовжити обговорення репараційних питань з союзниками. В урядовій заяві, доведеній до парламенту,

підкреслювалося, що така поміркованість і виваженість мусять розцінюватися як вияв доброї волі і прагнення до узгоджених дій, але в рамках реалізації невід'ємних прав Франції [73, 14–15].

Вже на першому засіданні конференції союзники висунули свою схему сплати репарацій. Згідно з цією схемою Німеччина мусила сплачувати щорічні внески: перші два роки – по 2 млрд., наступні два роки – по 3 млрд., потім ще три роки – по 4 млрд., наступні три роки – по 5 млрд., а потім ще 31 рік, що залишався – по 6 млрд. зол. марок. Усього, таким чином, вона повинна була сплатити з 1921 до 1962 року 226 млрд. зол. марок [543, 215]. (Золота марка в цей період складала 50 паперових франків, або 14 паперових марок). Саме ці умови були зафіксовані в резолюції конференції, ухваленої представниками держав-переможниць.

Французькі представники в міжнародній репараційній комісії, яку очолював Р. Пуанкаре і на союзницькій конференції у Парижі, домоглися прийняття рішення, що усі надходження німецьких митниць, загалом усе надбання країни є гарантією виконання репараційних зобов'язань. У випадку ухилення керівників Веймарської республіки від виконання ухваленої на конференції резолюції щодо суми і графіку репараційних виплат, комісія отримувала право конфіскувати усі надходження від митниць і навіть взяти під свій контроль управління ними [14].

Рішення комісії, яку очолював палкий прихильник «інтегрального виконання» мирного договору, знайшли позитивний відгук в лавах французької «правої». Парламентська більшість посилила тиск на делегацію з тим, щоб вона домоглася від німців практичного виконання накладених на них зобов'язань. Однак, всупереч розрахункам на зрушення репараційної проблеми з мертвої точки і рішуче відстоювання вимог правих, А. Бріан зайняв гнучку і неоднозначну позицію, яка викликала обурення у політичних колах і суспільстві.

Після оголошення офіційного комюніке, де наводилися суми і графік аннуїтетів, А. Бріан на зустрічі з представниками преси заявив, що головною метою його діяльності було об'єднати претензії союзницьких кредиторів Німеччини із «можливостями економічного процвітання рейху». Це була певна новація в риториці французьких можновладців: з моменту завершення війни жоден представник урядових кіл в офіційних деклараціях не вважав за необхідне згадувати про платоспроможність Німеччини. Більш того з боку правих (Л. Марен, П. Форжо, Ж. Мандель) лунали заяви про наявність в німецькому рейху ресурсів для розрахунків з переможцями. При цьому наголос робився на навмисному приховуванні діячами Веймарської республіки справжнього стану справ в економіці, щоб ухилитися від виконання зобов'язань по договорах [290, 27, 84, 89–90]. Прем'єр-міністр, який був неперевершеним майстром поєднувати у своїй риториці інколи несумісні речі, доводив, що дієвим засобом гарантій для кредиторів союзних держав було б встановлення контролю над митницями і німецьким експортом [165], що, начебто, збігалося з резолюцією міжнародної репараційної комісії.

Таким чином, на конференції А. Бріан задекларував підходи до стягування репарацій, які майже цілком збігалися із програмними настановами французьких правих сил, що виходили з принципу «боші за все заплатять» («Бош» (le boche) – презирлива кличка німців. – *Авт.*). Будучи фактично заручником Національного блоку, який затвердив його кандидатуру завдяки підтримці президента А. Мільєрана

, прем'єр-міністр змушений був рахуватися з вимогами парламентської більшості. У листі, відправленому ним 29 січня керівнику німецької делегації фон Матіусу (Ерцбергеру) містилося попередження про санкції, які б з'явилися у випадку подальшого нехтування Німеччиною своїми зобов'язаннями [282, 63–64].

З одного боку, керівник французької делегації досить вперто відстоював вимоги, що поділялися урядовою більшістю, проте одночасно він виступав з ініціативою впевнитися у спроможності Німеччини робити репараційні внески [229, 45].

Неординарним явищем у політиці А. Бріана було те, що інтенсивні переговори з репараційних, фінансових, економічних питань та роззброєння він намагався перевести у площину постійного діалогу з метою утворення клімату довіри і досягнення реальних домовленостей. Такі заходи з великою пересторогою і недовірою сприймалися в таборі правих партій. Напівофіційний друкований орган «Тан», який у цей період орієнтувався більше на оточення президента А. Мільєрана і таких впертих прихильників «інтегрального виконання» мирного договору в таборі французьких правих, як Л. Барту, М. Баррес, Л. Марен, Р. Пуанкаре, відзначав, що Бріан шукає шляхи до «примирення» позицій двох держав і створення умов, за яких Німеччина виявилась би здатною розрахуватися з репараційними боргами. На думку правих, це було великою поступкою німецьким урядовцям, ілюзією відносно їх справжніх намірів. «Тан», з цього приводу зазначав, що головним завданням Паризької конференції було «викликати довіру союзників до Німеччини з метою сприяння економічному піднесенню рейху». Такий підхід, за твердженням редакції, аж ніяк не відповідав підсумкам війни, коли одна з держав-переможниць, Франція, продовжувала випробувати серйозні господарчі труднощі [191]. Навіть в оточенні Бріана поширювалося невдоволення результатами політики прем'єра. Під час обговорення підсумків конференції в палаті 9 лютого 1921 р. Ш. де Ластейрі («республікансько-демократична згода») заявив: «Паризька угода далека від того, щоб бути задовільною» [73, 292]. А міністр фінансів П. Думер (майбутній президент з 1924 р.), вважав, що виплата Німеччиною 42 аннуїтетів (щорічних платежів – *Авт.*), передбачених Паризькою угодою, зовсім не означатиме повної компенсації за заподіяні збитки [73, 309].

Проти паризьких угод виступив А. Тардьє, один з авторів Версальського договору. На цей час він підготував свою книгу «Мир», в якій виклав і всебічно обґрунтував офіційну позицію з проблем післявоєнного устрою. Тардьє знайшов багато недоліків в діяльності прем'єр-міністра і зробив акцент на його фінансових прорахунках, а саме згоді на відстрочку німецької заборгованості. А. Тардьє, крім цього, наголосив, що за схемою, накресленою конференцією, на долю Франції припадатиме у франках 1913 р. 71 млрд., тоді як її частка становить 94 млрд. «13 млрд., що ми втрачаємо, перетворюються для нас на 8 млрд. щорічних податків», – зауважив він [140].

Праві, піддавши критиці дії кабінету А. Бріана, не залишили осторонь тих політиків і парламентаріїв, які виступали на підтримку його позиції. Так, під час зборів правих угруповань Республіканської Федерації департаменту Шер, А.

Рейбель викривав позицію радикалів і соціалістів, які, за його словами «своєю підтримкою Німеччини довели, що їх діяльність не узгоджується із почуттями

країни, яку вони втратили моральне право представляти». Замість того, щоб «висловлювати жаль з приводу лиходення Німеччини», підкреслював він, треба зрозуміти, «що Франція придушена податками через Німеччину, яка розв'язала війну і тепер не має бажання, навіть будучи переможеною, сплачувати за спричинені нею спустошення». Він доводив, що країна опинилася перед вибором, чи дозволити Німеччині діяти так, як їй буде зручно й тоді шукати власні кошти, чи силовим шляхом домогтися від неї цілковитого виконання зобов'язань [191].

З цього приводу слід зауважити: несумісність позицій з німецького питання черговий раз стало вододілом, який відрізняв правих від поміркованих і лівих. Цей вододіл пролягав у площині методів і способів реалізації французьких вимог. Праві, Р. Пуанкаре, А. Тардье, Л. Барту, М. Баррес та інші, виступали проти будь-яких поступок. Вони наполягали на цілковитому задоволенні французьких претензій, не ураховуючи, насправді, ні думок союзників, ні становища переможеної Німеччини. Дипломат Ж. Ларош у спогадах зазначав, що Р. Пуанкаре перетворив вимоги негайної окупації Руру з метою «поставити Німеччину на коліна» і примусити її виконувати рішення репараційної комісії, на гасло своєї кампанії за усунення Бріана з посади прем'єр-міністра» [293, 44].

Помірквані і лівореспубліканські угруповання (радикалів, республіканських соціалістів) заперечували необмежені претензії партій правлячої коаліції. Вони робили акцент на необхідності узгоджених дій з союзниками у розв'язанні проблем післявоєнного врегулювання, зокрема і німецького питання. Е. Ерріо, Ж. Кайо, П. Пенлеве, Е. Даладьє доводили, що сума репарацій дійсно повинна компенсувати збитки у війні, проте враховувати реальну платоспроможність Німеччини. До підтримки таких підходів схилився і відомий діяч «правої» П. Рейно, який займав помірковані позиції щодо розв'язання комплексу німецьких проблем. Виходячи з реальних обставин, він розглядав репараційне питання важливим чинником безпеки Франції і шукав шляхи досягнення порозуміння з керівниками Веймарської республіки. В паперах, що знаходяться в персональному фонді Рейно в Національному архіві Франції, зафіксовані його думки відносно шляхів врегулювання франко-німецьких відносин цієї доби. Насамперед він робив наголос на встановленні господарчих, фінансово-економічних контактів між діловими колами двох країн, припинення, з цією метою, економічної блокади Німеччини і узгодження інтересів в експлуатації промислових підприємств Лотарингії, Руру і Саару [10].

П. Рейно уособлював ту частину політичного і ділового світу Франції, яка шукала можливості нормалізації франко-німецьких відносин через врегулювання спірних питань шляхом компромісів, поступок і домовленостей. Не виключалося при цьому корегування статей Версальського договору. Пізніше в 30-х роках, коли перегляд мирного договору був поставлений Гітлером у практичну площину, такий курс призвів до політики «умиротворення». Останній уряд П. Рейно зійшов з політичної сцени напередодні укладення перемир'я 1940 р.

На початку 1920-х років говорити про кардинальні розбіжності в позиціях А. Бріана і представників поміркованих фракцій, з одного боку, та їхніх опонентів з правого табору – з другого, було б передчасним. Твердий тон стосовно Німеччини був притаманний переважній більшості французьких політиків. У головному

питанні – примушенні її до виконання рішень Паризької мирної конференції і міжсоюзницьких конференцій повоєнної доби, помірковані (центристські) угруповання виступали спільно з більшістю палати, хоча це не заперечувало суттєвих відмінностей у підходах. В друкованому органі осередку радикалів департаменту Рона, звідки, до речі, у парламент був обраний голова виконкому партії Е. Ерріо, повідомлялося: «Елементарна справедливість вимагає, щоб Німеччина сплачувала нам. Ми зробили все, щоб переконати її сплачувати свій борг. І якщо Німеччина не прислуховується до голосу розуму і справедливості, тим гірше для неї. Коли усі засоби примирення вичерпані, треба, на жаль, вдаватися до примусу. У Лондоні Бріан може поводитися твердо, уся країна з ним» [224].

Таким чином головними, в політичному світі Франції залишалися вимоги виконання Німеччиною своїх зобов'язань. Ці вимоги торкалися не лише економічної і фінансової сторони у відносинах двох країн. Сперечання з приводу репараційного питання у більш широкому контексті оберталися навколо комплексу проблем, пов'язаних з національною безпекою. Репарації мусили стати матеріальним підґрунтям французької «величі», запорукою сили і потужності країни, збереження її зверхності над переможеним ворогом. Відхилення від курсу на «інтегральне виконання» договору подавалося як забуття національних інтересів. Монархіст Ж. Бенвіль в своїх «Політичних наслідках мирного договору» доводив, що встановлення після завершення війни «озброєного миру» є дуже небезпечним для Франції. Вона приречена зберігати величезну військову потужність, яка, за його зауваженнями, «залишається необхідною як для забезпечення безпеки, так і для отримання застав, до чого її примушує саботаж договору німцями» [236, 52].

Документи свідчать, що А. Бріан, на відміну від переважної більшості французьких правих, вже в ході Паризької конференції січня 1921 року усвідомлював безперспективність силового тиску на Німеччину. Проте змушений йти на поступки партіям Національного блоку, він вдався до жорсткої риторики і навіть пообіцяв палаті «узяти Німеччину за комір» [73, 21].

Низка непорозумінь з парламентською більшістю спіткала уряд А.Бріана і з питань роззброєння. Йшлося про виконання правителями Веймарської республіки воєнних статей Версальського мирного договору. В таборі правих наполягали на тотальній демілітаризації рейху, як запоруки французької і європейської безпеки. Це примусило прем'єр-міністра під час лютневих дебатів в палаті детально обґрунтувати заходи уряду до збереження військової потужності Франції і перспектив, пов'язаних з пропозиціями загального роззброєння [229, 68], які в багатьох пунктах збігалися з настановами Республіканської Федерації і Демократичного альянсу.

Переважна більшість «небесно-блакитної» палати зводила проблему роззброєння, що постала після завершення світової війни, виключно до роззброєння Німеччини. Наполягаючи, як це робив Ж. Бенвіль та інші прихильники силової тенденції, на максимальним укріпленні французьких збройних сил, праві, одночасно, виступали з вимогами тотальної демілітаризації Німеччини, примушення її до бездоганного виконання усіх воєнних статей мирного договору. Ця міра розглядалася однією з головних гарантій безпеки. За умовами Версальського договору Німеччина позбавлялася регулярної армії. Відповідна пропозиція була

зроблена Д. Ллойд Джорджем і утверджена Паризькою мирною конференцією: формування німецьких збройних сил на засадах рекрутського набору, як професійної армії чисельністю в 96 тис. солдатів і 4 тис. офіцерів. На відміну від нього, маршал Ф.Фош спочатку пропонував обмежити німецьку армію двома сотнями тисяч вояків, які б набиралися за загальною військовою повинністю терміном на один рік. Передбачалася ліквідація великого генерального штабу, військових училищ та інших військових закладів. Німеччині заборонялося мати важку артилерію, танки і авіацію. Вона мала задовольнитися 288 польовими гарматами. Договір суттєво обмежував військово-морські сили незначною кількістю сторожовиків і заборонив мати підводні човни.

Повсюдно заборонялося виробництво військової техніки, за винятком заводів, які отримували дозвіл з боку союзників [115, 45–53]. Крім того наголошувалося, що роззброєння Німеччини є прелюдією до загального роззброєння (Ст.8 Договору, Пакт Ліги Націй і початок частини V Договору). За зауваженням Ж.-Б. Дюрозеля «подавати роззброєння в такий спосіб було не дуже вдалим вирішенням, оскільки так можна було виправдати можливе переозброєння Німеччини» [539, 14], що і відбулося пізніше.

Ще напередодні міжсоюзницької конференції 1921 р. за дорученням урядів воєнні експерти склали перелік найбільш одіозних порушень Німеччиною її зобов'язань і запропонували «ефективні» примусові заходи. Каталізатором активності у цій сфері стали події промонархічного каппівського путчу у березні 1920 р. в Німеччині. Путч виявив недосконалість механізму реалізації Версальського договору. Він призвів до загострення конфронтації стосовно німецького питання як в таборі союзників, так і серед політичної еліти Франції. Фактичний розкол, який відбувся між правими і значною частиною поміркованих партій, з одного боку, і соціалістами – з іншого, щодо шляхів примушення Німеччини до виконання договору, став перманентним фактором політичного життя країни усієї міжвоєнної доби [497, 252]. Разом з тим ситуація що склалася після путчу, дає підстави говорити про початок відходу поміркованих угруповань від підтримки урядового курсу щодо Німеччини та їх переорієнтації у бік більш виваженої позиції. Без сумніву малоефективні підсумки короткочасної окупації Рурської області за часи інвеститури А.Мільерана (у березні-травні 1920 р.), а потім і самого Бріана (у березні 1921 р.) вплинули на трансформацію підходів чинного прем'єр-міністра до німецького питання і європейської безпеки загалом.

У колах французької «правої» акцент робився, і до, і після путчу, на необхідності одностороннього роззброєння Німеччини. В пресі і пропаганді постійно підкреслювалось, що роззброєння є важливішим розділом Версальського договору, від реалізації якого залежатимуть гарантії безпеки. Передбачалося здійснити роззброєння в різних формах: припинити постачання воєнних матеріалів Німеччині і заборонити їх виготовлення на німецькій території; виробництво воєнної амуніції на підприємствах, які мали на це дозвіл союзників, не повинно було перевищувати потреби рейхсверу; розпуск усіх воєнізованих організацій і формувань, під якими б приводами вони не створювалися. В урядовій декларації однозначно підкреслювалося: питання роззброєння залишаються насправді найбільш важливими питаннями безпеки, а від виконання мирного договору залежить

«життя країни» [190].

На конференції А.Бріан і члени делегації вперто відстоювали тезу, що усі статті і пункти мирного договору і резолюції наступних конференцій повинні виконуватися, «без зволікань і ухилень», «під загрозою санкцій», здатних забезпечити їх реалізацію. Врегулювання цих питань «до нашої цілковитої сатисфакції», підкреслювалося у звіті прем'єр-міністра палаті 3 лютого 1921 р., конференція доречно пов'язала з розв'язанням репараційної проблеми [73, 202–203]. Разом з тим заслугою діяльності французької делегації на конференції глава кабінету вважав те, що вона довела «союзним націям», що проблема репараційна і проблема роззброєння є не лише фінансовою чи воєнною, а вони є «політичними», а тому розв'язувати їх потрібно узгодженими спонукальними рішеннями всіх зацікавлених сторін [73, 203].

Політика збереження «за будь-яку ціну», як доводили праві, союзницьких відносин з Великобританією, стала головним поштовхом нападок на прем'єр-міністра в палаті. Виходячи з цього можна говорити про наявність дуже суттєвих нюансів в інтерпретації суті союзницької солідарності. Бріан і значна частина французького політичного світу, переважно угруповання радикалів і республіканських соціалістів, СФІО тощо, віддавали пріоритет в гарантуванні безпеки збереженню, точніше, реанімації союзу з англо-саксонськими демократіями. Ідеї інтернаціональної солідарності з Британією і США залишалися основними в зовнішньополітичних програмах центристських і лівих сил. У свою чергу, праві, які теж добре розуміли значення і роль союзницької коаліції у війні, разом з тим основний акцент робили на виключній ролі Франції у завойюванні перемоги. Вони доводили, що треба, насамперед, виходити з усвідомлення власних національних інтересів, а не підпорядковувати їх вимогам союзників. В ім'я національного інтересу вони відсували на другий план узгодження чи координацію дій з партнерами військової доби. За слушним зауваженням представника соціального католицизму Ж. Хоога «інтернаціональні ідеї, як і соціальні... не сприймалися легко у свідомості більшості» [437, 121].

Під час парламентських дебатів у лютому 1921 р. представники «правої» – П. Дюваль-Арнуль, Л. Марен, Ж. Бартелемі, Ж. Боннефу, Ш. де Ластейрі закидали прем'єр-міністру, що курс на загальноєвропейське примирення і обмеження з цією метою французьких інтересів вимогами союзників, розцінюється в Німеччині як «поступки» і лише зміцнює обструкцію договору з боку реваншистських сил. Крім того, Ш. де Ластейрі зауважив у промові 9 лютого, що з «фінансової точки зору паризька угода далека від того, щоб задовольнити вимоги Франції». Наступного дня в палаті Л. Барту підняв голос проти «помірної» і «слабкої» політики прем'єр-міністра. Звертаючись до нього, він адресував риторичне запитання, яке містило в собі негативну відповідь: «В обмін на що ми виступаємо посміховиськом у світі і втрачаємо довіру наших прибічників? Чи домоглися ми паризькою угодою виконання зобов'язань Німеччиною, якихось нових санкцій, чи демобілізації німецької армії» [73, 292–293]. Аналогічні заяви можна було почути у виступах П. Дюваль-Арнуля «республікансько-демократична згода» 11 лютого [73, 399–400], монархіста Б.д'Ассона 19 лютого [73, 613] та інших представників правого табору.

Всупереч вимогам правих і крайніх правих (монархістів) характерним для А. Бріана вже часів Паризької конференції 1921 р. було усвідомлення того, що ні репараційні, ні загальноекономічні, ні воєнні питання неможливо вирішити без реального зближення позицій Франції з позиціями Англії, США і самої Німеччини. Практичним кроком в цьому напрямку мусило стати господарче співробітництво французьких і німецьких компаній у сфері відбудови зруйнованих департаментів. Налагодження ділових контактів, на думку прем'єр-міністра, могло б створити відповідний клімат довіри і полегшити пошуки взаємопорозуміння. При цьому Бріан не підвергав сумніву значення і роль Версальського договору, на що правомірно звернув увагу Ж. Барьєті [382, 152]. Разом з тим, акції французького прем'єр-міністра цього часу свідчили, що він намагався відшукати вихід з того глухого куту, в якому опинились процеси оновлення післявоєнної Європи і франко-німецькі відносини.

Цей бріанівський «інтернаціоналізм» початку 20-х років у вирішенні німецького та інших міжнародних питань, розглядається французькими істориками, навіть ліберальними, більше як підлаштування під чужу позицію, ніж курс, який дійсно міг би сприяти розрядці і примиренню. Так Ж.-Б. Дюрозель відзначав: «По суті політика примирення набагато більше відповідає його (Бріана – Б.А.) темпераментові. До того ж вона має очевидну перевагу. Це така сама політика, як та, що її проводить британський уряд Ллойд Джорджа. На думку Бріана, краще пожертвувати кількома перевагами, що їх надав Версальський договір і зберегти франко-англійську дружбу». Дослідник зауважив, що саме на період правління А. Бріана припадають найбільш обструкціоністські заходи веймарської коаліції: «Рік 1920 і початок 1921-го були позначені енергійним опором Німеччини стосовно всіх умов договору і найперше – стосовно репарацій» [539, 54,18]. А тому, за логікою фахівця впливало, що діяти треба було більш рішуче та ефективніше.

Здається, що Бріан змушений був не стільки підлаштуватися під позицію Британії, скільки тверезо оцінювати силу Франції та реальну обстановку в Європі і Німеччині. Бріанівський реалізм та «інтернаціоналізм», тобто намагання заручитися підтримкою союзників, а також Ліги Націй, сприймалися правими як поступки, що ведуть до посилення обструкції берлінських властей. У таборі Національного блоку існували думки, що Англія, США, Італія все більш схиляються у бік заохочення німців до опору французьким вимогам.

Все ж таки під час голосування в палаті з приводу «генеральної» політики кабінету у зв'язку з підсумками Паризької міжсоюзницької конференції, «за» висловились 363 депутата проти 114 [73, 323]. Число противників політики «примирення» залишалось великим. За зауваженням «Фігаро», це означало поглиблення розколу в політичних колах і посилення конфронтації уряду «з найчисельнішим сектором палати» [140].

Отже, під час роботи Паризької міжсоюзницької конференції в січні 1921 р. А. Бріан, залишаючись на платформі урядової більшості, намагався, знайти точки дотику з союзниками і представниками веймарської коаліції на предмет врегулювання репараційного питання і здійснення роззброєння. Проте свій курс на примирення з переможеним ворогом, ураховуючи сильні антинімецькі настрої, що існували в країні і в політичних колах, він подавав в оболонці жорстких вимог

виконання репараційних зобов'язань і роззброєння. На відміну від ортодоксальних правих, Бріан шукав можливості для порозуміння з німцями. Французький прем'єр вже під час січневої зустрічі в Парижі фактично солідаризувався з позицією англійської сторони та поміркованих французьких партій (радикалів, республіканських соціалістів), що треба ураховувати реальну платоспроможність Німеччини й її становище на світових ринках, перед тим, як висувати вимоги неухильного виконання Версальського договору. Саме ці елементи ідеології та політичної практики прем'єр-міністра викликали шалену протидію з боку правих, незважаючи на його вимоги щодо роззброєння Німеччини. Перші непослідовні кроки А. Бріана на шляху досягнення примирення з керівниками Веймарської республіки, зроблені в ході політичного протистояння 1921 р., згодом були реалізовані в серії пацифістських домовленостей (Локарнські угоди і Рейнський гарантійний пакт 1925 р.). Певною мірою вони пом'якшили конфронтацію двох великих західних країн, проте в силу вад Версальської системи не змогли перешкодити німецькому реваншизму, який набув всеохоплюючого характеру в часи нацизму.

5.2. Ознаки бріанівського курсу на примирення з Німеччиною, Вісбаденські угоди 1921 р.

Незважаючи на посилення критики з боку «правої», курс А. Бріана на примирення у другій половині інвеститури набув нових обертів. Ж. Барьєті вважав, що політика Бріана «раптом» змінилася влітку 1921 р. Сам дослідник називає дві причини цього факту: те, що, по-перше, Німеччина поступилася і прийняла до відома резолюцію Паризької конференції і, по-друге, позитивні зрушення на переговорах, які вели у Вісбадені французький міністр економіки Л. Лушер і німецький міністр господарства В. Ратенау [382, 154].

Обмін думок, розпочатий Бріаном з Берліном, призвів до жорсткого протистояння уряду з ортодоксами «небесно-блакитної» палати. Для партій парламентської більшості «інтернаціоналістські» принципи бріанівської політики залишалися неприпустимими. Прагнення до зближення з Німеччиною і тупцювання на переговорах з Англією сприймалися як поступки, що загрожували втратою «здобутків перемоги». Ідеолог Аксьйон франсез Ж. Бенвіль висловив скептицизм відносно ставки на німецького канцлера Й. Вірта, який, за його твердженням, «вимагає непомірну платню за свою добру волю». Він засудив переговори Л. Лушера з В. Ратенау, як такі, що сприятимуть погіршенню міжнародних позицій Франції. В умовах, коли давалися ознаки негаразди мирного врегулювання (проблеми репарацій, роззброєння, конфлікти в Сілезії, відсутність гарантованих кордонів нових держав на сході Європи), переговори з німецькими можновладцями означали, на його думку, «пожертвувати інтересами Польщі і французької політики в Європі загалом» [238, 98, 102].

Певним зрушенням у франко – німецьких відносинах стали угоди, підписані влітку 1921 р. у Вісбадені щодо репараційних виплат і участі німецьких компаній у відбудові північних і східних департаментів. Особливе значення мала Вісбаденська угода від 27 липня, яка закріплювала принцип сплати репарацій натурою і підводила

грунт для розширення франко-німецьких економічних і торгових контактів, зокрема, участі німецьких компаній у відбудові зруйнованих департаментів. За Е. Боннефу, це була «перша сепаратна угода одного з союзників з Німеччиною після війни», що викликало невдоволення британського керівництва, хоча останнє активно заохочувала комерційні відносини з Веймарською республікою британських фірм [396, 243].

Загалом позиція британської сторони була зовсім неоднозначна. З одного боку, уряд Д. Ллойд Джорджа всіляко домагався обмеження французьких претензій й зменшення суми репарацій. Але, з другого, численні факти свідчать, що в плани англійського керівництва зовсім не входила цілковита нормалізація відносин між двома країнами, хоча про це багато говорилося. Використання франко-німецької конфронтації для реалізації стратегічного курсу на підтримку європейської «рівноваги» вбачалося більш вигідним, ніж зближення двох континентальних сусідів. Все це впливало на характер переговорів щодо укладення гарантійного пакту, які французький прем'єр-міністр вів з представниками Лондону. Фактично курс британської дипломатії восени 1921 р. був спрямований на те, щоб змусити Францію погодитись на скорочення суми репараційних платежів, що аж ніяк не пов'язувалося із досягненням порозуміння останньої з Веймарською Німеччиною. Виходячи з цього, французький історик Т. Телльє мав підстави заявити: «Колишній британський союзник здійснював з цього часу великий тиск на Францію, домагаючись зменшення її вимог у репараційному питанні, маючи на увазі, в першу чергу, покращити як економічне, так і дипломатичне становище Німеччини» [484, 74]. Зрозуміло, що посилення останньої, за рахунок обмеження французьких претензій, які ґрунтувалися на положеннях Версальського договору, лише загострювали боротьбу навколо німецького питання.

Відтоді посилилися голоси з табору поміркованих партій про доречність діалогу з керівниками Веймарської республіки. Можна сказати, що в цей період політична і громадська думка коливалася від підтримки «твердого» курсу на примушення Німеччини силою до надій на можливість політичного врегулювання непорозумінь і встановлення відносин співробітництва. У вересні у ліберальній «Франс-Лібр» з'явилася стаття сенатора від партії радикалів П. Жапі, яка суттєво відрізнялася від потоку публікацій на тему франко-німецьких відносин. Він доводив, що «згода між Францією і Німеччиною здатна забезпечити європейський мир краще, ніж будь-які договори» і висловлював думку, що «виконання Німеччиною зобов'язань з відбудови зруйнованих департаментів врятує французьку промисловість від катастрофи» [145].

Варто зауважити, що курс у сфері зовнішньої політики і безпеки, запропонований А. Бріаном, аж ніяк не можна розглядати як дії самотнього ідеаліста. По-перше, він певний час підтримувався і знаходив порозуміння в лавах парламентської більшості. Представники правих, суто консервативних угруповань Республіканської Федерації і Демократичного альянсу, які сформували у 1919 р. єдину парламентську фракцію «республікансько-демократична згода», осередки клерикальної партії Народно-республіканської дії, групи «незалежних» і «не занесених у списки», до складу яких входили представники строкатого спектру політичних сил, від монархістів і крайніх націоналістів до «національних»,

«незалежних» та інших соціалістів, з великими застереженнями і протестами змушені були голосувати за політику діяча, якого більшість вважала одіозною постаттю [504, 168–178]. По-друге, певний відгук серед частини французьких підприємців знайшли наміри прем'єр-міністра залучити до економічного співробітництва в спустошених департаментах ділові кола Німеччини.

Цей аспект бріанівської політики залишається найменш дослідженим в історіографії. Разом з тим він набуває значимості й актуальності у зв'язку з виявленням ролі, яку цей аспект врегулювання франко-німецьких відносин набував у концепціях французької безпеки. Не можна не відзначити той факт, що початок інтеграційних процесів в Європі після Другої світової війни (реалізація «плану Плевена» й створення Європейського об'єднання вугілля і сталі 1949 – 1951 рр.), був пов'язаний із налагодженням співробітництва французьких і німецьких компаній у Лотарингії, Ельзасі, Рурі і Саарі, над чим працював А.Бріан у 1921 р.

Новації «інтернаціоналістського» курсу А. Бріана слід розглядати у площині господарської реконструкції, яка подавалася правим крилом палати як частина реконструкції національної і складала змістовну частину їхніх економічних програм. Курс на порозуміння і примирення з Німеччиною знаходив підтримку частини підприємницьких кіл Франції, в першу чергу промислових і фінансових груп, пов'язаних діловими інтересами з великими німецькими синдикатами і концернами Рейнсько-Вестфальської області.

Активним пропагандистом господарчого співробітництва двох країн був міністр економічного розвитку підприємець Л. Лушер. У контексті бріанівського курсу тісні взаємозв'язки магнатів французької і німецької індустрії розцінювалися ним як вагома запорука подолання післявоєнної розрухи і утвердження злагоди, стабільності і процвітання в центрі Європи. Лушер відстоював доречність участі Рейнсько-Вестфальського синдикату в реконструкції спустошених областей і доводив вигоду закупівлі німецької продукції й сировини. Так, виступаючи перед представниками французького патронату у Вищій школі соціальних наук в Парижі, він наполягав: «Треба, не очікуючи відбудови у Франції азотних заводів, максимально скористатися закупівлею продукції німецьких підприємств, в управлінні якими беруть участь представники союзницької адміністрації». Такого ж роду співробітництво він запропонував стосовно видобутку і постачання німецького вугілля й коксу [295, 32–33].

Проте для світової спільноти ставало зрозумілим, що йдеться про зміну підходів французького кабінету А. Бріана до Версальського договору і до кардинальних підвалин франко – німецьких відносин. Оглядачі в багатьох країнах, зокрема і в Німеччині, вважали, що липневі домовленості означають відхід Франції від ортодоксальних вимог Версальського договору і примушення Німеччини до її виконання. В повідомленнях РОСТА, представлених у ГАРФ, наводяться численні відгуки на переговори між французькими і німецькими можновладцями. У висновках щодо характеру домовленостей, підкреслювалося: «В наявний момент Франція вдалася до вирішення питання: чи наполягати на неухильному виконанні Версальського договору в сфері торговельних відносин з Німеччиною, чи урегулювати це питання шляхом укладення нової угоди»? І далі, з цього приводу, зазначалося, що французький кабінет «віддає перевагу другому рішенню» [28. – Л.

49]. Про це ж писав і М. Кашен в «Юманіте»: «За останній час все більш помітною стає зміна французької політики на користь укладення угоди з Німеччиною» [213].

Невдоволення бріанівським курсом в сфері франко-німецького співробітництва демонстрували не тільки націоналістичні й суто консервативні сили. На його критиці зосередилася й частина лівореспубліканських угруповань, організацій ветеранів, обійдені в своїх комерційних інтересах ділові кола, деякі осередки соціалістичної партії й синдикати, які вбачали в політиці Бріана не що інше, як змову великих компаній і підприємницьких союзів обох країн заради отримання безмірних прибутків від експлуатації постраждалих районів. У жовтні, коли уряд вдався до нових «інтернаціоналістських» заходів у своєму діалозі з Німеччиною, політична ситуація в країні помітно загострилась.

6–7 жовтня 1921 р. у Вісбадені липневі домовленості щодо двостороннього співробітництва були доповнені й поглиблені угодою, підписаною між Л. Лушером і міністром веймарського уряду В.Ратенау. Вона мала офіційну назву «Про зобов'язання Німеччини з відбудови Франції». Враховуючи велику кількість противників співробітництва двох країн, угода передбачала право кожної сторони відмовитись від цих додаткових домовленостей, попередив про свій намір за рік, проте не раніше 1 травня 1923 р. Згідно з угодою, Німеччина зобов'язувалася здійснити постачання продукції у Францію, відповідно кількості сировини, яку б вона отримала і в залежності від її внутрішніх потреб. Як свідчать папери адміністрації А. Мільєрана президент уважно слідкував за перепитями переговорів з Німеччиною. Будучи пов'язаним з інтересами потужних компаній Шнейдер-Крезе, де Гочкіс та інших, які виступали конкурентами лотарінгських промисловців, він розгорнув активну діяльність з метою нейтралізувати, як він повідомляв, «негативні наслідки домовленостей для національних інтересів країни» [13].

За кулісами угоди знаходилися такі великі представники французьких і німецьких фінансових і промислових груп, як Ф.де Вандель і Г.Стіннес.

Загальна вартість продукції, переважно будівельних та інших матеріалів, яку Німеччина мала направити до Франції до 1 травня 1926 р. становила близько 7 млрд. золотих марок. Відповідна сума записувалася у кредит рахунку як компенсація збитків у війні в розмірі від 35 до 45% вартості відправленої продукції [27. – Л.108].

За вісбаденською угодою Лушера-Ратенау встановлювався прямий зв'язок потерпілих від війни громадян Франції з приватним німецьким органом для одержання відшкодування натурою. Операції мали здійснюватися спеціально створеними обома сторонами урядовими організаціями разом з приватними компаніями. Ціни встановлювалися спеціальною узгоджувальною комісією.

У частині французьких і німецьких політичних і ділових кіл угода викликала певні надії. Її суто практичний ефект мало ким заперечувався. Уряд А. Бріана подавав вісбаденську домовленість як реальний крок до порозуміння і примирення між двома країнами, як найкращий внесок у забезпечення французької безпеки. Впливовий столичний друкований орган «Ле пті журналь» («Маленька газета»), посилаючись на інформацію з канцелярії прем'єр-міністра відзначав, що Вісбаденська угода «відкриває нову еру у франко-німецьких відносинах» і що «Вісбаден є першим етапом на шляху до справжнього миру» [172].

Доводилося, що угода Лушею-Ратенау покликана зрушити з мертвої точки репараційне питання. Ця локальна домовленість, за розрахунками французької сторони, мусила створити сприятливі умови для розв'язання усього комплексу двосторонніх проблем.

В. Ратенау, великий німецький підприємець і державний діяч, який зробив вагомий внесок в укладення і підписання угоди, наступного року вбитий на замовлення реакційних елементів [576, 156], підкреслював в інтерв'ю світовим інформаційним агентствам, що ця угода є «початковим пунктом співробітництва між двома народами і гарантією миру на майбутнє» [28. – Л.124]. Навіть генерал Е. фон Людendorф, коментуючи значення угоди і упереджене ставлення до Франції в німецькому суспільстві, в інтерв'ю ліберальній «Евр» («Діло»), засвідчив: «Як тільки французький уряд змінить політику стосовно Німеччини, одразу зникне і антифранцузька тенденція, притаманна частині німецької преси» [171].

Майже вперше після закінчення війни з'явилися симптоми відлиги у дуже напружених, ворожих стосунках між двома країнами. Позитивний відгук на угоду містився в більшості провідних друкованих органах французького політикуму: «Тан», «Матен», «Радикаль», «Енформасьон», «Пті паризьєн» та ін. «Ле пті журналъ» в редакційному коментарі, перебуваючи, мабуть, у стані певної ейфорії підкреслював: «Вісбаденська угода має не менше значення, ніж Версальський договір». Висловлювалася думка, що завдяки цій угоді «німецькі промисловці відкриють для себе майже безмежний ринок, який може стати не менш вигідним, ніж їх власний». І навіть містилась заява, що «угода мусить бути джерелом процвітання для Німеччини» [172].

Щодо Німеччини, то тут угода була ухвалена лідерами майже усіх партій, за винятком крайніх правих, як Німецька національна народна партія Е. Гельферіха, та відвертих агресивно-мілітаристських угруповань, зокрема, націонал-соціалістичної робітничої партії А. Гітлера [27. – Л.111, 124].

Вісбаденську угоду треба розглядати у загальному контексті «інтернаціоналістських» заходів прем'єр-міністра, його прагнень до набуття національної і колективної безпеки, заради чого він домагався укладення гарантійних пактів з Великобританією і США. 9 жовтня 1921 р. А. Бріан виступив з великою промовою в Сен-Назере, в якій багато місця було відведено питанням світової політики і тим тенденціям, які загрожують загальній безпеці. В промові Вісбаденські угоди подавалися як важливий крок на шляху зрушень у франко-німецьких відносинах у бік справжнього примирення [101]. Ліберальний історик Ж. Суарес, який свідомо підбирав документи, щоб показати велич свого героя, доводив, що він перший з післявоєнних діячів вдався до співробітництва з правителями Веймарської республіки. Вісбаденські угоди 1921 р., на його думку, при відповідних обставинах могли примирити обидві країни [482, 70]. Проте курс А. Бріана на штовхнувся на жорсткий опір «правої». Саме з цього моменту в його промовах з'являються заяви про необхідність об'єднання «справжніх республіканців» з метою збереження миру, що перегукувалося з зусиллями представників лівореспубліканської опозиції і соціалістів відтворити Лівий блок [105, 193].

18 жовтня в Парижі відкрилася надзвичайна сесія Національних зборів з приводу ратифікації Вісбаденських угод і ухвалення генеральної політики уряду.

Спочатку вони були затверджені сенатом, де більшість належала радикалам і республіканським соціалістам. В спеціальному повідомленні зазначалося, що угоди є наслідком «спільного рішення» п'яти держав – Франції, Великої Британії, США, Бельгії й Італії, які дійшли цілковитого порозуміння про їх позитивне значення у справі нормалізації господарського життя в Європі і досягнення стабільності в сфері міжнародних відносин і безпеки [100].

Проте основні події розгорнулися в палаті.

Виступаючи перед парламентаріями 21 жовтня, А.Бріан у зв'язку з франко-німецькими відносинами, виклав загальну і зовнішньополітичну програму. Він торкнувся таких проблем, як місце Франції у післявоєнному товаристві націй і участь у європейській і світовій політиці, а також довів головні зовнішньополітичні принципи трактування безпеки. В цьому контексті прем'єр-міністр визначив курс стосовно Німеччини і німецького питання загалом. Так, він доводив: «Мир внутрішній, мир політичний і соціальний – я переконаний, що вся країна палко прагне його... Прагнути миру в такій країні, як Франція, що так постраждала від війни, але яку після перемир'я постійно піддають паплюженню, що може виправдати нашу нетерплячість, – це значить бути терплячими» [76, 71–72]. А. Бріан закликав палату підтримати діяльність уряду з нормалізації відносин з Німеччиною, як основну запоруку виконання мирного договору і головну умову безпеки. Настрій у палаті, суспільстві і переважній частині політичного світу був такий, що прем'єр-міністр подавав домовленості і угоди з німцями як реалізацію завдань по залученню їх до реального виконання версальських рішень.

Проте він зіткнувся із впертою обструкцією майже усіх фракцій Національного блоку. Його політика щодо німецького питання, яка уособлювалася з Вісбаденськими угодами і поступками німцям, наштотувала на непримиренну критику правих. А.Тардье у своїй парламентській промові після закінчення доповіді прем'єра, охарактеризував її як політику «дохлої собаки, що пливе за течією» [76, 84].

В газеті М. Барреса «Еко де Парі», у «Фігаро», друкованому органі Національного блоку «Ентрансежан» («Непримиренний») з'явилися матеріали, які викривали угоду як виверт з боку німецьких промисловців. Так, публіцист Ж. Ругон в «Фігаро» виклав головні аргументи противників франко-німецького зближення. Він доводив, що самі угоди є тактичною хитрістю уряду і підприємницьких кіл Німеччини напередодні відкриття в листопаді 1921 р. у Вашингтоні конференції зі скорочення морської зброї. Насправді ж, заявляв Ругон, німецькі підприємці на з'їзді в Мюнхені, який завершився у розпал ажитації, викликаній жовтневою угодою, оприлюднили резолюцію «допомогти рейху позбутися своїх фінансових зобов'язань, надавши у розпорядження уряду кредити німецької індустрії». Ругон зазначив, що серед тих, хто примусив ухвалити зазначену резолюцію, були такі промисловці і фінансисти як Стіннес, Сіменс, Гугенберг, Борзіг, які «раніше домоглися зниження курсу марки, а потім організували її крах, з єдиною метою, - унеможливити сплату репарацій, зокрема, і натурою». «Вони намагаються поставити союзників перед фактом спровокованої ними фінансової катастрофи, щоб заявити про відсутність у Німеччини ресурсів для здійснення платежів», - підкреслив промовець [143].

Особливу увагу Ругон приділив спробам Німеччини розіграти російську карту, її намаганням розгорнути широкі торгові відносини з більшовицьким урядом. Він підкреслив, що за розрахунками германських експертів, співробітництво з Росією «мусить принести набагато більше вигод німецької промисловості, ніж сплата Франції репарацій і відбудова спустошених департаментів за участю німецьких фірм» [143].

Насторожене й вороже ставлення до Вісбаденських угод в правих колах відзначав у своїй збірці «На що перетворилася перемога» публіцист А. Жуе. Сам він вважав, що угода не була якоюсь винятковою і не виходила за рамки офіційних міжнародних документів з Німеччиною. На його думку, вона «мала на меті зафіксувати режим репарацій натурою, що передбачалося Версальським договором у частині VIII, статті 4.». Проте в таборі правих розпалювалися пристрасті з приводу того, що укладення угоди, начебто, нав'язувало населенню постраждалих районів такі контакти з німцями, які ображали його патріотичні почуття [286, 78, 279].

Проти Вісбаденської угоди виступила впливова частина французького патронату, яка мала власні інтереси в зруйнованих департаментах. Представлені тут підприємницькі кола побоювалися конкуренції з боку німецьких компаній, які за умовами угоди набували право активної комерційної діяльності. Це давало підстави противникам «пацифіста» Бріана з табору правих партій звинувачувати його у відході від захисту національних інтересів. Вони вбачали в угоді виверт, який шкодив господарчому розвитку держави та її безпеці. В ході парламентської дискусії уряд зазнав нападів як з боку фракцій Національного блоку («Республіканської Федерації», «республіканського союзу», «республікансько-демократичної згоди», «республіканської і соціальної дії», «демократичної лівої»), так і монархістів, і запеклих націоналістів. Представники «правої» закликали відмовитись від «поступок» веймарському рейху, які, за їх твердженнями, лише заохочували обструкцію з його боку.

Монархіст Л. Доде у промові, яка набула значного резонансу, вимагав посилити тиск на керівників Веймарської республіки. Він виступав за проведення політики «продуктивних застав», щоб мати реальні важелі тиску і гарантії виконання ними зобов'язань, накладених переможцями. Промовець наполягав на необхідності встановити разом із колишніми союзниками контроль над німецькими залізницями Рейнської області по лінії Франкфурт-Мюнстер, щоб позбавити Німеччину можливості швидко провести мобілізацію у випадку її протидії. Відповідаючи на заяви прем'єр-міністра про те, що Вісбаденські угоди відкривають шлях до реалізації мирного договору, планів роззброєння і примирення він відверто наголосив, що «роззброєння Німеччини є фікція». У цьому зв'язку Л. Доде закликав провести урядове розслідування інциденту у Верхній Сілезії, де зазнав нападу французький гарнізон і загинув комендант Монталегр. Цей ватажок монархістів наполягав на тому, щоб прем'єр – міністр виконав обіцянки «узяти Німеччину за комір» і видав наказ окупувати «увесь Рурський басейн», щоб зрештою примусити ворога до «тотальної сплати репарацій». Доде наголосив, що Бріан зробив «величезний злочин», коли видав наказ демобілізувати новобранців 1919 року. Причини таких дій лідер монархістів вбачав у тому, що прем'єр «був більш стурбований укладенням Вісбаденської угоди, ніж безпекою і гідністю країни» [76,

42].

Щодо поміркованих партій і лівореспубліканських угруповань, то в їх лавах ще зберігалось позитивне ставлення до бріанівського курсу. В загальнополітичному плані вони підтримували більш виважену політику кабінету в німецькому питанні і засуджували перманентні домагання правих. Ж. Кайо вважав корисним залучення берлінського уряду до економічного співробітництва і участь німецьких компаній у відбудовчих роботах в зруйнованих департаментах. Він відмічав, що політиці примирення протидіють, в першу чергу, ті представники «плутократії» (опальний лідер радикалів застосовував саме таку лексику з арсеналу крайніх націоналістів, щоб довести їхній зв'язок з нуворишами і нечистоплотними ділками), які намагаються використати ситуацію в спустошених департаментах як «новий Клондайк», де вони не мають бажання бачити будь-яку конкуренцію. Вимоги ж монархістів і консервативного ядра палати перетнути Рейн і захопити тут частину німецького багатства як «продуктивну заставу» сплати репараційних боргів, він оцінював як безглузді. Все це, на його думку, лише загострить проблему і призведе до вибуху войовничих пристрастей [346, 132–134].

Глава республіканських соціалістів П. Пенлеве, висловившись на підтримку Вісбаденських угод і зближення з німецькою соціал-демократією, ще раз проголосив свою основну тезу: «Тільки тріумф демократичної партії в Німеччині є запорукою франко-німецького зближення і отримання репарацій» [305, 197].

В унісон з Пенлеве запальну промову в палаті на захист курсу А. Бріана виголосив 26 жовтня 1921 р. Е. Ерріо, голова виконкому партії радикалів і лідер її парламентської фракції. Зокрема він підкреслив: «Нам треба обирати між політикою Тардьє й політикою голови уряду. Політика Тардьє нам добре відома: вона йде на штурм кожного разу, як виникають великі зовнішньополітичні проблеми. Поряд із цією ідеєю абсолютної політики, чудової на папері, політики, яка обіцяє все й нічого не дає, у нас є інша ліберальна політика, політика, яка піклується про інтереси Франції, гарантує її права, але є більш людяною, а, значить, більш французькою. Саме їй я віддаю перевагу» [76, 148 – 149].

Варто зауважити, що дебати навколо Вісбаденських угод уряду збіглися з акціями лівореспубліканських кіл (значної частини партії радикалів і партії республіканських соціалістів, а також деяких осередків СФЮ) по консолідації опозиційних Національному блоку сил. У другій половині жовтня П. Пенлеве, як визнаний лідер французьких демократів, здійснив подорож центральними і південними департаментами. 16 жовтня 1921р. в Авіньоні відбувся великий мітинг прихильників широкої демократичної коаліції – Лівого блоку, на якому він виклав основні напрямки політичного курсу, альтернативного курсу урядової більшості. Лідер республіканських соціалістів привернув увагу до питання «покращення безпеки Франції», яку він пов'язав із здійсненням реального роззброєння усіх держав, що брали участь у світовому конфлікті, а не тільки Німеччини, на чому наполягали праві. П. Пенлеве виступив проти стратегічного курсу правої більшості палати, який, за його словами, полягав у залякуванні французів двома головними загрозами: з боку німецького реваншизму і російського більшовизму, яким, начебто, підіграла космополітична плутократія. Він, вслід за Ж. Кайо, запропонував у сфері забезпечення національної безпеки політику «золотої середини». Зокрема, лідер

республіканських соціалістів заявив: «Якщо б я вважав, що вибір Європи полягає лише між кривавою революцією і стагнацією, між більшовицьким тероризмом і свавіллям плутократичної олігархії тоді б я з трагізмом дивився у майбутнє нашої цивілізації...». Глава республіканських соціалістів закликав відшукати розумний, практичний вихід, проводячи виважену політику ззовні і всередині країни [305, 290].

Посилення на початку 20-х рр. розбіжностей і непорозумінь між партіями парламентської більшості – з одного боку і лівореспубліканськими угрупованнями і СФІО – з другого, було обумовлено «пробуксовкою» у вирішенні найболючіших питань післявоєнного врегулювання, серед яких питання безпеки посідали одне з перших місць.

Саме в контексті цього процесу треба сприймати промову Поля Пенлеве в Авіньоні. Стрижнем висунутої ним зовнішньополітичної програми, яка істотно відрізнялася від тієї, що була панівною в лавах правих, стала відмова від надмірних претензій до Німеччини і часткова зміна підходів до Радянської Росії.

У своїй промові П. Пенлеве обґрунтовано довів, що політика Національного блоку заохочує активність мілітаристських сил по той бік Рейну, допомагає їм позбутися справжніх друзів Франції. Він згадав, що «в Берліні і Мюнхені у розпал війни були люди, які виступали з протестами проти жахів і страждань, які вона принесла, зокрема і тих насильств, що були вчинені Франції». Їх тоді «піддавали переслідуванням і, навіть, смерті». Промовець у першу чергу мав на увазі вбивство К. Лібкнехта і Р. Люксембург у січні 1919 р. Саме тією зброєю, «яку ми залишили нашим найгіршим ворогам, – підкреслив промовець, – ці люди були вбиті. У нас ще не просохла їхня кров на руках» [305, 291].

Лідер республіканських соціалістів відверто говорив про те, що розгром революції в Німеччині був здійснений кайзерівською армією, на збереженні якої наполягали Фош і Клемансо. П. Пенлеве, ліберал і пацифіст, відданий цінностям демократії, покладав відповідальність за розправу німецьких мілітаристів зі «спартаківцями» та їх вождями К. Лібкнехтом і Р. Люксембург на блюзнірських правителів Франції. Німецькі ліві сприймалися ним як природні союзники, хоча французький демократ дистанціювався від їхніх поглядів на засоби суспільного переустрою. Під оплески присутніх на мітингу П. Пенлеве заявив, що саме «вони і ті хто йшов за ними» є для Франції «тим фактором безпеки, про який не повинні забувати керівники Французької республіки» [305, 292].

В прикінцевій частині промови П. Пенлеве розвінчав стратегію правлячого блоку в сфері безпеки. Водночас він акцентував увагу на непослідовності політики уряду, який задекларував, що буде «з великою обережністю» впроваджувати в життя свої миролюбні задуми. Причину цих недоліків промовець вбачав в жорсткому тиску на кабінет з боку «запеклих патріотів», які змішували свій «патріотизм» з «ксенофобією». Це ті самі «надпатріоти», вказував він, чий «необмежені вимоги вже відомі у всіх кутах Європи». Вони, за його твердженням, «відштовхують від Франції її шанувальників у дружніх і нейтральних країнах, молоді нації, яким ми принесли свободу» і «виставляють перед союзниками французьку політику в імперіалістичному вигляді». Глава республіканських соціалістів іронізував, що ці «надпатріоти на усі випадки життя пропонують однакові ліки, які повинні діяти відразу і на наших учорашніх союзників, і на

сьогоднішніх ворогів». Це є нічим іншим, підкреслював П. Пенлеве, як «виступати проти усього світу». Він попереджував, що такий курс веде до «цілковитої ізоляції» Франції у світі і посилення ворожого ставлення до неї. «Політика сили, – доводив він, – руйнує наші відносини з Німеччиною, якої, у кінцевому рахунку, не залишиться іншого виходу, крім реваншу». Промовець відзначив, що він та його прихильники «не сприймають політики, яка у майбутньому приречена б Францію і Європу разом з нею, до нових жертв, крові і до руїн. Ми домагаємося послідовної і гідної політики, яка б надавала іншим націям упевненість, що Франція не має жодної думки про помсту, жодної мрії про домінування, але піклується виключно про безпеку, мир і справедливі репарації. Без політики примирення в Європі наш мир буде приречений до смерті» [305, 290, 292 – 293].

Безумовно, подібні заяви були розраховані на придбання політичного капіталу і залучення до коаліції усіх невдоволених реальними результатами правління правих, число яких зростало. Разом з тим, вкотре можна констатувати, що в країні добре усвідомлювали небезпеку силового тиску у відносинах зі східним сусідом. Вірогідність драматичної розв'язки, внаслідок нав'язування Німеччині перманентної конфронтації, про яку багато говорилося в таборі поміркованих і лівих, перетворилася на жахливу реальність менш ніж за два десятиліття. Отже, не усунений фактор німецької загрози, як Дамоклів меч, тяжів над країною після укладення мирного договору. Ставлення до шляхів і методів подолання цієї загрози поглиблювали розкол у лавах французького політичного світу, як ні в одній іншій державі, що брала участь у світовому конфлікті.

Відтак пацифістська тенденція, яка виявилась у Франції ще в роки війни, перетворилася в часи бріанівської інвестиції 1921 року на вагомий фактор політичного життя. Ще не маючи можливостей конкурувати з націоналізмом правих, вона поступово перетворювалася на платформу консолідації опозиційних Національному блоку сил.

З'їзд партії радикалів, який відкрився 28 жовтня 1921 р. в Ліоні, проходив в умовах зростаючого розмежування політичних сил. Заклики до злагоди і збереження національного союзу, які лунали з боку майже всіх республіканських угруповань, розбивалися об глухий мур політичного протистояння. На з'їзді зазнали нападів так звані «урядові радикали», які були обрані за списками Національного блоку і продовжували співробітництво з ним в парламенті та поза його межами. Після запеклих дебатів була затверджена резолюція, яка наголошувала на проведенні в Європі «політики миру, заснованої на взаємній довірі народів» і «захисту права націй» від загрози нової війни і експансії. В резолюції містились побажання уряду рішуче відстоювати ідеали французької республіканської політики на конференції з тихоокеанських проблем, що мала відкритися у листопаді 1921 р. у Вашингтоні, і домагатися реальних зрушень в союзницьких відносинах зі США [171].

Слід відзначити ще одну резолюцію «Про ліву орієнтацію», затверджену з'їздом, яка безпосередньо стосувалася політичної тактики партії. Розглядаючи її в контексті реальної ситуації, що склалася, і подальших політичних акцій радикалів, можна стверджувати, що вона означала постановку питання про доцільність подальшого співробітництва з партіями урядової більшості і націлювала на створення нової, більш демократичної і ліберальної коаліції – Лівого блоку. Після

промов П. Пенлеве в Авіньйоні і Е. Ерріо в палаті, резолюція відкривала шлях для пошуків союзників зліва, тобто серед соціалістів. Це, у свою чергу, порушило перед СФЮ дилему відмови від «поправки Брака» 1919 р., яка забороняла соціалістам блокуватися з кандидатами буржуазних партій під час виборчих кампаній.

Проте в цей період ні помірковані угруповання (радикали, республіканські та незалежні соціалісти), ні праві партії, що складали підмурок Національного блоку, не мали наміру негайно розривати коаліцію [504, 99–108]. виправдовуючи поміркованість рішень, прийнятих з'їздом, вожді радикалів доводили, що вони були продиктовані не бажанням продовжувати співробітництво з блоком правих, а необхідністю підтримати кабінет А. Бріана, та його зовнішньополітичний курс. Отже, пацифістські заходи прем'єр-міністра та його ставлення до вирішення німецького питання певний час зумовлювали збереження радикалами коаліції з партіями урядової більшості.

Варто зауважити, що пацифістські та «інтернаціоналістські» принципи А. Бріана у багатьох випадках збігалися з настановами соціалістичної партії. Остання, після розмежування з крайніми лівими на з'їзді в Турі, продовжувала активно відстоювати ідеї міжнародного співробітництва, підтримки Ліги Націй, нормалізації франко-німецьких відносин і спільних дій з СДПН.

Свій голос під час напружених дебатів навколо Вісбаденської угоди і генеральної політики уряду А. Бріана подала і наймолодша партія Третьої республіки – комуністична. Організаційно вона оформилась у березні 1921 р. на «адміністративному» з'їзді в Парижі. Будучи секцією Комуністичного Інтернаціоналу ФКП страждала лівацькими хворобами, притаманними у цей період світовому комуністичному руху, який групувався навколо Москви. В Комінтерні до всіх конфліктів, що виявилися всередині Версальської системи, підходили з точки зору закономірності «міжімперіалістичних суперечностей». Проте не існувало згоди, які з них є найголовнішими. Л. Троцький і К.Цеткін вбачали основний стрижень суперечностей у взаємовідносинах Англії і США. В комуністичних колах звертали також увагу на розходження між Францією і Британією відносно репараційного питання і засобів примушення Німеччини. Генеральний секретар КПН А. Тальгеймер, виступаючи на III Конгресі Комінтерну 24 червня 1921 року стверджував: «Одними з найважливіших, я вважаю, взаємовідносини Німеччини і Франції. Конфлікт між ними є більш реальним, ніж англо-американський» [127, 56]. В тезах угорського комуніста С.Варги, оголошених там само 4 липня, (що збігалося з укладенням липневих угод А.Бріана з представниками веймарського уряду і, мабуть, було реакцією комуністичної ортодоксії на них), з цього приводу зазначалося: «План економічного відродження Франції за рахунок Німеччини – є пограбування у поєднанні з дипломатичним шантажем; він веде до подальшого розорення Німеччини (вугілля, машини, тварини, золото) і не дає порятунку Франції. Загалом він завдає нищівного удару господарству континентальної Європи: Франція отримає набагато менше, ніж втратить Німеччина» [127, 337]. Саме такі оцінки були переважаючими і для французьких комуністів.

У дусі класових настанов Комінтерну ФКП зосередила увагу на спробах уряду А.Бріана вступити в контакт «з німецькими імперіалістами». Під цим кутом розглядалися і Вісбаденські угоди. Протилежні оцінки політики уряду А.Бріана в

німецькому питанні посилили розходження компартії із СФІО, яка загалом підтримувала пацифістський курс на примирення з Німеччиною. У березні 1921 р., після повстання робітників у Берліні, які тодішній керівник КПН П. Леві кваліфікував як «путч» і відхід від тактики єдиного робітничого фронту, виконком ФКП рішуче засудив «прагнення французького мілітаризму» у союзі з німецькою воєнщиною зупинити розвиток революційних подій в Німеччині [214]. Влітку, коли проходили переговори Лушера і Ратенау «Юманіте» писала: «Зустріч Лушера, який репрезентує хижацьку французьку промислову плутократію і Ратенау, представника німецької буржуазії, є символічною. Французькі і німецькі підприємці, як злодії, йдуть на змову заради взаємного розподілу мільярдів. Наслідки ж угоди ляжуть важким тягарем на німецьких і французьких пролетаріїв» [212].

У рішеннях керівних органів ФКП, комуністичній пресі містилась негативна оцінка франко-німецького економічного зближення і Вісбаденських угод. М. Кашен у статті «Вітер віє в інший бік» відзначив тенденцію французької політики при Бріані до пошуків згоди з Німеччиною. Він висловив думку, розповсюджену в лавах Комінтерну, що такий курс більшою мірою обумовлений зростаючими розбіжностями з Англією. Разом з тим член ЦК ФКП зауважив: «Французький капіталізм, глибоко розчарований в Англії, покладає останні надії на співробітництво з Німеччиною». Тобто питання міжнародного становища, від яких залежала французька безпека, розглядалися переважно через призму міжімперіалістичних суперечностей. М. Кашен був переконаний, що досягнута згода між урядами Парижа і Берліна, які, на його думку, перебували «на грані банкрутства», не в змозі запобігти загальній катастрофі. «Перш за все, – підкреслював Кашен, – задуманий франко-німецький господарчий союз мусить зазнати краху вже внаслідок моральних і матеріальних факторів, які стають на шляху до його здійснення при капіталістичному режимі» [214].

За логікою лідера парламентської фракції ФКП будь-які зрушення у бік примирення, порозуміння і встановлення співробітництва двох країн в умовах існування капіталістичного суспільства були неможливими. На перший план висувався принцип «змови» французької і німецької буржуазії за рахунок трудящих своїх країн. Пролетарська революція розглядалася єдиним невідкладним засобом усунення агресивності можновладців і утвердження братерської солідарності між усіма країнами і народами.

Таким чином, у таборі противників курсу А. Бріана опинилися і крайні праві (монархісти і запеклі націоналісти), і праві (переважна частина Національного блоку), і деякі помірковані угруповання, і крайні ліві (комуністи). Певний час дуже хиткою опорою уряду залишалися помірковані фракції Демократичного альянсу, радикали і республіканські соціалісти, соціалістична партія тощо. Проте в останній накопичувалось невдоволення клерикальною і соціальною політикою Бріана, що робило підтримку з боку соціалістів тимчасовою і, деякою мірою, кон'юнктурною.

Вперту опозицію правих Вісбаденській угоді слід пов'язати також з перебігом подій у радянсько-польській війні і укладенням у березні 1921 р. Ризького миру. Незалежно від одержаної перемоги влітку 1920 р. на Віслі, Польща, як стратегічний союзник Франції, була послаблена в результаті своєї авантюрної політики на сході. Веймарська Німеччина і Радянська Росія мали багато точок дотику у протистоянні

експансіоністськи налаштованим правителям Другої Речі Посполитої. Тому кроки до «примирення» з берлінським урядом, який отримав, якщо не матеріальні, то моральні дивіденди від радянсько-польського конфлікту, в контексті ситуації, що склалася влітку–восени 1921 р. з позицій бріанівської стратегії були цілком доречними.

Навпаки, праві в характері подій, що розгорталися у Східній Європі і ролі в них Німеччини і більшовицької Росії, вбачали зміцнення впливу ворогів французької безпеки. Тому створення через Вісбаденські угоди додаткових можливостей для німецької економіки сприймалося цілком негативно.

Колапс, який склався навколо урядової угоди з німцями не дозволив уряду ратифікувати Вісбаденські угоди в парламенті.

Однак при голосуванні довіри кабінету, Бріан одержав більшість—338 «за» і 172 – «проти» [76, 85]. Це був наявний симптом того, що шляхи уряду і більшості Національного блоку помітно розходилися. Прем'єр-міністр збирав все менше голосів на підтримку свого уряду: 338 замість 419 - у травні і 491 – у березні.

Як зі свого боку відзначав Ж.-Б. Дюрозель, «така поразка безперечно реалістичної політики викликала тяжку кризу, яка мала тривати близько трьох років і поставити крапку на тому, що ще вважалося франко-британським альянсом у питанні репарацій» [539,19].

Після зриву Вісбаденських угод ситуація у франко-німецьких відносинах знову погіршилася. У листопаді-грудні 1921 р. німецький уряд вдався до нових зволікань. У Берліні було оголошено, що у зв'язку з посиленням інфляції і падінням курсу марки, погіршенням загальної господарчої кон'юнктури, постає питання мораторію на сплату репарацій. Це призвело до нового сплеску антинімецьких настроїв у Франції. Більша частина поміркованих республіканських угруповань, яка підтримала уряд під час останнього голосування, починає займати позицію, ближчу до правих. Представники правоцентристських і правих угруповань дуже скептично і навіть вороже сприйняли згоду прем'єр-міністра взяти участь у новому засіданні Найвищої союзницької ради в Каннах у січні 1922 р., де мусило вирішуватися питання запрошення Німеччини на велику загальноєвропейську конференцію з економічної відбудови Європи, з тим, щоб тут, колективно дійти згоди щодо розв'язання репараційної та інших проблем післявоєнного врегулювання.

Політичні зіткнення останніх місяців 1921 р. і початку січня 1922 р. фактично вирішили долю першого повоєнного кабінету А. Бріана.

Можна констатувати, що загальна політика А. Бріана 1921 р. стала лакмусовим папером, що виявив головні тенденції в лавах французького політичного світу у сфері зовнішньої політики і безпеки після ратифікації Версальського миру. Переважали суто націоналістичні підходи, прагнення до зверхності й тиску на переможену Німеччину, які демонстрували більшість партій і угруповань Національного блоку. «Інтернаціоналістські» заходи, в руслі пошуків домовленостей й порозуміння з урядами і діловими колами Веймарської республіки, узгоджених дій з союзниками тощо розглядалися як відхід від «мирної програми», п отурання саботажу переможених і навіть зрадництва національних інтересів. Все це зумовило жорсткий опір «правої» урядовому курсу А. Бріана, спрямованому на досягнення реальних зрушень у франко-німецьких відносинах і провал ратифікації

Вісбаденських угод.

Жахливі наслідки кривавої війни, величезні жертви, руйнування, мільйони смертей тяжили над французьким суспільством й політичною елітою. Через три роки після закінчення війни самий її образ, почуття, неприйняття поведінки колишнього ворога, який відмовлявся від компенсації за заподіяні вчинки, аж ніяк не можна було спростувати пацифістськими акціями, на яких наполягав Бріан. Все це у поєднанні з меркантильними інтересами потужних організацій патронату, а також широкого кола середніх і дрібних підприємців, зацікавлених у господарчій експлуатації повернутих провінцій і зруйнованих департаментів, дало негативний результат. Більша частина політичного світу виступила проти бріанівського курсу на «примирення» з Німеччиною. Це зумовило поглиблення розколу і початок консолідації опозиційних сил – партії радикалів і соціалістичної партії в Лівий блок. Останній дотримувався прагматичних підходів у розв'язанні проблем безпеки, наголошуючи на відданості пацифістським принципам і ідеям примирення.

Впертість «правої» у відстоюванні принципів Версалу і загострення її протистояння з Лівим блоком, який, у свою чергу, дорікав прем'єру невизначеність і непослідовність у реалізації пацифістського курсу, робило становище уряду дуже хитким. Несприятливі для Франції результати Вашингтонської і Каннської конференцій, які пов'язувалися з новими «поступками» Бріана союзникам і ворогам зумовили відставку уряду і зміну зовнішньополітичного курсу.

5.3. Вашингтон і Канни: праві відправляють Бріана у відставку

Паралельно з проблемою франко-німецьких відносин, яка розглядалася стрижневою у забезпеченні національної безпеки, А. Бріан вперто працював над утворенням системи колективної безпеки. Її складовими, як вже зазначалося, мусили бути гарантійні договори з союзниками військової доби – Великобританією і США, рішення і заходи Ліги Націй, спрямовані, зокрема, на здійснення ефективного роззброєння. У цьому питанні французи і англійці розійшлися ще в 1919 р. Англія, за твердженнями досвідченого експерта В.М. Джордана домагалася негайного й безумовного роззброєння, бо, на її думку, така дія, завдяки своєму психологічному ефектові була здатна забезпечити міцний мир [533, 166–171].

Франція ж, навпаки, вважала, що найкращою запорукою миру буде її перевага над силами Німеччини. Вона погоджувалася з принципом загального роззброєння, але тільки після того, як буде гарантована національна безпека. Цього, на думку французьких урядовців і дипломатів можна було досягти лише шляхом глибокої реформи Ліги Націй, якою передбачалося б обов'язкове мирне розв'язання будь-яких суперечок. За доводами французьких представників в цієї організації – Л. Буржуа, Ж. Камбона, згодом самого А. Бріана, реально забезпечити мир і виконання норм права були здатні військові контингенти, передані країнами-членами Ліги в її розпорядження. Фактично це означало повернення до відкинутої англосаксами в 1919 р. ідеї Л. Буржуа, до якої Британія, як і раніше, ставилася вороже. В планах створення при Лізі Націй міжнародних збройних сил уряди ліберала Д. Ллойд Джорджа, як і консерватора Е. Бонара-Лоу, вбачали прагнення Франції, яка володіла найпотужнішою сухопутною армією, зміцнити свої

континентальні і світові позиції.

Перешкодою на шляху активного використання Ліги Націй для реалізації французьких планів безпеки була також позиція США.

У січні 1921 р. до виконання своїх обов'язків приступив новий президент США, республіканець Воррен Дж. Гардінг. Державним секретарем був призначений колишній суперник В. Вільсона на виборах 1916 р. Чарльз Е. Х'юз. Вибори проходили переважно під гаслом «повернення до нормального стану», яке підносило Гардінгом. У зовнішньому плані «нормальний стан» означав підтримання традиційної ізоляції, несумісної із зобов'язаннями, що їх накладала Ліга Націй. Отримавши владу, Гардінг витлумачив результати голосування як відмову від вступу до цієї міжнародної організації.

24 серпня 1921 р. США підписали сепаратний мирний договір з Німеччиною, що поклало початок (з 1923 р.) виведенню американських військ з німецької території. Це відбувалося на початку і в розпал французької акції в Рурі і мало засвідчити окремішність американської позиції щодо репараційних проблем і статусу рейнських земель. У пресі США, ще у зв'язку з березневою експедицією 1921 р. французьких військ до Руру, були порушені питання про доцільність розв'язання спірних питань шляхом збройної інтервенції. Адміністрація В.Гардінга вдалася, виходячи зі стратегічних інтересів США (прагнення до світового лідерства), до дипломатичних демаршів щодо розв'язання проблем роззброєння як складової післявоєнного врегулювання [544, 78–79].

За кілька днів до підписання договору з Німеччиною, 11 серпня 1921 р., американський президент запросив до Вашингтона представників Франції, Великобританії, Італії, Нідерландів, Бельгії, Португалії, Японії та Китаю. Офіційними цілями конференції були: 1) роззброєння взагалі й, зокрема, роззброєння військово-морських сил; 2) вирішення проблем Далекого Сходу й Тихоокеанського регіону.

Конференція відбувалась у Вашингтоні з 12 листопада 1921 р. до 6 лютого 1922 р. До 24 листопада Францію на ній представляв А. Бріан.

На відкритті конференції з вітальним словом виступив президент В. Гардінг. Держсекретар Ч. Х'юз представив свій відомий план роззброєння, який передбачав обмеження сухопутних озброєнь, а також на морі і в повітрі, який аж ніяк не відповідав інтересам французької сторони. Французькі представники, під приводом того, що французька армія залишається «вартовим порядком» в Європі, відхилили пропозиції щодо її чисельного скорочення. Проте глава делегації А. Бріан намагався, перш за все, створити на конференції сприятливі умови для відновлення переговорів відносно франко-американського союзу. Вже в день відкриття конференції, хоча його виступ не був запланований, він був запрошений на трибуну. Глава французької делегації багато говорив про свої особисті прагнення до миру і про «гарячі бажання» посприяти своїми діями його забезпеченню, укріпленню, а по можливості, перетворенню на непорушний мир [229, 109–110].

При всій схильності до «красного письменства», заяви французького прем'єр-міністра мали адресну спрямованість. Проблеми відновлення реального союзу зі США і придбання гарантійних пактів завжди стояли перед французькими урядовцями. Американський ізоляціонізм не відповідав розрахункам А. Бріана на

залучення найпотужнішої заокеанської держави до підтримки європейської безпеки. Проте стратегічні інтереси Франції і США розходилися все сильніше. Про вільсонівські ідеї «нової демократії» і «нової дипломатії» на конференції майже не згадувалося. У Франції праві кола зосередили критику на пацифістській риторичі прем'єр-міністра, доводячи його неспроможність розв'язати складні вузли міжсоюзницьких відносин інакше як через постійні поступки.

Наслідком участі А.Бріана у Вашингтонській і Каннській конференціях стала відставка уряду і його самого. «Інтернаціоналістський» курс, тим самим, зазнав поразки.

Дослідники вважають, що головною причиною невдачі А. Бріана стало те, що не вдалося «організувати» союзників на підтримку французьких пропозицій, створити нове видання Антанти на базі гарантій версальських і Вашингтонських рішень. А саме такий союз був покладений в основу бріанівської концепції післявоєнної системи.

На Вашингтонській конференції між переможцями розгорнулася жорстка і виснажлива боротьба з проблем роззброєння і розподілу сфер впливу у Південно-Східній Азії і Тихоокеанському регіоні. З великими труднощами А. Бріан домігся відхилення англійської пропозиції про обговорення роззброєння не тільки морських, але й сухопутних сил. Він заявив, що, ураховуючи європейську обстановку і загрозу з боку Німеччини, яка зберігається, Франція не може відмовитися від потужної сухопутної армії.

Проте він наштотхнувся на «справжню англо-американську коаліцію», як відзначав Ж.-Б. Дюррозель [539, 94]. Одразу після відкриття конференції Х'юз запропонував широкий план, яким передбачалося, крім припинення спорудження деяких об'єктів, установа «квоти» для головних морських держав. Насправді Англія вже згодилася з принципом військово-морського паритету. Франція ж розробила була велику програму збільшення свого флоту. А. Бріан відмітив, що завдяки послабленню свого економічного і фінансового стану Франція не в змозі будувати важкі кораблі (лінкори) і реально розраховує на будівництво легких крейсерів, які призначені виключно для потреб оборони. Загалом же на відміну від Англії та Америки, Франція докладала фінансових і промислових зусиль, розраховуючи переважно на ведення сухопутної війни.

Ж. Ларош, який брав участь у конференції як експерт, також згадував про справжню конфронтацію з двома англо-саксонськими націями, які «заликували світ примарами французької гегемонії» і всіляко намагалися зменшити «нашу військову потужність шляхом розподілу морських володінь» [293, 146].

Ініціатива у справі морських роззброєнь у Вашингтоні знаходилася, за справедливими зауваженнями Ж.-Б. Дюррозеля, в руках американської делегації. Представники США вважали, що головне – це зупинити гонитву морських озброєнь, яка була занадто дорогою і відволікала кошти боржників Америки від платежів. Безперечно, вони були впевнені, що США зможуть виграти цю гонку. Але японська загроза в Тихому океані могла стати серйозною, якби Японія виконала свою велику військово-морську програму. Англія ж, виходячи з обставин, була згодна відмовитися від правила «норми двох сил», якого вона завжди дотримувалася аж до самої війни 1914 р., а саме: мати флот, що принаймні дорівнював би двом іншим

найсильнішим флотам світу, разом узятим. Питання про англо-японський воєнний союз (за трактатом 1911 р.), термін якого закінчувався в 1921 р., в порядку денному не значилося, але США наполягали на його денонсації. В результаті залаштункової дипломатичної боротьби США, Англія, Японія і Франція домовилися поважати колоніальні володіння одна одної й взаємно гарантувати їх безпеку.

Договір про обмеження морських озброєнь, або «договір п'яти держав», підписано 6 лютого 1922 р. США, Великобританією, Японією, Францією та Італією строком на п'ятнадцять років. Договір визначав пропорційну кількість лінкорів, що їх могли мати п'ять держав, які підписали його: 5 для США, 5 для Англії, 3 для Японії, 1,75 для Франції та Італії. Крім того, було вирішено заморозити будівництво лінкорів на десять років.

Англійський представник, міністр закордонних справ лорд А.Бальфур досяг, відтак, реального успіху на шкоду Франції, якій було залишено флот на рівні італійського, в той час, як їй треба було розподілити свої кораблі між Атлантикою й Середземним морем і вона мала захищати велику імперію. А. Бріан, єдине, домігся того, що не було встановлено обмежень на будівництво підводних човнів (хоча А. Бальфур і заперечував), а також малих і середніх кораблів.

«Договір п'яти держав» устанавлював глобальну військово-морську рівновагу великих держав. Насамперед він закріпив першість суперників Франції, США і Британії. США утвердилися як наймогутніша морська держава, досягли паритету з Англією за тоннажем важких кораблів. Зате Англія зберігла лідерство в надводному флоті [603, 70].

Щодо проблем Далекого Сходу, Бріан насилу спромігся включити Францію до складу учасників переговорів. Найбільш активно проти цього виступали представники англійської делегації, які вважали, що французьким островам у Тихому океані ніщо не загрожувало. Позиція Англії була продиктована тим, що вона прагнула замінити англо-японський договір 1911 р. ширшою угодою, яка б гарантувала статус-кво в Тихому океані, що не збігалось з колоніальними інтересами Парижа.

Ч. Х'юз згодився на компромісний розв'язок, за яким Франція включалася в договір по гарантуванню володінь у Тихому океані. Це був дієвий засіб примусити її прийняти морські умови, що їх вона досі відкидала. Нарешті, 13 грудня 1921 р. підписано «договір чотирьох держав» США, Англією, Францією і Японією.

Термін дії договору було визначено в десять років. Ним ставилася крапка на англо – японському альянсі (ст.4). Учасники домовилися «поважати їхні права, стосовно їхніх острівних володінь...у зоні Тихого океану». В цілому це був договір про ненапад для зони Тихого океану [539, 93–95], який юридично оформив принцип партнерства великих держав. Фактично ж він не міг бути тривким, оскільки не розв'язав суперечностей між його учасниками [603, 69].

«Договір дев'яти держав» укладений, (як і «договір п'яти» в останній день конференції), 6 лютого 1922 р., передбачав відмову від нових чужоземних зазіхань на Китай (передусім Японії). Підпис Франції під договором, після відставки Бріана 13 січня, поставив вже П. Пенлеве (республікансько-соціалістична партія), який виконував обов'язки заступника глави делегації.

На конференції А. Бріан не полишав думки наблизитися до порозуміння з союзниками. Він вів інтенсивні переговори з главою Форін Офісу лордом Д. Керзоном з великого комплексу питань, зокрема, Близького Сходу, статусу Танжеру, тоннажу підводного флоту двох держав. Глава французького уряду заявив, що існують передумови вирішення деяких питань європейського врегулювання за аналогією з тими пунктами вашингтонських домовленостей, де йшлося про організацію безпеки Тихоокеанського регіону. Ще під час франко-англійських контактів у грудні 1921 р. він запропонував доповнити альянс двох країн, що вимальовувався, більш широкою угодою, яка б охопила союзників Франції на сході Європи. До цієї угоди він вважав за необхідне залучити і Німеччину. Документи свідчать, що Д. Ллойд Джордж з увагою поставився до аргументів свого французького колеги про небезпеку зближення Німеччини з Радянською Росією, якщо з боку Заходу вона не знайде порозуміння. Отже, він виявив певну зацікавленість в проекті А. Бріана і підкреслив, що після ретельного аналізу можна було б розглянути його на наступній конференції в Каннах. Як відзначив у спогадах Ж. Ларош, у французькому МЗС почали підготовку двох можливих пактів з Англією, в яких він брав безпосередню участь. Перший передбачав створення двостороннього оборонного франко-англійського союзу, другий – з метою запобігання агресії, поширення його на такі країни, як Італія, Бельгія, Німеччина тощо. Саме тут, у Вашингтоні, під час переговорів з Д. Керзоном дійшли згоди скликати міжнародну конференцію за участю Німеччини і більшовицької Росії, щоб досягнути «загальної розрядки», яка б полегшила економічну відбудову Європи [293, 147].

Невдача спіткала А. Бріана під час зондажу американської позиції щодо відновлення гарантійного пакту. Американський конгрес, передусім його республіканська більшість, відмовився вступати у будь-які союзи. Ізоляціонізм, що утвердився в політиці США, певною мірою призвів до ізоляції Франції на Вашингтонській конференції.

Таким чином, наприкінці 1921 р. можна було вже вирізнити основні напрямки політики західних держав стосовно розбудови європейської системи на базі Версальського договору. Упевнена в своїй економічній могутності Веймарська Німеччина чинила стійкий опір вимогам союзників, передусім Франції, і намагалася максимально скористатися їхньою незгодою. Англія, турбуючись рівновагою сил у Європі, скося дивилася на методи забезпечення Францією власної безпеки. Неабиякий вплив на урядову політику, політичні кола і громадськість мала книжка видатного економіста Д. Кейнса «Економічні наслідки Версальського миру», в якій доводилася безглуздість надмірних репараційних претензій до Німеччини і висловлювалися думки щодо подолання господарчого занепаду, а саме, через посилення механізму державного регулювання економіки і соціальних відносин. У Британії утверджувалося ставлення до Німеччини як до вигідного партнера. Серед політиків і підприємців існувала сильна зацікавленість в нормалізації її фінансово-економічного становища. Чимраз більше уряд Д. Ллойд Джорджа погоджувався з думками про необхідність полегшення репарацій, зниження їх до рівня, сумісного з «платоспроможністю» веймарських урядів.

В літературі з історії міжнародних відносин (П. Ренувен, Ж.-Б. Дюрозель) постійно акцентується увага на кардинальних розходженнях відносно врегулювання «німецьких» проблем і тлумачення безпеки урядовими колами Франції і Британії у міжвоєнну добу. На відміну від Англії, писав Ж.-Б. Дюрозель, «Францію ж, навпаки, турбувала її власна безпека, і громадськість прагнула неухильного дотримання всіх воєнних гарантій, передбачених договором. Франція вимагала також в ім'я того, що вона вважала найсуворішою справедливістю, повної сплати репарацій. Вираз «Німеччина заплатить» був у ті часи чудовою темою для передвиборної пропаганди» [539, 19–20].

Реальність, безумовно, була набагато складнішою. В самій Франції, як вже було показано, активізувалися сили, які зрозуміли, у «першому наближенні», безперспективність зазіхань на велику частку німецького майна. Дуже переконливими були і доводи Д. Кейнса: щоб розрахуватися з репараційними платежами Німеччина мусить наростити потенціал, який буде переважати сукупну потужність економічного потенціалу переможців. Це було і нереально, і небезпечно. У зв'язку з цим він підкреслював у вступній частині своєї праці, що «в континентальній Європі земля коливається під ногами і немає нікого, хто б не відчував її віддаленого гулу. Йдеться про життя і смерть, про голодомор та існування, про судорожні потрясіння цивілізації, яка гине» [348, 1–2]. Великий економіст вже в момент підготовки і підписання договору бачив усі його небезпечні наслідки для майбутнього.

А. Бріан був, мабуть, одним з не багатьох, хто усвідомлював цю небезпеку і намагався інтегрувати Німеччину в тканину європейського співробітництва. Інша справа, що в контексті Версальської системи, яка закріплювала панування в європейській і світовій політиці купки переможницьких демократій (Британії, Франції, США), досягнення пацифістського консенсусу аж ніяк не відповідало прагненню переможених і незадоволених підсумками війни (Німеччини, Угорщини, Італії, Японії), до повернення втрачених позицій. Відтак реальний зміст і ефективність французької стратегії безпеки опинились заручниками суперечливих подій міжнародного життя.

В другій половині 1921 р. Р. Пуанкаре, голова міжнародної репараційної комісії і сенатської комісії закордонних справ опублікував в «Тан» серію статей під назвою «Спогади і документи» (Souvenirs et documents) часів свого президентства. Висвітлюючи характер переговорів навколо укладення Версальського миру він солідаризувався з висновками маршала Ф.Фоша про необхідність окупації лівого берегу Рейну доти, поки Німеччина не сплатить усіх своїх боргів. Водночас він піддав нищівній критиці позицію Д. Ллойд Джорджа. Французький політик довів думку про те, що Британія вже давно обрала Німеччину своїм партнером у розв'язанні європейських справ, нехтуючи інтересами союзника. Тому домовленості з нею можуть бути ефективними лише при умові твердого і непохитного відстоювання урядом національних інтересів, а саме: окупації Рурської області і придбання, тим самим, «продуктивних застав» з метою примушення німців до виконання мирного договору [193; 194; 195]. Р. Пуанкаре зробив вагомий внесок у роздмухування націоналістичної кампанії, яка звинувачувала Бріана в поступливості німцям й англійцям. Фактично сенатська комісія закордонних справ стала центром

опору зовнішньополітичному курсу прем'єр-міністра.

Отже, в останні місяці інвеститури А. Бріана політика «продуктивних застав», на проведенні якої наполягали праві, активно протиставлялася політиці примирення. Вона ставала прапором, навколо якого об'єднувалися консервативні партії і організації, усі прихильники задоволення французьких вимог, зокрема і шляхом застосування сили, на платформі, визначеної Версальським договором.

Одночасно проти уряду складалася опозиція зліва, з боку радикалів і соціалістів. Підтримуючи пацифістські й «інтернаціоналістські» заяви і дії прем'єра, вони засуджували його вперту позицію в питаннях скорочення армії і розв'язання соціально-економічних проблем, встановлення відносин з Ватиканом тощо.

Варто зауважити, що інвеститура 1921 – початку 1922 р. ґрунтувалася на політичних й ідеологічних принципах «небесно-блакитної» палати, сформованої на хвилі націоналістичного піднесення часів Комп'єну і Версалю. А. Бріан залишався тісно пов'язаним з традиційними цінностями французької «правої», серед яких утримання потужної армії, милітаризація і культ сили посідали важливе місце. Маючи імідж «миролюбця» і пацифіста, Бріан аж ніяк не міг «здавати» на користь лівим ще і збройні сили, значення яких не ставало меншим в умовах мирного часу, коли преса й офіційна пропаганда постійно звертали увагу на наявність загрози реваншизму і більшовизму. Ще повертаючись з Вашингтона прем'єр-міністр виступив з великою промовою в Гаврі. Він зробив наголос не стільки на поточній роботі конференції, скільки на зростанні загрози зі Сходу з боку Німеччини й Радянської Росії. Бріан заявив, що це не дозволяє Франції, «відданої ідеалам миру», йти шляхом скорочення армії [229, 112].

Це не врятувало прем'єра від нападів політичних суперників справа, які закидали йому занадто великі поступки лондонському кабінету. Англійська політика, доводили парламентарії «республікансько-демократичної згоди» П. Мезьє і А. Ле Мер у своїх парламентських промовах 17 і 23 листопада 1921 р., має на меті роззброєння Франції перед німецьким викликом [76, 518, 605].

Представники поміркованих угруповань (частина радикалів і республіканських соціалістів) і СФІО висловлювала незгоду з діями прем'єра з іншої причини. Об'єктом критики для цієї частини політичного світу було негативне ставлення Бріана до вимог роззброєння і відновлення ним посольства у Ватикані, що кваліфікувалося порушенням республіканської традиції [498, 102]. Е. Боннефу у своїй «Політичній історії Третьої республіки» слушно зауважив, що така позиція прем'єр-міністра в їх очах засвідчувала, що він виступав «рупором небесно-блакитної палати» [396, 265].

Таким чином, наприкінці 1921 р. доля уряду, незважаючи на деяку підтримку в парламенті, фактично була вирішена.

До своєї відставки 13 січня 1922 р. А. Бріан здійснив ще дві важливі акції. Він взяв участь у засіданнях Найвищої союзницької ради у Каннах і домігся від Д. Ллойд Джорджа опублікування проекту гарантійного пакту (11 січня).

Січнева нарада (конференція) Найвищої союзницької ради в Каннах стала важливою подією міжнародного життя післявоєнної Європи. Вона фактично поклала початок поверненню Німеччини і Росії до ареопагу великих держав.

Каннська конференція проходила 6–13 січня 1922 р. Напередодні відбулася зустріч А. Бріана з Д. Ллойд Джорджем. Крім офіційних протоколів переговорів, які зберігаються в Архіві французького МЗС, цікаві і цінні подробиці щодо підходів двох лідерів до концепції франко-англійського союзу містяться в мемуарах статс-секретаря Міністерства закордонних справ Ж. Лароша.

Французький прем'єр-міністр в переговорах зі своїм англійським колегою наполягав на широкій концепції союзу між двома провідними державами, стовпами Версальської системи. Суть її полягала не просто у воєнних зобов'язаннях двох країн, а, фактично, в політичному об'єднанні навколо них країн Центрально-Східної Європи. Проте, як повідомляє Ж. Ларош, меморандум, представлений англійською стороною у відповідь на французькі пропозиції, «відсікав» основні положення французького проекту [293, 150].

Під час переговорів Д. Ллойд Джордж дав зрозуміти своєму співрозмовнику, що вважає недоцільним будь-яке розширення франко-англійського союзу і створення під егідою двох держав європейської коаліції, як пропонував французький прем'єр. Це було одним з епізодів їх контактів на предмет укладення гарантійного пакту. А. Бріан домагався, щоб сфера дій договору розповсюджувалась на східноєвропейських союзників Франції, включаючи Польщу, яка розцінювалася в Лондоні найбільш нестабільним елементом Версальської системи. Хоча Д. Ллойд Джордж і визнавав, що Ліга Націй поки не стала ефективним механізмом врегулювання міжнародних конфліктів, але доводив, що європейська коаліція дублюватиме її без будь-якої користі. Фактично ж глава англійського уряду, великий прихильник європейської рівноваги не мав бажання йти назустріч вимогам А. Бріана і гарантувати безпеку усьому осередку Малої Антанти, відомої як знаряддя французьких інтересів на континенті [90, 39].

Він запропонував свій проект, з яким французький прем'єр-міністр ознайомився вже в ході роботи конференції. Можна припустити, що під час зустрічі були закладено певне підґрунтя для узгодженості позицій. Ж. Ларош, який брав участь в переговорах, відмічав: обидва лідери дійшли порозуміння щодо надання «твердих гарантій» з боку Англії у випадку неспровокованої німецької агресії проти Франції. Проте важко сказати, з яких причин в меморандумі, що з'явився після зустрічі, не було і натяку на проект гарантійного договору. Це викликало велике здивування членів делегації і вибух невдоволення в політичних колах Франції [293, 150].

У Франції напади з боку правих викликала, передусім, згода прем'єр-міністра взяти участь у роботі міжсоюзницької наради, оскільки в порядку денному значилися питання запрошення Німеччини і Росії на міжнародну конференцію з економічної відбудови Європи, тобто допуску їх до синкліту переможців. Тоді як сам А. Бріан підкреслював згодом, що саме на цій зустрічі союзників були закладені основи курсу, відомого пізніше як «політика Локарно» [373, 153].

В роботі конференції, яка відкрилася 6 січня 1922 р., взяли участь представники Франції (крім глави делегації А. Бріана до її складу входили міністр фінансів П. Думер і міністр економіки Л. Лушер), Великобританії (глава делегації Д. Ллойд Джордж, канцлер скарбниці Р. Горн і міністр закордонних справ лорд Д. Керзон), Італії, Бельгії і Японії. Ураховуючи характер питань, що були в переліку порядку

денного (борги і репарації, проблеми економічної відбудови Європи), свого спостерігача прислали США.

Конференція пройшла дуже швидко. Першого ж дня делегати дійшли згоди щодо скликання на початку березня економічної конференції і щодо принципів, яких треба дотримуватися для відновлення торгівлі з Радянською Росією.

А. Бріан виступив на конференції зі своїм планом європейського примирення. Це були перші нотатки його відомої програми, яка повною мірою буде відпрацьована пізніше і представлена світовій громадськості з трибуни Ліги Націй у другій половині 20-х років. В її основу були покладені принципи, яких французький прем'єр-міністр намагався дотримуватися у Вашингтоні й Каннах. Він запропонував обумовити участь Радянської Росії і Німеччини у майбутній конференції в Генуї їх обіцянками відмовитися від спроб агресії проти сусідів. Зокрема, він заявив, якщо у такому випадку «від Росії вимагатимуть зобов'язань не здійснювати нападу, то такі ж зобов'язання повинна взяти і Німеччина» і саме навколо цих домовленостей і слід «будувати загальну згоду» [251, 14–15].

11 січня Д. Ллойд Джордж вручив Бріанові проект пакту про гарантію. Він не міг цілковито задовольнити французького прем'єра, оскільки пропонував відновлення нейтралітету Бельгії. До цього часу країна увійшла в сферу французьких союзів. Бельгійське керівництво, пам'ятаючи драматичні часи порушення кайзерівською Німеччиною національного суверенітету, заперечувало повернення статусу нейтральної держави. Більш того, Бельгія воліла укласти угоду з Англією на зразок англо-французької, тобто як рівноправний союзник [582, 118].

А. Бріан домагався укладення союзу Англії, Франції і Бельгії, який би гарантував недоторканість «спільного кордону» по Рейну. Він висловив незгоду з позицією англійської сторони, що у випадку нового нападу Німеччини, Британія лише «надасть допомогу» Франції. Саме при обговоренні цього аспекту майбутнього пакту, А. Бріан зумів донести до англійського політика сенс французької позиції щодо безпеки. Д. Ллойд Джордж погодився розглянути проект свого співрозмовника і навіть довести його до відома парламенту.

Таким чином, 11 січня 1922 р. з'явився збалансований і в багатьох пунктах узгоджений проект Д. Ллойд Джорджа, в якому не просто декларувалася, а гарантувалася англійська допомога у випадку неспровокованого нападу Німеччини на Францію, в обмін на певне корегування Версальського договору у галузі репараційних виплат.

Але в ході роботи конференції і переговорів французького прем'єр-міністра зі своїм англійським колегою відбулася подія, яка до сьогодні викликає суперечливе трактування французьких істориків. Позиція А. Бріана на конференції, його переговори і домовленості були спростовані на батьківщині вищими посадовими особами. Проти прем'єр – міністра виступили президент республіки А. Мільєран, який рік тому сам запропонував його кандидатуру, Р. Пуанкаре, президент сенатської комісії закордонних справ і окремі міністри, зокрема військовий міністр Л. Барту і міністр фінансів П. Думер. Останні, ще під час дебатів з Вісбаденських угод, жорстко критикували політику «перманентних поступок» німцям і союзникам. А після каннської резолюції, в якій повідомлялося про запрошення на майбутню економічну конференцію радянської делегації, прем'єр –

міністру закидали і «поступки» більшовикам.

У розпал шаленої антибріанівської кампанії у тижневику «Ревю де де Монд» (La Revue des Deux Mondes «Огляд двох світів») з'явилася велика стаття Р. Пуанкаре з нападами на зовнішньополітичний курс Бріана і його відхід від постулатів Версальського миру. Вона була включена публіцистом Ж. Кайзером у меморіальну збірку, присвячену «республіканським чеснотам» Р. Пуанкаре. «З приходом до влади чинного прем'єр-міністра, – наголошувалося у статті, – ми випробуємо нове обмеження наших прав і ще більший крах наших надій. Репарації скорочуються як шагренева шкіра, договору вже немає!» [290, 53].

Незабаром з гучними звинуваченнями прем'єр-міністра виступив відомий публіцист Р. Пінон, який через два тижні змінив свого патрона Р. Пуанкаре на посту оглядача політичної хроніки «Ревю». Він доводив, що прем'єр в Каннах опинився припертим до муру перед двома «однаково важкими» альтернативами: чи відповісти, що відмовляється від пакту з Великобританією через незгоду з її політикою в німецькому питанні, що, за твердженням автора, було для нього, як для апологета франко-британського союзу абсолютно неприпустимим, «чи погодиться на всі умови, які висувалися британським кабінетом, що, зрештою, він і зробив» [309, 1–2].

До ортодоксів «правої» приєдналися монархісти. Ще 6 січня 1922 р., в день відкриття конференції, в «Аксійон франсез» з'явилась передмова, підписана Ш. Моррасом, в якій містилась заява: «У Лондоні Бріан програв і втратив наші гроші! У Вашингтоні Бріан програв і втратив наш флот! Республіка відіслала його в Канни програти і втратити нашу армію!» Діяльність прем'єра – пацифіста подавалася «традиційною правою» і переважною частиною «правої», як зрада народу, який зробив вирішальний внесок у розгром Німеччини. Так, друкований орган монархістів повідомляв, що після всіх цих акцій республіканський уряд на чолі з «головним поразником» збирається сісти за один стіл з найзапеклішими ворогами Франції, щоб здійснити нові поступки і остаточно поховати завоювання, які з величезними жертвами здобуті нацією. З цього приводу робився категоричний висновок: «Бріан проти перемоги!» Л. Доде, який вважав себе особистим ворогом прем'єра – міністра, наголошував: «Бріан продовжує зрадницьку політику Кайо, а сліпа більшість Національного блоку заохочує його в цьому!» [77, 17].

Розгортаючи тему «зрадництва», Ш. Моррас підкреслював у вищезгаданій передмові, що Бріан, який підтримав каннську резолюцію, здійснює тим самим новий злочин: сприяє зближенню Німеччини і Росії для спільних дій проти Батьківщини. Він змалював вражаючу картину того, як «Бріан – миротворець опинився між Леніним і Людендорфом» і що «наслідки діяльності цього трикутника ще побачить палата 16 листопада, якщо не припинити це потурання».

Ш. Моррас, у дусі, притаманному монархістам, та іншим крайнім націоналістам, намагався довести, що політика Бріана інспірована фінансовими ділками і комерсантами, пов'язаними з німецькими агентами, які домагаються позбавлення Франції «здобутків перемоги» і руйнації договорів. Він вказував, що до підтримки такого курсу причетні ліберальні кола і соціалісти, які через свою відданість «інтернаціоналізму» перетворилися на зрадників національних інтересів. Серед тих, хто діяв на замовлення німців він називав і генерального секретаря МЗС Ф. Бертело, проти якого глава монархістів використав скандал, пов'язаний з аферою

Китайського індустріального банку.

Справа Китайського індустріального банку набула наприкінці 1921 – на початку 1922 року великого розголосу. Правління банку викривали у фінансових махінаціях, що призвело до банкрутства. До складу правління входило багато чиновників і управляючих, які мали тісні зв'язки з партіями радикалів і республіканських соціалістів. Зокрема, одним з директорів банку, якого звинувачували у зловживаннях, був А. Бертело, брат Філіпа Бертело, генерального секретаря МЗС, прихильника курсу на примирення з Німеччиною. Сама справа активно використовувалася правими і монархістами для дискредитації уряду А. Бріана та його політики [401, 202].

Крайні праві і деякі представники більшості в палаті закидали президенту А. Мільєрану, який призначив Бріана прем'єр-міністром, заохочення уряду в його політиці «поступок» і заграванні з німцями і союзниками. Сам президент висловив рішучу незгоду з діями натхненника «інтернаціоналістського» курсу. Продовжувалася запекла кампанія проти Ф.Бертело. Крім політичних амбіцій і «зрадництва», права преса закидала йому спроби придушити скандал з Китайським індустріальним банком. Зрештою, під пресингом звинувачень, він змушений був піти у відставку. Відповідальність за дії генерального секретаря МЗС покладалася на голову Ради міністрів. Ж. Ларош вбачав у «справі Бертело» не лише відгук скандалу з Китайським індустріальним банком. Основне полягало у тому, доводив він, що Ф. Бертело виступав, як і прем'єр-міністр, прибічником обережнішого зовнішньополітичного курсу, наполягав на порозумінні з союзниками і укладенні, на цій підставі, гарантійного пакту з Англією. «Ф.Бертело завжди відстоював думку, що збереження злагоди з Британією було єдиним засобом подолати опір з боку Німеччини», – зауважував Ж. Ларош [293, 136].

Після отримання звістки про каннські угоди під головуванням Р. Пуанкаре була скликана сенатська комісія закордонних справ. Комісія затвердила резолюцію, в якій засуджувалися дії прем'єр – міністра, що фактично означало недовіру урядовому курсу [106, 17].

Найбільш достовірну трактовку відставки А. Бріана дав Ж.-Б. Дюррозель. Спираючись на документи бріанівського фонду в МЗС, він змалював наростання конфлікту між парламентською більшістю, що підтримала резолюцію сенатської комісії Р. Пуанкаре, і прем'єр-міністром, який намагався узгодити з британським колегою пункти гарантійного пакту.

Між Каннами і Парижем вибухнула суперечка. 7 січня президент А. Мільєран надіслав Бріанові послання, в якому йому пропонувалося керуватися висновками комісії: не йти на жодну поступку щодо репарацій; не викликати в Канни німецьких представників для обговорення репараційного питання (цим питанням клопоталася міжнародна репараційна комісія – єдиний міжсоюзницький орган, який мав на це повноваження і Мільєран не хотів, щоб воно виносилося на розгляд Найвищої союзницької ради, а головне, щоб до її роботи були залучені німці); не запрошувати Радянську Росію на економічну конференцію, доки вона не дасть згоди на вимоги союзників, передусім, не розрахується з боргами і не компенсує втрати за націоналізовану власність.

Фактично французький політичний світ розколовся в оцінці політики Бріана та її практичних результатів. Президент наголошував на негативному аспекті – французьких поступках, і нехтував запропонованими Англією гарантіями. Все більше розпалювалася і громадська думка. Права преса розв'язала шалену кампанію нападок і дискредитації прем'єр-міністра.

12 січня А. Бріан повернувся в Париж, «щоб порозумітися», як пише Ж.-Б. Дюрозель. У цей день він виголосив у палаті довгу промову, виправдовуючись за те, що надав перевагу франко-британському альянсові перед неухильним виконанням договору. «Ось що я зробив, ось де ми зупинилися, коли я поїхав з Канн. Інші зроблять краще», – додав він на закінчення.

«Так несподівано й ефектно, – зазначає Ж.-Б. Дюрозель, – прем'єр-міністр заявив про свою відставку» [539, 56 – 57].

На цей раз резолюцію недовіри уряду запропонували монархісти (Л. Доде). В ній містились пункти, що засуджували діяльність кабінету в Каннах. Самого прем'єр-міністра резолюція звинувачувала у трьох глобальних недоліках: скороченні через прийняття англійського плану відстрочки репараційних платежів надходжень у бюджет на 200 млн. зол. марок; недооцінки ролі репарацій в економічній відбудові Франції і Європи і, головне, «запрошення Леніна і Ратенау на конференцію в Геную» [77, 17–18].

Причини відставки Бріана з різних позицій тлумачаться дослідниками. Політичні суперники заявляли, що його курс аж ніяк не відповідав національним інтересам і тому не сприймався країною. Р.Пінон у своїй політичній хроніці в тижневику «Ревю де де Монд» від 2-го лютого 1922 р., писав: «У даному випадку не потрібно було і голосування. Хвиля національної громадської думки скинула Бріана. На кон було поставлено майбутнє Франції, її воєнна безпека і фінансова рівновага, її зовнішньополітична орієнтація і вибір союзників» [309, 1]. Отже, праві покладали на Бріана відповідальність за усі прорахунки, що давалися взнаки у сфері безпеки.

На нашу думку є сенс у репліці, висловленій у 1928 р. публіцистом А. Обером, вже після визнання заслуг А. Бріана в його «німецькій» політиці і отримання Нобелівської премії миру. Автор доводив, що в 1921 р. вона зазнала невдачі не тому, що прем'єр вдався до якихось помилок. А тому що «співвітчизники ще не були готові зрозуміти його точку зору» [373, 156]. Ж. Нере теж відзначав, що Бріан подає у відставку, щоб вичекати, «коли суспільна думка стане більш зрілою, щоб сприймати його ідеї» [462, 45].

Після відставки Бріана головою Ради міністрів був призначений Р. Пуанкаре, креатура ортодоксальних правих фракцій Національного блоку.

Висновки до розділу: Саме в період бріанівської інвеститури 1921 – початку 1922 рр. французька політика в сфері безпеки зазнала суттєвої еволюції у бік пацифізму й «інтернаціоналізму».

Як засвідчили виступи і практичні акції А. Бріана у цей період, він намагався, ще непослідовно, роблячи суттєві поступки правим, досягнути європейської рівноваги, підґрунтям якої мусило бути франко-німецьке примирення. Подолання неузгодженостей з репараційних питань, роззброєння, виконання Версальського миру, розбудови союзів, російського питання, близькосхідних проблем і далеких тихоокеанських справ було підпорядковано реалізації цієї ідеї. В конфронтаційній

ситуації першої повоєнної доби курс прем'єр-міністра ще не міг набути всеосяжного характеру. Як свідчив пізніше сам Бріан, локарнські рішення і Рейнський гарантійний пакт, можна додати, також, інтеграційні набутки сучасної доби, були підготовлені подіями 1921–1922 рр. Саме тоді в однієї із своїх офіційних промов він задекларував: «Якщо Європа зможе набути економічної і моральної рівноваги, а народи усвідомлять, що вони знаходяться у безпеці, вони зможуть скинути зі своїх плеч величезний тягар побоювання війни і вдатися до співробітництва заради покращення взаємних умов існування, тоді, зрештою, утвердиться спільний європейський дух» [251, 7].

Розуміючи декларативність подібних заяв і не вдаючись в апологетику слід відзначити, що А. Бріан спрямував зусилля не лише на виконанні мирного договору, особливо статей, що стосувалися сплати репарацій і роззброєння Німеччини. Паралельно він вважав за необхідне вести постійну боротьбу за забезпечення тривалого миру. Запорукою такого миру на його думку мала стати система, заснована на відновленні державності народів (Східної) Європи, модифікації територіальних кордонів, гарантіях безпеки, пов'язаних з функціонуванням нових міжнародних інституцій, визначених договорами, таких, як Ліга Націй, Міжнародне бюро праці та ін. На відміну від суто націоналістичних імперських підходів переважної частини правих, А. Бріан дотримувався «інтернаціоналістських» принципів розв'язання післявоєнних проблем. Він вперто відстоював ідеї широкого міжнародного співробітництва і виказав себе прибічником системи колективної безпеки. Такі підходи зустріли опір з боку ортодоксів правого крила палати, які спиралися на пануючі в колах «правої» і в суспільстві настрої силового примушення Німеччини до виконання статей, що містились у Версальському договорі. Академік Р.Кассен мав рацію, коли відзначав розуміння Бріаном того, що «рівновага сил, народжена перемогою, мусила зазнати ревізії і що в цьому сенсі час працює проти переможницької Франції, виснаженої війною, на яку покладена відповідальність за новий європейський порядок. Він доклав максимум зусиль, щоб забезпечити його на Рейні після припинення союзницької окупації». Саме тут він намагався створити умови «постійної безпеки», досягнення якої ускладнювалося відмовою США від ратифікації Версальського договору і наступною відозвою британських гарантій. «Якщо Бріан наполегливо шукав міжнародних гарантій для Рейну, спочатку в Каннах, потім в Женеві і, зрештою, в Локарно у 1925 році, це зовсім не для того, щоб потім зупинитися на статичній політиці. Він, перш за все, намагався виробити механізми більш ефективної безпеки запобіганню нових війн, до того, коли б це виявилось запізнілим. Боротьба з часом стала домінантою його політики», – справедливо підкреслював французький фахівець, з чим погоджується і автор дослідження [229, 11–12].

А. Бріан залишався послідовним прихильником узгоджених дій з Великобританією, всіляко домагаючись укладення з нею гарантійного пакту. Він не вважав ізоляціонізм постійним фактором американської політики і не йшов на погіршення відносин з Італією, які б суперечки не виникали між нею та Югославією. Незважаючи на тривалий період розриву дипломатичних відносин з Радянською Росією, він діяв дуже обережно на східному напрямку. А. Бріан дав згоду на запрошення радянських представників взяти участь у роботі підготовчої комісії до

конференції зі скорочення озброєнь у Женеві в 1922 р., а в Каннах проголосував за запрошення Радянської Росії разом з Німеччиною на Генуезьку конференцію.

Виходячи із загальних пацифістських настанов і з метою зміцнення міжнародного престижу Франції та її позиції у католицькому світі, він відновив у 1921 р. дипломатичні відносини з Ватиканом, розірвані у 1904 р. урядом поміркованого республіканця Вальдека-Руссо, членом якого був сам.

Отже, головні принципи діяння А. Бріана, до яких він вдався за часи своєї першої післявоєнної інвеститури: кроки до примирення з Німеччиною, пошуки згоди з Англією, оформлення зобов'язань у Центральній і Східній Європі (конституювання Малої Антанти), здійснення політики союзів, укріплення Ліги Націй і виконання Версальського договору були спрямовані на реалізацію головних завдань: розв'язання післявоєнних проблем і набуття гарантій безпеки. Проте реалізація цього курсу зустрінула опір з боку правих внаслідок пацифістської й «інтернаціоналістської» оболонки, в якій вона подавалася. В таборі правих і крайніх правих партій існувало велике побоювання щодо наслідків цієї політики для стратегічних інтересів Франції.

Можна казати, що діяльність Бріана була вершиною урядового, офіційного пацифізму. Проте вона розгорталася не на порожньому місці. Після війни посилюються пацифістські настрої серед різних верств французького суспільства. Здається, що А. Бріан альфу і омегу національної і європейської безпеки вбачав у цілковитому примиренні французького і німецького народів через узгодження їхніх солідаристських інтересів. Вже під час першої післявоєнної інвеститури він виходив з парадигми термінового, негайного забезпечення безпеки Франції, та її гарантування співтовариством держав, щоб реально розв'язати це стратегічно важливе завдання. А далі, на підставі досягнутих гарантій, відшукати формулу більш широкого європейського миру, який, у свою чергу, перетворити на підґрунття всеохоплюючого, загального.

Підмурком всіх цих миролюбних зрушень мусило стати, поруч із зміцненням «західного союзу» з Великобританією і США, франко-німецьке зближення, що дозволило б прискорити розробку засад європейського союзу.

А. Бріан намагався відшукати союзників і за межами Європи, щоб поширити ідеї солідарності проти війни на інші регіони. Звідси походили його намагання, незважаючи на ізоляціонізм, який утвердився в політиці США, заручитися американськими гарантіями для розбудови безпечного світу. Колективні гарантії, які б віддзеркалювали інтернаціональну солідарність з позицією Франції, виступали для нього пріоритетними в процесі післявоєнного врегулювання. При цьому французький діяч, як ніхто із інших політичних лідерів того часу, враховував виклики епохи, пов'язані з виявами реваншизму в колі переможених чи незадоволених підсумками війни держав і загрозою революційних струсів для західної цивілізації, що виходили зі Сходу (Радянська Росія, кемалістська Туреччина, Сирія, Китай, Індокитай, Північна Африка).

Замислена ним система колективної безпеки була покликана дати відсіч загрозам світовому порядку, встановленому мирними договорами. Отже, французький політик намагався розв'язати проблеми національної і колективної безпеки шляхом корегування договорів, укладених переможцями на Паризькій

конференції, що згодом знайшло відображення в Локарнських угодах (1925) і пакті Бріана-Келлога (1928). Проте, як довели подальші події, цього виявилось недостатнім, щоб усунути вади системи і зберегти мир і безпеку, як для Франції, так і Європи та всього світу.

Крім того, будучи переконаним у тому, що демократія вимагає «міцної» і професійної влади, він виступав прихильником того, що в політології отримало назву «елітарної демократії». Випробовуючи жорстку опозиційність своєму курсу з боку правої більшості парламенту, він виношував думки ревізії конституції, щоб краще зберегти рівновагу між відповідальністю виконавчої влади і прерогативами законодавчої. На цій же базі А. Бріан-політик намагався здійснити «пацифікацію» Франції, що знову ж таки було ілюзією в умовах зростання соціальної і політичної напруженості внаслідок внутрішніх негараздів і поширення невдоволення втратою завойованих позицій.

За результатами Вашингтонської і Каннської конференцій проти А. Бріана склалася парламентська опозиція фракцій Національного блоку і частини поміркованих. Були висунуті вимоги зміни французької політики щодо Німеччини. Замість «поступок» і слабостей «інтернаціоналістського» курсу праві вимагали здійснення політики «продуктивних застав» шляхом окупації Рейнської області.

Серйозні суперечності, що виявилися у розвитку французького і загалом західного суспільства в післявоєнний період (його розкол, конфронтаційність, політична і соціальна неузгодженість, перекрученість демократії і нерегульованість міжнародних відносин) підживляли тенденції до розбудови безпечного світу. Попри зусилля таких політичних лідерів як А. Бріан, що намагалися возвести каркас всезагального миру через примирення переможців і переможених, сама післявоєнна (Версальська) система, за своєю імперською і конфронтаційною природою ставала каменем спотикання для реалізації пацифістських та «інтернаціоналістських» ініціатив.

РОЗДІЛ 6

РАПАЛЛО І РУРСЬКА КРИЗА: ЗАГОСТРЕННЯ КОНФРОНТАЦІЇ З ПРОБЛЕМ БЕЗПЕКИ (СІЧЕНЬ 1922 – ТРАВЕНЬ 1924)

З відставкою уряду А. Бріана «інтернаціоналістська» тенденція у вирішенні питань зовнішньої політики і безпеки була усунута в тінь. На авансцену знову вийшов Раймон Пуанкаре (1860 – 1934), президент Республіки часів світової війни, відданий, за словами дослідника Н. Руссельє, «політичній культурі кінця ХІХ ст.» та ідеям реваншу за втрати у програній франко-пруській війні 1870–1871 рр. [468, 958].

Будучи прихильником політики «інтегрального виконання», Р. Пуанкаре, призначений 18 січня 1922 р. прем'єр-міністром, запропонував своє бачення і шляхи розв'язання німецької проблеми. Більшість палати Національного блоку, яка затвердила уряд, виходила з того, що треба «рятувати» Версальський договір і право на стягнення репарацій від «інтернаціоналістських» підходів в дусі їх бріанівської інтерпретації.

Новий прем'єр, ще з моменту підписання і ратифікації Версальського договору, виступав прибічником політики «продуктивних застав». Вона передбачала захоплення і окупацію розвинутих рейнських провінцій Німеччини, перш за все Руру, з метою встановлення контролю над найпотужнішими підприємствами німецької індустрії. Це мусило бути засобом тиску на веймарський уряд, щоб домогтися сплати репарації і боргів і виконання усіх зобов'язань, накладених на Німеччину мирним договором і резолюціями союзницьких конференцій. В стратегічному плані ця політика виступала елементом подальшого послаблення «віковичного ворога», поширення впливу на західні, індустріальні райони Німеччини і через використання сепаратистських настроїв в рейнських провінціях утворення тут буферної «Рейнської республіки», пов'язаної з Францією економічними договорами і митною унією.

Психологічний клімат, в умовах якого Пуанкаре почав «виправляти» помилки Бріана влучно передала у своїх спогадах про поїздку до французької столиці взимку 1921–1922 рр., видатний російський історик О.А. Добіаш-Рождественська: «У Франції підраховують, що в нинішній час «переможець» - французький платник податків сплачує набагато більше на відбудову руйнувань, здійснених німецькою армією, ніж «переможений» - платник німецький. На цьому ґрунті впав «угодницький» стосовно Німеччини кабінет Бріана і утвердився «непримиренний» кабінет Пуанкаре, який є виразником почуття образи і гніву французького об'єкту оподаткування» [344, 43].

Неординарною подією, в цьому контексті, стало скликання, згідно каннської резолюції, Конференції з економічної відбудови Європи в Генуї (квітень – травень 1922 рр.). Вперше після війни взяти участь в цьому форумі були запрошені Німеччина і Радянська Росія. Конференція стала важливою подією в житті Європи. Вона викликала обурення в лавах французького політичного світу і вплинула на трансформацію курсу в сфері безпеки.

6.1. Уряд Р.Пуанкаре і Рапалльська угода Радянської Росії з Німеччиною (квітень 1922 р.)

Основні напрямки урядового курсу, зокрема в міжнародних справах і в сфері безпеки, були викладені прем'єр-міністром у парламентській заяві 19 січня 1922 р. В ній він обґрунтував і довів до парламентаріїв суть політики «інтегрального виконання» мирного договору. Вона подавалася як єдино можлива в умовах, що склалися внаслідок діяльності попереднього уряду Бріана. Зокрема він наголосив: «Кабінет, який я представляю, не має іншої мети, як забезпечити при тісному співробітництві з парламентом, повагу до договорів, що фіксують умови миру. Ми звертаємось до всіх тих, хто відчуває драматизм моменту і готовий об'єднати зусилля, щоб, дотримуючись законів республіки, захистити права Франції». Говорячи про генеральну орієнтацію кабінету у сфері зовнішньої політики, він відзначив: «Ми маємо лише єдину мету – виконання мирного договору» [77, 17–19].

Виходячи з цього прем'єр-міністр дав зрозуміти, що головною перешкодою на шляху реалізації «законних» прав Франції є позиція берлінського уряду. Примушення його до виконання зобов'язань по договорах Р. Пуанкаре визначив головним завданням своєї діяльності. Він довів, що така позиція диктується виключно національними інтересами, яких, начебто, не враховував А. Бріан. Бажання зміцнити фінансово-економічне підґрунтя країни через стягнення репарацій з Німеччини подавалося Р. Пуанкаре як єдино можливий засіб домогтися зрушень в її внутрішньому й міжнародному становищі: «Ми можемо забезпечити і врятувати французькі фінанси лише при умові, що Німеччина розпочне робити свої внески у фонд, до якого ми вже асигнували численні мільярди; почне виконувати свої зобов'язання і компенсує шкоду, яку вона заподіяла» [77, 29]. В декларації робився наголос, що зміцнення фінансово-економічного потенціалу є запорукою відродження потужності і «величі» держави.

Прем'єр-міністр приділив належне місце відносинам з союзниками. Він теж багато говорив про необхідність укріплювати зв'язки з англо-саксонськими демократіями. Разом з тим його заяви стосовно узгодження з ними генеральної лінії в розв'язанні післявоєнних проблем і укладення гарантійних пактів відрізнялися невизначеністю і дипломатичною гнучкістю. Зокрема він відзначив: «Французька політика завжди буде поміркованою, прямою, дружньою, але ми знаємо, що наші союзники ніколи не образяться, спостерігаючи, як ми захищаємо інтереси Франції з ввічливою твердістю, такою ж, з якою вони відстоюють свої» [77, 29–30].

Загалом зміст урядової декларації Р. Пуанкаре засвідчив суттєві зміни політичного курсу. Досягнення «примирення» з переможеною Німеччиною підпорядковувалося виконанню нею ряду умов, від «інтегрального виконання» мирного договору (сплати репарацій, роззброєння, припинення загравання з більшовиками) до нормалізації стосунків з союзниками Франції на сході Європи, визнання територіальної цілісності і кордонів новоутворених держав, передусім, Польщі і Чехословаччини, відмови від аншлюсу Австрії.

Отже, стратегічним завданням діяльності уряду, його головною метою офіційно проголошувалося примушення Німеччини до «інтегрального виконання» мирного договору без урахування її платоспроможності, внутрішнього стану і позицій союзників. Академік Ж. Шастене з цього приводу довів у своїй класичній праці з історії Третьої республіки: «Штурвал французького корабля був перекладений на новий курс. Він мусив поринути у гідній самотності в розбурханий океан» [404, 114

].

В реалізації задекларованого курсу прем'єр-міністр спирався на підтримку більшості урядових фракцій. Риторика щодо проведення сильної «національної» політики привертала до підтримки уряду Р. Пуанкаре не тільки ортодоксальних правих і націоналістів. Загальний політичний клімат в країні через відсутність реальних досягнень пацифістського курсу Бріана був скоріше сприятливим для прихильників політики «інтегрального виконання» і «продуктивних застав». Крім того, як масштабний і далекоглядний політик Р. Пуанкаре сформував коаліційний кабінет, до складу якого увійшли «урядові радикали» і республіканські соціалісти, що створювало ілюзію продовження «національного союзу» доби війни [504, 178–179].

Вже на початку діяльності нового уряду були скасовані майже усі пункти домовленостей і угод (зокрема і Вісбаденських), які за часи бріанівського правління були укладені з німцями. Публіцист А. Жуе, вхожий до урядової резиденції відзначав, що політика залучення німецьких компаній до участі у відбудові східних районів «спростовується офіційно» [286, 279].

Повернення до вищих щаблів влади Р. Пуанкаре було сприйнято в лавах «правої» як сигнал до прискорення «національної реконструкції», тобто стабілізації фінансово-економічної і соціальної сфери з метою укріплення потужності держави. Сенатор П. Жосс, який до цього акцентував увагу на руйнівних наслідках бріанівської політики, продовжував закликати уряд і парламент зрозуміти необхідність швидкого покращення економічних показників. Без наведення порядку в господарчій діяльності, постійно нагадував він у парламентських виступах, не можна вирішувати глобальні питання безпеки. 21 червня 1922 р. П. Жосс, разом із однодумцями, домігся утвердження сенатської резолюції, в якій містився заклик до глави уряду докласти зусиль для «покращення економічного, фінансового і соціального становища країни через збільшення усього обсягу промислової й сільськогосподарчої продукції, що є єдиним засобом зменшити вартість життя». Повільність в реалізації цих завдань, підкреслювалося в резолюції, «створює загрозу національним інтересам і підриває позиції Франції у післявоєнному світі» [285, 166].

Такі ж мотиви знайшли відображення в промові А. Фавра (Республіканська Федерація) в палаті депутатів. Він підкреслював, що тільки міцний тил, внутрішня єдність, подолання економічних негараздів й досягнення соціальної стабільності в змозі привести до згуртування нації навколо уряду і його генеральної політики. «Тільки коли після випробувань війни почнуться зрушення в справах і в країні постане процвітання торгівлі, промисловості, виробництва, збільшиться обсяг товарів, тоді коли добробут стане надбанням усього народу, – доводив він при обговоренні програми уряду, – лише тоді ми зможемо залучити його до справжнього національного відродження й підтримки вимог безпеки» [77, 43].

Таким чином незадовільні темпи реконструкції фігурували в політичних дебатах 1922 р. як виклик безпеці. Представники урядової більшості наполягали, що загроза стагнації, втрати ринків, неконкурентноспроможності, перш за все, стосується Франції, країни, найбільш постраждалої в таборі переможців. Дуже стійкими в колах «правої» залишались уявлення, що міжнародні і воєнні чинники безпеки тут, як ніде, переплетені з економічними, які напряму залежать від німець

ьких платежів, повернення російських вкладів, врегулювання міжсоюзницьких боргів тощо. Тому для Франції Національного блоку Генуезька конференція аж ніяк не була бажаною. Партії урядової більшості сприймали її як ущемлення французьких інтересів союзниками, їх прагнення перетворити життєво значимі для національної безпеки питання на колективні.

Ставлення до конференції, задовго до її скликання, було викладено в ряді промов і заяв самого прем'єр-міністра Р. Пуанкаре. Він наголосив, що цей форум не може розглядатися як визнання більшовицької Росії де-факто, що на ньому не повинні порушуватися питання корегування мирного договору з Німеччиною, її репараційних платежів і «ніхто не має права давати Франції рекомендації, як їй слід поводитися в цих питаннях» [5]. Пуанкаре був категорично проти, щоб конференція торкалася будь-яких політичних аспектів врегулювання проблем, зафіксованих у мирних договорах. Він виступав і проти того, щоб на конференції усі зацікавлені країни колективно обговорювали репараційне питання, вважаючи, що воно остаточно визначене в пунктах Версальського договору і Лондонської конференції 1921 р. і тісно пов'язане з французькими інтересами. Дарма, що це питання сприймалося основним у справі фінансово-економічної стабілізації Європи і вирішення проблеми міжсоюзницьких боргів і безпеки. В заяві канцелярії прем'єр-міністра, оприлюдненій напередодні Генуезької конференції підкреслювалося, що Франція братиме участь лише при умові збереження нею суто економічного характеру [7]. У меморандумі самого Р. Пуанкаре, як голови міжсоюзницької репараційної комісії, опублікованого 3 січня 1922 р., ще до офіційного призначення прем'єр-міністром, зазначалося, що конференція з економічної відбудови Європи мусить мати економічну і фінансову, проте аж ніяк не політичну спрямованість [106, 7–8].

З позицією французького керівництва в цьому аспекті змушені були погодитися уряд Великобританії та інші учасники. Щоб не створювати прецедент і звести основні протидіючі сторони, перш за все Францію і Німеччину, за столом переговорів принципову згоду на визначений економічний статус конференції підтвердив Д. Ллойд Джордж на зустрічі союзників в Брюсселі у жовтні 1921 р.

Між тим задекларований французьким урядом у січні 1922 р. курс «інтегрального виконання» Версальського договору усіма своїми гранями був спрямований проти Німеччини і Радянської Росії. В контексті політики «продуктивних застав» передбачалося стягнення репарацій (через встановлення контролю над німецькими підприємствами Рурського басейну) і отримання компенсацій і боргів добільшовицьких урядів Росії шляхом накладення секвестру на російську власність у Франції та рахунки у банках. Повернення боргів царського і Тимчасового урядів залишалося умовою визнання Радянської Росії. Офіційно проголошений курс на придбання «продуктивних застав» зумовив поведінку держав - «ізгоїв», та консолідацію їхніх зусиль з метою опору.

Радянське керівництво заздалегідь готувало контрпретензії своїм західним опонентам. Був зроблений облік шкоди, заподіяної Росії та її союзникам іноземними державами під час інтервенції і громадянської війни. Ці збитки становили близько 39 млрд. карбованців золотом. Радянська делегація повезла в Геную документи, які це підтверджували.

1 квітня радянська місія на чолі із Г. Чичеріним, заступником голови делегації (офіційним і фактичним її керівником був голова Раднаркому В. Ленін) зробила зупинку в Берліні й мала зустрічі з канцлером Й.Віртом і міністром економічного розвитку В. Ратенау. Тоді німецький уряд відмовився сепаратно підписувати будь-яку угоду, однак було вирішено (3 квітня), що обидві делегації підтримуватимуть тісні контакти в Генуї.

Дипломатичні маневри Радянської Росії і Німеччини не залишилися непомітними на Ке д'Орсе. Невідворотність зближення і домовленостей між двома країнами ставала предметом ретельних обговорень. Однак мало хто тоді міг сказати, у якій формі будуть формалізовані стосунки цих держав, які опинилися поза межами європейської системи.

У конференції, яка відкрилася 10 квітня 1922 р., взяли участь представники 34 країн, включаючи британські домініони. Французьку делегацію очолив Л. Барту, який займав в уряді Р. Пуанкаре пости міністра юстиції і, одночасно, міністра у справах Ельзасу і Лотарингії. Цікаво те, що разом з ним у Геную прибув голова виконкому партії радикалів Е. Ерріо, який активно доводив необхідність нормалізації франко-радянських відносин з метою використання Росії проти Німеччини. Сам прем'єр-міністр Франції від участі в конференції відмовився, щоб не надавати їй статусу всеєвропейського форуму з широкими повноваженнями.

Генуезька конференція була найбільш представницькою міжнародною конференцією в Європі з часів світової війни, де за стіл переговорів, разом із переможцями, уперше сіли представники країн, що зазнали поразки та Радянської Росії. Основну роль на конференції відіграла Найвища союзницька рада, передусім глави делегацій Великобританії (Д. Ллойд Джордж), Франції (Л. Барту) й Італії (Л. Факта).

США відмовилися брати участь у конференції через те, що за заявою д ерждепартаменту вона мала політичну забарвленість. Така позиція Вашингтона пояснювалася тим, що адміністрація В.Гардінга не бажала зв'язувати себе обговоренням на конференції питань боргів і репарацій. Як спостерігач у Генуї був присутнім американський посол Р.Чайлд, який, однак, справляв значний вплив на її роботу.

Головою конференції було обрано італійського прем'єр-міністра Л. Факту. Він активно виступав за налагодження міжнародного співробітництва. Д. Ллойд Джордж у своїй промові дав характеристику хаосу й розрусі в економіці європейських країн і закликав здійснити спільні зусилля для їх подолання. Найбільшою активністю відрізнявся Л. Барту, один із яскравих представників французької «правої». Він заявив про підтримку Францією каннських рішень щоб категорично висловитися проти перегляду договорів, укладених з переможеними. Виконання Версальського договору французький міністр вважав запорукою миру і стабільності в Європі, звернувши увагу на порушення багатьох його статей з боку Німеччини. Л. Барту зауважив, що «французькі права куплені за жахливу ціну» величезних втрат у війні 1914–1918 років, які не можуть бути предметом обговорення. «Генуезька конференція, – підкреслив він, – не є, і не може бути і ніколи не буде касаційною інстанцією, яка ставить на обговорення і підвергає розгляду чинні договори» [96, 72].

На конференції нарком закордонних справ Радянської Росії Г. Чичерін наголосив на готовності «взяти участь у загальній праці в інтересах як Росії, так і усієї Європи» і «підтримати усі спроби, спрямовані хоча б на паліативне покращення світового господарства й усунення загрози нових воєн». У прямому зв'язку з попередньою заявою він запропонував здійснити загальне чи часткове роззброєння і підкреслив, що радянська делегація підтримає усі пропозиції, що мають на меті «полегшити тягар мілітаризму, за умови скорочення армій усіх держав і доповнення правил війни цілковитою забороною її найбільш варварських форм, як отруйних газів, повітряної війни та інших, в особливості ж застосування засобів руйнування, спрямованих проти мирного населення». Тактика, застосована на конференції, мусила створити імідж миролюбства соціалістичної держави, її прагнення до злагоди і співробітництва. Г. Чичерін говорив про необхідність співіснування двох систем і пошуки взаємопорозуміння між ними. Зокрема він додав: «Залишаючись на точці зору принципів комунізму, російська делегація визнає, що в наявну історичну епоху, яка робить можливим паралельне існування старого і нового соціального устрою, що народжується, економічне співробітництво між державами, які репрезентують ці дві системи власності, є спонукальною необхідністю для загальної економічної відбудови» [369, 208–209].

Г. Чичерін наполягав на доцільності скликання всесвітнього конгресу на основі «цілковитої рівності народів» і за офіційною участю робітничих організацій, і на ньому проголосити про встановлення «всезагального миру».

У виступі наркома закордонних справ РСФРР містилися суттєві пропозиції, щодо зміцнення європейського миру і безпеки. Проте вони не сприймалися як щирі й реальні представниками держав, які брали участь в роботі конференції, а кваліфікувалися як суто пропагандистські.

Західні делегації і, передусім, французька, різко виступили проти радянських пропозицій. Л. Барту вбачав в них замах на основи Версальського миру. Глава французької делегації підкреслив: «Питання роззброєння не існує, воно не заявлено у порядку денному... у той же час, коли радянська делегація запропонує розглянути це питання, вона наштотхнеться не тільки на стриманість, не тільки на протест з боку французької делегації, але на влучну і категоричну, остаточну і рішучу відмову». Л. Барту вимагав «не перевантажувати корабля» і зняти питання про роззброєння. Він закликав не перетворювати трибуну економічної конференції в місце політичної пропаганди, а обговорити в першу чергу питання про борги [96, 83–84].

Делегати союзних держав зробили головною умовою нормалізації відносин з Радянською Росією й надання їй допомоги визнання боргів царського і тимчасового урядів, порядку 11–12 млрд. зол. франків, а також визнання боргів фізичних осіб, десть півтора мільйонів французьких акціонерів, які вклали свої заощадження в російські цінні папери. Представниками Франції, Англії, Бельгії, Італії та інших держав були порушені питання повернення боргів взагалі усім іноземцям, у першу чергу французам і англійцям, які вклали великі капітали в російські промислові підприємства, націоналізовані радянською владою.

У відповідь Г. Чичерінім були пред'явлені контрпретензії, які складали близько 39 млрд. рублів золотом. В таку суму радянський уряд оцінював збитки,

спричинені інтервенцією союзників внаслідок їх втручання у громадянську війну. Від самої Росії західні кредитори вимагали близько 18 млрд. зол. франків. Прийнятну платформу для переговорів про врегулювання взаємних претензій на конференції створити не вдалося. Тому конкретні аспекти фінансово-економічного порядку були передані на розгляд спеціальної конференції експертів, яка мусила почати свою роботу у другій половині поточного року у Гаазі.

За слушним зауваженням відомого українського історика Г. Цветкова, переговори нічого не дали, «але показали можливість досягнення угоди між Антантою й Росією». Саме це, як свідчили листи заступника глави радянської делегації до В. Леніна, стурбувало делегацію Німеччини, «яка була залякана тим, що її можуть обійти». Тому, коли Г. Чичерін запропонував керівникам німецької делегації В. Ратенау і А. фон Мальтцану провести окремо переговори, вони погодилися [603, 82]. Високу зацікавленість у співробітництві демонстрували деякі представники партійних і урядових кіл РСФРР, які розуміли нерозривність зв'язків російської і світової економіки, приватного і державного секторів тощо. Так, Г.

Сокольніков, один з провідних діячів РКП (б), «батько» грошової реформи, який в цей період посідав пост наркома фінансів, підкреслював: «Економічне і фінансове піднесення Радянської Росії можливо здійснити за короткий термін тільки за умови, що вона буде здатна через господарські зв'язки приєднатися до світового ринку й спертися на широку базу порівняно примітивного товарного господарства у Росії» [362, 59].

Під час роботи конференції відбулася подія, яка викликала велике обурення у таборі союзників, в першу чергу, у Франції. Німецький уряд Й.Вірта погодився на офіційне відновлення відносин з Радянською Росією. 16 квітня 1922 р. під час зустрічі Г. Чичеріна і В. Ратенау в резиденції німецької делегації в Рапалло, поблизу Генуї, був підписаний «Договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Німеччиною» [122, 223–224]. Цей договір означав прорив блокади, в якій опинились Росія і Німеччина після війни. Найбільш вразливою для союзників було те, що в ньому визначалися принципи (рівноправність двох систем власності), на яких РСФРР погоджувався нормалізувати відносини з країнами Заходу.

Сам характер договору і причини його підписання з різних позицій тлумачаться в історіографії. Французькі історики, навіть ліберальні, схильні розглядати домовленості й документи, що були підписані в Рапалло, як нову сепаратну змову. Р. Бурназель присвятила спеціальну монографію народженню «міфу» радянсько-німецької змови і тій політиці «страху», до якої вдався Національний блок, щоб відвернути народжену тут небезпеку [400]. За Ж.-Б.Дюрозелем обидві держави обговорили в Рапалло проблеми взаємовідносин і підписали сепаратну угоду, за якою взаємно відмовлялися від воєнних боргів і від репарацій за воєнні збитки, яких вони могли б вимагати одна від одної. Німеччина відмовлялася від претензій на колишні німецькі підприємства в Росії, націоналізовані Радами, за умови, що не будуть задоволені такі ж самі вимоги інших держав. Відновлялися дипломатичні й консульські стосунки. І нарешті, обидва уряди вирішили застосовувати в своїх торговельних та економічних відносинах принцип найбільшого сприяння.

Ця подія означала остаточне скасування Брест-Литовського договору, кінець ізоляції Радянської Росії і Німеччини на економічному й політичному терені. Німеччина стала першою західною державою, яка відновила нормальні дипломатичні відносини з СРСР [539, 58–59].

Велику занепокоєність в урядових і політичних колах Франції викликала стаття 5 Договору, яка в стриманих дипломатичних виразах передбачала поширення економічного співробітництва й створення для цього сприятливих міжнародних умов. В ній наголошувалося: «Обидва уряди у дусі доброзичливості рухатимуться назустріч господарчим потребам один одного. У випадку принципового врегулювання цього питання на міжнародному рівні, вони почнуть між собою попередній обмін думками. Німецький уряд заявляє про свою готовність надати можливу підтримку угодам, що плануються приватними фірмами, про які його нещодавно поінформували і полегшити втіленню їх у життя» [122, 224].

В контексті теми, що досліджується, варто зауважити, що укладення Рапальської угоди було полегшене радянсько-німецькими контактами, зокрема у військовій сфері, ще з моменту підписання Брест-Литовського і, особливо, Додаткового договору 1918 р. Разом з тим, Рапальська угода започаткувала досить широке таємне співробітництво у військовій галузі, чого так побоювалися у Франції. Вона була результатом лінії, яку проводили в життя впливові політичні і військові кола Веймарської Німеччини, зацікавлені, з одного боку, мати підтримку на сході у своєму протистоянні переможцям, з другого – шантажувати останніх через зближення з войовниче налаштованими революційними вождями Росії.

Рапальський договір було укладено без консультацій уряду Й.Вірта з командувачем рейхсверу генералом Х. фон Сектом. Але саме фон Сект, зі свого боку, започаткував політику неофіційних і таємних військових угод з керівництвом Раднаркому і Червоної Армії. Перші контакти було налагоджено ще восени 1919 р., але таємні переговори особливо активно велися в 1921–1923 рр. Більшовицьке керівництво прагнуло одержати технічну допомогу німецьких інженерів для своїх виробників озброєнь. А німці бажали обійти Версальський договір, випробовуючи в СРСР заборонену зброю та готуючи спеціалістів з її використання. На підставі укладених таємних угод в Радянській Росії почалося будівництво кількох німецьких військових заводів. Вже починаючи з 1924 р., коли уряд Р.Пуанкаре тільки-но вступив у контакти з Раднаркомом на предмет розв'язання економічних і фінансових проблем, під егідою створених у військовому міністерстві Німеччини «Зондєргрупи Р» і спеціальної установи «Централе Москву» при німецькому посольстві в Москві почали активно діяти військові навчальні центри рейхсверу в Росії. За короткий час були введені в експлуатацію танкова школа і полігон під Казанню, на Камі, льотна школа й авіаційний полігон під Липецьком, а також аерохімічна станція для випробування бойових отруйних газів під Саратовом. Було також організовано співпрацю штабів. Німецький полковник у відставці А. Ніколаї, що керував розвідкою в період світової війни, ще на початку 1921 р. був посланий у Москву з місією, щоб домовитися про переведення німецьких авіазаводів.

На території Радянської Росії створювалися змішані радянсько – німецькі підприємства, в тому числі, оборонної промисловості, такі як авіаційний завод у Філях, за участю концерну «Юнкерс», хімічний завод «Берсоль» з виробництва

отруйних речовин поблизу Самари за участю фірми «Штольценберг», різні радянські заводи, що виробляли «за німецького технічного сприяння» боезаряди для артилерії за участю концерну Крупа [603, 82 – 83].

Договір був ратифікований ВЦВК 16 травня і німецьким Рейхстагом 4 липня 1922 р. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся у Берліні 31 січня 1923 р.

Ж.-Б. Дюрозель, писав, що Рапалльський договір вразив союзників, наче вибух бомби. Він порушував плани Антанти використати Німеччину проти радянської держави, а для французьких можновладців перетворився на головну біль. Ворожа реакція в урядових колах і лавах Національного блоку з'ясовувалася, передусім, погіршенням стратегічних позицій Франції в європейській системі. Загроза створення єдиного фронту двох держав, яка постала ще з моменту укладення перемир'я у Комп'єні, перетворювалася на реальність. Потенційні вороги виступали вже не розрізнено, а пішли на консолідацію своїх сил. У цей період в Парижі та інших столицях колишньої Антанти не могли передбачити масштаби майбутнього воєнного співробітництва країни Рад з німецьким рейхсвером. Проте сам «дух Рапалло» і суттєве зростання торгово-економічних зв'язків Радянської Росії з Веймарською Німеччиною викликали настороженість. У Франції звернули увагу на те, що цей крок Німеччини сприятиме продовженню впертого саботажу виконанню версальських рішень. Тут були переконані, що монархісти, консерватори, ліберали, нацисти, комуністи прагнуть за будь-яку ціну зруйнувати справу переможців і за відповідних умов підуть на змову з більшовиками, як це вже відбулося під час війни при укладенні Брест-Литовської угоди. Тому Рапалльський договір, за аналогією, розцінювався як такий, що підриває підвалини європейської безпеки.

В німецькій історіографії представлені різні інтерпретації договору і «курсу Рапалло». Авторитетними залишаються версії відомих істориків Г. Грамля і Е. Кольба, що він означав «перемогу агресивної німецької політики» і був «змовою проти західних держав» [440, Kolb, 194].

Однак не варто переоцінювати загрозу для Франції рапалльської політики Німеччини, її економічних і військових зв'язків з радянською державою. Дослідження, що з'явилися у 90-х роках в СРСР свідчать про широке, але вибіркоче співробітництво, при якому найбільш ефективні новинки німецької військової техніки не розкривалися [538]. А. Ахтамзян на підставі розсекречених у 1989 р. радянських дипломатичних документів довів, що це співробітництво зумовлювалося перепадами європейської політики і специфікою німецько-польських і франко-німецьких відносин, радянсько-польських тощо [492, 5–11].

Союзники з моменту, як стало відомо про підписання радянсько-німецького документа вимагали його розірвання. На засіданні французького кабінету 18 квітня 1922 р. було затверджено рішення надіслати французькій делегації в Генуя інструкцію такого змісту: німецько-російський договір суперечить статті 116 Версальського миру й принципам Каннської резолюції. У зв'язку з цим пропонувалося вимагати знищення цього документу [22].

З метою пом'якшення негативної реакції у Франції на радянсько-німецький договір, Г. Чичерінім 29 квітня 1922 р. було відправлено листа главі французької делегації на конференції Л. Барту, в якому відмічалось, що в коментарях французької преси і в заявах керівників французького уряду договір, який

«розроблявся впродовж багатьох місяців у Берліні і підписаний між Німеччиною і Росією в Рапалло, розглядається як акт, спрямований проти інтересів Франції». Радянський нарком закордонних справ спростовував припущення, які неодноразово робилися в країнах Заходу, що до договору додавалися «таємні статті військового і політичного характеру, які приховують у собі агресивні наміри з боку Росії щодо Франції та її союзників» [122, 278 – 279].

Генуезька конференція й укладення в ході її роботи радянсько-німецького договору в Рапалло викликали бурхливу реакцію в лавах французького політичного світу. Сама конференція сприймалася в урядових колах і таборі правих партій продовженням курсу «поступок» Німеччині й Радянській Росії з боку союзників, зокрема і власного уряду. Такий підхід зумовив відмову прем'єр-міністра Франції взяти безпосередню участь в її роботі, тоді як делегації інших країн-переможниць (Великої Британії, Італії, Бельгії) очолювалися главами урядів.

Генуезька конференція і Рапалло стали, в цьому сенсі, новою точкою відліку в міжнародних відносинах післявоєнної доби. Радянсько-німецька угода примушувала до переоцінки і переосмислення доктрин у сфері безпеки, особливо у східноєвропейському регіоні.

На оцінки політичного світу щодо ролі й наслідків конференції вплинули, передусім, судження і заяви глави французької делегації Л. Барту. В листах і нотатках, що з'явилися друком у 1932 р., він відмічав, передусім, вкрай несприятливу атмосферу, в якій опинилась делегація, у зв'язку з нападками на позицію Франції не лише заклятих ворогів, німців і більшовиків, а і союзників [243, 121]. Міністр економічного розвитку Ф.Кольра, призначений головою економічної комісії конференції, у своїй заяві пресі наголосив, що турботою радянської і германської делегацій було «розтягнути порядок денний конференції, щоб примусити її вирішувати питання репарацій, перш за все, з точки зору ревізії договорів», чого домагалася Німеччина, а також підготувати ґрунт для визнання більшовицької Росії де – юре, з тим, щоб «ввести її у співтовариство націй і концерт великих держав» [309, 84].

Реакція правого крила французького політикуму висловлена в книжці Р.Пінона, який змінив Р.Пуанкаре на посту головного редактора і оглядача «Ревю де де Монд» після призначення останнього прем'єр-міністром. Зокрема він відзначив, що на конференції Німеччина і Росія «намагалися позбавити Францію її завоювань». «Німці і більшовики, – зауважив він, – не полишили думки поводитися з нею, як з обвинуваченою». Він намагався спростувати численні заяви представників поміркованих і лівих партій, що саме обсяг французьких претензій до однієї та другої держави поглиблював «економічний хаос від якого страждала Європа». «Все що ми вимагали в ім'я справедливості, – підкреслював протагоніст курсу Пуанкаре, – вони заперечували, виходячи з почуття злоби і помсти». Дії німецької сторони він з'ясував прагненням до руйнації післявоєнної системи і до реваншу. З приводу ж політики більшовиків він писав, що вони намагаються звести рахунки з Францією « за підтримку нею російської армії, проти якої Ради вели боротьбу і яка, спираючись на допомогу союзників, воювала заради звільнення країни від кривавої диктатури народних комісарів» [309, 71].

Далі публіцист «правої» порушив тему про «зраду» колишніх союзників. Він поклав на Великобританію відповідальність за ситуацію, що склалася, заявивши, що вона не виправдала надій французького уряду посісти спільну з ним позицію перед загрозою зближення німців і більшовиків. Проте найбільший гнів у нього викликали пропозиції щодо врегулювання німецького і російського питань в таборі опонентів правих – радикалів і соціалістів. Він доводив, що їх «безперервна боротьба за роззброєння і домовленості з німцями ллють воду на млин ворогів Франції». Виходячи з цього, він вказував, що солідарність з позицією англійців і американців висловлює «Юманіте», яка, відгукнувшись на їхні демарші, «веде кампанію за скорочення чисельності нашої армії». У свою чергу, додавав він, німецька пропаганда «надихає і роздмухає цю кампанію» [309, 72].

Після пасхальних канікул, з 23 травня 1922 р., розгорнулися парламентські дебати з питань генеральної (загальної) політики кабінету Р. Пуанкаре. В ході дискусій підсумки Генуезької конференції і Рапалльській договір Німеччини з Радянською Росією фігурували як найсуттєвіші подразники французької безпеки.

Одним із перших виступив Б. Лакот, незалежний депутат, «не вписаний в жодну групу», який представляв інтереси енергетичних компаній. Він торкнувся такого важливого з точки зору безпеки питання, як постачання нафти.

На погляд французького депутата, англійський уряд, який вступив у змову з радами, тим самим визнав за ними право «розпоряджатися майном, яке вони вилучили з нашого й бельгійського національного надбання». Уряду Ллойд Джорджа, доводив Б. Лакот, треба за будь-яку ціну заручитися підписами російських представників під тими юридичними текстами, що дають британцям можливість встановити контроль над російською нафтою. З великим роздратуванням доповідач вдався до заяви: «якщо б Англія не випробувала необхідності мати документ, який давав би їй змогу протистояти Америці, Ленін та його банда були б вже давно у безодні» [78, 3 – 4].

Його виступ яскраво свідчив про фатальні розбіжності, що виявилися після закінчення війни між державами-переможницями. Суперечності не з окремих питань, а суттєві протиріччя з найважливіших проблем світового розвитку (стратегічних пріоритетів, сфер впливу, світової економіки і торгівлі, ринків сировини і збуту і т. ін.) Промовець довів, що дії Британії в Генуї «завдали нищівного удару насамперед Америці» і що відповідна реакція Вашингтону виявила усю небезпеку, яку англійська нафтова політика спричинила «справі миру в усьому світі». Отже, французький політик звинувачував англійський кабінет в намаганнях дезорганізувати світову економіку заради реалізації власних егоїстичних цілей: оволодіння нафтовими родовищами Кавказу, частина яких до війни розроблялася французькими компаніями. Він висловив серйозні застереження з приводу підготовки угоди англо-голландської компанії «Шелл» з радянським урядом.

Одночасно, Б. Лакот висловився стосовно «інтриг» другого союзника – США, та контактів американських політиків і бізнесменів «з московськими злодіями та вбивцями» на предмет повернення своєї власності і придбання концесій. Загалом його промова, безпосередньо присвячена кулуарним переговорам представників західних делегацій в Генуї з російськими дипломатами свідчила про те значення, яке відводилося у Франції феномену Радянської Росії. Росія продовжувала розглядатися

як «хвора», послаблена внутрішніми негараздами, більшовицькими експериментами і громадянською війною держава. Проте на Заході добре розуміли її стратегічну значимість, потенційну роль у досягненні міжнародної рівноваги і стабілізації післявоєнної системи, зокрема світової економіки і фінансів. У таборі держав-переможниць розпалювалися пристрасті щодо отримання компенсацій за націоналізовану в Росії власність, доступу до російського ринку, до природних ресурсів і мінеральних багатств. Особливість полягала у тому, що в умовах Версальської системи не могло і, практично, неможливо було домогтися узгоджених, спільних підходів до вирішення російського, десь з 1921–1922 рр., вже суто радянського питання. Звідси і запеклі випадки Б. Лакота проти дій уряду Д. Ллойд Джорджа, звинувачення його в тому, що він використовує Генуезьку конференцію, «щоб за спиною своїх партнерів США, Франції, Бельгії укласти таємну угоду з російським Раднаркомом, зокрема стосовно нафти, з метою ще більшого посилення свого флоту».

Доводи Б. Лакота сягали традиційних звинувачень «Британського Лева», який, за його твердженням, намагався за будь-яку ціну укріпити власні збройні сили, відмовляючи в праві на теж саме Франції.

Промовець обернув свою критику на власний уряд, який «за чотири роки після перемир'я не спромігся розбудувати французьку політику в галузі нафти». Він наполягав на необхідності термінового укладення франко – американської угоди в сфері видобутку й постачання нафти, підкресливши, що запаси пального вкрай необхідні для зміцнення потужності сухопутних сил і військово-морського флоту [78, 4–5].

Варто зауважити, що такого роду доводи, притаманні переважній частині правих, надавали аргументів на користь здійснення одноосібної політики і подолання залежності від колишніх союзників. Всупереч А. Бріану, який прагнув до укладення гарантійного пакту з британським кабінетом, Б. Лакот закликав кардинальним чином переглянути відносини з Англією. Він зауважив, що британський уряд вже давно здійснює політику таємного заохочення Німеччини до опору, «що полегшує для неї політику реваншу». Французький парламентарій висловив незгоду з лінією поведінки Л. Барту на конференції і рішуче наголосив на необхідності відмови від «підпорядкування англійській політиці» [78, 5 – 6].

Значного резонансу набула і аналогічна за духом промова А. Тардьє. Разом з промовою Е. Еррію, який виклав протилежні за змістом думки лівореспубліканської опозиції щодо генеральної політики прем'єра, вона стала головною подією в обговоренні результатів Генуезької конференції.

А. Тардьє закидав урядові подальші поступки в німецькому питанні і відзначив дуже несприятливу для країни зовнішньополітичну ситуацію, яка склалася через Рапальську угоду і ставлення до неї союзників. Він виступив із звинуваченнями «англо-саксонської політики», яка, за його твердженнями, «заохочувала Німеччину до ревізії договорів». Проте, на відміну від Б. Лакота, він, як далекоглядний політичний діяч, сконцентрував увагу не на тавруванні «підступного Альбіону», а на збереженні союзницьких відносин і залученні Англії і США до підтримки курсу уряду на придбання «продуктивних застав». Тардьє закликав прем'єр-міністра не відходити від «положень Версальського договору», оскільки вважав, що «після

конференції склалася ситуація, яка заохочувала прибічників його ревізії» [78, 8].

Ситуація в палаті набула вибухонебезпечного характеру. До трибуни вийшов сам прем'єр-міністр. Р. Пуанкаре з великими труднощами зміг довести парламентаріям, що Франція настільки пов'язана необхідністю узгоджувати кожний свій крок у стосунках з Німеччиною з позицією союзників, що, майже, цілком втрачає можливість реально впливати на хід подій, навіть якщо вони безпосередньо торкаються її життєвих інтересів. Він спростував заяву італійського прем'єр-міністра Л. Факта, що розкол на переможців і переможених, який зберігається, є причиною катаклізмів. За його емоційним твердженням, слід було казати, що «перші і другі зараз помінялися місцями» [78, 21].

Р. Пуанкаре знову дав зрозуміти, що в наявній ситуації і з боку Веймарської республіки, і з боку союзників проводиться політика нехтування життєвими інтересами Франції, її гідністю переможниці, її безпекою. Виступ прем'єр-міністра засвідчив, що політичному світу, суспільству, громадській думці нав'язувалася «ідея – фікс»: тільки через примушення Німеччини шляхом здійснення політики «продуктивних застав» можна зрушити німецьку проблему з мертвої точки, домогтися виконання нею своїх зобов'язань і припинення провокацій. Паралельно проводилася думка, що союзники аж ніяк не мають наміру підтримувати цей курс, більше того, заперечують його, намагаючись придбати дивіденди від контактів з веймарським урядом і російським Раднаркомом.

Р. Пуанкаре, та його оточення, вдалися до всебічного ідеологічного обґрунтування самостійних, незалежних від союзників дій, заради реалізації здобутків перемоги і забезпечення, як доводилося в програмній заяві, «законних і справедливих» інтересів Франції.

Про характер настанов уряду свідчить той факт, що вони знайшли підтримку з боку монархістів. Аксьйон франсез, незважаючи на продовження критики «республіканської» політики, змінила, певною мірою, тон по відношенню до уряду Р. Пуанкаре. Так, в парламентській промові 26 травня 1922 р. Л. Доде закликав прем'єра не «слухати демагогічних застережень банкірів та їхнього оточення, які побоюються втратити свої нагромадження», а діяти, «виходячи з духу Версальського договору в межах повноважень, які він надає із застосуванням усіх необхідних засобів, щоб примусити на цей раз Німеччину сплатити нам, ураховуючи, що за часи правління Бріана майже рік вона цього не робила». Доде доводив, що не можна далі дозволяти «випробовувати наше терпіння», що вороги повинні повернути Франції усі борги. Але для цього, підкреслював він, звертаючись до прем'єр-міністра, «треба зруйнувати альянс, що склався в Рапалло, який, ви самі про це знаєте і увесь світ знає, ставить під загрозу французьку націю» [78, 42].

На протигагу лінії монархістів і парламентської більшості з різкою критикою зовнішньої політики кабінету та його засобів забезпечення французьких інтересів, зокрема в сфері безпеки, 2 червня 1922 р. у палаті виступив лідер партії радикалів Е. Ерріо. Він вдався до обґрунтування головної тези опозиції: «Репарації через збереження миру і мирним шляхом» і попередив, що загострення конфлікту з Німеччиною стане ланцюговою реакцією, яка призведе до непередбачених результатів. Вождь радикалів наголосив на безперспективності і небезпечності такого шляху для країни, яка ще не відійшла від випробувань попереднього двобою

з німцями. Він підкреслив, що політика перманентного тиску і нагнітання напруги в Європі лише відштовхує від Франції її союзників, тоді як наріжним каменем безпеки залишається зміцнення франко-англійського союзу і укладення гарантійних пактів з атлантичними демократіями.

Заради найскорішої відбудови Європи Ерріо вимагав від уряду «домогатися тісного співробітництва і економічної солідарності з усіма країнами континенту, включаючи Німеччину і Росію». З цією метою ним був запропонований метод дипломатичного врегулювання суперечностей, але, як спеціально підкреслив доповідач, «на основі Версальського договору» [78, 95 – 97].

Голова виконкому партії був щирий у своїй відданості справі примирення і нормалізації відносин з державами – «ізгоями», від яких, за його глибоким переконанням, залежала безпека країни. Разом з тим пропозиції Ерріо свідчили, що в таборі радикалів продовжували вважати версальські рішення запорукою стабільності післявоєнної системи. Розбіжності полягали не стільки в ставленні до базових принципів договору, скільки шляхах і методах його реалізації. Власне Е. Ерріо, який уособлював для багатьох поміркованих символ опозиції Національному блоку, до останнього не йшов на розрив з правлячою коаліцією, а представники «урядових радикалів» продовжували посідати міністерські посади в кабінеті Р. Пуанкаре.

Лінія радикалів у цьому питанні зазнала критики з боку соціалістичної партії, яка дотримувалася принципів конструктивної опозиції. Парламентська фракція СФЮ засудила курс на здобуття «продуктивних застав» і доводила його загрозу справі примирення в Європі і безпеки Франції. В резолюції «Про репарації», затвердженій ХХ з'їздом партії (Лілль, 3–6 лютого 1923 р.), підкреслювалося, що пошуки економічного відродження можуть бути ефективними лише на базі «інтернаціональної солідарності» інтересів і що «платоспроможність Німеччини тісно пов'язана із відбудовою світового господарства, в першу чергу російського». Пропоновані заходи були цілком у дусі бріанівських домовленостей з союзниками і німцями (Вісбаденські угоди 1921 р.): створення міжнародного економічного органу для врегулювання фінансово-економічних чвар, залучення до участі в процесі економічної відбудови Європи таких «перспективних» держав, як Німеччина і Росія [112, 10–11].

З критикою курсу Р. Пуанкаре виступили представники ФКП. Проте їх демарші обмежувалися, в основному, гучними загальними заявами. З приводу наслідків Генуезької конференції один із функціонерів партії цієї доби П. Луї в партійному органі «Інтернасьональ» зміг лише зауважити: «Капіталістичний режим просунувся дуже далеко у своєму розкладі, щоб його можна було відродити на тривалий час. Задля того, щоб це зробити потрібно вдатися до радикальних заходів, які лише підштовхнуть режим до загибелі...» [220].

Проте заяви компартії не сприймалися як такі, що містять у собі реальне відображення ситуації. Прем'єр-міністру вдалося відвести не лише ультрареволюційні заклики комуністів, а й протестну резолюцію соціалістів. У зв'язку з цим, лідер парламентської фракції СФЮ Л. Блюм змушений був заявити про відкликання партійної резолюції і приєднання до резолюції радикалів, представленої А. Ренаром. Однак під час голосування порядку денного, тобто

питання довіри кабінету, під тиском правих була відхилена і резолюція Ренара, в якій містилися критичні зауваження щодо генерального курсу уряду та його ставлення до розв'язання російського й німецького питань [78, 64].

Уряд отримав підтримку більшості – 436 голосів проти 96 (15 комуністів, 51 соціаліст, 19 радикалів, 7 республіканських соціалістів). Проти виступили і кілька представників правих і поміркованих угруповань: один – «лівий республіканець», один – представник «республіканської й соціальної дії», два – «поза межами списків», зокрема і соціальний католик М. Саньє. 29 радикалів утрималися, серед них Е. Ерріо і А. Ренар, тоді як 26 проголосували за резолюцію, запропоновану правими [78, 153].

Парламентські дебати й політичні зіткнення весною й влітку 1922 р. засвідчили, що Генуезька конференція сприймалася в лавах французьких правих і крайніх правих як етап на шляху реалізації стратегії безпеки в пакеті з усіма головними питаннями післявоєнного врегулювання. Французька делегація, робота якої жорстко контролювалася кабінетом, вже в Генуї, фактично, висунула вимоги здійснення економічної відбудови Європи в інтерпретації, яка укладалась в схему політики «продуктивних застав» та ізоляції Німеччини і Радянської Росії. Специфіка підходів полягала в суворому дотриманні положень Версальського договору, тоді як Велика Британія й інші союзники, все більш схилилися до розуміння необхідності його корегування. В цьому полягала суттєва відмінність курсу Р. Пуанкаре від політики інших держав – переможниць. Ув'язування на важливому міжнародному форумі в єдиний тугий «легітимістський» вузол болючих фінансово-економічних, політичних і стратегічних завдань з невідворотністю протиставляло французьку позицію усім іншим. Такий підхід робив французьку політику дуже уразливою і вів до дестабілізації ситуації в Європі.

Рапальська угода сприймалася значною частиною правих партій і монархістами як загроза не лише «здобуткам перемоги» і міжнародним позиціям Франції, а й національній безпеці. Як показали наступні події договір поклав початок переоцінці й перегляду ряду стратегічних доктрин. У колах Національного блоку з великими труднощами утверджувалася думка про можливість і доречність нейтралізації радянсько-німецького зближення не лише шляхом силового тиску. Зокрема такі нотки пролунали у парламентській промові 30 травня 1922 р. одного із видатних ідеологів «національного союзу», письменника і публіциста М.Барреса, обраного у березні віце-президентом комісії закордонних справ палати депутатів [78, 77]. А Л. Делессаль, представник «демократичної лівої», що входила до складу правлячої коаліції, виступаючи 28 березня 1922 р. в палаті, детально обґрунтував необхідність відновлення торгових відносин з Росією, як запоруку економічної стабілізації Європи [77, 982]. Однак пануючими залишалися вимоги отримання «продуктивних застав» шляхом нової окупації Рурського басейну. Саме до практичної реалізації цього курсу вдався уряд Р.Пуанкаре після невтішної для Франції Генуезької конференції.

Підсумки Генуї і Рапалло суттєво вплинули на внутрішню ситуацію у Франції. Ейфорія від перемоги змінилася розчаруваннями і поширенням невдоволення в суспільстві. Це відбилося вже на результатах кантональних виборів 14–21 травня 1922 р., які зафіксували послаблення позицій правлячої коаліції в департаментах.

Представники блоку зберегли невелику перевагу (739 місць в генеральних радах департаментів проти 639 у опозиції) [396, 304]. Результати виборів засвідчили, що значна частина угруповань радикалів і соціалістів перетворюється на серйозних конкурентів. Все залежало наскільки успішно пройдуть їх переговори відносно створення єдиної політичної коаліції, поштовхом до якої стала спільна боротьба проти політики «продуктивних застав» уряду Р. Пуанкаре.

В політичних і громадських колах результати травневої кампанії сприймалися як суттєва перемога опозиції. Права «Ер нувель» («Нова епоха») писала: «Кантональні вибори, що слід було очікувати, загострили суперечності. Вони підштовхнули до реваншу робітників і селян, які за часи збентеження й засмученості у листопаді 1919 року кинулися в обійми Національного блоку» [134]. Саме так, через призму класових підходів, переважна частина «правої» розцінила успіх центристських і лівих сил.

Загалом реакція в політичних колах на результати Генуезької конференції і Рапальську угоду на короткий час посилила позиції уряду Р. Пуанкаре, який виступав за втілення в життя політики «продуктивних застав» у випадку продовження німецького саботажу. Це було відчайдушною спробою переломити несприятливий перебіг подій і одноосібно вирішити сакраментальні питання репараційних платежів і роззброєння, боргів і компенсацій засобами силового примушення (Німеччини), економічної і політичної блокади (Росії).

Водночас Рапальська угода стимулювала іншу, пацифістську тенденцію з боку поміркованих партій і соціалістів. Частина керівництва партії радикалів (Е. Ерріо) і партії республіканських соціалістів (П. Пенлеве), соціалістична партія тощо, виступили з вимогами припинити політику загроз і силового тиску і нормалізувати відносини з Німеччиною і Радянською Росією. Однак уряд, доводячи хибність політики «поступок», спираючись на підтримку головних формувань Національного блоку вдався до реалізації курсу на придбання «продуктивних застав».

6.2. Утвердження курсу на придбання «продуктивних застав»

У другій половині 1922 р. зростає активність правих сил, які намагалися за будь-яку ціну подолати послаблення політичних позицій зокрема через досягнення результатів у зовнішній політиці і сфері безпеки. В ситуації, що склалася, прем'єр-міністр та його оточення здійснили серію заходів з метою довести необхідність практичної реалізації курсу на придбання «продуктивних застав». Це призвело до зростання напруженості внутрішньополітичної боротьби. В таборі «правої» були розгорнуті кампанії на підтримку запропонованого урядом курсу. Поширювалася пропаганда того, що усі поступки, зроблені Німеччині протягом чотирьох років, що минули по закінченні війни, виявилися марними. В потоці праць, що з'явилися друком у цей період, політичні лідери і публіцисти «правої» в черговий раз намагалися обґрунтувати тезу про відповідальність Німеччини за розв'язання світової війни й необхідність примусити її до розплати за кров, смерть і жертви, які були покладені Францією на вівтар перемоги. Провина за відмову компенсувати величезні витрати, здійснені державами-переможницями, цілком покладалася на керівників Веймарської республіки, яких звинувачували у впертому саботажі

версальських рішень. Так, публіцисти Е. Буржуа і Ж. Паж у капітальній збірці «Відповідальність за виникнення Великої Війни», яка з'явилася друком саме в цей період, писали: «Німеччина протягом багатьох років категорично відмовляється визнати, незважаючи на очевидність факту агресії, що вона разом з Австрією розв'язала кроваві заходи 1914 року не заради захисту, а щоб підкорити Європу, а може і весь світ». Автори доводили, що примушення берлінських можновладців виконувати положення мирного договору витікає із норми права про відповідальність підпалювачів війни за скоєні злочини [245, V].

Р. Пуанкаре намагався скористатися тою, певною мірою, екзальтованою атмосферою, яка встановилася в країні відносно поведінки берлінського уряду. Відродження на східних кордонах німецького «монстра», який, з великими жертвами був зупинений спільними зусиллями союзницьких держав, примушував вдатися до аналогій 1914 року [384, 73]. В друкованих органах «правої» ситуація, що склалася, подавалася з присмаком невідворотності нового зіткнення з німцями. Підкреслювалося, що треба діяти швидко і рішуче, щоб подолати небезпеку, поки вона не набула всеосяжного характеру. «Тан» писав, що постав «момент істини», щоб, зрештою, переломити обставини і здійснити кроки, які знову піднімуть престиж Франції і примусять і ворогів, і союзників рахуватися з її національними інтересами [197]. В уряді розуміли, що на кон будуть поставлені дуже важливі договори і домовленості, що Франція не знайде порозуміння в лавах європейської спільноти. Проте, прем'єр-міністр і члени його кабінету підкреслювали, що «постав час нагадати світу про необхідність покласти край знущанню над міжнародним правом і рішеннями міжсоюзницьких конференцій» [106, 214].

Ситуація загострилася у зв'язку з новими акціями німецької сторони щодо заморожування репараційної проблеми. 12 липня 1922 р. канцлер Й. Вірт, який був відомий як прихильник «політики виконання», заявив, що його країна не в змозі сплатити репарації за 1921 рік і зажадав мораторію на 6 місяців. У відповідь Р. Пуанкаре формально погодився з доводами німецького рейхсканцлера, але висунув умови, щоб рурські шахти були віддані в заставу союзникам. Отже французький прем'єр-міністр скористався нагодою, щоб опрацювати політику «продуктивних застав» на міжнародному рівні й втілити її у практичну площину. Для врегулювання ситуації, що склалася внаслідок чергової відмови Німеччини від сплати репарацій було скликано декілька міжсоюзницьких конференцій, але вони не принесли результатів.

Перша з них проходила 7–14 серпня 1922 р. в Лондоні. На ній Д. Ллойд Джордж виступив категоричним противником курсу, запропонованого своїм французьким колегою. Однак, французький прем'єр-міністр доводив, що курс на придбання «продуктивних застав» є єдиною адекватною відповіддю на виклик з боку берлінських властей. Його рішучі наміри примусити німців до виконання накладених на них зобов'язань знаходили підтримку більшості угруповань «небесно-блакитної» палати. 31 серпня уряд Пуанкаре відмовився від ухваленого міжнародною репараційною комісією проекту шестимісячного мораторію на німецькі платежі.

Подальші перипетії репараційної проблеми все глибше заводили Р. Пуанкаре у протистояння не тільки з німецьким урядом, але і коаліційним кабінетом Д. Ллойд

Джорджа. Останній випробував сильний тиск з боку консервативної більшості палати й балансував на грані відставки. У вересні 1922 р. розвиток ситуації на Близькому Сході, де націоналістичний рух М. Кемалю набув нових успіхів, призвів до посилення негараздів у франко-англійських відносинах. Внаслідок домовленостей з ангорськими властями (в Ангорі знаходилася резиденція і уряд вождя турецької революції Мустафи Кемалю – *Авт.*), Р. Пуанкаре наказав французьким військам залишити стратегічно важливий пункт Чанак, звідки союзники могли прикривати Константинополь від наступу військ Кемалю. Англіїці залишилися там сам на сам з силами націоналістів. В палаті громад розпочалися слухання, які супроводжувалися звинуваченнями на адресу «зрадницької» політики французького союзника. Кабінет Д. Ллойд Джорджа пав. У жовтні прем'єр-міністром був призначений лідер консерваторів Е. Бонар - Лоу.

Скориставшись нагодою кабінет канцлера В. Куно 14 листопада 1922 р. знову висунув вимоги мораторію. З цього приводу 9 грудня в Лондоні відкрилася нова конференція, яка «лише підтвердила франко – англійську незгоду» [539, 61].

Англійські консерватори, які незабаром перемогли на позачергових виборах у грудні 1922 р., не мали наміру змінювати ставлення до німецького питання і репараційної проблеми. Альянс двох держав, офіційно утворений у 1904 р., не витримав випробувань післявоєнної доби. Це підштовхнуло Р. Пуанкаре вдатися до практичних акцій з метою реалізації курсу на придбання «продуктивних застав». З огляду на не виплату німцями репараційних платежів французький прем'єр-міністр, за зауваженням П. Біну, рішуче налагодився окупувати Рур [394, 26–27]. Свій намір він обґрунтовував зокрема і тим, що уряд В. Куно зірвав заплановану на 30 вересня виплату репарацій у натуральній формі (телеграфних стовпів і деревини). 26 грудня репараційна комісія зафіксувала це порушення. З обвинуваченнями дій німецького керівництва в комісії виступив новий представник Франції, один з лідерів консервативних угруповань, Л. Барту, якого підтримали делегати Бельгії та Італії.

На наступній міжсоюзницькій конференції у Парижі, яка відбулася 2 січня 1923 р., було вирішено, незважаючи на позицію Великої Британії, взяти Рур як заставу. Консервативний уряд Е. Бонар-Лоу протестував, та все ж заявив, що не виступатиме силою проти такої постанови. 4 січня була розповсюджена заява Р. Пуанкаре, в якій підкреслювалося, що він «не звертатиме уваги на англійські протести» [539, 61]

Отже, у грудні 1922 р. питання нової, третій за три роки, окупації Рурського басейну, було поставлено у практичну площину. Перші дві, у 1920 і 1921 рр., здійснені урядами А. Мільерана і А.Бріана, мали локальний характер і скоріше розглядалися як символічні. Акція А. Бріана була цілком узгоджена з союзниками, почалася і закінчилася (у березні–травні 1921 р.) згідно рішень міжсоюзницьких конференцій.

В цьому контексті курс Р. Пуанкаре на придбання «продуктивних застав» суттєво відрізнявся від того, що здійснювався попередниками. Перш за все, він подавався як вимушений крок, спрямований на збереження Версальської системи договорів і на захист життєво важливих інтересів Франції. Незважаючи на те, що приводом до окупації Руру слугували суто економічні, репараційні питання, фактично ж йшлося про встановлення контролю над дуже важливим в

стратегічному плані регіоном, прикордонним з Францією, який вважався індустріальним серцем Німеччини. Використання природних ресурсів Руру і розпорядження прибутками підприємств, що функціонували тут, давало Франції велику перевагу над своїм споконвічним суперником. Крім того, вона набувала великої потужності і ваги в масштабах усієї Європи, що давало можливість оздоровлення не лише власного господарства і фінансів, а й утвердження зверхності серед послаблених війною європейських країн. Окупація Руру, на думку урядовців, дозволяла вирішувати проблеми, яких не спромоглася розв'язати Генуезька конференція з економічної відбудови Європи (ті ж проблеми стягнення репарацій і боргів, розрахунків з Америкою, крім того, реалізації гарантій безпеки, закладених у Версальському договорі). Це була своєрідна компенсація за невдачі, які спіткали там Францію.

Існували також розрахунки на те, що встановлення контролю над Рейнською територією не дозволить веймарським урядам повною мірою скористатися розвитком торгово-економічних відносин з Радянською Росією, нейтралізує і ліквідує антифранцузьке підґрунтя Рапалльської угоди.

Акція планувалася Р. Пуанкаре із самого початку як самостійна, що мала здійснюватися автономно від союзників і, за великим рахунком, всупереч їх (Великобританії) бажанням. Вона подавалася як суттєва міра, спрямована на забезпечення безпеки країни.

Рішучість прем'єр – міністра спиралася на широку підтримку, надану йому палатою Національного блоку. Переважна більшість угруповань Республіканської Федерації й Демократичного альянсу, «республікансько-демократична згода», осередки Національно – ліберальної дії, «урядові радикали», національні і незалежні соціалісти, значна частина республікансько – соціалістичної партії, не говорячи про монархістів і запеклих націоналістів, задекларували солідарність з політикою уряду. При цьому в офіційних колах і пропаганді всіляко насаджувалася й підтримувалася думка, що Франція – миролюбна держава і метою її генеральної політики є збереження миру і міжнародної системи, утвореної союзницькими демократіями у Версалі. Так, президент А. Мільєран під час прийому дипломатичного корпусу 14 липня 1922 р. в Єлісейському палаці з нагоди національного свята, підкреслював: «Жодна нація не має такого палкого бажання сприяти приходу ери цілковитого покращення відносин між народами, плідної праці й досягнення прогресу за умови збереження миру, ніж Франція» [106, 106].

Варто зауважити, що в політичному світі Франції продовжувалося балансування між намаганнями покласти край саботажу договору з боку веймарських урядів і розрахунками на можливість домовленостей з ними пацифістськими методами. Повною мірою це відбилося на позиціях ліберальних угруповань, які постійно нагадували про необхідність порозуміння з німецькою демократією.

Партія радикалів і партія республіканських соціалістів, у зв'язку з відкритою підготовкою кабінету Р. Пуанкаре до силового тиску на Німеччину, знову опинилися на роздоріжжі. В їх колах залишалось багато прихильників «рішучих дій», на яких наполягав прем'єр-міністр. Більш стриману й обережну позицію посідали центристські елементи і ліві радикали [77, 177]. Верхівка радикалів і

частина керівництва республіканських соціалістів, (в публіцистичній й історичній літературі вони дістали спільну назву «урядових радикалів» – *Авт.*), наполягали на необхідності продовжувати політику співробітництва з урядом. В складі кабінету Р. Пуанкаре залишився радикал А. Сарро, який зберіг пост міністра колоній. Статс-секретарями в уряд увійшли радикал П. Лаффон і республіканські соціалісти А. Ріо і Г. Вандаль [504, 179].

Розбід став особливо помітним на ХІХ з'їзді партії в Марселі у листопаді 1922 року. «Урядові радикали» висловились на користь підтримки курсу прем'єр-міністра. Високоповажні діячі партії (Ж.–Л. Бонне, А. Франклен-Буйон, Р. Пере, К. Шотан та ін.) доводили необхідність вдатися до дієвих засобів, щоб домогтися «інтегрального виконання» договору.

Переважна маса делегатів з'їзду 18 листопада ухвалила резолюцію, в якій різко засуджувалася політика Національного блоку. Зокрема в ній підкреслювалося, що він виявив свою неспроможність «очолити країну, яка опинилася перед необхідністю розв'язання дуже болючих проблем». В резолюції наголошувалося: «Внаслідок свого реакційного духу, який виявився під час здійснення зовнішньої, воєнної та податкової політики, він паралізував дії уряду щодо врегулювання усіх найвеличезних проблем національного масштабу». Виходячи з цього у прикінцевій частині містився заклик до партії «із твердістю продовжувати протидію доктринам і діям Національного блоку» [88, 195 – 196].

Гостра боротьба фракцій і течій на з'їзді не дала переваги будь-якій з них. У виступах делегатів помітною була тенденція відокремити експансіоністські прагнення Національного блоку від політики уряду Р. Пуанкаре. Вплив прихильників збереження міністерських посад не був підірваний. Незважаючи на заяву Е. Ерріо у перший день роботи з'їзду, що настав момент для перегрупування сил і нанесенні «рішучого удару по амальгамі урядових партій», його пропозиції розірвати з Національним блоком і залишити міністерство Пуанкаре, не знайшли підтримки [88, 10]. Випробовуючи тиск з боку правого крила, з'їзд відмовився обговорювати і пропозиції соціалістів про утворення Лівого блоку, хоча ще в жовтні 1921 р. про доречність блокування з ними на майбутніх виборах говорив П. Пенлеве .

Ці хитання багато в чому зумовили продовження виконкомом партії політики «священного союзу». Напередодні окупації Руру, у грудні 1922 р., фракція радикалів проголосувала за довіру уряду в ім'я «інтересів нації».

Досить стриману позицію займали соціалісти. Керівництво партії, засуджуючи домагання правих, разом з тим надавало значення стягненню репараційних платежів для відбудови зруйнованих районів Франції і Бельгії. Але за інтернаціоналістськими принципами СФІО рішення цих проблем ув'язувалося із здійсненням широкого міжнародного співробітництва. Напередодні Генуезької конференції французькі соціалісти на зустрічі зі своїми однопартійцями з Німеччини, Бельгії, Великобританії й Італії в Амстердамі констатували непридатність політики примушення для розв'язання проблем економічної відбудови Європи. В доповіді генерального секретаря Постійної адміністративної комісії (ПАК) ХХ з'їзду партії П.Фора містились з цього приводу положення загального характеру, що лише «соціалізм, через досягнення мирної гармонії між

народами і універсальної свободи праці, єдино спроможний цілком подолати негаразди, породжені суперництвом і капіталістичною анархією». В частині, де йшлося про репараційні платежі, зазначалося, що «реконструкція зруйнованих районів Франції і Бельгії мусить бути покладено на Німеччину у повну міру її спроможності». Рішення проблеми, підкреслювалося в доповіді, може бути досягнуто через надання Німеччині можливості здійснити відповідні заходи шляхом фінансової допомоги, покращення умов експорту і платіжних розрахунків [112, 10–11]. Тобто, соціалісти вбачали шляхи нормалізації ситуації в контексті загального вирішення післявоєнних проблем, співробітництва і примирення європейських народів, всебічного врегулювання німецького і російського питань, які, за їх твердженням були запорукою досягнення стабільності в Європі. З цих позицій, в парламенті і пресі вони засуджували курс на придбання «продуктивних застав» як такий, що веде до зростання напруженості і підриває національну і колективну безпеку.

В цілому соціалісти весь час перебування при владі Національного блоку виступали як конструктивна опозиція. Вони розгорнули масові пропагандистські акції з метою засудження політики «продуктивних застав», протиставляючи їй, як альтернативу, програмну резолюцію міжнародної соціалістичної конференції листопада 1921 р. в Амстердамі.

Курс на отримання «продуктивних застав», як й інші заходи уряду Р. Пуанкаре, викликали розбіжність думок і в лавах «партії нового типу», на яку мусила перетвориться ФКП за вимогами В. Леніна і Комінтерну [605, 121–122, 129–131, 140–145]. Інтернаціоналістські акції, зокрема і спільні виступи з німецькими комуністами, зустрінули засудження всередині партії, особливо серед фронтовиків, які пройшли окопну війну на Західному фронті. Значна частина членів ФКП, особливо ті, хто приєднався до неї на Турському з'їзді 1920 р., після доведення «21 умови», затвердженої II Конгресом Комуністичного Інтернаціоналу, почали покидати лави партії. Як відомо, «умови» передбачали доведення до кінця боротьби з опортунізмом, тобто «впливом буржуазії» на робітничий рух, проводирями якого вважалися соціалісти, суворого дотримання партійної дисципліни, обов'язкового перейменування назви партії на «комуністичну», визнання «диктатури пролетаріату», як запоруки її марксистського революційного характеру, проведення позапарламентських акцій, організації партійних груп на виробництві, поєднанні легальних і нелегальних методів боротьби, нелегальної діяльності в армії, на флоті, поліції тощо, підготовку «пролетарської революції» з метою повалення «влади капіталу». Наголос робився на інтернаціональному характері партії: принцип пролетарського інтернаціоналізму конкретизувався як солідарність з робітничим класом й революційним рухом в інших країнах. Головним інтернаціональним зобов'язанням мусив бути захист Радянської Росії [605, 37].

В партії загострилася фракційна боротьба. Проти підпорядкування настановам РКП (б) і Комінтерну виступила група Л.-О.Фроссара. Сам Фроссар, один із активних прихильників утворення компартії у 1920 р., її Генеральний секретар, у січні 1922 р. відмовився від подальшого перебування в лавах партії і повернувся до СФЮ.

ФКП розгорнула активну боротьбу проти загального курсу Р. Пуанкаре та його міжнародної політики. Діяльність компартії під час підготовки і здійснення рурської акції була розцінена в колах парламентської більшості, як така, що суперечить національним інтересам і надихається настановами Комінтерну. Напередодні вступу до Руру була заарештована більша частина керівництва партії, що суттєво послабило її вплив на розвиток подій.

Коли наприкінці грудня 1922 р., у зв'язку з відмовою німецького уряду виплатити черговий репараційний «транш» ситуація різко загострилася, прем'єр-міністр без особливих зусиль заручився підтримкою парламентської більшості на практичне здійснення політики «продуктивних застав». «Небесно-блакитна» палата санкціонувала збройну інтервенцію Франції, що означало порушення самого мирного договору, його територіальних статей і статусу демілітаризованої Рейнської зони. У центрі Європи знову виникло вогнище напруженості.

6.3. Рурська криза 1923-1924 рр. і загострення боротьби з проблем безпеки, утворення Лівого блоку

26 грудня 1922 р. репараційна комісія констатувала чергове невиконання Німеччиною своїх зобов'язань. Висновки комісії 9 січня 1923 р. були затверджені урядами Франції, Бельгії і Італії. 11 січня французькі та бельгійські війська вступили до Рурської області.

Рурська криза 1923 – 1924 рр. кардинально змінила віхи європейської політики. Вона стала драматичним випробуванням не тільки для двох великих європейських держав, Німеччини і Франції. Незважаючи на те, що формальною причиною введення франко-бельгійських військ до Рурського басейну було примушення Німеччини до виконання репараційних статей Версальського договору і резолюції Лондонської конференції 1921 р., дії уряду Р. Пуанкаре переслідували стратегічні цілі. Йшлося про весь комплекс франко-німецьких відносин, серцевиною якого залишалися питання безпеки. Реалізація курсу на придбання «продуктивних застав» мала на меті не тільки примусити Німеччину до виплати репарацій. Як свідчать протоколи засідань уряду, меморандуми й пам'ятні записки окремих міністрів, доповіді й викладки експертів, публіцистичні матеріали [5; 7; 23; 24] акція в Рурі була, перш за все, спрямована на консервацію слабкого і неупорядкованого стану Німеччини, її економічного виснаження і усунення як потенційного суперника Франції на континенті.

Вступ іноземних військ на територію, суверенітет над якою належав німецькому уряду, фактично означав грубе порушення «свята святих» післявоєнної системи – Версальського договору. Це викликало зливу критики дій Франції з боку колишніх союзників, вибух пристрастей в Німеччині та інших країнах, що зазнали поразки у війні.

Англійська «Обсервер» прямо вказувала, що рурська акція є продовженням старої політики французьких монархів, спрямованої на утвердження французької гегемонії на континенті. «Якби ми знали, – повідомляв редактор У. Гарвін в номері від 29 жовтня 1923 р., – що за промовама на захист Ельзас-Лотарингії приховується великого значення таємна думка, яка передбачає щось набагато гірше, ніж

відновлення політики Людовика XIV і Наполеона, то *entente cordiale* (сердечної згоди – *Авт.*) ніколи б не було здійснено й Англія зовсім по-іншому проводила свій політичний курс».

Події в Рурі стали першим серйозним випробуванням для Ліги Націй. Створена з метою підтримки миру і міжнародного співробітництва організація, ідеологічним підґрунтям діяльності якої проголошувався пацифізм, виявила безсилля у врегулюванні франко-німецьких негараздів. Це стало початком краху ілюзій щодо можливостей світової громадськості запобігти новим військовим конфліктам і катастрофам.

Вторгнення в Рур пожвавило сепаратистський рух на рейнських землях, призвело до відкритих виступів нацистів та їх «пивного путчу» у листопаді 1923 р. в Мюнхені. Наприкінці жовтня 1923 р. у розпал рурської акції пряма підтримка французької воєнної адміністрації допомогла сепаратистам захопити Майнц, Дюссельдорф, Дуйсбург, Бонн, Вісбаден, Кобленц, Трир. Саме в цей час було утворено уряд «Рейнської республіки» на чолі з А. Дортеном, який вступив у контакт з французькими властями на предмет співробітництва в сфері промислової й торгівельної діяльності.

Уряд Р. Пуанкаре намагався через здійснення політики «продуктивних застав» реалізувати стратегічні цілі в сфері франко-німецьких відносин: розчленувати Німеччину, закріпитися на рейнських землях, використати Рурський басейн як «заставу» для стягнення репараційних платежів і нормалізації фінансово-економічного становища країни, встановити військовий контроль над Рейном. У комплексі ці заходи мусили забезпечити національну безпеку в її найслабкій ланці.

В історіографії оцінки дій Р. Пуанкаре в Рурі і реакція на них в лавах політичного світу мають суперечливий характер. До того ж вони суттєво змінювалися по мірі того, як франко-німецьке примирення після Другої світової війни перетворювалось на стабільний фактор європейської політики. Так, знавець історії Третьої республіки М. Бомон писав у 1960 р., що сутність рурської акції полягала в тому, щоб «нанести Німеччині удар у саме серце» [387, 141]. Другий відомий історик Ж. Нере в книзі «Третя республіка», яка з'явилася вже після укладення Великого франко-німецького договору 1963 р., навпаки, намагався всіляко пом'якшити дії прем'єра. Він зауважив, що Р. Пуанкаре здійснив окупацію «мимо власної волі, будучи глибоко переконаним, що іншого шляху для Франції домогтися сплати репарацій не існує» [462, 46].

Сучасні історики досить стримано пишуть про події 1923 р., пов'язані із окупацією Руру. Н. Руссельє в останній аналітичній статті, присвяченій Р. Пуанкаре, відзначав, що своїм рішенням окупувати Рур у січні 1923 р. він «ставив Францію у формальні рамки буквального виконання Версальського договору (санкції, які зобов'язували Німеччину розраховуватися по репараціях) без остаточного розриву з союзниками (прийняття плану Дауесу в кінці 1923 р.)» [468, 960]. Про якісь інші цілі, пов'язані зі стратегічними інтересами чи безпекою, дослідник не згадує.

Проте ці дуже важливі аспекти залишаються найменш дослідженими в історіографії. Автор виходив з того, що вторгнення франко-бельгійських військ до Руру різко загостило ситуацію в центрі Європи. Ця акція погіршила і без того не

упорядкований комплекс франко-німецьких відносин. Тогочасні експерти й політичні оглядачі в багатьох європейських країнах та США не виключали можливості розв'язання нової війни між двома країнами. Криза призвела до зростання впливу крайніх реакційних мілітаристських та шовіністичних сил в Німеччині, дала новий поштовх сепаратистському рухові. Політична і соціальна напруга, економічні негаразди й величезна інфляція зумовили зміну уряду в Німеччині, яка відбулася у розпал подій в серпні 1923 р.

З другого боку, рурська акція призвела до загострення політичної ситуації у самій Франції. Вона здійснювалася в умовах розгортання передвиборної боротьби, де питання зовнішньої політики, безпеки й франко-німецьких відносин посідали одне з провідних місць. Нормалізація ситуації, що склалася внаслідок рурської акції, стала основним рефреном кампанії 1924 р. Розвиток подій, реакція на дії уряду Р. Пуанкаре ззовні й всередині країни, засвідчили вияв дуже небезпечних явищ, які серйозно загрожували міжнародним і стратегічним позиціям Франції.

Реакція в лавах французького політичного світу на окупацію промислового «серця» Німеччини була неоднозначною і змінювалася відповідно динаміки подій. Можна виокремити дві фази: перша, з січня до серпня 1923 р., коли німецький уряд В. Куно (Партія центру) вдався до «пасивного опору», який мав наслідком погіршення ситуації і відставку канцлера. І друга: з серпня 1923 р. до Локарнської конференції 1925 р., пов'язаний з діяльністю уряду Г. Штреземана (Німецька народна партія), який здійснив ряд заходів у бік нормалізації ситуації. У відгуках на події в Німеччині у французькому парламенті і політичному світі вже можна побачити грона майбутнього «локарнського» курсу і протистояння, з яких випливала небезпека нового зіткнення з Німеччиною.

Із самого початку французької акції уряд В. Куно, відчуваючи підтримку громадськості і президента Ф. Еберта, під головуванням якого пройшло засідання кабінету, негайно заявив протест і наказав робітникам і службовцям Рурського басейну вдатися до «пасивного опору», який вже стихійно почався. Виходячи з обставин протидії сепаратистському рухові, який активізувався в умовах масових безпорядків, уряд заявив про державне субсидування учасників «пасивного опору», щоб компенсувати втрату заробітної плати. Все це вело до перенапруження бюджету і емісії паперових грошей. Інфляція набула неконтрольованого характеру.

Трохи пізніше до страйкарів-робітників приєдналися підприємці, а «Вугільний синдикат» перебрався з Гессена до Гамбургу. Всі репараційні поставки були припинені, а профспілкові об'єднання оголосили загальний страйк, під час якого вони користувалися фінансовою підтримкою берлінських властей. Кваліфікувавши окупацію життєво важливого району як грубе порушення умов Версальського договору, як акт агресії, Берлін відкликав із Франції свого посла. Це стало поштовхом до розгортання масового антифранцузького руху й перетворення опору з «пасивного» на активний у вигляді диверсій. 31 травня під час сутичок на крупівських заводах загинуло 13 робітників. 26 травня за вироком окупаційної адміністрації був розстріляний Л. Шлягетер, який висадив у повітря військовий ешелон. Ж.-Б. Дюрозель наводить дані, за якими було вбито 20 і поранено 66 французів, а з німецького боку вбито 76 і поранено 92 особи [539, 62].

Кабінет Р.Пуанкаре й французька адміністрація окупованих територій намагалися якомога швидше нормалізувати виробництво, щоб мати реальний ефект від «продуктивних застав». За підтримкою Бельгії та Італії було утворено «Управління залізниць», які стали експлуатуватися за допомогою французького і бельгійського персоналів, а також саперів. На шахти привезли французьких та бельгійських шахтарів. Навіть були запроваджені нові гроші, так звані, «франки управління». Із окупованої зони виселили 145 тис. німців.

В діях французького уряду відчувалась тенденція на ізоляцію окупованих територій. Були встановлені митні бар'єри, які відокремлювали Рур від решти Німеччини, введені обмеження на торгові операції з іншими землями.

Французька окупація викликала вибух націоналістичних пристрастей. Рурська криза стала сигналом до активних дій противників республіканського устрою Німеччини. У вищих ешелонах влади навіть обговорювалися питання введення в дію 48-ої статті конституції, яка надавала у відповідних обставинах великі повноваження президенту, зокрема, право розпуску рейхстагу, запровадження надзвичайного стану у країні і використання на власний розсуд збройних сил.

Весною 1923 р. в Баварії, поблизу Мюнхену, відбулася перша репетиція «пивного путчу»: тут пройшли військові маневри нацистів та їх прибічників, в яких брав участь А. Гітлер. В середовищі німецьких реваншистів існували розрахунки, що вибух протесту проти окупантів дозволить усунути коаліційний уряд і мобілізувати німців на боротьбу за знищення Версальського договору. Як свідчать факти, Р. Пуанкаре добре розумів загрозу загальноєвропейській і французькій безпеці з боку пангерманістських і нацистських сил. Проте логіка французького націоналізму диктувала використання силових примусових акцій для реалізації цілей, які подавалися як життєво важливі для стабілізації економічної ситуації в країні й забезпечення її безпеки.

Окупація Руру та фінансово-економічні негаразди, особливо розповсюдження інфляції, підштовхнули відцентрові тенденції місцевої влади у Німеччині. Наприкінці березня 1923 р. зібралися «Рейнські народні збори». Більшість делегатів «зборів» вбачала вихід із скрутного становища у випуску власної грошової одиниці на основі франків окупаційної адміністрації. Крім того, була ухвалена резолюція про створення «Рейнської ради», здатної замінити пруські адміністративні органи й домовитися із франко-бельгійською адміністрацією. Один з відомих рейнських діячів д-р А. Дортен отримав доручення почати безпосередньо в Парижі переговори з представниками урядових, військових та політичних кіл Франції на предмет узгодження інтересів. Протягом травня він зустрічався з найбільш впливовими прихильниками рейнського руху – генералом Ш. Манженом, академіком М. Барресом, головним редактором монархічної «Аксійон франсез» академіком Ж. Бенвілем. На урядовому рівні А. Дортен мав аудієнцію з міністром визволених районів Л. Лушером. Р. Пуанкаре відмовився від офіційної зустрічі, проте дії французької адміністрації в Гессені свідчили, що всупереч домовленостям із союзниками, сепаратистський рух рейнських провінцій продовжував користуватися підтримкою французьких можновладців.

Рурську кризу намагалися використати не лише великі магнати індустрії, політики, рейхсвер і урядовці двох країн для реалізації власних стратегічних цілей.

Розрахунки на те, що зіткнення «імперіалістів» Франції й Німеччини підштовхнуть до революційного вибуху у центрі Європи виношувалися і в лавах Комуністичного Інтернаціоналу, КПН і ФКП. Відбулися зустрічі представників керівних органів французької й німецької компартій, були проведені спільні мітинги й маніфестації. На одному з них, в німецькому Гессені, 10 січня 1923 р. виступив М. Кашен, який закликав трудящих Франції, Німеччини і Бельгії з'єднати зусилля, щоб дати відсіч, як він довів, «змові капіталістичних урядів і магнатів індустрії розв'язати нову війну, жертвою якої, у першу чергу, став би робітничий клас цих країн» [215].

Лейпцігський з'їзд КПН, який відбувся в ці дні, звернувся з Маніфестом до «міжнародного пролетаріату і робітників Німеччини». В ньому наголошувалося, в дусі комуністичної фразеології, притаманної тому часу, що окупація Руру «була спровокована німецькими й французькими монополіями», і містився заклик до німецького і французького пролетаріату «розгорнути спільну боротьбу проти Версальського договору, проти терористичних організацій, створених підприємцями» і до «звільнення робітничого класу та усього трудового народу». Наголос робився на те, що перемога робітничого класу відкриє шлях до тривкого союзу з СРСР і закладе «нове підгрунття у відносинах Німеччини з Францією» [507, 381]. В СРСР післяверсальська Німеччина сприймалася як країна, що експлуатується Антантою. Перебуваючи на початку 1920-х років в Берліні І.

Майський, тодішній працівник інформаційного відділу НКЗС, писав про Німеччину як країну миролюбну й роззброєну, яка порвала з кайзерівським мілітаризмом і скоротила «військові витрати до незначної цифри в 2–3 % від загального бюджету» [554, 52–53]. До кінця 1923 р., за слушним зауваженням відомого спеціаліста І. Біска, «Веймарська Німеччина була для багатьох радянських сучасників країною, яка мусила продовжити світову революцію, почату Жовтнем» [508, 180]. Так, Л.

Троцький, вважаючи, що «із Руру спалахне полум'я революції» [366, Из доклада, 244], вимагав послати у 1923 р. в Німеччину частини Червоної Армії.

Експансія уряду Р. Пуанкаре в Рурі стала черговою демонстрацією сили у відносинах Франції зі своїм східним сусідом. У масовій свідомості німців окупація 1923 р. сприймалася як і аналогічні збройні акції 1920 і 1921 рр. Вона породжувала настрої протесту, підштовхувала радикальні сили до опору. В сучасній науковій літературі звертається увага на значення міжнародного фактору у трансформації політичного режиму в країні. В узагальнюючій праці московського історика А.Ю. Ватліна «Німеччина у ХХ столітті» висловлюється з цього приводу думка про необхідність розуміння претензій німецької нації, зокрема і періоду Веймару, на особливий шлях розвитку. За його оцінкою, Листопадова революція 1918 р. була «останньою із європейських революцій «тривалого ХІХ століття», яка усунула абсолютистські атавізми у політичній структурі індустріального суспільства, що вже склалися до цього часу». Виходячи з цього, він схильний кваліфікувати Веймарську республіку як «явище, що повернуте у минуле». Зовнішньополітичні випробування, у першу чергу Рур 1923 р., за слушним зауваженням автора, в кінцевому рахунку призвели до згорання нетривкої демократії і до успіху праворадикальних сил, налаштованих на реванш [513, 43–45]. Висновки російського дослідника перегукуються з судженнями відомого німецького історика Г. Вінклера, який писав, що жоден з правих політиків не засвоїв так добре уроки 1923 р., як А. Гітлер. Після

виходу із в'язниці, він реорганізував свою партію і взяв курс на «легальне оволодіння владою». Нацистський фюрер подавав себе як вартовий конституції, яку сам же намагався знищити. Такою тактикою, стверджує Г. Вінклер, він роззброїв демократичні партії, саму державу тощо. Навпаки, КПН продовжувала закликати до руйнування чинної конституційної системи і відкрито пропагувала громадянську війну. Це давало нацистам можливість подавати себе як фактор порядку, заявляти про готовність, разом з поліцією і рейхсвером придушити насильницькі спроби зліва скинути владу [487, 235].

Коли 11 січня 1923 р., тобто в день вступу франко-бельгійських військ до Руру, у французькій палаті депутатів почалося обговорення дій уряду, мало хто з представників більшості, які підтримували курс Р. Пуанкаре на придбання «продуктивних застав» і підштовхували до активних акцій, міг передбачити як все це відгукнеться в німецькому суспільстві через 10 років. Парадоксальним було те, що про посилення праворадикальних настроїв у німецькому рейху знали і говорили багато політиків, однак по-справжньому реальність цієї загрози не усвідомлювали.

На ранковому засіданні 11 січня французький прем'єр-міністр виступив із з'ясуванням заходів, до яких уряд змушений був вдатися з метою отримання «продуктивних застав». Суть його промови зводилася до викриття «зловмисності» Німеччини, яка, начебто, не маючи зовнішнього боргу відмовляється від сплати платежів. Введення військ подавалося як вимушений й необхідний захід, який цілком відповідає духу і букві мирного договору і спрямований на примушення берлінського уряду до виконання своїх зобов'язань [80, 7–10].

Більшість «небесно-блакитної» палати під час голосування підтримала акцію і загальний курс уряду. Введення військ до промислового стратегічно важливого району Німеччини було ухвалено 452 голосами представників правих і значної частини поміркованих партій проти 72 – соціалістів і комуністів. Із майже 80 членів фракції радикалів утрималось 30 осіб, у тому числі і голова виконкому партії Е. Еррію [80, 21].

Французьке суспільство сприйняло дії прем'єра як антитезу бріанівської політики «примирення», що згуртувало переважну частину політичних сил і громадськості довкола уряду. Гасла «священної єдності» і «національної ідентичності» рейнців з французами, які успішно відпрацьовувались М. Барресом у роки війни [242, 26], знову набули поширення в масах. У офіційній пресі й пропаганді доводилося, що окупація Руру відповідає інтересам французького народу, а злидні, зубожіння, інфляція й стрибок цін викликані німецьким саботажем репараційних платежів. У номері «Тан» від 30 січня 1923 р. містився заклик: «Треба відкласти усі непорозуміння між партіями й допомогти своєму уряду. Йдеться лише про те, щоб бути французами і бажати перемоги справедливості для Франції».

Акція прем'єра знайшла позитивний відгук у колах монархістів. Л.Доде наголосив у палаті, що «вторгнення в Рур відповідає вимогам кампанії, яку Акс'єон франсез вела ще з часів обговорення Версальського договору» [80, 1245].

Окупація франко-бельгійськими військами Руру здійснювалася в умовах, коли у Франції існувала широка недовіра до післявоєнних договорів й угод, як нездатних забезпечити реалізацію французьких інтересів. У політичних колах «правої», в пресі і пропаганді робився акцент на втрату Францією провідних позицій, завойованих в

роки війни. Наголошувалося, що відхід союзників від підтримки акцій, спрямованих на захист системи, закладеної переможцями на Паризькій мирній конференції, нав'язування ними у пацифістській оболонці вимог поступитися життєвими правами й інтересами веде у безодню. Так, А. Тардьє писав в «Еко насьональ», що «французька суспільна думка випробувала у 1923 р. подвійне розчарування: стосовно Версальського миру й вільсонізму» [226].

Фактично ставлення до рурської акції розкололо політичний світ Франції. Праві, які підтримували політику «продуктивних застав», доводили, що вступ до Руру є нічим іншим, як захистом життєвих інтересів країни. Глава найчисельнішої фракції «небесно-блакитної» палати – «республікансько-демократичної згоди» Ф. Араго під час обговорення у січні 1923 р. питань окупації наголосив, що він і його колеги з групи в момент «коли йдеться про вищий інтерес Франції єдині у своєму бажанні об'єднатися довкола голови Ради міністрів» [80, 18]. П. Дайрі (ліва демократична) зробив офіційну заяву від імені групи, в якій довів, що вона виступає за тісне співробітництво з урядом. В обґрунтування підтримки дій прем'єр-міністра він заявив, що «Франція бажає миру, але вона домагається (від Німеччини – Б.А.) задоволення прав на життя» [80, 18]. Представники угруповань Національного блоку підкреслювали законність вступу французьких військ до Руру. Головною причиною акції уряду вони називали саботаж керівниками Веймарської Німеччини сплати репараційних платежів, відмову від виконання зобов'язань, накладених договорами і рішеннями післявоєнних конференцій, діяльність по відтворенню нової коаліції у Центрально-Східній Європі і на Близькому Сході, зокрема і «провокаційне» зближення з Радянською Росією з метою знищити результати Великої Війни. З парламентської трибуни і сторінок преси стверджувалось, що Франція змушена діяти так, як вона діє, щоб захистити свої економічні, фінансові і стратегічні інтереси, інтереси союзників Бельгії, Польщі, Югославії тощо. М. Абер (Демократичний альянс) з приводу окупації Руру підкреслив, що з боку Франції це є «актом національного захисту і той, хто йде всупереч, зраджує батьківщину» [80, 158].

Ортодоксальні праві угруповання, такі, як Республіканська Федерація, Демократичний альянс, Народно-ліберальна дія та інші, цілком підтримували «рішучі» дії уряду Р. Пуанкаре в Рурі. Більш того, вони разом з лідерами монархістської Аксьйон франсез, підштовхували його до відокремлення «Рейнської республіки» від Німеччини й тиску на берлінський уряд доти, поки він повністю не розрахується із заборгованістю з репараційних платежів. Так, депутат крайньої правої фракції «не внесених у списки» Б. д'Ассон у своєму виступі 22 лютого 1923 року зробив заяву, що обсяг репараційних платежів у 132 млрд. зол. марок і частка Франції у 52%, встановлені Лондонськими конференціями 1921 р., є абсолютно «недостатніми» для країни, яка «зазнала великих жертв і здивувала світ своїм протистоянням ворогу, незважаючи на спустошення найбагатших провінцій». Він доводив, що французи вклали «сотні мільярдів», щоб збалансувати бюджет та фінансову систему країни. Відтак, зазначав промовець, «було б злочином спекулювати на патріотичному зреченні» великої маси населення від власних заощаджень, як це робить німецька преса. Треба вести розмову не про «сатисфакцію» з боку Франції, говорив Б. д'Ассон, маючи на увазі офіційні вимоги США і Британії щодо

сплати воєнних боргів, а примусити Німеччину до сплати компенсацій за руйнування і жертви, спричинені її «варварськими діями» [80, 690].

В палаті депутатів ці прихильники силової політики Р. Пуанкаре постійно ув'язували курс на реалізацію «продуктивних застав» із гарантіями національної безпеки. А. Тардье, раз за разом використовуючи парламентську трибуну заради пропаганди ідей французької величі, доводив, що лише неухильне виконання усіма сторонами мирних договорів стане запорукою «європейської рівноваги». Гегемоністські претензії лідера клемансистського крила палати полягали у доказах необхідності утвердження в Європі доктрини за зразком американської «доктрини Монро». Суть такої доктрини, як розтлумачував сам автор, полягала у тому, що, таку ж роль, яку США відіграють на Американському континенті, на європейському мусить відігравати Франція [80, 578 – 582].

Об'єктом нападок правих ставали союзники Франції воєнної доби, передусім Велика Британія. Позиція останньої набувала дедалі більшої ворожості в міру того, як діяльність французької військової адміністрації в Гессені стикалася з інтересами англійських окупаційних властей у Кельні. Американці, як повідомлялося, вивели свої гарнізони ще на початку франко-бельгійської акції у лютому 1923 р.

У французькому парламенті і пресі почастишали критичні зауваження щодо ставлення консервативного кабінету Е. Бонар-Лоу до репараційного питання і до численних порушень Німеччиною положень Версальського договору. 6 лютого 1923 року в «Журналь де деба» з'явилася велика стаття оглядача О. Говена, в якій розглядалася англійська політика на континенті. Автор, зокрема, доводив, що вже з вересня-жовтня 1918 р., тобто ще до підписання перемир'я з німцями, Лондон переслідував дві головні цілі: по-перше, позбавити Францію можливості скористатися перемогою і створити обстановку, аналогічно тій, у якій уклались договори 1815 року. Малась на увазі ситуація, коли після поразки Наполеона при Ватерлоо, антифранцузька коаліція закріпила в міжнародних документах суттєві обмеження стратегічних пріоритетів Парижу в Європі. І, по-друге, йшлося про заохочення британських промисловців у наданні кредитів Німеччині з метою її ефективного опору домаганням Франції [222].

Все це не збігалось з підходами поміркованої опозиції і лівих, які із самого початку дуже скептично (значна частина радикалів і республіканських соціалістів), негативно і вороже (соціалісти і комуністи) сприймали курс Р. Пуанкаре на впровадження «продуктивних застав». Вже з перших часів окупації в парламенті та поза його межами розгорнулася гостра полеміка щодо її причин, сенсу і можливих наслідків.

У партії радикалів не існувало єдиної думки щодо рурської акції. Значна частина депутатів, обрана в парламент за списками Національного блоку (Л. Аршамбо, К. Шотан, Д. Израель, А. Шерон та ін.) підтримувала курс прем'єр-міністра. Опозиція керівництву партії на чолі з Е. Даладьє висловила проти. Центристські елементи, які гуртувалися навколо голови виконкому партії Е. Ерріо, зайняли вичікувальну позицію [396, 158]. Під їх впливом парламентський комітет радикалів, який координував діяльність численних партійних осередків, закликав утриматися від ухвалення окупації.

Аналогічні процеси відбувалися в лавах Республікансько-соціалістичної партії. Більшість функціонерів партії і депутатів підтримали або утримались від висловлення своєї незгоди з методами дій прем'єр-міністра. Разом з тим частина осередків партії, яка йшла за П. Пенлеве, та його прихильники в столиці і в департаментах зайняли обструкціоністську позицію.

П. Пенлеве одним з перших з представників лівореспубліканського табору відгукнувся на акцію уряду. Починаючи з рурських «подорожей» А. Мільєрана і А. Бріана 1920 і 1921 рр., він виступав рішучим критиком «німецької» політики правих. На його думку, перманентні перетинання французькими військами східного кордону й розташування гарнізонів в індустріальних центрах Рейнської області лише посилювали небезпеку у центрі Європи і сприяли розпалюванню реваншистських настроїв у Німеччині. Виступаючи 14 січня 1923 р. на банкеті Республіканської ліги департаменту Сени і Уази, П. Пенлеве звинуватив Національний блок у тому, що активні дії, до яких він вдався, «можуть призвести до згуртування по той бік Рейну робочого населення й великих феодалів індустрії» [107, 20].

А. Бріан, відправлений у відставку якраз за рік до рурської кризи, розгорнув активну закулісну діяльність з метою зруйнувати більшість, що підтримувала акцію уряду й дискредитувати самого прем'єра. Його біограф В. Маргерит, розкриваючи думки Бріана в цей період, переказує заяви останнього, що з моменту окупації Руру «Франція набула імперіалістичного обличчя» [455, 220].

Більш одностайну позицію посідали соціалісти. Під час обговорення урядового курсу в палаті, Е. Лафон вказав на те, що справжні причини «рурської авантюри» містяться в намаганнях магнатів важкої індустрії збільшити прибутки за рахунок використання ресурсів Рурського басейну. У своїй парламентській промові він підкреслив, що ці «пани з Коміте де Форж, виступаючи перед публікою, представляють себе патріотами, однак їхньою виключною турботою є прагнення захопити свою частку здобичі». Справжні причини розв'язання конфлікту, за його твердженнями, полягали у розходженні інтересів всередині «альянсу» великих промислових груп і «фабрикантів хімічної індустрії» Франції і Німеччини, які прив'язали до справи репарацій «свої матеріальні інтереси» [80, 158]. Член ПАК СФЮ А. Компер-Морель у цьому зв'язку зауважив: «Ми маємо велике побоювання, що рурська авантюра неминуче спричинить розв'язання війни» і тоді ті, «хто розглядає її найгіршим лихом, що може трапитися, так чи інакше змушені будуть прийняти наші заклики до загального страйку пролетаріїв усіх країн». Отже, керівництво соціалістичної партії, як відповідь на дії можновладців, готувалося до застосування суто пролетарських засобів боротьби проти окупації і тих трагічних наслідків, які вона могла б мати. На репліку М. Абера, що ухвала загального страйку було б зрадою національних інтересів, він відпарировував: «Зрадою людства було б заохочення розпалювання війни. А зобов'язанням усіх відданих ідеалам соціалізму і демократії мусить бути об'єднання і боротьба проти такої загрози» [80, 158].

Але на початку урядової акції в Рурі у січні 1923 р. голоси її противників-соціалістів, радикалів, частини поміркованих республіканців, Еррію, Бріана, як справедливо відзначали автори збірника «Справа Третьої республіки», «тонули в морі націоналізму тих впливових сил, які домагалися реалізації власних політичних

цілей» [444, 57–58]. Ж.-А. Жанненей в науковій аналітичній біографії Ф. де Ванделя у свою чергу дійшов висновку, що «металургійна промисловість відіграла велику роль у визначенні французької доктрини щодо Німеччини, особливо у прийнятті рішення стосовно окупації Руру». Це, на його думку, стало «апогеєм політики з позиції сили» [439, 162].

Монархічна Аксьйон франсез сконцентрували вогонь на викритті ідеологічних постулатів і доводів соціалістів, що війна, яка буде розв'язана внаслідок дій уряду, принесе лише нові страждання і біль народам обох країн. Ж. Бенвіль підготував відповідь з метою дати справжній бій соціалістам, загалом, усім лівим, перш за все з приводу, як він заявив, їхніх претензій на одноосібне «відстоювання миру і безпеки народів». Визнаний історик закидав промовцям СФІО, що «соціалізм виявився абсолютно нездатним припинити війну 1914 року». «Сьогодні, доктрина К.Маркса, цього незабутнього дідуса соціалізму, – доводив інтелектуальний вождь монархістів, – насправді інспірує небезпеку розв'язання справжньої війни, де соціалісти виступають спільно з німецькими мілітаристами». Він зауважив, що позиція, яку демонструє партія щодо виправданої й суто національної акції уряду в Рурі, є такою ж зрадницькою, якою вона була і в роки війни [238, 196–197].

Якими б запеклими не були сутички правих з соціалістами, в парламенті на цей час оформилася сила, яка відкрито виступила проти політики Р. Пуанкаре в Рурі і закликала французьких і німецьких робітників організувати загальний страйк проти окупації. Невеличка, але організована й «озброєна» настановами Комінтерну фракція ФКП подавала вступ франко-бельгійських військ у Рурську область як початок розв'язання правлячими колами Франції й Німеччини нової імперіалістичної війни. Головним доповідачем від комуністичної фракції в палаті виступав М. Кашен.

Зміст виступів М. Кашена, в яких знайшли відображення його добре відомі ідеї «пролетарського інтернаціоналізму», розцінювалися правою більшістю як екстремістські, такі, що зраджують національні інтереси й спрямовані на підтримку ворогів Франції. Було порушено питання про позбавлення його депутатської недоторканності і віддання під суд. 15 січня на засіданні спеціально створеної для розгляду справи парламентської комісії М. Кашен спростував усі звинувачення на свою адресу [80, 142–145]. Голова комісії П. Теттенже (Республіканська Федерація), оприлюднивши перелік звинувачень, наполягав на позбавленні лідера комуністичної фракції недоторканності і наданні дозволу на переслідування в кримінальному порядку. Він розкрив характер злочину Кашена у інтерпретації французької «правої». Промовець доводив, що комуністичний ватажок перетнув німецький кордон і використав своє перебування на Рейні виключно з метою пропаганди «теорій братерства робітників та їх спільних дій, заради повалення свавілля буржуазного режиму». Він навів факти виступу Кашена на великому антивоєнному мітингу у Гессені, організованому німецькими лівими, який проходив під гаслами «Геть війну!», «Ганьба Версальському договору!» П. Теттенже із обуренням говорив, що обвинувачуваний, як прибічник комунізму, закликав робітників відмовлятися від «участі у війні» і використати ситуацію, що склалася, для «розв'язання революції проти можновладців, які до неї підштовхують». З такими ж заявами, підкреслив доповідач, виступила і депутат німецького рейхстагу Роза Фальфштейн,

яка таємно прибула до Франції і взяла участь у мітингу, організованому французькими комуністами.

Усі ці факти, наголосив П. Теттенже, дають підстави для позбавлення Кашена депутатської недоторканності. Характер дій останнього, за словами голови комісії, свідчив про його цілковите підпорядкування партійній дисципліні й «інструкціям Третього Інтернаціоналу» [80, 143].

Варто зауважити, демократичні норми, які у виступах представників комуністичної фракції трактувалися як «свавілля капіталістичного режиму», стримували вимоги розправи з депутатом, чиї погляди на характер дій у Рурі, аж ніяк не збігалися з настроями більшості. Навіть частка політичних суперників Кашена з табору правих не мала намірів піддавати репресіям свого колегу. Так, представник Демократичного альянсу А. Моро-Гьяфері зауважив, що згоден з тим, що в діях обвинувачуваного є «склад злочину». Водночас він підкреслював: «Оскільки ми мешкаємо у вільній країні, то не варто його ув'язнювати». Ш.

Рюеллан («республіканська і соціальна дія») теж засудив заяви і дії Кашена, – однак, не наполягав, щоб його відправили у в'язницю [80, 158].

Християнсько-демократична організація «Молода республіка» на чолі з видатним діячем «соціального католицизму» М. Саньє, виступила не лише проти ув'язнення Кашена, а й загалом проти рурської акції уряду Р. Пуанкаре [281, 47]. Засудивши войовничі заклики глави уряду й запеклих прихильників «прогулянки до Рейну» один із керівників організації відомий публіцист Ж. Хоог відзначив: «Ми із самого початку не мали ніяких симпатій до цієї політики сили, тому ми відразу затаврували окупацію Руру!» [437, 127].

Голосування в палаті щодо дій уряду в Рурі принесло такі результати. Незважаючи на вимогу координаційного комітету партії радикалів утримуватися від довіри кабінету, її підтримали лише 35 членів парламентської фракції із 83, тоді як 42 голосували «за». Уряд Р. Пуанкаре одержав перемогу в ухваленні політики «продуктивних застав» голосами 452 депутатів проти 72, переважно, з фракції соціалістів [80, 348].

Проте по мірі того як акція набувала сили, в політичних колах і загалом в суспільстві ставлення до неї змінювалося.

Події в Рурі негативно позначилися на економічному становищі країни, яка ще не пододала наслідків воєнних руйнувань. «Пасивний опір», до якого вдалися правителі Веймарської республіки і магнати індустрії перешкоджав стягуванню продукції Рурського басейну у рахунок репарацій, що було головною метою окупації. У той же час витрати на утримання тут французьких військ важким тягарем покладалися на французького платника податків. Це вело до погіршення фінансового становища і соціально-економічних негараздів, що, зумовлювало загострення політичної боротьби.

Рурська криза суттєво вплинула на внутрішньополітичну ситуацію в країні.

Центристські сили (частина радикалів і республіканських соціалістів, соціальні католики, помірковані угруповання Демократичного альянсу), які на виборах 1919 р. приєдналися до Національного блоку, а в січні 1923 р. підтримали окупацію Руру, посилили критику його «німецької» політики. Це прискорило відцентрові тенденції у лавах правлячої коаліції. Такі керівники радикалів, як Е. Ерріо, А. де Монзі, Ж.

Кайо, Е. Даладье задекларували опозиційність до курсу прем'єр-міністра, хоча представники партії ще залишалися у складі уряду.

Жорстка конфронтація між партіями Національного блоку й опозицією, всередині правлячої коаліції тощо, призвели до перегрупування політичних сил. Від підтримки Національного блоку відійшли центристські елементи, що суттєво послабило його позиції. Лівореспубліканська опозиція (радикали, республіканські і незалежні соціалісти, соціальні католики) і СФЮ виступили за зміну орієнтирів у розв'язанні проблем зовнішньої безпеки, досягненні порозуміння з союзниками і Веймарською республікою, що разом із спрямованістю на проведення внутрішніх реформ, зумовило їх лідерство у виборчій кампанії 1924 р.

Каменем спотикання для уряду і правих сил вкотре стало німецьке питання. Найбільші побоювання у противників урядового курсу викликали його нездатність знайти порозуміння з союзниками в справі врегулювання репараційного питання і франко-німецького примирення. Пропаганда і преса радикалів, соціалістів, католиків з організації М. Санье «Молода республіка» наполягали на необхідності шукати мирні шляхи подолання кризи в контакт з британським та американським урядом. На базі таких підходів почалися переговори між представниками лівореспубліканської опозиції з соціалістами на предмет розробки спільної передвиборчої програми. В ході підготовки до виборів опозиційні Національному блоку сили домовились про видання спільного друкованого органу, газети «Le Quotidien» («Котідьєн» – «Щоденна газета»), перший номер якої з'явився 14 червня 1923 р. Ця дата зафіксувала створення Лівого блоку – коаліції лівих і поміркованих республіканських партій та угруповань, які дотримувалися послідовних демократичних і реформістських принципів. Програмні настанови Лівого блоку передбачали поглиблення соціального і світського характеру держави, недоторканість конституційних законів 1875 року, свободу підприємницької діяльності і синдикальних свобод. Зовнішньополітичні розділи робили акцент на відданості пацифізму, миру й міжнародному співробітництву. В ситуації 1923 р. на перший план виходили завдання врегулювання рурської кризи і комплексу проблем у франко-німецьких, франко-радянських й франко-союзницьких відносинах з метою покращення міжнародних позицій Франції і набуття гарантій безпеки. У редакційній декларації «Котідьєн» наголошувалося: «В очах наших сусідів окупація Руру є нічим іншим, як відвертою авантюрою... Лінія Національного блоку завершиться безумством, в результаті чого ми залишимося ізольованими проти обуреної й зворушеної Європи!» [227].

Створення Лівого блоку та формування його передвиборної платформи відбувалося в умовах запеклих політичних баталій, викликаних рурською акцією. Вирішення німецького питання та збереження стратегічних позицій Франції у післявоєнному світі у різних своїх гранях складала квінтесенцію передвиборчих перегонів.

Друга фаза боротьби навколо рурської кризи, яка схилила шальки терезів на бік лівореспубліканської опозиції і СФЮ почалася з серпня 1923 р. Вона була пов'язана із зміною політичної обстановки в Німеччині.

Майже до кінця літа, до відставки уряду В. Куно, який проводив політику «пасивного опору», в політичних колах Франції зберігалася перевага прибічників

жорсткого курсу й продовження окупації. Загальний страйк, який почався у Рурській області, завдяки пропаганді комуністів, а також недовіра канцлеру В.Куно з боку соціал-демократів призвели 12 серпня 1923 р. до падіння кабінету. Другого дня, 13 серпня, був сформований уряд «великої коаліції» (Німецької народної партії, Католицької партії центру, Німецької демократичної партії, СДПН) на чолі з Г. Штреземаном, який одночасно посів і пост міністра закордонних справ. Діяльність нового канцлера, незважаючи на короткочасний, з середини серпня до кінця листопада період правління, дещо змінила ситуацію.

Запропонований новим канцлером Веймарської республіки курс передбачав контакти і діалог з французькими окупаційними властями. З другого боку, Штреземан намагався активно залучити до врегулювання конфлікту представників Великобританії і США. Вагомою акцією у бік нормалізації ситуації стало припинення «пасивного опору» у Рурі 26 вересня 1923 р. і відміна відповідного законодавства попереднього уряду.

Загалом тактика «пасивного опору» не виправдала себе. Німеччину вразила страшна інфляційна криза, яку ускладнювала допомога рурським страйкарям. Останні змушені були помалу повертатися на роботу.

У Франції зміна уряду в Німеччині й припинення «пасивного опору» викликали настрої тріумфу в таборі правих. У рейнській зоні налагоджувалися контакти між підприємницькими організаціями двох країн, які були заморожені з часів Вісбаденських угод 1921 р. Г.Штреземан запропонував представникам Франції і Бельгії створити спільний комітет, який би з'ясував можливості Німеччини сплачувати репарації.

Німецький канцлер спромігся переконати Р. Пуанкаре припинити підтримку сепаратистського руху й почати, разом з союзниками, переговори щодо врегулювання рейнського конфлікту і репараційних платежів. За висловом Г.

Вінклера, Штреземану вдалося здійснити «диво» у відносинах з Францією: 25 жовтня 1923 р. Р. Пуанкаре дав згоду, після демаршів і пропозицій США й Англії, при певних обставинах переглянути ставлення до репараційного питання і до загального врегулювання рурської кризи [487, 155].

Саме в таких умовах відновилися переговори В. Маркса, який змінив Штреземана на посту канцлера, з представниками французького уряду з репараційного питання. Німецьку делегацію очолив Г. Штреземан, який залишив пост міністра закордонних справ. Наприкінці жовтня 1923 р. Р. Пуанкаре взяв участь у засіданні ради експертів в рамках репараційної комісії, що фактично означало відмову від одноосібних рішень і повернення до існуючого колективного механізму, діяльність якого зазнавала шаленої критики з боку французьких правих. Серед ортодоксів «небесно-блакитної» палати цей крок викликав велике розчарування й навіть звинувачення прем'єр-міністра у «зрадництві». Тут поширювалися думки, що урядовий курс знову повертається до «скорботних днів Канн». Навпаки, серед лівих, відзначав історик Т. Тел'є, цей крок прем'єр-міністра знайшов порозуміння [484, 84].

В жовтні «Міжнародною місією контролю заводів і шахт» були укладені угоди з різними підприємствами Руру. Цими угодами дозволялася поставка в рахунок репарацій промислової продукції, починаючи з вугілля. За Ж.-Б. Дюрозелем «так

досягла результату політика «продуктивного закладу». Насправді їй судилось утілюватися в життя протягом дуже короткого періоду, оскільки Франція й Бельгія погодились винести проблему на міжнародний рівень» [539, 64].

На нашу думку, французький історик дещо ідеалізує підсумки політики «продуктивних застав». Якщо вони привели до часткової нормалізації репараційної проблеми, яка в 1933 р. була остаточно відкинута А. Гітлером, то питання гарантій безпеки зовсім не вирішилось. Такий результат, вкупі з іншими наслідками рурської експедиції, викликав обурення у політичному світі Франції, що засвідчили парламентські дебати другої половини 1923 – середини 1924 рр.

«Воєнна тривога», викликана рурською експедицією, стрибок цін і зростання дороговизни життя, великі витрати на утримання військ і підвищення податків робили урядову політику все більш непопулярною. Криваві інциденти, які відбувалися в окупаційній зоні, особливо, 30 вересня 1923 р. в Дюссельдорфі, свідчили про небезпеку окупаційної політики. Біограф Пуанкаре Р. Дюмезніль, загальну невдачу урядового курсу пов'язував із зростанням злиднів народу. Він справедливо зауважив, що загострення політичної ситуації внаслідок рурської акції «зумовило крах плану Пуанкаре» [419, 95–96].

Політичні баталії навколо рурської кризи збіглися з розгортанням передвиборчої кампанії. Порушуючи традиції Республіки про неутручання «президента усіх французів» у політичну боротьбу, А. Мільєран відкрито виступив на боці проурядових сил. Його промова 5 жовтня 1923 р. у генеральній раді департаменту Евр дає наочне уявлення про характер фінансового забезпечення акції з боку проурядових партій. Так, президент співав дифірамби «палаті Національного блоку» за те, що вона «не вагаючись і нехтуючи презирливим популізмом вотувала одразу від 8 до 9 мільярдів франків нових податків» [107, 139].

Слід виокремити в різноголосому хорі правих голоси тих, хто схилився до зміни курсу у німецькому питанні і наполягав на відновленні економічного й торгового партнерства з противником. Помітною постаттю тут був П. Рейно, вписаний в групу «республіканської і соціальної дії», де були представлені центристські елементи Республіканської Федерації і Демократичного альянсу. Рейно був прихильником примушення Німеччини до сплати репарацій, але він вважав, що метод тиску, обраний для цього урядом Р.Пуанкаре, не є найкращим. На його думку, єдиним ефективним засобом отримання платежів були б зобов'язання з боку Берліна відбудувати руйнування, вчинені ним на французькій землі. Німецький уряд мусив сплачувати власним підприємцям, які б погодились «працювати на Францію» і брати участь у відбудові зруйнованих департаментів [483, 1092].

В парламентській промові 9 грудня 1923 р. він заявив, що «настав час припинити з Німеччиною війну траншей» і «скористатися плодами перемоги». Відомий політик з'ясував, що під виразом «скористатися плодами перемоги» він має на увазі те ж, що правовірні католики, коли говорять: «час кидати каміння й час збирати каміння». Фактично П. Рейно запропонував відмовитися від конфронтації й силових акцій і перейти до політики співробітництва, яка б мала обопільну зацікавленість. Зокрема він зауважив, що не слід обмежуватися у відносинах з колишнім ворогом лише репараційними питаннями, чи питаннями безпеки кордонів, якими б важливими вони не були. Суть проблеми, за Рейно, полягала у

налагодженні «мирного співіснування» двох сусідніх країн. Зробити це, на його думку, можна було лише при умові «їх переходу до співробітництва в усіх галузях, перш за все, в господарчій». Досягнення реального ефекту можна очікувати тоді, підкреслював він, коли «інтереси французьких і німецьких компаній тісно переплітатимуться». Промовець говорив про необхідність відновити дію Вісбаденських угод 1921 року й укласти нові угоди з Німеччиною, які б стали їхнім продовженням. Відомий давніми зв'язками з німецькими діловими колами, Рейно йшов далі, ніж у свій час, А. Бріан. Він довів доречність залучення німецьких підприємців, «за допомогою Англії, до розподілу світових ринків», при збереженні контролю з боку держав-переможниць, у першу чергу Франції, за економічною діяльністю рейху [315, 178–180].

Активну роль серед противників курсу на придбання «продуктивних застав» продовжував відігравати А. Бріан. Він розгорнув кампанію під гаслами захисту демократичних інститутів і критики зовнішньої політики Р. Пуанкаре, засудив його «змову» в питанні окупації Руру з крайніми націоналістами. Узявши на озброєння гасла французького республіканізму кінця XIX – початку XX ст. (періоду Панами, буланжизму і справи Дрейфуса), Бріан доводив, що цей курс «веде у безодню». Він назвав Національний блок, «блоком, присипаним борошном» (*bloc enfariné*) [373, 158], натякаючи на підтримку його монархістами, у яких емблемою були білі королівські лілії. В ході кампанії 1924 р. Бріан підтримав новий передвиборний альянс радикалів, республіканських соціалістів і соціалістів, освятив, тим самим, створення Лівого блоку. Він виступив проти націоналізму правих партій, який, за його переконаннями, вів до розриву союзницьких зв'язків, до ізоляції Франції і послаблення, внаслідок цього, її безпеки. М. Бомон був недалекокий від істини, коли писав, що після невдалої рурської справи, «Бріан очолив опозицію лівих» уряду Пуанкаре [386, 343].

Жорстку конфронтацію з урядом продовжувала компартія. Вона дотримувалася суто революційних позицій в дусі «пролетарського інтернаціоналізму». У жовтні 1923 р. були проведені масові мітинги в Діжоні, Реймсі, Меці, Гаврі, Ліможі, Марселі, Нансі, Бордо, Страсбурзі, Нанті, Сент-Етьєнні, Ліоні, Ліллі. В листівках і публіцистичних матеріалах ФКП, виступах її лідерів підкреслювалося, що лише перемога революції в Німеччині стане запорукою тривкого миру. Тільки єдина демократична Німеччина, доводилося в матеріалах партії, може бути миролюбною державою, фактором миру в Європі. «Німецька революція – це мир»: під такою назвою був опублікований Маніфест Національної ради компартії Франції [216].

ФКП наполягала, що усі плани розчленування Німеччини чи змови з «німецьким імперіалізмом» містять у собі небезпеку нової війни. Членами ЦК Французької компартії – М. Кашеном, Е. Кером, А. Дюнуа, А. Треном у жовтні 1923 р. були розповсюджені заяви, що зв'язки «французьких імперіалістів з рейнськими сепаратистами» та підтримка ними «фашистських банд» призвели до формування в Німеччині, поза межами офіційно визнаного рейхсверу, рівною йому за чисельністю «армії фашизму». Спростовуючи численні заяви монархістів й ортодоксальних правих, що Франція має законні підстави відокремити Рейнську область і покарати «прибічників кайзера», М. Кашен підкреслював, що подібні твердження є «брехнею». «Це – брехня! – наголошував він в «Юманіте». – Треба

бути дурнем, як читач «Аксійон франсез», щоб припустити, що через формальне порушення німецької єдності можна примусити 60-мільйону націю забути про свою гідність. Подібні плани лише сприяють поширенню націоналізму й реваншизму і заохочують німецьких імперіалістів» [217].

Під час Рурської кризи виявилися глобальні цілі французьких можновладців, які не вдалося реалізувати на Паризькій конференції 1919 р. Здійснюючи акцію в Рурі, Р. Пуанкаре намагався розв'язати кілька проблем: примусити берлінський уряд до сплати репараційних платежів, оволодіти важливим індустріально-сировинним районом, який мав велике значення для зміцнення французьких кордонів на сході, послабити Німеччину через утворення сепаратної Рейнської республіки, залежної від Франції. Виступаючи з відверто націоналістичних позицій, притаманних французьким мешканцям ельзас-лотарингського прикордоння, він намагався утвердити стратегічні позиції Франції на Рейні. Р. Пуанкаре прекрасно розумів звідки виходить реальна небезпека країні. Знаходячись в площині традиційних уявлень про республіканську Францію, як носія цінностей латинської цивілізації і демократії, і ролі «тевтонського світу», як природного супротивника, він був переконаний, що французька «варта на Рейні» є запорукою реалізації великої місії Франції на континенті. Великий діяч вважав, що вигоди й дивіденди від окупації будуть перевищувати небезпеку і загрозу з боку німецьких реваншистів. Придушення веймарськими урядовцями гітлерівського путчу у листопаді 1923 р. і наступні тактичні хитрощі нацистів не дозволили, навіть далекоглядним політикам французької «правої» заглянути на десять років вперед.

Проте на початку 1924 р., в міру того, як рурська акція почала пробуксовувати, а масові протести в Німеччині та поза її межами, зокрема у Франції, поширюватися, навіть друковані органи правих змушені були змінювати тон. Так, «Тан» в номері від 31 березня 1924 р. повідомляв, що каменем спотикання у розв'язанні рурської кризи є наявність в Німеччині «войовничих формувань, які використовують величезні кошти і домагаються відмови уряду від сплати репарацій і тотального знищення боргів». У цьому зв'язку знову порушувалося питання про необхідність відновлення співробітництва з Англією у врегулюванні ситуації, щоб «продемонструвати наміри зберегти чинність договорів і не дозволити насильницької зміни трактатів, що заклали підвалини післявоєнної системи». «Тан» доводив, що було б помилковим «провіщати з фатальною невідворотністю зрушення німецької політики вправо й зростання загрози війни», оскільки головною вимогою французької сторони залишається «отримання репарацій за умови зміцнення миру» [198]. Майже вперше в проурядовому друкованому органі не просто підкреслювалася необхідність за будь-яких умов примусити Німеччину до «інтегрального виконання» мирного договору, а вказувалося на значення збереження миру як запоруки реалізації його умов. Проте, слід ще раз підкреслити, сама легітимність версальських рішень не піддавалася сумніву, а будь-яке їх корегування заперечувалося.

Аналіз матеріалів і публікацій французької преси свідчить, що в політичних колах «правої» з великою насторогою ставилися до загального курсу уряду Г.

Штреземана та його заходів щодо врегулювання конфлікту. «Тан» відмічав, що вступ франко-бельгійських військ до Руру призвів до посилення впливу в Німеччині

«правої фракції», з якою канцлер аж ніяк не міг не рахуватися.

Основним змістом виступу французького напівофіціозу у даному випадку був не розгляд репараційних питань. Автори підвалу сконцентрували увагу на проблемах роззброєння і загрози, яка виходила з боку мілітаристських кіл Німеччини. Розкриваючи атмосферу, в якій проходив виступ Г. Штреземана перед активом Німецької демократичної партії, газета наводила його заяву про «сором роззброєння». Кореспондент відмітив також відмову канцлера засудити діячів, які закликали «не обмежуватися тільки пасивним опором» в Рурі і «намагалися замість боротьби зі створенням нерегулярних військових загонів вдатися до виховання в них належного духу» [198].

У колах французьких правих обґрунтовувалася думка, що в Німеччині засвоюватимуться лише «войовничі формули» гнучкої політики канцлера. Зверталася увага, що уряд його наступника В. Маркса не поспішає давати відповідь на ноту конференції послів від 5 березня 1924 р., в якій містилась вимога посилення союзницького контролю над німецьким озброєнням. У зв'язку з цим «Тан» радив прем'єру, не відмовляючись від справедливої і поміркованої політики рішуче наполягати на обстеженні німецьких озброєнь та їх використанні командуванням рейхсверу [198].

Лише 10 квітня 1924 р. у Парижі отримали відповідь на союзницьку ноту, яка не могла задовольнити французьку сторону. Канцлер Вільгельм Маркс, який представляв праве крило Католицької партії центру, сформулював три основних ідеї, які свідчили, що в Берліні існував зовсім інший погляд на проблеми роззброєння. По-перше, у відповіді повідомлялося, що Німеччина має намір вести усі подальші дискусії із зазначених питань «як рівна з рівними». По-друге, що вона не бажає, щоб міжсоюзницька військово-контрольна комісія ухвалювала рішення стосовно заходів, які німецька сторона ще не почала здійснювати, таких, як реорганізація поліцейських сил, переобладнання військових заводів, передача союзникам документації щодо характеру і типу озброєнь, видання розпоряджень стосовно набору та організації німецької армії і торгівлі товарами військового призначення. Зазначалося, що німецькі власті вестимуть переговори з представниками союзницьких урядів з кожного окремого питання. По-третє, Німеччина повідомляла, що вважає за доцільне доручити справу контролю за станом збройних сил та військового оснащення не міжсоюзницькій комісії, а Лізі Націй [91, 77–79].

Полеміка з приводу наслідків і перспектив окупації потужного промислового району Німеччини свідчила, що, навіть у політичних колах «правої» все більше змушені були прислуховуватися до вимог застосування колективних гарантій. На їх доцільності в ситуації, що склалася у франко-німецьких і союзницьких відносинах, тривалий час наполягали партії Лівого блоку. Це був дуже важливий і відповідальний момент у післявоєнній політиці французьких кабінетів. Перехід до колективних гарантій так, як він сприймався у цей період, означав «інтернаціоналізацію» рурської кризи і франко-німецьких відносин загалом, тобто залучення до їх врегулювання США і Великобританії, Ліги Націй, її спеціалізованих органів і комісій, міжнародної громадськості, представників нейтральних країн тощо. У будь-якому випадку це обмежувало свободу дій урядів Національного блоку, як це вже відбулося під час окупації промислових центрів Рейнської області

кабінетами А. Мільєрана і А. Бріана. Для французької «правої» існування будь-яких механізмів міжнародного арбітражу у справах, що розглядалися сферою національних інтересів, було неприпустимим. Проте ситуація, що складалася навколо кризи у франко-німецьких відносинах, не дозволяла Р. Пуанкаре вирішити питання репараційних платежів, окупації, рейнського і баварського сепаратизму на власну користь. Демарші союзників, з якими прем'єр не міг не рахуватися, примусили уряд припинити загравання з рейнськими політиканами і офіційно відмовитись від ставки на розкол Німеччини [53.–Л. 67–69].

У політичних колах почастишали заяви про необхідність узгоджених з Лігою Нацією і союзниками дій в Рурі. «Тан» відмітив в одному із своїх редакційних коментарів, що у Франції є багато людей, «які покладають надії на Лігу Націй» і що «треба замислитися над умовами допуску туди Німеччини» [84, 123]. Агентство Гавас у зв'язку з цим розповсюдило повідомлення кореспондента німецької «Берлінер Тагеблатт» у Москві про заяву, зроблену Г. Штреземаном в комісії закордонних справ рейхстагу, що для Німеччини «набагато важливішим вбачаються зв'язки з Росією, ніж вступ до Ліги Націй». Далі йшов коментар такого змісту: якщо Німеччина має намір «вступити до лав Ліги Націй не для прискорення всесвітнього роззброєння, а лише для того, щоб нав'язати їй смішну роль інспектора із пов'язкою на очах, чи доречно тоді заохочувати її в цьому справжнім друзям Ліги?». Однак висновок, який робив оглядач агентства, був більш ніж обережним і прагматичним: «Перед обличчям запеклих німецьких націоналістів, Франція, яка віддає повний звіт у майбутній небезпеці, мусить, разом з тим, зберігати таку ж поміркованість, якщо б небезпеки зовсім не існувало» [53.- Л.41–42]. Такі заяви свідчили, що на верхніх щаблях влади у Франції існували не тільки войовничі настрої. Зберігалася й інша лінія, яка згодом, у 30-х роках, перетворилася на дуже впливову: домовитися з Німеччиною за будь-яку ціну.

Загалом же події в Рурі посилили протидію політиці «продуктивних застав» всередині французького суспільства, передусім у лавах лівореспубліканської опозиції й соціалістичної партії. У цей період поширився потік пацифістських планів і проектів, на базі яких проходило формування Лівого блоку і які після його перемоги на травневих виборах 1924 р., знайшли відображення в «політиці Локарно».

Загальноновизнаною є констатація, що у 20–30-х роках були висунуті плани і зроблені перші спроби економічного і політичного об'єднання країн Європи. Апогеєм пан'європейського руху міжвоєнного періоду став меморандум А. Бріана від 1 травня 1930 р. Проте витоки його міжнародних проектів слід шукати у подіях першої половини 1920-х років. Саме під час рурської акції Р. Пуанкаре, коли ситуація в Європі вкрай загострилася, а зв'язки з союзниками опинилися під загрозою, А. Бріан розробив свої плани європейської федерації. Ці плани протиставлялися націоналістичним амбітним претензіям правих сил. Навколо них у 20-х роках у французькому парламенті і політичному світі розгорнулася досить гостра політична боротьба [423, 168-171; 482, 66].

Російська дослідниця О.А. Хлебнікова, яка присвятила статтю обговоренню у 1929-1930 рр. у французькій палаті депутатів бріанівського проекту союзу європейських держав, звернула увагу на той вплив, який справила на французького

миротворця книга австрійського графа Р. Куденхова-Калергі «Пан-Європа», що з'явилася друком у 1923 р. [601, 46–47]. У книзі Р. Куденхова-Калергі вперше в післявоєнну добу була викладена розгорнута програма відродження Європи через досягнення її економічного й політичного об'єднання. Тоді ж йому вдалося створити за допомогою провідних політичних і громадських діячів Європи Пан'європейський союз і організувати у Відні видання журналу «Пан-Європа» з метою пропаганди ідей європейського об'єднання. У створенні Пан'європейського союзу взяли активну участь канцлер Австрії І. Зайпель, один з лідерів соціал-демократії і колишній міністр закордонних справ К. Реннер, міністр закордонних справ Чехословаччини Е. Бенеш, колишній прем'єр-міністр Італії Ф. Нітті.

У Франції привернули увагу до пан'європейського руху у 1924 р., в період поширення виступів проти окупації Руру і у зв'язку з публікацією графом Р. Куденхофом-Калергі «Відкритого листа французьким парламентаріям» і «Пан'європейського маніфесту».

У листі французьким депутатам, Р. Куденхоф-Калергі підкреслював, що забезпечення безпеки Франції можливе при умові ліквідації в Німеччині не лише реваншистських сил, але й самого прагнення до реваншу. «Німеччину треба або поневолити, або домовитися з нею», – відмічав він. Другий варіант він вважав більш розумним, оскільки «за Німеччиною безкрайня Росія, вона як міст між Європою і Китаєм, який є невичерпним джерелом людських ресурсів. Замирена і союзна Німеччина може стати найбільш надійним захисником Франції проти можливих навал зі Сходу, тоді як ворожа Німеччина може бути організатором і авангардом цих навал». «Отже, – зазначав Р. Куденхоф-Калергі, – від вашої політики залежить Березіна чи Рейн стануть кордоном Європи» [423, 173].

Прихильники пацифістських, пан'європейських ідей засудили акцію Р.

Пуанкаре і взяли участь у створенні Лівого блоку. Голова виконкому партії радикалів Е. Ерріо в одній з парламентських промов під час виборчій кампанії 1924 року, з'ясовуючи причини тривалого співробітництва партії з правими, доводив: «Ми дали згоду на утворення у 1919 році великої коаліції, щоб бути вище суто партійних чвар. Це була, мабуть, велика ідея, яку підтримувало багато молоді, віданої спогадам про війну, молоді, що демонструвала свій ентузіазм змінити післявоєнне життя на краще, проте, не позбавленою ілюзій. Насправді ж ця політика виявилася занадто консервативною. Вона викликала розчарування і призвела до розуміння необхідності відмовитися від її продовження» [83, 127].

В напружений період рурської кризи як протидія постулатам «правої» почалася розроблятися програма Лівого блоку. Істотний вплив на її формування справили ідеї «гуманного» реформістського соціалізму притаманні для соціалістів і лівих радикалів (радикал-соціалістів). Прихильники блоку лівих вважали, що в післявоєнний період справжнє «примирення» може відбутися за умови гуманізації суспільства й змін у сфері виробництва і соціальних відносин. Один з ідеологів радикал-соціалізму Ален доводив необхідність впровадження у стосунки між підприємцями й робітниками «принципів кооперації», які сприятимуть позбавленню суспільства від «капіталістичного свавілля». Успіх таких підходів, вважав він, залежатиме від «суспільної думки і доброї волі» усіх учасників виробництва. Вони зроблять безперспективними намагання крайніх лівих насадити у суспільстві

«колективізм і комунізм». Він доводив, що «можна бути католиком, християнином, соціалістом, комуністом й водночас залишатися радикалом». За Аленом, союз лівих сил, що складався, мусив бути «не простим наслідком обставин, а природним порядком речей» [232, 123–124]. Саме такий «національний союз», на думку прихильників лівої ідеї і демократичних цінностей, міг би слугувати запорукою справжнього примирення в післявоєнну добу.

З наближенням виборів у нову, 13 легіслатуру, призначених на травень 1924 р., протистояння між двома основними політичними коаліціями посилювалося. Проблеми збереження «здобутків перемоги», «інтегрального виконання» мирного договору, розв'язання рурської кризи і досягнення зовнішньої безпеки набували особливої гостроти. Пропаганда правих всіляко намагалася довести, що перемога радикалів і соціалістів неодмінно перетворить Францію на заручника союзників і примусить до капітуляції перед Німеччиною. Так, академік Е. Борель, почесний директор Вищої Нормальної школи, в публіцистичних нотатках цього періоду відзначав, що одним із головних аргументів Національного блоку, який активно використовувався в ході передвиборчої кампанії, полягав у тому, що «успіх Лівого картелю став би тріумфом Німеччини» [295, 15].

Реакція на дії Р. Пуанкаре в Рурі прискорила розклад урядової коаліції і перехід в опозицію чисельних центристських груп помірковано-ліберального характеру, які, у своїй більшості, на виборах 1919 р. приєдналися до Національного блоку. Цей процес зумовлювався багатьма факторами, як зовнішнього, так і внутрішньополітичного порядку. В основі розходжень залишалися різні підходи до здійснення післявоєнного «відродження», зокрема і щодо набуття сталих гарантій безпеки. Про це яскраво свідчили положення передвиборної платформи партії радикалів 1924 р., в якій містились прямі звинувачення правих партій у проведенні реакційної політики, нездатності реалізувати можливості, які відкривалися для нації у зв'язку з перемогою у війні. Зокрема в ній відзначалося, що «блок, народжений у свій час в результаті політичної угоди, намагався таємно зруйнувати світські основи наших інституцій», «він загрожував не лише синдикальним, а й взагалі, універсальним політичним свободам» і «дискредитував заходи, необхідні для оздоровлення наших фінансів». «Він не зміг нам дати ні хліба, ні безпеки, ні репарацій», підкреслювалося в документі виконкому партії, а в економічній та соціальній сферах він виявив себе «прихильником приватних інтересів, які зовсім не узгоджувалися з інтересами широкого загалу». Враховуючи вимоги часу і широке піднесення масового руху в країні, потужні виступи синдикатів проти рурської акції, до партійної платформи були включені досить радикальні пункти. Один з них засуджував спекуляції на національних почуттях французів, їх патріотизмі: «Наша партія відмовляється від розпродажу з аукціону національного патріотизму в ім'я нових прибутків фінансових олігархів, вона намагатиметься, насамперед, реалізації загального інтересу при збереженні поваги до будь-яких приватних інтересів» [84, 197 – 198].

Перемога Лівого блоку на виборах 11 травня 1924 р. означала зміну пріоритетів у ставленні до проблем безпеки. Пацифістські заходи щодо розв'язання німецького питання (виведення військ з Руру й врегулювання репараційного питання з урахуванням платоспроможності Німеччини), питань роззброєння, гарантійних

пактів, нормалізації відносин з СРСР сприяли певній стабілізації міжнародного життя і внутрішньої ситуації в самій Франції. Однак усунути конфронтаційний характер післявоєнної Версальсько – Вашингтонської системи вони були неспроможні.

Висновки до розділу: Реакція на дії Р.Пуанкаре в Рурі поглибила суперечності в політичних колах країни. Певна згуртованість різноманітних сил республіканського табору, а також клерикалів, націоналістів і монархістів навколо уряду Р. Пуанкаре у початковий період вторгнення в Рур незабаром змінилася загостренням чвар щодо характеру акції, її причин, перспектив і наслідків. Рур посилив відцентрові тенденції у таборі Національного блоку, фактично зруйнував коаліцію правих партій з поміркованими угрупованнями радикалів і республіканських соціалістів. Він прискорив перегрупування політичних сил й утворення в червні 1923 р. на базі лівореспубліканських партій (радикалів, республіканських соціалістів) і СФІО Лівого блоку. Лівий блок, який висунув альтернативні Національному блоку ідеї і принципи розв'язання післявоєнних проблем, зокрема в сфері зовнішньої безпеки, став ядром концентрації усіх опозиційних уряду політичних осередків.

Французька комуністична партія (ФКП) зайняла непримиренну позицію до політики «продуктивних застав» й дій Р. Пуанкаре в Рурі. Вона продовжувала дотримуватися революційних шляхів розв'язання конфлікту, який кваліфікувався як змова магнатів важкої індустрії обох країн. Відмінною рисою залишалось поширення співробітництва ФКП з компартією Німеччини (КПН), французьких і німецьких робітничих організацій і синдикатів на платформі спільної боротьби проти політики власних урядів. Комуністи намагалися використати кризу, породжену окупацією Рурської області, для знищення, як доводила їхня пропаганда, капіталістичного устрою, відповідального за підштовхування до нових кривавих конфліктів між народами. Вони закликали до створення, за радянським зразком, республіки робітників і селян, задекларувавши утопічні гасла, що тільки така республіка здатна назавжди покласти край імперіалістичним зазіханням і утвердити братерські відносини між усіма націями у світі, зокрема французької і німецької.

Проте пропаганда компартії, яка керувалася настановами Комінтерну, сприймалася в політичних колах Франції як антинаціональна й антипатріотична. Демагогічні ультрареволюційні заклики до повалення експлуататорського ладу й «капіталістичного режиму» були відірвані від драматичних реалій післявоєнної доби. Це вело до загострення чвар всередині партії і послаблення її впливу в масах. У 1921–1924 рр. ФКП випробувала серйозну кризу, що поставило в порядок денний питання перегляду догматичних програмних настанов і тактичних методів.

Акція Р.Пуанкаре все більше виявляла свою неефективність і боротьба навколо питань врегулювання конфлікту і набуття гарантій безпеки переміщувалася в центр передвиборчої кампанії. Послаблений відходом поміркованих угруповань радикалів і республіканських соціалістів від підтримки урядового курсу, Національний блок виявився неспроможним відстояти свої позиції на парламентських виборах у травні 1924 р. Перемога Лівого блоку означала усвідомлення значною частиною політичного світу і суспільства безперспективності силової політики в розв'язуванні проблем внутрішньої і зовнішньої безпеки. Наслідки рурської акції уряду Р. Пуанкаре схилили шальки терезів у бік прихильників більш виваженого

пацифістського курсу.

ВИСНОВКИ

Аналіз боротьби з проблем зовнішньої безпеки в політичних колах Франції у першу повоєнну добу 1918–1924 рр. свідчить, що вона не призвела до утвердження національного консенсусу в цій дуже важливій сфері державного життя. Причиною цього були різноманітні фактори.

Серед об'єктивних факторів, що впливали на усвідомлення суті безпеки та її тлумачення в лавах політичного світу слід назвати конкретну історичну ситуацію, породжену наслідками світової війни. Останні характеризувалися занепадом світового господарства, зростанням соціальної напруженості і активізацією національно-визвольних рухів, революційними струмами в країнах, що зазнали поразки, чи виявили незадоволеність підсумками війни, загальною трансформацією державницьких форм та суспільного ладу, масової свідомості та психології тощо. Намагання держав-переможниць, зокрема Франції, закласти на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. спільне підґрунття нової міжнародної (Версальської) системи виявилися невдалими через розбіжності інтересів держав-переможниць та різні уявлення про основні чинники безпеки.

Це наклало відбиток на позиції політичних сил, які опинились перед необхідністю розв'язання низки складних проблем післявоєнного врегулювання. Для Франції, що зазнала найбільших втрат і руйнувань в таборі союзників, усунення загрози нових вторгнень на свою територію виступало головною пріоритетною задачею при вирішенні завдань зовнішньої безпеки. Проте, успадкована з довоєнних часів партійно-політична система Третьої республіки виявилася нездатною забезпечити ефективність вирішення цих завдань і досягнення згоди. Вона увібрала велику кількість різноманітних партій, груп, об'єднань і угруповань – від монархічних до консервативних, ліберальних, соціалістичних і комуністичних. Тільки в парламенті вели боротьбу до 15–20 фракцій, які дотримувалися різних політико-ідеологічних і соціальних орієнтацій, і мали власні, нерідко протилежні погляди на характер і суть безпеки країни. Конфронтація між Францією і колишніми союзницькими державами Антанти і США з питань післявоєнного врегулювання накладалася на запеклу боротьбу всередині французького політикуму щодо шляхів і способів набуття гарантій безпеки. Ситуація ускладнювалася тим, що сама Версальська система, продукт компромісів між державами-переможницями на Паризькій конференції, вже з самого початку створення генерувала загрози вибухів і конфліктів.

Головною загрозою французькій безпеці і після тріумфу 1918 р. залишався німецький мілітаризм, який не був остаточно знищений після поразки Німеччини і нав'язування їй насильницького мирного договору. Цей фактор домінував у зовнішній і внутрішній політиці Франції, він викликав велике обурення у французькому суспільстві і загострював конфронтацію в політичних колах. Усі французькі уряди перехідного періоду (Ж. Клемансо, А. Мільєрана, Ж. Лейга, А. Бріана, Р. Пуанкаре) змушені були, в першу чергу, розв'язувати «німецьку проблему». Відставка майже кожного з них була пов'язана з нездатністю це зробити

Серед важливих факторів, що впливали у цей період на протиборство партій з проблем безпеки, був фактор більшовизму і більшовицької загрози. Він

уособлювався з Російською революцією 1917 р. і діяльністю більшовицького Раднаркому. Останній не зазнавав рішень, прийнятих Паризькою конференцією. Зокрема він засудив систему договорів, нав'язаних демократіями Антанти і США переможеним державам австро-німецького блоку, у першу чергу, Версальський мир з Німеччиною. Гасла і заклики керівників РКП (б) і Комінтерну до розпалювання «світової революції» сприймалися як загроза західній християнській цивілізації.

Тенденції до зближення Веймарської Німеччини з більшовицькою Росією у боротьбі проти Версальської системи створювали для Франції ситуацію перманентної небезпеки. Це відбувалося у вкрай несприятливих обставинах, коли колишній стратегічний союзник (Росія) перетворився майже на головного ворога, а західний союз (Антанта і США) фактично розпався.

Поєднання загроз з боку Німеччини, Радянської Росії та поширення більшовизму із відцентровими тенденціями в таборі переможців робило для Франції стратегічну ситуацію в Європі і світі вкрай невпорядкованою. Післявоєний економічний занепад гальмував нормалізацію французької фінансово-економічної системи і загострював проблему репарацій і боргів. Остання перетворювалася на вибухонебезпечну і впливала на характер відносин з переможеною Німеччиною, правлячі кола якої саботували виконання Версальського договору і рішень союзницьких конференцій. Такий перебіг подій позначився на ставленні різноманітних угруповань французького політичного світу до розв'язання життєво важливих післявоєнних проблем, серед яких проблема безпеки посідала одне з найголовніших місць і набувала багатоаспектного характеру. Все це зумовило загострення внутрішньополітичної боротьби.

1. Відповідаючи на питання щодо ставлення в лавах політичного світу до проблем безпеки слід підкреслити, що воно ґрунтувалося на «природі» французьких партій, їхніх програмних настановах і політико-ідеологічних принципах. Праві партії, які виступали під гаслами ведення війни до переможного кінця та покарання Німеччини, внаслідок перемоги зміцнили свої позиції. Вони склали ядро Національного блоку, який переміг на виборах 1919 р. і фактично вирішували долю країни під час післявоєнного врегулювання 1918–1924 рр. Наріжним каменем їх настанов був захист конституційних основ Третьої республіки від більшовицької загрози та примушення Німеччини до «інтегрального виконання» мирного договору, що подавалося вкупі з іншими вимогами, як головний фактор безпеки. Французькі праві нав'язували й підтримували принципи, що були покладені Ж. Клемансо та його урядом в підґрунття «мирної програми» післявоєнного облаштування світу. Їхній «традиціоналізм» у підходах до розв'язання проблем безпеки вже не відповідав вимогам часу. Він не урахував кардинальних змін, що відбулися в світі під впливом глобальних явищ Великої війни і ґрунтувався на стратегічних уявленнях попередніх епох. Вимоги розчленування і роззброєння Німеччини, зведення її до рівня другорядної держави, позбавлення місця в Лізі Націй, стягнення величезних репарацій, обмеження економічної потужності і зовнішніх ринків, відокремлення шостої частини території та ін. створювали прецедент для розпалювання реваншистських настроїв. Як довели подальші події особливо небезпечним стало рішення, про передачу частини земель Східної Пруссії і Сілезії з компактно розташованим тут німецьким населенням східноєвропейським

союзникам Франції – Польщі і Чехословаччині.

2. Серйозні розбіжності всередині французького політикуму щодо забезпечення національної безпеки виявилися під час підготовки і укладення (січень – червень 1919 р.), а потім обговорення і ратифікації (липень – жовтень) Версальського мирного договору з Німеччиною. Вже тоді дії переможців і поведінка переможених, які не були запрошені на конференцію, а поставлені перед фактом негайного підписання договорів, заклали підвалини негараздів, що лихоманили європейську і світову спільноту усі двадцять років міжвоєнного «перемир'я». Виходячи з принципів історизму було б недоречним осмислювати події, що розгорталися в лавах французького політичного світу виключно під кутом майбутньої катастрофи. Проте залишається фактом, що через півроку після укладення Комп'єнського перемир'я і через місяць після підписання Версальського миру у французькому парламенті майже зі стовідсотковою влучністю було передбачено напрямки майбутніх німецьких ударів 1939-1940 рр.

Драматизм ситуації 1919 р. полягав у тому, що робота мирної конференції і парламентські слухання Версальського договору відбувалися в атмосфері широкої пропаганди цінностей «нової дипломатії» і «нової демократії», запропонованих американським президентом В. Вільсоном у своїх «14 пунктах». Згадка про них містилася і в преамбулі «мирної програми», підготовленої урядом Ж. Клемансо до всесвітнього форуму. У той же час поширювалися настрої ейфорії, пов'язані з перемогою над сильним і впертим ворогом, який уособлював для демократій Антанти і США найгірші риси кайзерівського авторитаризму і милітаризму. Для багатьох державних діячів, які брали участь у роботі конференції представників політичного світу держав-переможниць, передусім Франції, максимальне послаблення Німеччини і її суворе покарання асоціювалося з справедливим вирішенням питань післявоєнного врегулювання. Такі підходи склали ідею-фікс правої більшості французького парламенту. Переконавання, що безпеку можна утвердити тільки через силове примушення німецького керівництва до виконання норм міжнародного права, при тому, що інтерпретація цих норм мусила бути виключно прерогативою переможців, виявилися недовірливими.

Суперечливість ситуації полягала у тому, що більша частина французьких правих висловлювала незадоволення мирним договором з Німеччиною, вважаючи його таким, що не забезпечує належним чином безпеку країни та її місце у післявоєнній системі. В реальному контексті 1919 р. їх вимоги, що знайшли відображення в «мирній програмі», включали пункти розчленування Німеччини, відокремлення від неї Рейнської області, а не тільки її демілітаризації, як це передбачалось мирним договором, утворення тут «Рейнської республіки», як буферної автономії на франко-німецькому кордоні, пов'язаною з Францією митними тарифами. Критику з боку значної частини правих викликала згода прем'єр-міністра Ж. Клемансо залишити Рейн в кордонах Німеччини в обмін на обіцянки англо-американських гарантій і підписання воєнних конвенцій. Недовірливе ставлення правих до придбання таких гарантій впливало з їх неприйняття ізоляціоністського курсу, який утвердився в США вже в останній період президентства В. Вільсона (1918-1920 рр.) і був реалізований його наступниками (республіканськими адміністраціями В. Гардінга і К. Куліджа) в 1920–1924 рр.

В таборі французьких правих зберігалось скептичне ставлення стосовно континентальної політики англійського коаліційного кабінету Д. Ллойд Джорджа, який в умовах напруженої післявоєнної ситуації виходив з традиційних постулатів «рівноваги сил». Відповідно до англійських інтересів, це передбачало відновлення (з урахуванням певного корегування Версальського договору) позицій Німеччини в концерті європейських держав. Проблема міжсоюзницьких відносин, що постала після завершення світової війни, виявилася несприятливою для французького керівництва. Звідси неминучим був розкол у лавах політичного світу щодо характеру союзницьких гарантій у випадку наступного зіткнення з Німеччиною.

3. У ставленні до всього комплексу післявоєнного врегулювання давалися ознаки вияви ідеологічних розбіжностей між партіями урядової більшості (Республіканської Федерації, Республікансько-демократичного альянсу, Народно-ліберальної дії та ін.) із поміркованими центристськими угрупованнями радикалів і республіканських соціалістів, соціалістичною партією тощо в трактуванні проблем національної і колективної безпеки.

Ідеї «націоналізму», притаманні правому консервативному крилу французького політичного світу, увібрали в себе тривалий і багатограний досвід як величі нації і держави часів абсолютизму і Імперії, так і своєрідний реваншизм, пов'язаний з поразкою у франко-прусській війні і не завжди успішними колоніальними сперечаннями з Британською короною. Слід виокремити сильні націоналістичні настрої в прикордонних з Німеччиною північно-східних і східних департаментах (райони Ельзасу і Лотарингії, перш за все, міста Реймс, Мец, Страсбург, басейн Лонгві, розташований на територіях Франції, Німеччини, Бельгії, Люксембургу) з їх однозначно антинімецькою спрямованістю, уособлені в діяльності одного з лідерів Третьої Республіки цієї доби – Раймона Пуанкаре. Націоналістичні домагання правих і крайніх правих (монархістів) щодо максимального послаблення Німеччини, залучення країн колишньої Антанти і США до гарантування французької безпеки і союзів у Центрально-Східній Європі в умовах післявоєнної конфронтації між переможцями, виявилися малоефективними.

Альтернативою націоналістичним домаганням стала інтернаціоналістська тенденція, яка теж мала історичні коріння у французькому суспільстві і була започаткована, як і націоналістична, подіями Великої Французької революції. Ця тенденція була об'єктивним відображенням ролі, яку Франція відігравала всередині західного союзу і усвідомленням її приналежності до латинської цивілізації і християнської культури. «Інтернаціоналізм», який сприймався ліберальними колами як закономірне явище розвитку багатограних зв'язків з іншими державами, ґрунтувався на виокремленні союзу англо-саксонських і латинських націй, союзу великих демократій Заходу, а саме – Франції, Великої Британії і США. У ставленні до такого союзу прихильники «інтернаціоналізму» і «націоналізму» мали багато спільного. Проте праві не вважали за доречне підпорядковувати інтереси національної безпеки, як вони їх розуміли, колективним рішенням держав, які розглядалися природними союзниками Франції, але мали інші геополітичні і геостратегічні цілі.

«Інтернаціоналізм» поміркованих центристських угруповань і соціалістів ґрунтувався на пацифізмі і пацифістських підходах до переможених країн, у першу

чергу до Німеччини. В лавах партії радикалів, партії республіканських соціалістів, в колах християнської демократії обговорювалася інша модель післявоєнної розбудови світу, більш рівноправна, толерантна і демократична. Об'єктивна реальність післявоєнної доби і виклики з боку німецького мілітаризму і реваншизму, більшовицької Росії, національно-визвольних рухів народів Сходу (Кемалістська революція в Туреччині та ін.), початок ерозії колоніальної імперії примушували французьких лібералів триматися за порядок, встановлений Версальською системою. Реальність полягала в тому, що ні націоналісти, ні прихильники «інтернаціоналізму» не піддавали сумніву систему версальських рішень. Мирний договір з Німеччиною розглядався, незважаючи на критичні зауваження, вагомою гарантією французької безпеки.

Прибічники інтернаціоналістського курсу водночас домагалися зменшення претензій до Німеччини, підкреслювали небезпеку зростання реваншистських настроїв, наполягали на доцільності діалогу з німецькою демократією і партіями веймарської коаліції, які висловлювались за виконання мирного договору. Залишаючись на платформі легітимності Версальського миру, французькі помірковані центристські партії, певною мірою і СФІО, в цей перший повоєнний період, фактично виступали за інші паціфістські, більш толерантні і гнучкі методи його реалізації.

Ідеологією соціалістичної партії (СФІО) під час випробувань першої повоєнної доби залишалися ідеї демократичного і реформістського соціалізму. Категорично відмовляючись від більшовицького досвіду, соціалісти в умовах загострення фракційної боротьби і розколу партії, зберігали відданість демократичним ідеалам і республіканським цінностям. Їх інтернаціоналізм базувався на прихильності до демократизації міжнародних відносин, що позначилося на відношенні до паціфістських пунктів вільсоновської програми, ставленні до післявоєнного облаштування світу і розв'язання німецької проблеми. В документах СФІО Версальський договір засуджувався як імперіалістський, проте, залишаючись на платформі «захисту вітчизни» соціалісти вважали за необхідне врегулювати в інтересах Франції питання репараційних платежів, дійти порозуміння і згоди з німецькою демократією і домогтися універсального роззброєння.

Значна частина лівих соціалістів і комуністи сповідувала ідеї «пролетарського інтернаціоналізму» в їх ленінській і комінтернівській інтерпретації. Вони засуджували усі вияви «імперіалістського» розподілу світу і вважали, що єдиним засобом досягнення миру між народами є здійснення «світової пролетарської революції», повалення капіталістичного ладу і утворення всесвітньої федерації радянських республік. Ці ідеї були даниною епохи «війн і революцій». Вони розпалювали внутрішню ворожнечу в країні, що в умовах конфронтаційності післявоєнної доби ставало вкрай небезпечним явищем і породжувало ворожу реакцію з боку правих і поміркованих партій.

Політико-ідеологічний розкол між правими партіями, які склали підмурок урядової більшості й лівореспубліканською опозицією (радикалів і соціалістів), між республіканськими угрупованнями і монархістами, між переважною більшістю французького політикуму та комуністами з проблем післявоєнного розвитку і, особливо, проблем безпеки перетворився з 1918 р. в константу політичного життя.

Цей розкол підривав внутрішню єдність, що само по собі ставало фактором небезпеки.

4. Французькі праві, що підтримували «мирну програму» Ж. Клемансо, дотримувалися в своїх підходах до розв'язання проблем зовнішньої безпеки силових методів. Головною доктриною у відносинах з Веймарської республікою після Версалью стала доктрина «інтегрального виконання» мирного договору, яка з різних позицій трактувалася в політичних колах Франції. Вона була покладена в основу діяльності всіх урядів Національного блоку, зокрема і уряду А. Бріана, і передбачала примушення Німеччини до неухильного виконання усіх пунктів і статей Версальського договору, включаючи репараційні виплати, роззброєння, демілітаризацію Рейнської області. У 1918–1924 рр. переважна частина французьких політичних сил, передусім, представники консервативно-націоналістичних угруповань виходили з логіки, що небезпека з боку Німеччини зростатиме якщо відкритий і прихований саботаж веймарських правителів не матиме відсічі. Виходячи з уявлень про виключну роль Франції у досягненні перемоги, переважна частина правих вважала за необхідне вирішувати питання національної безпеки одноосібними силовими акціями, якщо союзники не поділятимуть їх доводів. Політичні лідери Великої Британії, США, Італії ще під час роботи мирної конференції висловлювали сумніви щодо доцільності надмірних вимог і одноосібних дій французької сторони. Тим самим у міжнародному аспекті рішення, затверджені переможцями на Паризькій конференції, несли в собі грона конфліктів і війн. В ході «світової кризи», як охарактеризував наслідки світової війни У. Черчілль [606, 93–95], союзники все більш схилилися до необхідності корегування мирного договору, тоді як французькі праві наполегливо домагалися його «інтегрального» виконання. Ерозія в таборі переможців, вела до послаблення гарантій французької безпеки. Цю істину добре розуміли в лавах політичного світу, але логіка силового протистояння штовхала праві партії і монархістів на захист Версальського договору в ім'я збереження «здобутків перемоги» і самого договору як гаранта безпеки.

5. Вкупі з доленосними питаннями «німецької політики» вже в період війни і особливо після її закінчення в контексті розв'язання проблем безпеки у весь зріст перед французьким політикумом постала проблема національних рухів і слов'янського державотворення на Сході Європи.

У лавах французького політичного світу висловлювалися різні думки з приводу трактування «принципу націй» та його використання в умовах післявоєнного врегулювання. На ставлення до цього принципу вплинули історичні традиції і геополітичні розрахунки французьких можновладців. Витоки «національного принципу» у політиці Франції слід шукати в добу середньовіччя, коли французький абсолютизм в його протистоянні Габсбургам намагався використати «малі нації» в боротьбі за гегемонію на континенті. За часи Сторічної, Тридцятирічної, Італійських, наполеонівських війн були випробувані різноманітні конфігурації політичних, військових і династичних союзів, в яких відпрацьовувався «інтернаціоналізм» французької стратегії. В ідеологічному плані Перша світова війна розглядалася продовженням боротьби з претензіями кайзерівської монархії на європейську зверхність, робився наголос на її визвольному і справедливому характері. Утворення в результаті перемоги над Центральними імперіями низки незалежних держав

подавалося як досягнення визвольних цілей при вирішальній ролі Франції.

Національний принцип привернув увагу французького політикуму у зв'язку із стратегічною ситуацією, що склалася під час протиборства з Центральними державами. Для Франції особливого значення набувала боротьба слов'янських народів Центральної і Південно-Східної Європи (поляків, чехів, словаків, сербів, хорватів, словенців, певною мірою українців). Париж намагався виступати протектором національних рухів і новоутворених держав, які розглядалися природними союзниками в реалізації стратегічних завдань французької політики в східноєвропейському регіоні. З цією метою активно використовувався «принцип націй», задекларований парламентами антантівських демократій під час війни і в класичному вигляді представлений в «14 пунктах» президента США В.Вільсона. Цей принцип передбачав надання поневоленим націям права на самовизначення, визнання незалежності Польщі і широкої автономії народів Австро-Угорської імперії. Формально він поширювався і на народи колишньої Російської імперії, на теренах якої палахкотіла громадянська війна і виникло до двох десятків самостійних національних і територіальних осередків.

Національний принцип війни дуже своєрідно сприймався у Франції. В лавах правих націоналістичних партій існувала тенденція розглядати його як відлуння національної боротьби ельзасців і лотарингців проти німецького поневолення, за повернення в лоно історичної батьківщини. Боротьбу пригнічених націй Східної Європи намагалися спрямувати проти Німеччини та її союзників, обґрунтовуючи це спільними цілями «визвольної війни», яку великі демократії вели проти кайзерівського милітаризму. Після утвердження в центральних російських губерніях влади Раднаркому і проголошення ним курсу на «світову революцію» у французьких урядових і політичних колах реалізація «принципу націй» пов'язувалася з використанням національних рухів у боротьбі проти більшовицького режиму, вкупі з силами внутрішньої російської контрреволюції (чеським легіоном, Добровольчою армією (Збройними Силами Півдня Росії) Денікіна і Врангеля, польськими формуваннями та ін.). Французькі місії на терені колишньої Російської імперії мали суперечливу інформацію про різномірні сили, що брали участь у громадянській війні. Національні вимоги поневолених націй сприймалися виключно з точки зору стратегічних пріоритетів Франції у східноєвропейському регіоні і тій ролі, яка відводилася в їх реалізації білій Росії і новоутвореній Польській державі. В контексті таких підходів будувалася політика французького керівництва щодо України і національних українських урядів.

В процесі створення Версальської системи Франція зберігала в східноєвропейському регіоні важливі стратегічні інтереси, підпорядковані, передусім, протистоянню німецькій експансії на схід і більшовицькій навалі на захід. Французькі урядовці вже з кінця війни намагалися використати «принцип націй» для розбудови військово-політичного союзу з новоутвореними державами Східної Європи (Мала Антанта). Певною мірою він мусив компенсувати розпад західного союзу з Америкою і Британією.

У політичних колах «правої» і серед монархістів найважливішим стратегічним партнером на європейському Сході була Польська держава (Друга Річ Посполита). В ході дискусій з німецького і російського питань постійно підкреслювалася роль

Польщі як головного фактора реалізації французької стратегії безпеки в східноєвропейському регіоні. Наголос робився на традиційних дружніх зв'язках між двома народами, близькості культур, ролі католицизму як об'єднуючого фактора, підтримки, яку Франція постійно надавала полякам в їх визвольній боротьбі. Основну роль відіграло геостратегічне становище Польської держави як бар'єра між Німеччиною і більшовицькою Росією. Монархісти, які з великими застереженнями ставилися до національного відродження слов'янства, вбачаючи в цьому загрозу «латинській расі», розглядали нову Польщу форпостом християнської цивілізації на європейському сході. Навіть висловлювалися думки, що вона мусить замінити колишнього союзника – Росію, яка при більшовицькому правлінні перетворилася на одного з головних ворогів. Ставка на Польщу з'ясовує ставлення французького політикуму до подій в Україні, до визнання самостійності УНР, до польської експансії проти ЗУНР і розв'язання «галицького питання».

Помірковані і ліві партії (радикали і соціалісти) теж палко вітали відродження польської державності, підкреслюючи традиції солідарності з визвольною боротьбою поляків з часів Великої Французької революції. Наголос робився на завоюваннях молодого польської демократії, введенні конституційних норм і т. ін. Разом з тим у лівореспубліканських колах Франції з насторогою сприймали експансію польського керівництва проти сусідів (Литви й України), чвари з Чехословаччиною із-за Тешина, війну з Радянською Росією. Ліві соціалісти і компартія засуджували антирадянський курс Другої Речі Посполитої як такий, що заохочувався правлячими колами Антанти і мав на меті знищення Російської революції.

Кажучи про використання «принципу націй» у розв'язанні проблем безпеки, слід звернути увагу на суперечливість трактовок самого принципу і довільну його реалізацію в конкретних обставинах післявоєнного врегулювання. З одного боку, спираючись на цей принцип держави Антанти при великій розбіжності в підходах відокремили від Німеччини територію Шлезвігу, значної частини Східної Пруссії, Сілезії, Богемії, передавши їх на Паризькій конференції своїм союзникам. Цей принцип фігурував як аргумент у намаганні французьких правих розчленувати Німеччину, відокремити від неї Рейнську область і створити тут буферну «Рейнську республіку». З цією метою партії урядової більшості особливо монархісти, наполягали на заохоченні сепаратизму в німецьких землях. Вони доводили необхідність просування французького кордону до Рейну і, за прикладом Вестфальського миру 1648 р., згуртування північно-східних і південних (Баварія) земель Німеччини проти «пруського ядра».

З другого боку, точилися чвари навколо проблеми впровадження «принципу націй» на європейському Сході. Визнавши зі стратегічних і політичних міркувань незалежність Польщі, Чехословаччини, Югославії, французький політикум і уряди Третьої республіки відмовили в поширенні цього принципу на території колишньої Російської імперії (за винятком Балтії і Фінляндії). Головною причиною були стратегічні розрахунки на перемогу антибільшовицьких сил, які виступали переважно під гаслами відновлення «єдиної і неподільної» Росії. Певну роль відігравали розрахунки на «федералізацію», яка пропагувалася офіційними колами і поділялася представниками майже усіх політичних партій. Плани «федералізації»

ставали предметом переговорів французьких військових і дипломатичних місій з вождями білого руху і національних осередків, тим паче, що керівниками Добровольчої армії (з 1920 р. – Збройних Сил Півдня Росії) не наголошувалося на цілях відновлення в Росії монархії. В програмах білого руху повідомлялося, що характер і тип Російської держави мусять визначити Установчі збори після повалення більшовицького режиму.

Керівників національних рухів, зокрема, українського, примушували під прикриттям «вільної федерації» відмовлятися від виборювання самостійності і йти на протиприродний союз з білою Росією чи Польщею. Прикладом реалізації зазначеного курсу стала угода, укладена гетьманом П. Скоропадським з А. Денікіним у жовтні 1918 р. В цьому полягала специфіка застосування національного принципу при розв'язанні російського питання. Переважна більшість французьких політиків з різних партій і фракцій виходила з того, що українці і білоруси є гілкою єдиної російської нації. Тому головною тенденцією в реалізації французької стратегії на європейському Сході, в Росії було поєднати національні рухи поневоленних народів з російською антибільшовицькою контрреволюцією, а український рух – ще і з польським експансіонізмом. Зрозуміло, що така політика із самого початку була приречена на невдачу.

В політичних і урядових колах Франції спорадично порушувалися питання про долю народів колишньої багатонаціональної імперії в умовах встановлення більшовицької влади на усій її території, що стало очевидним з кінця 1920 р. Але вони не розглядалися як такі, що мусять впливати на відносини з радянською державою. Франція визнала СРСР вже через півтора року після його утворення в грудні 1922 р., фактично зафіксувавши незалежність Польщі, Фінляндії і країн Балтії, анексію Румунією Бессарабії і Польщею Галичини. Національно-визвольні змагання українців 1917–1920 рр. не стали перешкодою на шляху нормалізації франко-радянських відносин, початок яких припав на першу половину 1920-х років.

Разом з тим частка політичних сил Франції, переважно правої орієнтації, що виступала з суто антинімецьких і антирадянських позицій, спираючись на «принцип націй», доводила доречність і необхідність визнання України і українського національного руху і залучення його до боротьби з більшовицькою Росією. Такі заклики були зроблені в палаті депутатів взимку 1920 р. головою фракції «не внесених у списки» А.Гейяр-Бенселем. Першопричиною заходів, які передбачали відсунути «санітарний кордон» до Дніпра, були намагання французького парламентарія послабити основних ворогів Франції – Німеччину і Радянську Росію, не дозволити їм спільними зусиллями знищити союзну Польську державу і зруйнувати порядок, встановлений переможцями. В цьому контексті Україна розглядалася плацдармом досягнення стабілізації і безпеки в східноєвропейському регіоні. Хоча заява Гейяр-Банселя тоді не зустріла підтримки в уряді і парламенті Франції, проте її історичну значимість довів час .

За великим рахунком уряди А.Мільерана (січень – вересень 1920 р.) і Ж. Лейга (вересень 1920 – січень 1921), робили ставку на перемогу білого руху і відновлення сильної і монолітної Російської держави як традиційного союзника Франції. Це засвідчило офіційне визнання, незважаючи на протести Директорії, адмірала А. Колчака «верховним правителем Росії» і барона Врангеля «верховним

головнокомандуючим Збройними Силами Півдня Росії».

«Принцип націй» фактично був принесений у жертву стратегічним розрахункам французьких можновладців на сході Європи. Політика союзів, яка передбачала надання гарантій Польщі і державам Малої Антанти, територіально збільшених за рахунок німецьких і австрійських земель, втягувала Францію у протистояння рейху і в цьому регіоні. Рейн, Богемія, Судети, Сілезія, Тешин, Данциг залишалися вогнищами небезпеки для Третьої республіки. Вони постійно фігурували як об'єкти суперечок у лавах французького політичного світу, поглиблюючи його розкол.

6. Специфіка боротьби довкола проблем зовнішньої безпеки в перший повоєнний період оберталася не лише навколо шляхів примушення Німеччини до «інтегрального виконання» мирного договору. Слід виокремити і іншу тенденцію, спрямовану на «примирення» з Німеччиною і узгодження дій з союзниками доби війни – Великобританією і США, що, в принципі, йшло всупереч програмним настановам правих партій. Цей курс під час своєї першої повоєнної інвеститури 1921–1922 рр. започаткував відомий політичний і державний діяч А. Бріан.

Курс на «примирення» засвідчив наявність більш гнучкої і прагматичної тенденції серед представників французької політичної еліти. Вона впливала із усвідомлення неспроможності Франції одноосібно вирішувати складні проблеми післявоєнного переустрою. Кроки до зближення з Німеччиною через часткове врегулювання репараційного питання і більш реальну оцінку її платоспроможності, розгортання торгово-економічного співробітництва великих компаній і промислових груп обох країн, залучення німецьких компаній до відбудовчих робіт у зруйнованих департаментах (Вісбаденські угоди 1921 р.) подавалися прем'єр-міністром як необхідні заходи на шляху усунення загрози з боку східного сусіда. Бріанівський курс на «примирення», який реально здійснювався протягом короткого відрізка часу (кілька місяців 1921 року), дають підстави стверджувати про наявність певних зрушень на шляху нормалізації франко-німецьких відносин, які так і залишилися нереалізованими внаслідок шаленого опору з боку правих.

Було б передчасним говорити про курс А. Бріана як реальну альтернативу настановам «інтегрального виконання» мирного договору. Інерція тривалого двобою обох країн і перманентні взаємні претензії, які висувалися в колах «правої», гальмували можливості порозуміння, а статті Версальського миру, при всій їх критиці і справа і зліва, сприймалися запорукою безпеки у французькому суспільстві.

Дуже болючим залишалися питання роззброєння. Саме тут виявилася відданість Бріана традиційним постулатам «правої». Роблячи кроки до упорядкування економічних, фінансових і репараційних відносин, він дотримувався непохитної позиції у вирішенні мілітарних питань. Не можна спростовувати впливу на позицію прем'єр-міністра політичних суперників з табору парламентської більшості, які постійно звинувачували його в безпринципових вчинках і «зраді» національних інтересів. Відданість концепціям сильної армії і військової переваги, продемонстровані під час інвеститури 1921–1922 рр., фактично «заморожували» можливість реального примирення.

Залишаючись неперевершеним тактиком і гнучким дипломатом Бріан розумів суперечливість і безперспективність паліативних заходів щодо врегулювання відносин з Німеччиною, яка продовжувала розглядатися основним фактором загрози. Його подальші дії на посту прем'єр-міністра і міністра закордонних справ у середині 20-х – на початку 30-х років (приєднання до пан'європейського руху, підготовка і укладення Локарнського гарантійного пакту 1925 р., ідеї створення «європейської федерації») засвідчили намагання дійти справжнього умиротворення в Європі, перетворивши Німеччину на її миролюбну складову.

Великого значення із самого початку своєї інвеститури Бріан надавав відновленню союзницьких відносин з Великобританією і США. Ідеєю-фікс французького прем'єр-міністра стало укладення гарантійного пакту з урядом Д. Ллойд Джорджа і подолання негативних для Франції наслідків американського ізоляціонізму. Певні зрушення, яких спромігся Бріан на цьому шляху, були перекреслені опозицією з боку ортодоксів «небесно-блакитної» палати і президента А. Мільєрана, який всупереч республіканській традиції відкрито солідаризувався з вимогами правих.

Солідаристська з Британією позиція, зайнята Бріаном у ході Каннської союзницької конференції січня 1922 р., щодо запрошення на майбутню конференцію з економічної відбудови Європи Німеччини і Радянської Росії і невдалі для Франції результати Вашингтонської конференції (листопад 1921 – лютий 1922 року), де він продовжував відстоювати пацифістські погляди, спричинили відставку цього непересічного діяча. З певними застереженнями можна сказати, що курс А. Бріана в цей період випереджав час. Будучи невід'ємною частиною версальської політики французьких можновладців, він, разом з тим, закладав підвалини майбутніх процесів примирення у Західній Європі.

7. Під час інвеститури Р. Пуанкаре 1922–1924 рр. була здійснена спроба зміцнити роль Франції як гаранта Версальської системи і вирішити питання безпеки через утвердження пріоритетів Франції в європейській політиці. Курс на придбання «продуктивних застав» і примушення Німеччини до «інтегрального виконання» мирного договору, запропонований прем'єр-міністром став антитезою бріанівським планам «умиротворення» і «примирення».

Витоки курсу Пуанкаре слід шукати в площині ортодоксальних поглядів французької «правої», передусім, в ідеях і концепціях «прикордонного патріотизму», який сформувався в результаті поразки у війні з пруссаками і вилучення кайзерівською імперією Ельзасу і Лотарингії у 1871 р. Обидві провінції в геостратегічному вимірі розглядалися важливими факторами національної безпеки на східному кордоні з Німеччиною, підґрунтям індустриальної потужності та економічного впливу. Ще за часи президентства Р. Пуанкаре виступав проти укладення перемир'я з німцями в Комп'єні, за продовження війни до цілковитої перемоги і завершення її в Берліні. Разом з більшою частиною «правої» він вважав Версальський договір підґрунтям французької величі і впливу в Європі, гарантією і запорукою безпеки, правовим документом, який зміцнював позиції Франції у післявоєнній системі. Разом з тим, на відміну від Клемансо, він вважав помилковим повернення Рейнської області під юрисдикцію Німеччини, навіть при умові англо-американських гарантій. Його курс на примушення Німеччини до «інтегрального

виконання» мирного договору базувався на отриманні «продуктивних застав» через окупацію промислових центрів Рурської області и утворення автономної «Рейнської республіки», як буферної держави, здатної нейтралізувати німецьку загрозу.

Фактично Р. Пуанкаре продовжував політику своїх попередників Ж. Клемансо і А. Мільерана. Різниця полягала в тому, що останні, в підсумку, змушені були погодитись з позицією Британії і США, вважаючи, що збереження контакту з ними важливіше за встановлення одноосібного контролю над Руром. Так, Ж. Клемансо дав згоду на те, щоб Рейнська область залишилася в складі Німеччини при підготовці територіальних статей Версальського договору 1919 р. в обмін на англо-американські гарантії, а А. Мільеран задовольнив вимоги щодо виведення французьких військ з окупованих промислових центрів Рурського басейну у 1920 р. У березні 1921 р. А. Бріан вдався до колективної (разом з Британією, Бельгією і Італією) акції в Рурі, але пізніше, за згодою з союзниками, віддав наказ про виведення звідти французьких експедиційних сил.

Навпаки, Р. Пуанкаре мусив довести самостійність Франції у розв'язанні репараційних і всіх інших проблем, пов'язаних з договором, мотивуючи це його роллю у забезпеченні національної безпеки. В розрахунках прем'єр-міністра та його оточення щодо засобів реалізації французьких цілей перемогла переконаність у тому, що лише засобами силового тиску і примушення можна розв'язувати вузли франко-німецьких відносин і зберегти недоторканість післявоєнної системи.

Водночас не слід перебільшувати впертості і прямолінійності дій Пуанкаре. Треба розрізняти початкову фазу окупації із січня до серпня 1923 р., тобто до відставки канцлера В. Куно і утворення кабінетів Г. Штреземана (серпень-листопад) і В. Маркса (з листопада 1923 р.). На етапі «пасивного опору», до якого вдався кабінет В. Куно, акція Р. Пуанкаре зустрічала підтримку з боку переважної частини політичних партій, за винятком соціалістів і комуністів. По мірі того, як зростали витрати на утримання французьких військ і адміністрації, а саботаж з боку веймарської коаліції унеможлиблював досягнення ефекту від окупації «промислового серця» Німеччини, настрої в лавах французького політичного світу почали змінюватися. Критика урядового курсу зросла після зміни «варти» в Берліні і проведення канцлером Г. Штреземаном серії заходів, спрямованих на нормалізацію фінансово-економічного стану країни і відновлення переговорів з державами-переможницями, залучення до участі у подоланні рурської кризи США і Великобританії.

Активні дії глави німецького уряду щодо нормалізації ситуації призвели до зростання суперечностей в політичних колах Франції. Права більшість сприймала політичні зміни в Німеччині як перемогу. Вона підштовхувала прем'єр-міністра до рішучих дій і тоді, коли уряд Г. Штреземана припинив «пасивний опір» і задекларував готовність прийняти запропонований союзниками (Британія, Італія, Бельгія) план врегулювання конфлікту.

Представники лівореспубліканських фракцій (радикали, республіканські соціалісти), християнські демократи, а також соціалісти вважали за необхідне підтримати заходи німецького канцлера і пропозиції союзників щодо «інтернаціоналізації» конфлікту (розробка міжнародним консорціумом плану фінансово-економічної допомоги Німеччині з метою створення умов для

репараційних виплат, колективне посередництво для припинення окупації і надання гарантій безпеки Франції, вирішення питань роззброєння не лише Німеччини, але усього європейського загалу). В умовах загострення внутрішньополітичної боротьби від підтримки правих відійшла та частина радикалів і республіканських соціалістів, що приєдналася до нього на виборах 1919 року. Це призвело до нового перегрупування сил і посилення позицій поміркованих центристських партій і СФІО.

Зіткнення в лавах політичного світу у 1918–1924 рр. з проблем франко-німецького врегулювання охоплювало фактично усі сфери внутрішнього і міжнародного життя Франції. Невтішні наслідки рурської кризи прискорили оформлення опозиційної Національному блоку політичної коаліції – Лівого блоку (червень 1923 року) у складі партії радикалів, партії республіканських соціалістів і соціалістичної партії. Їх участь у передвиборній кампанії проходила під гаслами нормалізації франко-німецьких відносин, виведення військ з Рурського басейну і забезпечення зовнішньої безпеки через узгоджені дії з союзниками і використання потенціалу Ліги Націй.

Передвиборча кампанія і вибори 1924 р. проходили в напруженій атмосфері протестів всередині і за межами країни проти використання збройних сил в Рурі і розпалюванні франко-німецького конфлікту. Партії Лівого блоку засудили дії уряду. Вони виступили за зміну засобів досягнення безпеки і запропонували більш стримані пацифістські підходи в дусі «інтернаціоналістських» принципів.

В суттєво послабленому таборі правих продовжували дотримуватися старих позицій «інтегрального виконання» Версальського договору з певними модифікаціями, які передбачали більш тісніший контакт з союзниками і укладення з ними (Англією) гарантійних пактів, однак, в інтерпретації, яка б задовольняла вимоги французької «мирної програми»: репарації, роззброєння і обмеження впливу Німеччини, допуск її до Ліги Націй за умови виконання усіх передбачених у Версалі зобов'язань. Зберігалися пункти невизнання СРСР доти, поки не будуть компенсовані втрати від націоналізації французької власності і позик.

Програма Лівого блоку, визначена в розпал боротьби з правими під час рурської кризи, мала суттєві відмінності відносно забезпечення безпеки. Радикали і соціалісти, чий погляд теж цілком не збігалися, узгодили такі основні моменти.

- 1) Виведення з Руру окупаційних військ і врегулювання конфлікту через його «інтернаціоналізацію», тобто узгоджені дії з союзниками у минулій війні і скликання міжнародної конференції.
- 2) Прийняття плану міжнародного (переважно, американського) консорціуму банкірів щодо надання фінансової допомоги Німеччині для налагодження економічного виробництва і фінансової системи з поступовою сплатою репарацій золотом і натурою.
- 3) Поширення зв'язків і заохочення в Німеччині сил, які виступали з позицій виконання договору, розгортання торговельно-економічного співробітництва на базі вісбаденських домовленостей 1921 р.
- 4) Проведення під егідою Ліги Націй конференції з роззброєння, втягнення в цей процес усіх держав континенту, включаючи Німеччину і Росію.
- 5) Нормалізація відносин з СРСР, відновлення економічного співробітництва і дипломатичне визнання на базі норм міжнародного права (зокрема сплати компенсацій і боргів, невтручання у внутрішні справи, відмови від підривної пропаганди).

Розмежування політичних сил, яке відбулося у 1923–1924 р., засвідчило існування суттєвих розбіжностей у сфері зовнішньої політики і безпеки .

Доктрини і концепції правих, які знайшли підтримку на виборах 1919 р., не виправдали себе. Відсутність вагомих зрушень у бік порозуміння з Німеччиною, відправка у відставку уряду А. Бріана, який намагався, хоч і непослідовно, досягти примирення, фактичний розпад союзу з Великою Британією і США, продовження конфронтації з Радянською Росією (СРСР), вибіркове ставлення до реалізації «принципу націй», недосконалість союзів з новоутвореними державами робили стан безпеки Франції й Європи загалом неупорядкованим і хитким. Конфронтаційність у політичних колах з питань національної безпеки підривала внутрішню єдність, посилювала стан розбурханості і роз'єднаності французького суспільства. Відсутність національної злагоди, політична упередженість, суттєві ідеологічні забобони і розбіжності у підходах до розв'язання післявоєнних проблем не дозволили французьким правим закласти у 1918–1924 рр. підвалини національної безпеки.

Проблеми безпеки після Першої світової війни тяжіли не лише над Францією. Вони віддзеркалювали універсальне становище, закріплене Версальсько-Вашингтонською системою. Остання виявилася такою ж нежиттєздатною, як і попередні, Віденська 1814–1815 рр., чи Берлінська 1898 р. Задекларувавши прогресивні принципи післявоєнного переустрою в дусі «14 пунктів» президента США В.Вільсона, зокрема принципи «нової демократії» і «нової дипломатії», «принцип націй» тощо, держави-переможниці не спромоглися втілити їх в життя. Егоїстичні прагнення до утвердження власних пріоритетів у розв'язанні проблем безпеки, «зіткнення імперіалізмів», насправді, дали зворотній ефект. Попри амбітні декларації, переважна частина політиків, державних діячів, військових, дипломатів, представників громадськості і масових організацій знаходилася у полоні старих уявлень про сутність безпеки, роблячи ставку на фактори сили й експансії.

Водночас післявоєнна дійсність, пов'язана з посиленням масових, зокрема, соціальних і національних рухів, хвиля революцій і феномен радянської влади, породжували протидіючі тенденції. Певних обертів досягла пацифістська тенденція, яка уособлювалася в діяльності поміркованих (центристських) політичних угруповань радикалів і соціалістичних партій. Проте в умовах конфронтаційної епохи, де зберігалися серйозні розбіжності між переможцями і переможеними, метрополіями і колоніями, державами Заходу і СРСР, купкою високорозвинутих країн та іншим світом, який перебував у різних формах залежності від них, розбудова дієвої національної чи колективної безпеки була приречена на невдачу.

Говорячи про негаразди боротьби у політичних колах Франції з проблем зовнішньої безпеки у першу повоєнну добу 1918–1924 рр., варто нагадати про відмінність підходів до розв'язання тих же проблем по закінченні Другої світової війни. Лідери Французької республіки, як і інших провідних західних країн, спираючись на драматичний досвід двох світових війн, дійшли висновку, що національна безпека кожної з них може бути забезпечена і гарантована лише через дієвий механізм колективної безпеки та ефективні інтеграційні процеси. Тому, попри існуючі суперечності почалася реалізація курсу на утворення системи оборони «вільного світу» при активній участі США, які відмовились від

«ізоляціонізму» перед загрозою світового комунізму.

Правлячи кола Франції, які за інерцією у перші повоєнні роки продовжували «політику союзів» (Дюнкерський договір 1947 р. з Великобританією, спрямований проти відродження німецького мілітаризму), згодом виявили нове ставлення до реалізації програм зовнішньої безпеки. Французька політична еліта, разом з істеблішментом інших країн західної частини континенту, розбудувала і втілила в життя ідеї інтеграції (від Європейського об'єднання вугілля і сталі 1949–1951 рр. і Європейського економічного співтовариства 1957 р. до Європейського союзу 1994 р., з його єдиною валютою, відкритими кордонами і спільною системою оборони). Долаючи погляди на власну військову унікальність, закладену ще Наполеоном, і потяг до величчя національних ядерних сил, Франція у 1949 р. взяла участь в Організації Північноатлантичного договору (НАТО), хоча до сьогодні зберігає певну автономію в рамках його воєнної структури. Знаковою подією у сфері франко-німецьких відносин став Великий договір 1963 р., підписаний президентом Франції Ш. де Голлем і канцлером ФРН К. Аденауером. Він поклав кінець віковій ворожнечі двох держав і народів, перетворившись на ідеологічне і політичне підґрунтя об'єднаної Європи.

Чвари із-за Рейну, Руру, Саару, репарацій, роззброєння, які у міжвоєнний період ставали каменем спотикання між двома суперниками і втягували в орбіту конфронтації більшість країн континенту, набули ефективного вирішення в умовах інтеграції і спільної системи оборони. Стабільність, безпека, інноваційні технології і високі стандарти життя, притаманні Заходу, стали взірцем для нових демократій Центральної і Східної Європи.

Виклики зовнішньої безпеки супроводжують історичний шлях України після проголошення незалежності у 1991 р. Певною мірою вона опинилась перед необхідністю розв'язання проблем, які в іншу історичну добу постали перед політичними силами Франції та інших європейських країн. Досвід історії вчить: безпека гарантується наявністю політичної консолідації суспільства, чітко визначеними стратегічними пріоритетами, які поділяються більшістю політичних сил і громадян держави і послідовно реалізуються на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1.АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

1. Archives nationales de la France (ANF).Série F7 (Services de renseignement de la police)10–12. 65 AS (Archives d'associations).
2. ANF. Série F 60. Secrétariat général du gouvernement. 94 AP 200–204.
3. ANF. 94 AP (Archives personnelles) 12 592–12 603. (Notes Jeans).
4. ANF. 97 AP. Papiers Poincaré. Notes journalières. 97 AP 40–42 (1914–1920).
Fondes nouvelles. Acquisitions françaises.
5. ANF. 97 AP. Papiers Poincaré. 97 AP 44 694 (1922).
6. ANF. 97 AP. 36 73 (1916).
7. ANF. 94 AP 12 599 (1922–1924).
8. ANF. 97 AP. Papiers Poincaré. 39 87 (1919).
9. ANF. 74 AP. Papiers Paul Reynaud. 74 AP 8 – 21 (1913–1940).
10. ANF. 74 AP 16 56 (1921).
11. ANF. 470 AP. Papiers Alexandre Millerand (Millerand A. Mes souvenirs, mémoires inédites). 470 AP 17 – 35 (1914–1923).
12. ANF. F 60 470 AP 30 107.
13. ANF. 470 65 AP 31 44.
14. ANF. 470 AP 32 597.
15. Archives du Ministère des affaires étrangères de la France (AMAEF). A Paix 335 F 81 – 82 (1919 –1920).
16. AMAEF. A Paix 335 F 81 693 (1919)
17. AMAEF. A Paix 335 F 81 720
18. AMAEF. A Paix 335 F 81 722 (1920).
19. AMAEF. Série Z (après – guerre) 84 – 87. L'Europe 1918–1929.
20. AMAEF. 694 Z 87 523. L' Europe orientale (1919).
21. AMAEF. 694 Z 87 536. L' Europe orientale (1919).
22. AMAEF. 149 Z 87 52. L' Europe orientale (Russie. Ukraine).
23. AMAEF. 149 AE – Z 87 198 (1922–1924) Ruhr .
24. AMAEF. 149 AE–Z 87 104 (1923) Ruhr.
25. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф.391.Российское телеграфное агентство (РОСТА) при ВЦИК.7сентября1918г.–2 марта 1935 г.– Оп.2.– Д.1.Информационные сводки иностранногоотдела РОСТА. 1918 г.
26. ГАРФ.– Ф.391.–п.2.– Д.4. 1919 г. Информации иностранного отдела РОСТА по вопросам «шведские отзывы о Лиге народов и о воссоздании французской промышленности».
27. ГАРФ.– Ф.391.– Оп.2.– Д.7а.. Вестник иностранной информации РОСТА за декабрь 1921 г.
28. ГАРФ.–Ф.391.– Оп.2.– Д.7б. Информационные бюллетени и телеграммы иностранного отдела РОСТА за сентябрь–ноябрь 1921 г.
29. ГАРФ.–Ф.391.– Оп.2.– Д.10.Вестник иностранного отдела РОСТА за 29 мая–31 июля 1922 г.

30. ГАРФ.–Ф.391.–Оп.2.–Д.11.Вестник иностранного отдела РОСТА за август–октябрь 1922 г.
31. ГАРФ. – Ф.579. П.Миллюков (1856 – 1943). – Оп.1.1916 – 1917. Письма разным лицам. – Д.4680, 4832, 6309.
32. ГАРФ.– Ф.579.– Оп.1.– Д.6311. Письмо от мэра г.Лиона Эррио. 1916 г.
33. ГАРФ.– Ф.579.– Оп.2.– Д.1533. Документы по сношению с западноевропейскими странами (Англия, Франция).
34. Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ). – Ф.136. Референтура по Франции.– Оп.2. Европейский отд.– Д.6.– П.11. Московская радиостанция. Радиогр. из Парижа. 1918 г.
35. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции. – Оп.2. Европейский отд.– Д.10.– П.1.Нотная переписка НКВД с французским посольством в Петрограде (О репатриации русских военнопленных, о защите интересов французских граждан). 23 янв.– 9 мая 1918 г.
36. АВП РФ.– Ф. 136. Референтура по Франции. Оп.2. Европейский отд.–Д.8.–П.1. 1) Переписка НКВД с французским генконсульством в Москве (о положении солдат Российского экспедиционного корпуса во Франции и об обмене русских солдат на французских граждан). 2) О чехословацком мятеже (и требовании предъявленном державами Антанты к Советскому правительству не разоружать чехословацкие части и др. вопросы). 26 марта 1918 г. – 21 дек. 1918 г.
37. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции.–Оп.3. Европейский отд.–Д.15.–П.2. Ноты НКВД в МИД Франции. 17 Янв. 1919 г.–25 июля 1919 г.
38. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции.–Оп.3. Европейский отд.–Д.16.– П. 2. Ноты МИД Франции в НКВД. 13 Янв.1919 г.– 27 апр.1919 г.
39. АВП РФ.–Ф.136.Референтура по Франции.–Оп.3. Европейский отд.–Д.21.–П.2. Два письма Чичерину от главы миссии Российского Красного Креста во Франции г. Мануильского. 1919 г.
40. АВП РФ.– Ф.136. Референтура по Франции.–Оп.4. Европейский отд. – Д.66.–П.5. Инорадио за 1920 г.
41. АВП РФ. Ф.136. Референтура по Франции.–Оп.4. Европейский отд.–Д.37.–П.3. Ноты НКВД в МИД Франции. 9 марта 1920 г.–29 июля1920 г.
42. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции.–Оп.4. Европейский отд.–Д.38.–П.3. Ноты МИД Франции в НКВД. 6 авг. 1920 г.– 30 дек.1920 г.
43. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции.– Оп.5. Европейский отд. – Д.69.–П.5.Ноты НКВД в МИД Франции. Ноты правительства УССР в МИД Франции. 3 апр. 1921г.– 29 авг. 1921 г.
44. АВП РФ.– Ф.136. Референтура по Франции.– Оп.6. Европейский отд.–Д.86.–П.5. Ноты НКВД в МИД Франции. 3 янв. 1922 г.–22 июля 1922 г.
45. АВП РФ.– Ф.136. Референтура по Франции.– Оп.6. Европейский отд.–Д.87.–П.5. Ноты МИД Франции в НКВД. 5 сент. 1922 г.– 29 дек.1922 г.
46. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции.–Оп.3. Европейский отд.–Д.24.–П.3. Нотная переписка между НКВД и МИД Франции об обмене русских солдат на французских граждан и об условиях работы во Франции миссии Красного Креста во главе с т. Мануильским. 4 февр.1919 г.– 23 марта 1923 г.

47. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции.–Оп.7. Европейский отд.–Д.104.–П. 6. Ноты НКВД в МИД Франции. 8 янв. 1923 г.– 16 апр. 1923 г
48. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции.–Оп.7. Европейский отд.–Д.105. П. 6. Ноты МИД Франции в НКВД. 26 февр. 1923 г.–30 дек. 1923 г.
49. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции.– Оп.8. Европейский отд.–Д.37. Обзор французской прессы. 9–14 марта 1924 г.
50. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции.–Оп.8. Европейский отд.–Д.37. Обзор парижской прессы № 5. 9–14 марта 1924 г. Реорганизация французской армии. Внешний заем и французская валюта.
51. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции.–Оп.8. Европейский отд.–Д.38. Обзор французской печати № 8 (по 31 марта 1924 г.). Министерский кризис. Безопасность и репарации.
52. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции.–Оп.8. Европейский отд.–Д.38.– П. 4. Обзор французской прессы № 9 (по 5 апреля 1924 г.). Политика Франции и Германии. Комментарии «Temps» к германскому ответу на ноту конференции послов. Генерал Манжен о создании Рейнской республики.– П.5. Обзор французской прессы по 7 апреля. Информация об СССР. Политические новости. – П.6. Обзор французской печати № 11. (По 10 апреля 1924 г.). Доклад экспертов и Рур. Обзор французской печати (по 23 апреля 1924 г.). К англо– русским переговорам. Франция и Румыния. К проекту франко–румынского союза. Военные приготовления Германии.– Приложения. Кампания против Советского Союза.
53. АВП РФ.–Ф.136. Референтура по Франции.–Оп.8. Европейский отд.–Д.39. Обзор французской печати № 14. (По 1 мая 1924 г.). Франция и СССР.– Обзор французской печати № 13. (По 3 мая 1924 г.). Военная организация и французская национальная оборона. «Германская Чека». – Обзор французской печати № 16. (По 10 мая 1924 г.). Франция и СССР. Выборы в Германии. Югославия и Франция. – Обзор французской печати № 17. (По 11 мая 1924 г.). Франция и СССР. Национальный блок и германский капитал. Радикалы в 1919 г.– Обзор французской печати № 18. (По 17 мая 1924 г.). После выборов во Франции.
54. АВП РФ.– Ф.04. Секретариата Чичерина. Референтура Франция.– Оп.42. Нотная переписка. Начало 1920 г. – Д.53572. – П.258.
55. АВП РФ.– Ф.04. Секретариата Чичерина. Референтура Франция.– Оп. 42. Информация и печать.–Т.1. Франция на Востоке. 1920 г.– Д.53 574.– П.258. (Бывший секретный архив НКВД.– Д.53 574 за 1920 г. Франция. Информация и печать.).
56. АВП РФ.– Ф.04. Секретариата Чичерина. Референтура Франция.– Оп.42. Информация и печать.–Т.2. 1920 г. (Рассекречено 24.02.1992).– Д.53575.–П. 258.
57. АВП РФ.–Ф.04. Секретариата Чичерина. Референтура Франция.–Оп.42.–Д.53577 . – П.259. Нотная переписка 1921 г.
58. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). – Ф.3535.– Оп.1.– Спр.2. Копії матеріалів французькою мовою делегації Української республіки в Парижі. Травень 1919 р. Українське

- Товариство прихильників Ліги Націй в Парижі (1923–1936).
- 59.ЦДАВОУ.– Ф.3603.– Оп.1.– Спр.3. Матеріали французькою мовою, надіслані уповноваженими Наркоміндела УРСР в Істпарт. (Матеріали делегації УНР в Парижі за 1919).
- 60.ЦДАВОУ.– Ф.3603 с.– Оп.1.– Спр.4. Копії матеріалів французькою мовою делегації УНР в Парижі. Травень 1919 р.
61. ЦДАВОУ.– Ф.3696с.– Оп.2.–Спр.9. МЗС УНР. Канцелярія міністра. Програма та листування міністра закордонних справ Української Народної Республіки Темницького у Відні з Винниченком, Яковлевим, Василько, Панейком, Славинським та ін. з приводу конференції в Люцерні, становища петлюрівського війська на Україні, дипломатичних переговорів, призначень на посади. 8 липня–1 листопада 1919 р.
- 62.ЦДАВОУ.– Ф.3696.– Оп.2.– Спр.9. Умови французького уряду, представлені в Одесі Українській Директорії керівником Південного штабу у Росії, полковником Фрейбергом (так в тексті – Б.А.) і представником французької місії при Директорії капітаном Ланжероном.
- 63.ЦДАВОУ.– Ф.3696.– Оп.2.– Спр.9б (Рукою упорядника–російською мовою) Меморандум Директории Генуэзской конференции с требованиями признания петлюровской Директории как украинского правительства).
- 64.ЦДАВОУ.– Ф.3696.– Оп.2.– Спр.9б. Листування з Міністерством закордонних справ західних держав про призначення повпредів на Україні, про обмін послами, про встановлення дипломатичних відносин і т.ін. Звернення до урядів Франції, Італії, Америки і Сербії про надання допомоги в боротьбі проти Радянської Росії (французькою мовою). 30 липня 1918 р.– 1 серпня 1921 р.
- 65.ЦДАВОУ.– Ф.3696.– Оп.3.– Спр.19. МЗС УНР Відділ преси. Січень 1919 р.– травень 1919 р. (Колишній фонд 397 Міністерства Закордонних Справ Української Народної Республіки. Відділ преси).

2.ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

66. Annales de la Chambre des Députés. Débats parlementaires. 11–me législature. Session ordinaire de 1918. – Tome unique. Troisième partie. Du 9 Octobre au 31 Décembre 1918.– P.:Imprimerie des journaux officiels, 1920.–PP.2231 - 3454.
67. Annales de la Chambre des Députés. 11–me législature. Débats parlementaire. Session ordinaire de 1919. – Tome unique. Première partie. Du 14 Janvier au 28 Mars 1919. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920.– 1400 p.
68. Annales de la Chambre des Députés. 11–me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1919. – Tome unique. Deuxième partie. Du 29 Mars au 30 Juin 1919. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920. – PP.1401 – 2751.
69. Annales de la Chambre des Députés. 11–me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1919. – Tome unique. Troisième partie. Du 1–er Juillet au 17 Septembre 1919. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920.– PP.2753 – 3967.
70. Annales de la Chambre des Députés. 11–me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1919. – Tome unique. Quatrième partie. Du 18 Septembre au 19

- Octobre 1919. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1921.– PP.3970 – 4824.
71. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaires. Session extraordinaire de 1919.– T. unique. Du 8 Décembre au 31 Décembre 1919.– P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920.–251 p.
72. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1920. – Tome I. Du 13 Janvier au 31 Mars 1920. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920.– 690 p.
73. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1921. – Tome I. Première partie. Du 11 Janvier au 26 Février 1921.– P.: Imprimerie des journaux officiels, 1921.– 879 p.
74. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1921. – Tome I. Deuxième partie. Du 28 Février au 30 Avril 1921.–P.: Imprimerie des journaux officiels, 1921.– P.881 – 2042.
75. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaire. Session ordinaire de 1921.–Tome II. Du 19 Mai au 12 Juillet 1921.–P.:Imprimerie des journaux officiels, 1922.– 1097 p.
76. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaires. Session extraordinaire de 1921.–Tome unique. Première partie. Du 18 Octobre au 2 Décembre 1921. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1922.–896 p.
77. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1922.–T.I. Du 10 Janvier au 8 Avril 1922. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1922.– 1296 p.
78. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1922.–T.II. Du 23 Mai à 8 Juillet 1922. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1923. – 934 p.
79. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaires. Session extraordinaire de 1922.– Tome unique. Première partie. Du 12 Octobre au 2 Décembre 1922.– P.: Imprimerie des journaux officiels, 1923. – 1103 p.
80. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1923. – Tome I. Première partie. Du 9 Janvier au 28 Février 1923. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1923.– 791 p.
81. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1923. – Tome I. Deuxième partie. Du 1er au 29 Mars 1923. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1923.– PP.793 – 1623.
82. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1924. – Tome I. Première partie. Du 8 Janvier au 7 Mars 1924. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1924.– 1056 p.
83. Annales de la Chambre des Députés. 12me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1924.–Tome I. Deuxième partie. Du 11 Mars au 13 Avril 1924. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1924.– PP.1057 – 2101.
84. Année politique française et l'étrangère. 1924.–P.: Imprimerie nationale, 1925.–286 p.
85. Annuaire général de la France et de l'étranger 1920–1921.– P.: Bibliothèque Larousse, 1921.– 398 p.
86. Conférence des nationalités. Compte rendu sommaire. – P.: Alcan, 1915.– 89 p. (Повний текст Декларації прав націй наводиться у журналі «L'Est Européen» (

- «Европеїський Схід»). – l'Est Européen. – 1975.– № 5 – 6, mai–juin. – P.14;
L'Europe Orientale. – 1919. – № 1, Septembre – P. 126–128.
87. Conférence des Préliminaires de Paix. Composition et fonctionnement. – Paris: Imprimerie des journaux officiels, 1919.– 98 p.
88. XIX Congrès du Parti Radical et Radical – Socialiste tenu à Marseille les 16, 17 et 18 Novembre 1922. – P.: Presses de Midi, 1923.– 326 p.
89. Constitutions et Documents politiques (par M. Duverger). – P.: Presses Universitaires de France, 1960. – 282 c.
90. Documents of British Foreign policy. 1919–1939. First serie. – Vol. 1. – London: 1947. – 459 p.
91. Documents of German Foreign policy. 1918–1945. Serie D. – London – Washington, 1950.– 320 p.
92. France. Ministère des Affaires étrangères. Documents diplomatiques français. 1871 – 1914. – P.: Imprimerie nationale, 1959. – 899 p.
93. France. Ministère des Affaires étrangères. Documents diplomatiques. L'Alliance franco–russe. – P.: Imprimerie nationale, 1918.– 237 p.
94. France. Ministère des Affaires étrangères. Documents diplomatiques français.– Vol. I–V.– P.: Imprimerie nationale, 1920–1925 (Documents diplomatiques).
95. France. Ministère des Affaires étrangères. Documents diplomatiques français.– Vol. I.– P.: Imprimerie nationale, 1921. – 625 p.
96. France. Ministère des Affaires étrangères. Documents diplomatiques français.– Vol. 3. – P.: Imprimerie nationale, 1923. – 597 p.
97. Journal Officiel de la République Française. Documents parlementaires. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1916.– № 104.– 245 p.
98. Journal Officiel de la République Française. Documents parlementaires. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1917.– № 186.– 268 p.
99. Journal Officiel de la République Française. Lois et décrets, arrêtés, circulaires, communications, informations et annoncés.– P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920. – № 178.– 239 p.
100. Journal Officiel de la République Française. Lois et décrets, arrêtés, circulaires, communications, informations et annoncés.– P.: Imprimerie des journaux officiels, 1921.– № 4 – P.450.
101. Journal Officiel de la République Française. Lois et décrets, arrêtés, circulaires, communications, informations et annoncés.– P.: Imprimerie des journaux officiels, 1921.– № 16 – P.757 – 758.
102. Journal Officiel de la République Française. Documents parlementaires.– P.: Imprimerie des journaux officiels, 1922. – № 178.– P.6838.
103. La politique française en 1919. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920. – 353 p.
104. La politique française en 1920. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1921.– 325 p.
105. La politique française en 1921. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1922.– 307 p.
106. La politique française en 1922. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1923.– 316 p.
107. La politique française en 1923. – P.: Dunod, 1924. – 303 p.
108. Lapradelle A. La Paix de Versailles. La documentation internationale. – P.: La Nouvelle Revue française, 1929. – 177 p.

109. Les documents politiques, diplomatiques et financiers mensuels fondés en 1920. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920.– 966 p.
110. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers. 1914–1920. – Washington, 1940. – Vol. 1–4.
111. Partie Communiste (SFIC). Congrès National de Paris. 15–18 Octobre 1921. Rapport morale du Secrétariat général.– Courbevois: Im. L'Humanité, 1922.– 78 p.
112. Parti Socialiste. XX Congrès National 3,4,5 et 6 Février 1923 Lille. Rapports.– P.: Librairie Populaire, 1923.– 136 p.
113. Parti Socialiste. XVII Congrès National tenu à Strasbourg les 25, 26, 27, 28 et 29 Février 1920. Compte rendu sténographique.– P.: Édition de l'Humanité, 1920.– 363 p.
114. Parti Socialiste. XVIII Congrès National tenu à Tour les 25, 26, 27 Décembre 1920. Compte rendu sténographique.– P.: Édition de l'Humanité, 1921.– 379 p.
115. Traité de paix entre les puissances alliées et associées et l'Allemagne et protocole signé à Versailles le 28 Juin 1919.– P.: Publication du Ministère des Affaires étrangères. Imprimerie nationale, 1919.– 215 p.
116. Архив полковника Хауза.– Т.4. Конец войны: июнь 1918 – ноябрь 1919 / Пер. с англ.– М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1944.– 403 с.
117. Восьмой съезд РКП (б). 18–23 марта 1919 г. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959.– 535 с.
118. Всероссийское Учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий 5 – 6 янв. 1918 года. Перепечатка стенографического отчета, изданного по распоряжению Председателя Учредительного Собрания. – Одесса: Тип. С.О. Розенштрауха, 1918. (Репринтное воспроизведение издания 1918 г. – Киев: «Абрис», 1991.– 99 с. +XII).
119. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – К.: Наукова Думка, 1997–1998. (Т.1. 4 березня–9 грудня 1917 р.– К., 1996.– 589 с.; Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1997. – 423 с.); Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали / Зредагували Любомир Р.Вінар і Наталія Пазуняк.– Філадельфія: Фундація ім. С.Петлюри в США – К.: Вид-во «Веселка» – Вашингтон: Фундація Родина Фещенко–Чопівських, 1993. – 494 с.
120. Документы внешней политики СССР.– Т.1– 6.– М.: Госполитиздат, 1957 – 1962.
121. Документы внешней политики СССР.–Т.1. 7 ноября 1917г.–31 декабря 1918 г.– М.: Госполитиздат, 1957. – 771с.
122. Документы внешней политики СССР.–Т.5.1 января 1922 г. – 19 ноября 1922 г – М.: Госполитиздат, 1961. – 807с.
123. Закон України «Про основи національної безпеки України» // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 39. – С. 351–352.
124. Итоги империалистической войны. Серия мирных договоров. Под ред. проф. Ключникова Ю.В. и Сабанина А. Версальский мирный договор. – М.: Госполитиздат, 1925.– 183 с.
125. Раздел Азиатской Турции (по секретным документам б. Министерства иностранных дел). Под ред. Е.А.Адамова.– М.: Госполитиздат, 1924.– 325 с.
126. Коммунистический Интернационал в документах (решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ. 1919 – 1932). Под ред. Б.Куна.– М.:

Партийное издательство, 1933.– 915 с.

127. Третий Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала.
Стенографический отчет.– Пгг: Госполитиздат, 1922.– 498 с.

3. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

128. L'Action Française. – 1920. – 2 Janvier.
 129. L'Action Française. – 1920. – 7 Février.
 130. L'Echo de Paris. – 1919. – 18 Février.
 131. L'Echo de Paris. – 1920. – 4 Avril
 132. L'Eclair. – 1920. – 20 Mars.
 133. L'Eclair. – 1921. – 13 Mars.
 134. L'Ere Nouvelle. – 1922. – 28 Mai.
 135. Le Figaro. – 1919. – 13 Janvier.
 136. Le Figaro. – 1919. – 16 Janvier.
 137. Le Figaro. – 1919. – 12 Février.
 138. Le Figaro. – 1920. – 25 Mars
 139. Le Figaro. – 1920. – 29 Juillet.
 140. Le Figaro. – 1921. – 3 Février.
 141. Le Figaro. – 1921. – 10 Février.
 142. Le Figaro. – 1921. – 27 Avril.
 143. Le Figaro. – 1921. – 14 Novembre.
 144. Le Figaro. – 1923. – 1 Décembre.
 145. La France Libre. – 1921. – 29 Septembre.
 146. Le Gaulois. – 1919 – 8 Mai.
 147. Le Gaulois. – 1919. – 1 Juillet.
 148. Le Matin. – 1919. – 18 Janvier.
 149. Le Matin. – 1919. – 15 Février.
 150. Le Matin. – 1919. – 28 Février.
 151. Le Matin. – 1919. – 25 Mars.
 152. Le Matin. – 1919. – 15 Avril.
 153. Le Matin. – 1919. – 25 Avril.
 154. Le Matin. – 1919. – 9 Mai.
 155. Le Matin. – 1919. – 10 Juillet.
 156. Le Matin. – 1919. – 28 Juillet.
 157. Le Matin. – 1919. – 6 Août.
 158. Le Matin. – 1919. – 7 Août.
 159. Le Matin. – 1919. – 9 Août.
 160. Le Matin. – 1919. – 29 Août
 161. Le Matin – 1919. – 24 Septembre.
 162. Le Matin. – 1919. – 17 Octobre.
 163. Le Matin. – 1919. – 25 Octobre.
 164. Le Matin. – 1920. – 3 Février.
 165. Le Matin. – 1921. – 30 Janvier.
 166. Le Matin. – 1921. – 6 Octobre.

167. Le Matin. – 1921. – 7 Octobre.
168. L'Oeuvre. – 1919. – 16 Août.
169. L'Oeuvre. – 1919. – 3 Septembre.
170. L'Oeuvre. – 1920. – 16 Avril.
171. L'Oeuvre. – 1921. – 30 Octobre.
172. Le Petit Journal. – 1921. – 8 Octobre.
173. Le Peuple. – 1921. – 4 Mars.
174. Le Peuple. – 1921. – 8 Mars.
175. Le Peuple. – 1921. – 29 Octobre.
176. Le Populaire. – 1920. – 10 Janvier.
177. Le Populaire du Centre. – 1919. – 23 Avril
178. Le Radical. – 1919. – 9 Juin
179. Le Radical. – 1919. – 16 Août.
180. La République Française. – 1919. – 9 Mai.
181. Le Temps. – 1914. – 5 Août.
182. Le Temps. – 1914. – 7 Août.
183. Le Temps. – 1918. – 25 Novembre.
184. Le Temps. – 1919. – 27 Janvier.
185. Le Temps. – 1919. – 18 Mars.
186. Le Temps. – 1919. – 12 Juillet.
187. Le Temps. – 1920. – 16 Mars.
188. Le Temps. – 1920. – 20 Août.
189. Le Temps. – 1920. – 15 Octobre.
190. Le Temps. – 1921. – 22 Janvier.
191. Le Temps. – 1921. – 3 Février.
192. Le Temps. – 1921. – 6 Avril.
193. Le Temps. – 1921. – 19 Juillet.
194. Le Temps. – 1921. – 25 Septembre
195. Le Temps. – 1921. – 22 Novembre.
196. Le Temps. – 1922. – 6 Juin.
197. Le Temps. – 1922. – 3 Juillet.
198. Le Temps. – 1924. – 31 Mars.
199. L'Humanité. – 1918. – 10 Janvier.
200. L'Humanité. – 1918. – 13 Novembre.
201. L'Humanité. – 1918. – 14 Décembre.
202. L'Humanité. – 1918. – 23 Décembre.
203. L'Humanité. – 1919. – 1 Janvier.
204. L'Humanité. – 1919. – 9 Janvier.
205. L'Humanité. – 1919. – 20 Février.
206. L'Humanité. – 1919. – 21 Avril.
207. L'Humanité. – 1919. – 23 Avril.
208. L'Humanité. – 1919. – 3 Août.
209. L'Humanité. – 1920. – 11 Mars.
210. L'Humanité. – 1920. – 29 Décembre.
211. L'Humanité. – 1921. – 9 Mars.

- 212.L'Humanité. – 1921. – 6 Juin.
 213.L'Humanité. – 1921. – 10 Octobre.
 214.L'Humanité. – 1921. – 27 Octobre.
 215.L'Humanité. – 1923. – 13 Janvier.
 216.L'Humanité. – 1923. – 16 Octobre.
 217.L'Humanité. – 1923.– 1 Novembre.
 218.La Verité. – 1919.– 6 Août.
 219.L'Information. – 1922. – 19 Mai.
 220.L'International – 1922. – 25 Mai.
 221.Journal des Débats. – 1921. – 3 Mai.
 222.Journal des Débats. – 1923. – 6 Février.
 223.L'Economist français. – 1922. – № 24, Septembre.
 224.Le Progrès de Lion. – 1921.– 13 Février.
 225.La Revue communiste. – 1920.– № 1, Mars.– P. 47 – 51.
 226.L'Echo National. – 1923. – 26 Février..
 227.Le Quotidien. – 1923. – 14 Juin.
 228.Коммунистический Интернационал.– 1922.– № 23.– С.6236–6239.

4.ПРОМОВИ, ПУБЛІЦИСТИКА, МЕМУАРИ

- 229.Achille E. Aristide Briand. Discours et écrits de la politique étrangère. Préf. de R. Cassin. – P.: Plon, 1965.–302 p.
 230.A la jeunesse française! Discours sur le Traité de paix prononcé le 22 Juin 1919 par M.Andre Tardieu.–P.: Fédération Française des Éclaireurs de France, 1919.–16 p.
 231.Aimel G. La politique et le réel. – P.: Grasset, 1923. – 77 p.
 232.Alain. Éléments d'une Doctrine radicale. – P.: Librairie Gallimard,1925. – 315 p.
 233.Anatole de Monzie . 1876 – 1947. – P., «Crois, Fais et Passé»,1948. – 255 p.
 234. Armor G. de. Réflexions politiques, sociales et morales aux cours des événements (1918 – 1925).– Rennes: Vatar, 1925.–148 p.
 235. Aunet B.de. Après la guerre.La politique et les affaires.–P.: Grasset, 1918.– 83 p.
 236. Bainville J. Les conséquences politiques de la paix.– P.: Librairie Arthème Fayard, 1946.– 298 p.
 237. Bainville J. Journal (1901 – 1918). – P.: Librairie Plon, 1948. – 221 p.
 238. Bainville J.Journal (1919–1926).– P.: Éditions d'histoire et d'art. Librairie Plon, 1949 .– 275 p.
 239. Bardoux J. Hors du marais. La Route de France. – P.:Ed. de la S.A.P.E.,1925.– 237 p.
 240. Barrès M. L'Ame française et la guerre. –T.1–3. –P.: Émile–Paul Frères éditeurs, 1915–1918 (T.I.L'Union sacré.– 126 p.).
 241. Barrès M. Chronique de la Grande Guerre.1914–1920.– P.: Plon,1968.– 740 p.
 242. Barrès M. Les diverses familles spirituelles de la France. – P.: Imprimerie nationale. Éditions,1997. – 218 p.
 243. Barthou L. Promenades autour de ma vie. Lettres de la Montagne. – P.: Les Laboratoires Martinets,1932. – 371 p.
 244. Barthou L.Traité de paix. – P.: Bibliothèque Charpentier, 1919.–250 p.

245. Bourgeois E., Pagès G. Les origines et les responsabilités de la Grande Guerre. – P.: Alcan, 1922. – 127 p.
246. Blum L. Bolchevisme et socialisme. – P.: Éd. Populaire, 1927. – 39 p.
247. Bonnet G. Vingt ans de vie politique. 1918–1938 (De Clemenceau à Daladier). – P.: Fayard, 1969. – 279 p.
248. Bordeaux H. Histoire d'une vie. – P.: Casterman, 1962. – 203 p.
249. Boret V. Pour et par la terre. – P.: Dégres, 1921. – 56 p.
250. Bourgeois L. L'Oeuvre de la Société des Nations (1920 – 1923). – P.: Les éditions de France, 1923. – 95 p.
251. Briand A. Paroles de paix. – P.: Imprimerie nationale, 1927. – 46 p.
252. Cachin M. Contre l'intervention en Russie. – P.: Éditions de l'Humanité, 1919. – 21 p.
253. Cachin M. Le problème de la paix et les dettes extérieures. – P.: Éd. Sociale, 1925. – 64 p.
254. Caillaux J. Ou vas la France? Ou vas l'Europe? – P.: Collin, 1922. – 324 p. (р. п. – Кайо Ж. Куда идет Франция? Куда идет Европа? – М.–Пг.: Госполитиздат, 1923. – 302 с.).
255. Cambon J. Le diplomate. – P.: Flammarion, 1926 (р. п. – Камбон Ж. Дипломат. – М.: ОГИЗ, 1946. – 87 с.).
256. Charles-Roux F. Souvenirs diplomatique: Rome Quirinal (février 1916–février 1919). – P.: La Couronne, 1958. – 243 p.
257. Choulgin A. L'Ukraine, la Russie et les puissances de l'Entente. – Berne: Grasset, 1918. – 86 p.
258. Clemenceau G. La France devant l'Allemagne. – P.: Hachette, 1926. – 75 p.;
259. Clemenceau G. Discours de guerre. – P.: Plon, 1939. – 117 p. (У збірку «Воєнні промови» увійшли промови, статті і заяви, що друкувалися в газеті Клемансо «L'Homme enchainé» («Розлючена людина») під час війни і «L'Homme libre» («Вільна людина»), назва, що з'явилася після підписання перемир'я).
260. Clemenceau G. Grandeurs et misères d'une Victoire. – P.: Plon, 1931. – 124 p.
261. Cornilleau R. De Waldeck-Rousseau à Poincaré. Chronique d'une génération (1898–1924). – P.: Flammarion, 1926. – 419 p.
262. Compte de Fels. La Révolution en marche. – P.: Faisceau, 1925. – 171 p.
263. Daniélou Ch. Les affaires étrangères. – P.: Figuière, 1927. – 256 p.
264. Daudet L. L'Avant – guerre. Etudes et documents sur l'espionnage juif– allemand en France depuis l'affaire Dreyfus. – P.: Action française, 1913. – 87 p.
265. Daudet L. L'Agonie du Régime (Panorama des hommes, des clans et des crimes. 1919 – 1925). – P.: Ed. Action Française, 1925. – 265 p.
266. Déchanel H. Hors des frontières. – P.: Alcan, 1910. – 55 p.
267. Delahaye J. La reprise des relations avec le Vatican. – P.: Chemin du Dam, 1921. – 72 p.
268. Discours prononcé par G. Clemenceau, Président du Conseil, Ministre de la Guerre à Strasbourg le 4 Novembre 1919. – P.: Éd. Nationale, 1919. – 42 p.
269. Divers Marc Sangnier témoignages. – P.: Flammarion, 1950. – 120 p.
270. Dubreuil Ch. Deux années en Ukraine. 1917 – 1918. – P.: Édition sociale, 1919. – 95 p.
271. Foch F. Mémoire pour servir à l'histoire de la guerre de 1914–1918. – P.: Plon, 1931. – 437 p.
272. François-Poncet A. Notice sur la vie et les travaux de Louis Marin (1871–1960) lu dans le séance du 3 Février 1964. – P.: Presses de la Cité, 1964. – 34 p.
273. François – Poncet A. Reflexions d'un républicaine moderne. – P.: Alcan, 1925. – 138 p.

274. Gailhard–Bancel Marie–Roch–Henri–Hyachinte de // Qui êtes –vous? – P.: Bureau d'information, 1924.– 742 p.
275. Général Mordaq. Le Ministère Clemenceau. Journal d'un témoin. –T.IV.Juillet 1919 – Janvier 1920. – P.: Plon,1931.– 298 p.
276. Général Niessel. Le triomphe des bolchevicks et la paix de Brest–Litovsk. Souvenirs 1917–1918.– P.: Le Sagittaire, 1940.– 175 p.
277. Général Tabouis. Comment je deviens Commissaire de la République Française en Ukraine.–P.–Varsovie: Plon, 1932.–168 p.
278. Haury P. La vie et la mort de la France. – P.: Collin,1923.– 47 p.
279. Herriot E. La Russie nouvelle. – P.: Librairie nouvelle, 1922.– 66 p.
280. Herriot E. Jadis. – T.2. D'une guerre à l'autre. 1914 – 1936.– P.: Flammarion,1952.– 355 p.
281. Histoire, doctrine et action de la Jeune République.–P.: «La Démocratie»,1924.–68 p.
282. Honnorat A. La sécurité de la France (Textes et documents).– P.:Costes, 1923.–160 p.
283. Honnorat A. Le désarmement de l'Allemagne. – P.: Grasset, 1922.– 54 p.
284. Johannet R. Le principe des nationalités. – P.: Alcan, 1923.– 69 p.
285. Josse P. La décadence économique et sociale de la France sous le régime radical–socialiste et les progrès de l'étranger. Un bilan tragique. – P.: Caen,1928. – 98 p.
286. Jouet A. Ce qu'est devenue la Victoire. Versailles. Locarno. Genève.– P.: Peyronnet, 1926.– 348 p.
287. Journal d'Alexandre Ribot et correspondances inédites. 1914 – 1922. – P.: Plon, 1936. –137 p.
288. Journal de Russie d'Albert Thomas, 22 Avril – 19 Juin 1917 // Cahier du monde russe et soviétique. – 1973. – Vol. XIV. – № 1–3.
289. Juge L. Vers l'indépendance politique. Un plan d'équilibre continental.– P.: La Nouvelle Revue française, 1923.– 105 p.
290. Kayser J. Action républicain de M.Poincaré.–P.: Édition de la Revue Mondiale, 1929. –165 p.
291. Kessel J. et Suarez G. Au camps des Vaincus ou La Critique du onze mai.– P.:Flammarion, 1924.– 339 p.
292. Lamontagne E. Conférence ultra–sècrete de Doorn. – P.: Collin, 1925.– 74 p.
293. Laroche J.Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré.1913–1926.– P.: Hachette, 1957. –230 p.
294. Lebrun A.Témoignages.–P.: Hachette, 1945.– 183 p.
295. Les Réformes politiques de la France. Conférences faites à l'École des hautes études en sciences sociales sous la présidence de H. de Jouvenel. – P.: Alcan, 1924.– 171 p.
296. Longue J. Comment on trompe des russes // Le Populaire.– 1920.–10 Janvier.
297. Loucheur L.Carnets secrets (1908 – 1932).– Bruxelles – Paris: Brépols,1962.–163 p.
298. Maurras Ch. Le mauvais traité de la Victoire à Locarno.–T.1–2.– P.: Éditions du Capitole, 1928.– (T.I. – 401p., T.2.– 216 p.).
299. Millerand A. La guerre liberatrice. – P.: Imprimerie Caen, 1918.– 37 p.
300. Millerand A. Le retour de l'Alsace – Lorraine à la France.– P.: Les éditions de France ,1923.–68 p.

301. Millerand A. L'Effort charitable des Etats – Unis. – P.: Publication du Comité «L'Effort de la France et de ses Alliés», 1918. – 32 p.
302. Monzie A. de. Du Kremlin au Luxembourg. – P.: Payot, 1925. – 93 p.
303. Noulens J. Mon ambassade en Russie soviétique. 1917–1919. – T. 1–2. – P.: Plon, 1933.
304. Painlevé P. La politique républicaine. – P.: Imprimerie nationale, 1924. – 118 p.
305. Painlevé P. Paroles et écrits. – P.: Rieder, 1936. – 627 p.
306. Papiers de Barthélemy, Ambassadeur de France en Suisse. 1791–1797. (Publ. par J. Kaulek). In: 5 Vol. – P.: Grasset, 1886. – Vol. 4. – 372 p.
307. Paul–Boncourt J. Entre deux guerres. Souvenirs sur la IIIe République. – Vol. 2. Les lendemains de la Victoire. 1919–1934. – P.: Plon, 1945. – 298 p.
308. Pélissier J. Journal. Manuscrit non publié.
309. Pinon R. Le redressement de la politique française. 1922. – P.: Perrin, 1923. – 325 p.
310. Poincaré R. Histoire politique. Chronique de Quinzaine. 15 Mars–1 Septembre 1920. – P.: Plon- Nourrit et C, 1920. – 78 p.
311. Poincaré R. Messages. Discours – allocutions. Lettres et télégrammes. – P.: Revue de deux Mondes, 1921. – 146 p.
312. Rappoport Ch. La Révolution mondiale. – P.: Édition sociale, 1921. – 210 p.
313. Reynaud P. La crise actuelle des relations franco – allemandes. Conférence prononcée devant le Comité national d'étude sociales et politiques, 12 Mars 1923. – P.: Étude sociale et politique, 1923. – 49 p.
314. Reynaud P. La France a sauvé l'Europe. – P.: Plon, T. 1–2. (T. 1. – 169 p.).
315. Reynaud P. Mémoires. Venu de ma montagne. – P.: Flammarion, 1960. – 342 p.
316. Reynaud P. La Réorganisation administrative de la France. Rapport de Paul Reynaud, conseil général des Basses–Alpes, séance du 28 août 1918. – Digne: Imprimerie Davin, 1918. – 65 p.
317. Sadoul J. Notice sur la Révolution bolchevique. Avant–propos d'H. Barbusse. – P.: Édition sociale, 1920. – 240 p.
318. Sangnier M. Discours. – T. I. 1923– 1925. – P.: Édition Jeune République, 1925. – 194 p.
319. Sjoestedt E. Le secret de la sagesse française. – P.: Édition de Presse, 1922. – 97 p.
320. Suarez G. et Cessel J. Le 11 Mai dans le camp des vaincus. – P.: La Nouvelle Revue française, 1924. – 162 p.
321. Tabuis G. Ils l'ont appelée Cassandre. – New York: La Maison française, 1942. – 196 p.
322. Tarde A. et Jouvenel R. de. La Politique d'aujourd'hui (Enquête parmi les groupements et les partis). – P.: Librairie Félix Alcan, 1925. – 378 p.
323. Tardieu A. Le Slesvig et la paix. – P.: L'édition de France, 1920. – 35 p.
324. Tardieu A. La paix (Préface de G. Clemenceau). – P.: Payot, 1921. – 397 p. (p.п. – Тардье А. Мир. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. – 432 с.).
325. Trochu L. L'Armée française en 1867. – P., 1867. – 88 p.
326. Un grand citoyen du monde Albert Thomas vivant (Études. Témoignages. Souvenirs). – P.: Société des amis d'Albert Thomas, 1967. – 93 p.
327. Valois G. La politique de la Victoire. – P.: Éditions Faisceau, 1925. – 186 p.
328. Viviani R. La mission française en Amérique. – P.: Imprimerie nationale, 1917. – 56 p.
329. Анжеран Ф. Лотарингские границы и сила Германии. – М.: ОГИЗ, 1924. – 75 с.
330. Барбюс А. Речи борца (Статьи и речи 1917 – 1920 гг.) – М.: Зерно, 1925. – 98 с.

331. Белое дело. Летопись белой борьбы. Под ред. А.А.Фон-Лампе. В 7 кн. – Берлин: Русское национальное К-во «Медный всадник», 1937.– 189 с.
332. Бердяев Н. Судьба России (Опыт по психологии войны и национальности).– М.: Мысль, 207 с.
333. Брест–Литовск (Из мемуаров Оттокара Чернина) // Русский архив. Архив русской революции. В 22 т.–Т.1–2.– М.: «Терра»: Политиздат, 1991.– С.108–132.
334. Бухарин Н. Теория пролетарской диктатуры 1919 г.– В кн.: Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1988.–С.1–23.
335. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата: Воспоминания, мемуары.–М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2001.– 400 с.
336. Вайан-Кутюрье П. От бюрократической плутократии к фашизму // Коммунистический Интернационал.– 1924.–№ 2.–С.90–103.
337. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – 551 с.
338. Вильгельм II. События и люди 1878 – 1918: Воспоминания. Мемуары. – Мн.: Харвест, 2003. – 464 с. (С.5 – 232).
339. Винниченко В.Відродження нації.– Ч.1–3.–К.–Відень, 1920 (репринтне відтворення К.: Вид – во політичної літератури України, 1990 р.).
340. Голль Ш. де. Сражающаяся Франция. – В кн.: Вторая мировая война в воспоминаниях. – М.: Политиздат, 1990. – 558 с.
341. Грушевський М.С. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К.: Наукова Думка, 1991.– 128 с.
342. Грушевський М.С.Новий період історії України за роки від 1914 до 1919.– К.: Либідь, 1992.– 46 с.
343. Деникин А.И. Очерки русской смуты.– Кн. I. Крушение власти и армии.Февр.– сент. 1917.– Мн. : Харвест, 2002.– 464 с. (Воспоминания, мемуары); Кн.2.Борьба генерала Корнилова. Авг.1917– апр.1918.–Мн., 2002.– 400 с.; Кн.3.Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май – окт.1918.– Мн., 2002.–464 с.; Кн.4. Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Окт. 1918 – янв. 1919. – Мн., 2002.– 560 с.; Кн. 5. Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Янв.1919 – март 1920.– Мн., 2002. – 464 с. (Научную публикацию этого историко–мемуарного труда см.: Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопр. ист.–1990.– №3–12; 1991.–№ 1–12; 1992.–№ 1–12; 1993. – № 2, 4 –12).
344. Добиаш–Рождественская О.А. Впечатления академического Парижа // Анналы. – 1922. – № 1. – С.47 – 64.
345. Дюнуа А. Положение французской коммунистической партии // Коммунистический Интернационал.– 1924.–№ 2. – С.111–135.
346. Кайо Ж. Куда идет Франция? Куда идет Европа?–М.–Пг.:Госполитиздат,1923. – 302 с.
347. Кер А. Комитет металлургической промышленности (Comité des Forges) и оккупация Рура // Коммунистический Интернационал.–1923.–№ 26–27.– С. 7234–7269.
348. Кейнс Дж. М. Экономические последствия Версальского договора. Пер. с англ.– М.–Л.: Госполитиздат, 1924.– 198 с.

349. Ленін В.І. Відкритий лист Борису Суваріну // Повн. збір. творів.–Т.30. Липень 1916–лютий 1917.–К.: Вид-во політичної літератури України, 1972.– С.248– 258.
350. Ленін В.І. Лист до робітників Європи і Америки // Повн. збір. творів. –Т.37. Липень 1918–березень 1919.–К.: Вид-во політичної літератури України, 1973.–С .433–440.
351. Ленін В.І. Промова на мітингу в Хамовницькому районі 26 липня 1918р. // Повн. збір. творів.–Т.36. Березень –липень 1918.–К.: Вид-во політичної літератури України, 1973.– С. 504–506.
352. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. Пер. с англ.. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – Т.1.– 655 с.
353. Липинський В. Універсалізм з хліборобської ідеології.–Націоналізм: Антологія. – К.: «Смолоскип», 1998.– С.120–132.
354. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917 – 1921.–К.: Темпора, 2003.– 608 с.
355. Міхновський М. Самостійна Україна // Націоналізм. Антологія. – К.: «Смолоскип», 2000. – С. 147 – 160.
356. Палеолог М. Царская Россия накануне революции.–М.: «Международ.отн.», 1991. – 336 с.
357. Петлюра С. Вибрані твори та документи (Уклад. Л.В.Голота).– К.: Фірма «Довіра», 1994.– 271 с.
358. Пуанкаре Р. На службе Франции. Воспоминания за девять лет. – М.: Соцэгиз, 1936. – 427 с.
359. Пуанкаре Р. На службе Франции 1915– 1916: Воспоминания. Мемуары.– М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2002. – 592 с.
360. Рыков А.И. Итоги советского строительства (Речь на V Всероссийской конференции профсоюзов 2–6 ноября 1920 г.)– В кн.: Рыков А.И. Избранные произведения.– М.: Экономика, 1990. – С.138–160.
361. Садуль Ж. Записки о большевистской революции (окт.1917–январь.1919). –М.: Книга, 1990. – 400 с.
362. Сокольников Г.Я. Новая финансовая политика: на пути к твердой валюте.– М.: «Наука», 1991. – 336 с.
363. Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001.– 91 с.
364. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.– Філадельфія: Віддруковано на підприємстві АТ «Книга», 1995. – 493 с.
365. Гардьє А. Мир. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. – 432 с.
366. Троцкий Л.Д. Из доклада на VII Всеукраинской партийной конференции 5 апреля 1923 г. – В кн.: Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990.– С.241–245; його ж.– Что же такое перманентная революция? (Основные положения)– Там само. – С.284–288.
367. Тейлор А.Дж.П. Габсбурзька монархія 1809–1918 / Історія Австрійської імперії та Австро–Угорщини. – Львів: ВНТЛ–Класика, 2002. – Розділ 18. Відплата за насильство: кінець Габсбургів. – С. 223–242; Післямова. Народи без династії. – С. 243–252.
368. Черчилль У. Мировой кризис. Автобиография. Речи.–М.:Изд.– во Эксмо, 2003. – 768 с.

369. Чичерин Г.В. Статьи и речи по вопросам международной политики. – М: Соцэргиз, 1961.– 516 с.

5.МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ

370. Ambrosi Ch. et A. La France 1870 – 1940. – P.: Robert Laffont, 1971.– 219 p.
371. Ancel J. Affaires étrangères (Aide-mémoire de la politique française.1789 –1936). – P.: Delagrave, 1936.– 127 p.
372. Anet C. La Révolution russe. – Vol. 1 – 4. – P.: Le Bateau Libre, 1917–1918.
373. Aubert A. Briand.– P.: Grasset, 1928.– 205 p.
374. Aubert G. Le procès du bolchevisme. – Genève: Odette, 1924.– 127 p.
375. Avesnes. Luttes pour la Défense sociale et nationale.–P.: Alcan, 1928.–113 p.
376. Azéma J.–P., Winock M. La III République. 1870 –1940. – P.: Presses de la Cité, 1976.– 265 p.
377. Bainville J. Histoire de la Troisième République. 1870–1935.– P.: Plon, 1935.–246 p.
378. Bainville J. La Russie et la barrière de l'Est. – P.: Fouraut, 1937.– 165 p.
379. Bainville J. Histoire de deux peuples continuée jusqu'à Hitler. – P.: Fouraut, 1939.– 289 p.
380. Bainville J. Histoire de trois générations.– P.: Flammarion,1918.–254 p.
381. Bardonnnet D. Evolution de la structure du Parti Radical. –P.:Casterman,1960.– 334 p.
382. Bariéty J. Briand Aristide // Dictionnaire historique de la vie politique française au XX–e siècle. Publ. sous la dir.de J.–F.Sirinelli.–P.: Quadrige / PUF,2003.–P.151– 161.
383. Bariéty J. Les relations franco– allemandes après la Première guerre mondiale (10 novembre 1918 – 10 janvier 1925 de l'Execution à la Négociation). – P.: Éditions Pedone, 1977. – 380 p.
384. Barral P.L'Esprit lorrain, cet accent singulier du patriotisme français. – Nancy: PUN, 1989. – 246 p.
385. Bataille V. et Paul P. De mutenerie à la Victoire (1917–1918). – P.: Presses du siècle, 1965.– 273 p.
386. Baumont M. Gloire et tragédie de la Troisième République. – P.: Hachette, 1956. – 415 p.
387. Baumont M. La faillite de la paix (1918 – 1939). – P.: Plon,1960.–322 p.
388. Beau de Lomenie E. Le débat de ratification du Traité de Versailles à la Chambre des Députés et dans la presse en 1919. – P.: Denoël, 1945. – 183 p.
389. Beau de Lomenie E. Les responsabilités des dynasties bourgeois.–T.1–3.–P.: Montchrestien,1947 – 1954. (T.3.– 233 p.).
390. Becker J.–J. Le traité de Versailles.–P.: Presses Universitaires de France,2002.–128 p.
391. Becker J.– J.Onze Novembre // Dictionnaire historique de la vie politique française au XX–e siècle. Publ. sous la dir. de J.– F. Sirinelli.–P.:Quadrige / PUF, 2003.–P.876 – 877.
392. Becker J.–J.Union sacré et l'ideologie bourgeoise //Revue historique.–1980.–№ 535.– P.65 – 74.
393. Bernard Ph. La fin d'un monde.1914 – 1929. – P.: Éditions du Seuil,1975.–250 p.
394. Binoux P. La Question rhénane et la France. – P.: Prat,1946.–126 p.

395. Bloch M. L'étrange défaite. Temoignage écrit en 1940.– P.: Editions Gallimart, 1990 (р.п.–Блок М. Странное поражение. Свидетельство, записанное в 1940 году.–М.: РОССПЭН, 1999. – 287 с.).
396. Bonnefous E. Histoire politique de la Troisième République.–Т.III.L'Après-guerre 1919–1924. –P.: PUF, 1959.– 463 p.
397. Bonnet G. Défense de la paix. De Washington au Quai d'Orsay. – Genève: Cheval Ailé, 1946.– 390 p.
398. Bloch R. Histoire du Parti radical-socialiste.–P.: Albin Michel, 1968.– 202 p.
399. Bourgeois E. Manuel historique de la politique étrangère.–Т.IV. La politique mondiale (1878–1919). Empire et nations. – P.: Alcan, 1927.– 797 p.
400. Bournasel R. Rapallo: naissance d'un mythe. La politique de la peur dans la France du Bloc National. – P.: Presses de la Cité, 1974. – 260 p.
401. Bréal A. Philippe Berthelot. – P.: Gallimard, 1937.– 283 p.
402. Carrere d'Encausse H(élène). L'Empire éclaté. La révolte des nations en URSS. – P.: Fayard, 1978.– 304 p.
403. Chabannes J. Aristide Briand le Père de l'Europe. – P.: Armand Colin, 1973.– 256 p.
404. Chastenet J. Cent ans de République.–Т.5.Les années d'illusions.1918 –1931.– P.: Plon, 1970.– 329 p.
405. Chastenet J. Histoire de la Troisième République.–Т.V.Les années d'illusions 1918 – 1931.– P.: Librairie Hachette, 1960. – 352 p.
406. Colonel Jamouche. Quinze ans d'histoire balkanique (1904–1919).– P.: Alcan, 1929.– 127 p.
407. Collot J. Le complot communiste (1848–1941).– P.: Inter-France, 1941.–231 p.
408. Conférence internationale: l'Europe pendant l'armistice en novembre 1918. Reims, 9–11 novembre 1968. – P.: Casterman, 1968.– 164 p.
409. Contamine A. La France devant la Victoire // Revue d'histoire moderne et contemporaine. L'Europe en novembre 1918.–Т.XVI. Janvier–mars 1969.– P. 130–136.
410. Cornilleau R. De Waldeck-Rousseau à Poincaré. Chronique d'une génération (1898 – 1924). – P.: Grasset, 1926.– 373 p.
411. Čvengros G. La République Démocratique Ukrainienne – La République Française 1917 – 1922. – Lviv: Éditions Panukrainiennes d'Etat «Kameniar», 1995. – 417 p.
412. David R. La Troisième République (Soixante ans de politique et d'histoire. De 1871 à nos jours). – P.: Plon, 1934.– 600 p.
413. Deschanel L.–P. Histoire de la politique extérieure de la France (806 – 1936).–P.: Les Laboratoire Martinet, 1936. – 429 p.
414. Delporte Ch. La III République. 1919–1940 de Raymond Poincaré à Paul Reynaud.– P.: Pygmalion Gérard Watelet, 1998. – 427 p.
415. Dominique P. Clemenceau. – P.: La Table ronde, 1963.– 207 p.
416. Driault E. La paix de la France. Les traités de 1918 – 1921.– P.: Sirey, 1937.– 565 p.
417. Droz J. Histoire diplomatique de 1648 à 1919. – P.: Fayard, 1962.– 496 p.
418. Duclos J. Octobre 17 vu de France.– P.: Éditions sociales, 1967.– 198 p.
419. Dumesnil K. Raymond Poincaré.– P.: Flammarion, 1961.– 127 p.
420. Duroselle J.–B. Histoire diplomatique de 1919 à nos jours. – 11 édition. – P.: Dalloz, 1993.– 865 p. (укр. перекл. – Дюрозель Ж.–Б. Історія дипломатії від 1919 року

- до наших днів. – К.: «ОСНОВИ», 1995. – 904 с.).
421. Duroselle J.–B. Les relations franco–allemandes de 1914 à 1939.–Fascicule II.– P.: PUF, 1969.– 208 p.
422. Duroselle J.–B. La politique extérieure de la France de 1914 à 1945.–Fascicule I.– P.: PUF, 1965.– 119 p.
423. Duroselle J.–B. L'idée d'Europe dans l'histoire. – P.: Presses de la Cité, 1967.– 294 p.
424. Fohlen C. La France de l'entre–deux–guerres 1917 – 1939. – P.: Casterman, 1966. – 226 p.
425. Flandin P.–E. Politique française. 1919–1940. – P.: Médicis, 1947.– 160 p.
426. Gaucher R. Le roman vrai de la révolution russe. – P.: Aubier, 1967.– 96 p.
427. Giraud E. La nullité de la politique internationale des grandes démocraties. 1919 – 1939. – P.: Plon, 1948.– 281 p.
428. Gmelin P. de. Versailles 1919: Chronique d'une fausse paix. – P.: Presses de la Cité, 2001.– 437 p.
429. Gombin R. Les socialistes et la Guerre (la SFIO et la politique étrangère française entre les deux guerres mondiales). – P.: Moulon, 1970. – 243 p.
430. Grunewald K. Les alliances franco–russes.– P.: Flammarion, 1959.– 198 p.
431. Hanoteaux G. Histoire politique (1904 – 1920).–T.5.– P.: Alcan, 1929.– 206 p.
432. Histoire générale des civilisations (publ. sous la dir. de M. Crouzet).–T.VII.L'Époque contemporaine. –P.: Presse Universitaire de France, 1957.– 376 p.
433. Histoire de la France contemporaine depuis la Révolution jusqu'à la paix de 1919. Sous la réd. de M. E. Lavissee. –Vol. 1–10. – P.: Grasset, 1920 – 1922.(T.10.– P., 1922. – 387 p.).
434. Histoire des relations internationales. Sous la dir. de P. Renouvin. – T.1–8. – P.: Librairie Hachette, 1953 – 1958. (T. 7. Les crises du XX siècle.I.De 1914 à 1929. – P., 1957. – 296 p.).
435. Histoire du Parti communiste français (Manuel). – P.: Institut Maurice Thorez, 1964.– 326 p.
436. Histoire de la nation française. Sous la réd. de G.Hanauteau.–T.I–19.–P.: Gallimard, 1920–1929. (T.19.– P., 1929. – 297 p.)
437. Hoog G.Vingt années d'histoire politique (1906–1925). La Démocratie et la Paix. – P.: «La Démocratie», 1928. – 148 p.
438. Jansen S. Pierre Cot. – P.: Fayard, 2002. – 680 p.
439. Jeanneney J.–N. François de Wendel en République. L'argent et le pouvoir 1914 – 1940. Nouvelle édition revue. – P.: Perrin, 2004. – 670 p. (Jeanneney J.–N. François de Wendel en République. L'Argent et le pouvoir. 1914 –1940. – T.I. Atelier reproduction des thèses Université Lille III. – Lille : Librairie Honore champion. – P., 1976).
440. Kolb E. Die Weimarer Republik. – München–Wien, 1984; Graml H. Europa Zwischen der Kriegen. 5 Aufl. – München, 1982.
441. Kaspi A. La France et le concours américain (Février 1917 – Novembre 1918). – Lille: Thèses es doctorat, Presses Université de Lille, 1975.–T. III.– P.862 – 1395.
442. Kosyk V. La politique de la France à l'égard de l'Ukraine. Mars 1917–Février 1918. P.: Publications de la Sorbonne Université de Paris –1, Institut de l'Histoire des relations internationales contemporaines (IHRIC), 1981.–302 p.

443. Koyré A. Études d'histoire de la pensée scientifique. – P.: Gallimard, 1966.–179 p.
444. L'Oeuvre de la Troisième République (par J. Benoit – Lévy, G. Cohen, P. Cot, R. Ducatillon, J. Hadamard, A. Koyré, B. Mirkin–Guetzevitch et d'autres).– Montréal: Complex, 1945.– 307 p.
445. Lachapelle G. L'Alliance démocratique, ses origines, ses hommes, son rôle.– P.: Grasset, 1935.– 114 p.
446. Lapie P.O. Herriot. – P.: Fayard, 1967. – 245 p.
447. La presse française et l'Occupation de la Rhur (le memoire dirigé par P.Renouvin). – P.: PUF, Sorbonnes, 1953. – 352 p.
448. Lapporte E. La démocratie contre la nation.– Cahors: JEP, 1942.– 83 p.
449. La Révolution d'Octobre et la France. Compte rendu des travaux du Colloque scientifique, organisé par l'Institut Maurice Thorez. Paris, 13 – 15 Octobre 1967 // Cahiers de l'Institut Maurice Thorez. Novembre – décembre 1967. –Numéro spécial, № 7–8. –124 p
450. Lavissee E. Histoire de France des originés à la Révolution.–T.1–9.– P.:Publication de la Sorbonne,1900–1911. (T.9.– 285 p.); ejusd.– Histoire générale du IV siècle à nos jours.Ouvrage publ. sous la dir. de M. E. Lavissee, A.Rambaud.–P.: PUF,1892.–563 p.
451. Lavissee E. Nouvelle deuxième année d'Histoire de France.–P.: Grasset,1895. –276 p.
452. Louis P. Histoire du Parti Socialiste. – P.: La Nouvelle Revue française,1922.–107 p. (П. Луї з 1920 до 1923 року перебував у лавах компартії, що позначилося на характеристиці соціалістичної партії як «реформістської» і «опортуністської»).
453. Madaule J. Histoire de France. – Vol. 1–2.– P.: Le Conquistador, 1945.(T.2.–198 p.).
454. Mantoux P. Les délibérations du Conseil des Quatres. – T.1–2.– P.: Éditions du CNRS, 1955. (T.2.– 438 p.)
455. Margueritte V. Aristide Briand. – P.: Fourrraut, 1932.– 316 p.
456. Martel R. La France et la Pologne. – P.: Stock, 1931.– 100 p.
457. Miquel P.La Paix de Versailles et l'opinion publique française.–P.:Plon,1972.– 610 p.
458. Monnerville G. Clemenceau.–P.: Presses de la FNSP,1968.– 670 p.
459. Monod G. Du progrès des études historiques en France depuis XVI siècle // La Revue historique. – 1876.– P.25–38.
460. Montigny J. Toute la vérité sur un mois dramatique de notre histoire. – Clermont–Ferrand: Montlouis, 1940.– 98 p.
461. Mourin M. Les relations franco–soviétique.1917–1967.–P.: Julliard,1967.–191p.
462. Néré J. La Troisième République 1914–1940.–P.: Albin Michel,1965.– 129 p.
463. Nicolet K., Vovelle M., Huard R., Martelli R. La passion de la République. – P.: Seuil, 1992. – 254 p.
464. Pichon F. La victoire stérile. – P.: Alcan,1927.– 201 p.
465. Prévost J. Histoire de France depuis la guerre. – P.: Ernest Leroux, 1932.– 327 p.
466. Pulaski M. Du Congrès à Rome au Congrès des Nations de l'Europe Centrale alliés de l'Entente à Paris 1918 // Studia Gallo–Polonica.–Wien, 1988.–T.I.–204 p.
467. Rain P. L'Europe de Versailles (1919–1939). Les traités de paix, leur application, leur mutilation. – P.: Éditions de France,1945.– 279 p.
468. Roussellier N. Poincaré Raymond // Dictionnaire historique de la vie politique française au XX–e siècle. Publ. sous la dir. de J.– F.Sirinelli.–P.: Quadriga / PUF, 2003.– P.958–961.

469. Reinach S. Histoire de la Révolution russe. – P.: La Nouvelle Revue, 1917.– 94 p.
470. Rémond P. Le règlement pacifique des conflits internationaux par la Société des Nations (1920–1926).–P.: Éditions de la Revue Mondiale, 1927.–236 p.
471. Rémond R. La vie politique en France de 1870 à 1940. – Fascicule III. – P.: Julliard, 1963.– 199 p.
472. Rémond R. La Droite en France de la Première restauration à la V République.– P.: Plon, 1963.– 360 p.
473. Renouvin P. Les origines immédiats de la Guerre (28 Juin – 4 Août 1914). – P.: Alcan, 1925.– 123 p.
474. Renouvin P. La crise européenne et la Grande Guerre (1904 –1918). – P.: Imprimerie nationale, 1934.– 254 p.
475. Renouvin P. L'Armistice de Rethondes. 11 Novembre 1918. – P.: Gallimard, 1968. – 99 p.
476. Renouvin P. Le Traité de Versailles. – P.: Flammarion, 1969. – 145 p.
477. Renouvin P., Duroselle J.–B. Introduction à l'histoire des relations internationales. – P.: PUF, 1964.– 137 p.
478. Riedmatten P. La tragédie française.–Versailles: Inter–France, 1946.– 126 p.
479. Roux G. Les Alpes ou le Rhin? – P.: Kra, 1928.– 238 p.
480. Seignobos Ch. Histoire sincère de la nation française.–P.: Impimerie nationale, 1933. – 439 p.
481. Simond F. Histoire l'Europe d'après– guerre. – P.: Sorlott, 1929.– 311 p.
482. Suarez G. Briand l'artisan de la paix. – T.6. – P.: Gallimard, 1952.– 276 p.
483. Tellier T. Reynaud Paul // Dictionnaire historique de la vie politique française au XX–e siècle. Publ. sous la dir. de J.–F. Sirinelli.–P.:Quadrige / PUF, 2003.– P.1091 – 1099.
484. Tellier T. Paul Reynaud (1878 – 1966). Un indépendant en politique. –P.: Fayard, 2005. – 887 p.
485. Weill –Raynal E. Les réparations allemandes et la France.– T.2.– P.: Éditions Nouvelles, 1947.– 349 p.
486. Wormser G. La République de Clemenceau.– P.: Casterman, 1961.– 398 p.
487. Wincler H.A. Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie. – München, 1993.– 354 S.
488. Zévaes A. Le Parti Socialiste de 1904 jusqu'à 1923.–P.: Éditions sociales, 1924.– 193 p.
489. Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько–польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. // Україна в минулому. – Вип.7.–К.– Львів, 1995. – С.18–32.
490. Апатов С.Й. (Одеса), Макан І.М. (Одеса). Українсько–румунські відносини: історія та сучасність // Укр. іст. журн.–1999.– № 5.–С.87–100.
491. Арзаканян М.Ц. Шарль де Голль // Вопр. ист. – 1991. - № 2-3. – С. 37 – 61.
492. Ахтамзян А.А.Военное сотрудничество СССР и Германии в 1920 –1933 гг. (по новым документам) // Нов.и новейш. ист. – 1990. – № 5. – С. 3 – 24.
493. Ачкинази Б. А. Версальский мир и борьба партий во Франции в 1919 году // Французский ежегодник. 1986. – М.: «Наука», 1988.– С. 27–53.

494. Ачкаіназі Б.О. Відгук на «українське питання» у французькій палаті депутатів взимку 1920 року. // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ: Національна гірнична академія, 1999. – № 4. – С.3 –13.
495. Ачкинази Б.А. Внутривполитический курс национального блока и левореспубликанская оппозиция во Франции (1919–1923 гг.) // Проблемы новой и новейшей истории стран Европы и Америки. – М.: Издательство Московского университета, 1978. – С. 117–136; його ж: Социальная политика Национального блока во Франции (1919–1920 гг.) // Французский ежегодник. 1981.–М.: «Наука», 1983. – С.91–105; його ж: «Аксьон франсез» и правоэкстремистские группы во Франции в начале 1920–х гг. (К генезису французского фашизма) // Проблемы новейшей истории Франции. Межвузовский сборник научных трудов. – Рязань: МГПИ им. В.И.Ленина, 1985. – С.6–20.
496. Ачкаіназі Б.О. Загострення політичної ситуації у Франції після закінчення Першої світової війни // Укр. іст. журн.–2001.–№ 5.– С.91–107; його ж: Плани реорганізації політичного режиму у Франції в публіцистиці 1918 – 1924 рр. // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Вип.27. – Черкаси, 2001. – С. 166–177; його ж: Ставлення до «німецького питання» у політичних колах Франції після закінчення Першої світової війни // Вопросы германской истории. Сб. научных трудов. – Дніпропетровськ: 2001. – С. 187–197; його ж: Пріоритети французької безпеки після Комп'єнського перемир'я 1918 р. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія.–Вип.9.–Ужгород, 2003.–С.147–154; його ж: Французька безпека і «мирна програма» В.Вільсона під час укладення Комп'єнського перемир'я // Вісник Харківської державної академії культури. Зб. наукових праць. – Вип. 15. –Харків, 2004. – С. 60–68.
497. Ачкаіназі Б.О. Французька безпека і капівський путч 1920 року в Німеччині // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. – Дніпропетровськ: РИО ДНУ, 2005.–С.240–253.
498. Ачкаіназі Б.О. Клерикальне питання в політичному житті Франції після закінчення Першої світової війни // Наукові праці. Науково –методичний журнал. – Вип.2. Історичні науки.–Миколаїв: Вид– во МФ НаУКМА.– 2002.– С. 98 – 103.
499. Ачкаіназі Б.О. Плани організації «міцної влади» і «загальна» політика уряду Р. Пуанкаре у Франції.(1922–1924 рр.) // Наукові записки: Зб. наукових статей НПУ ім. М.П.Драгоманова.–Вип. XLIV (педагогічні та історичні науки).– К.: НПУ, 2001.– С.141 – 146.
500. Ачкаіназі Б.О. Прагнення до «міцної влади» у Франції і кабінет А.Бріана (1921 – 1922 рр.) // Український історичний збірник.2001.– К.:Інститут історії України, 2002. – С.356 – 366.
501. Ачкаіназі Б.О. Проблеми безпеки у політичному житті Франції 1918–1920. – К., 2005.– 412 с.
502. Ачкаіназі Б.О. Ставлення до «принципу національностей» у політичних колах Франції 1918 – 1919 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Зб. наукових праць. – Вип.9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С.169–186.

503. Ачкаіназі Б.О. Україна у стратегічних планах Антанти по відновленню Східного фронту (жовтень–грудень 1917 р.) // Наукові записки з історії України. Зб. статей.–Вип. IV.–Кіровоград, 1995. – С.11–23; його ж: Антанта і Центральна Рада // Вежа (Літературний часопис).–1996.– № 2.–С.157–168; його ж: Відгук на «українське питання» у французькій палаті депутатів взимку 1920 року // Гуманітарний журнал. –Дніпропетровськ: Національна гірнича академія, 1999. – № 4. – С.3–13; його ж: Ставлення до «принципу національностей» у політичних колах Франції 1918–1919 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Зб. наукових праць. – Вип.9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С.169–186; його ж: Америка, Франція і «українське питання» у 1917–1918 рр. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип. 6. – К.,2002. – С.350–355; його ж: Історик діаспори Володимир Косик та його концепція франко–українських відносин 1917–1918 років // Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія історія. – Вип. 7. – Ужгород, 2002.–С.164–168; його ж: Збройна боротьба УНР взимку 1917–1918 рр. і ставлення до неї з боку Франції // Збройні сили незалежної України: політичні, соціально–економічні та військові проблеми розвитку. Матеріали міжвузівської воєнно – наукової конференції до 10–ої річниці Збройних Сил України. – Львів: ЛВІ, 2002. – С.16–26; його ж. – Російський фактор у відносинах Директорії УНР з Францією // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.–Вип.13.– К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 170–182.
504. Ачкаіназі Б.О. Франція: від війни до миру. Політичні сили і проблеми післявоєнного устрою 1918 – 1924. – К., 2000. – 370 с.
505. Ачкаіназі Б.О. Французька компартія і рурська криза 1923 року // Наукові записки: Зб. наукових статей НПУ ім. М.П.Драгоманова. – Вип. 47. (педагогічні та історичні науки). – К.: НПУ, 2002.– С.263 – 269.
506. Ачкаіназі Б.О.Французькі соціалісти у виборчій кампанії 1919 року // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2004. – Вип.3.– С.124–129.
507. Бабиченко Л.Г. Коминтерн и события в Германии в 1923 г. Новые архивные материалы // Нов. и новейш. ист. – 1994. – № 2.– С.125 – 157.
508. Биск И.Я. Соблюдать историзм при изучении Веймарской республики // Вопр. ист. – 1988. – № 2.– С.179–181.
509. Баталов Э.Я. В мире утопии. Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах. – М.: Политиздат, 1989. – 319 с.
510. Борисов Ю.В. Дипломатия Людовика XIV.– М.: «Международные отношения», 1991.– 381 с.
511. Борозняк А.И.Издать труды Фрица Фишера в России // Вопр. ист.–1998.–№ 9. – С.171 – 173.
512. Васюков В.С. Предыстория интервенции. – М.: «Мысль»,1968.– 258 с.
513. Ватлин А.Ю. Германия в XX веке.– М.: Мысль, РОССПЭН, 2002.– 336 с.
514. Версаль и новая Восточная Европа. Сб. статей (Отв. ред. В.П. Гришина, В.Л. Мальков). – М.: Ин–т всеобщей ист. РАН, 1996.– 296 с.

515. Викторов В.П. Политика французских радикалов и радикал–социалистов в правительстве А.Бриана (январь 1921– январь 1922 года) // Актуальные проблемы новейшей истории Франции. Межвуз. сб. научн. тр.– Грозный: Чечено – Ингушский ун–т им. Л.Н.Толстого, 1980. – С.3 – 16.
516. Викторов В.П. Политика французских радикалов и радикал – социалистов. 1919 – 1926. – Ростов – на – Дону: Изд–во Ростовского ун–та, 1984. – 138 с.
517. Віднянський С.В. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918–1989 рр.) // Укр. іст. журн.–1997.–№1.–С.43–61.
518. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4. – С.41 – 57.
519. Виноградов К.Б. Фриц Фишер и его труды // Нов. и новейш. ист.–1988.–№ 4. – С. 175 – 179.
520. Голуб П. Контрреволюционный заговор на Юге России в конце 1917 – начале 1918 года // Вопр. ист. – 1968. – № 9. – С. 35–40.
521. Голубко В.Є. Українсько–польсько–радянська війна 1920 р. і Східна Галичина // Держава та армія. – 2000.– № 408. – С. 11–21.
522. Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С.47–57; № 3.–С. 44–52.
523. Гончаренко О., Лисицин Є. Методологічні засади розробки нової редакції концепції національної безпеки України. – К.: НІСД, 2001.–45 с.
524. Гончаренко О., Джангужин Р., Лисицин Е. Громадянський контроль і система національної безпеки України // Дзеркало тижня. – 2002. – 14 вересня.
525. Городня Н.Д. До питання про переговори та угоду між Директорією УНР та французьким командуванням в Одесі (січень –березень 1919 р.) // Одесі–200:Тези доповідей міжнародної науково–теоретичної конференції 6 – 8 вересня 1994 року. – Ч.І. – Одеса, 1994.– С.153 - 156.
526. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / Пер. з іт.; Передм.А. Граціозі. – К.: Вид–во Соломії Павличко «Основи», 2005.– 350 с.
527. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. – К.: Генеза, 1996.–360 с.
528. Гуковский А. Французская интервенция на юге России 1918 – 1919 гг. – М.–Л.: Государственное издательство, 1928.–267 с.
529. Гуковський А. Французька інтервенція на Україні.–Харків: Політздат України, 1929.– 288 с.
530. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нарис політичної історії. – К.: «Либідь», 1993.– 288 с.
531. Гурвич С.Н. Образование республиканской партии радикалов и радикал–социалистов // Французский ежегодник. 1971.–М.: Изд–во «Наука», 1973.– С. 138 – 157.
532. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.
533. Джордан В.М. Великобритания, Франция и германская проблема в 1918 – 1939 гг.: анализ англо–французских отношений в период создания и проведения в жизнь Версальского договора. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1945. – 303 с.

534. Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К.: Вид-во «Темпора», 2002. – 208 с.; За яку Україну? (Фрагменти) // Політологія (Кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія. – Львів: Вид-во «Світ», 1996. – С.505–507.
535. Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр.– В 2–х т.: Документально–наукове видання.–Т.1.Доба Центральної Ради.–К.: Темпора, 2002.–320 с.; Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр.–В 2–х т.: Документально–наукове видання.–Т.ІІ. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К.: Темпора, 2002. – 352 с.
536. Драбкин Я.С. Становление Веймарской республики. – М.: Изд.–во «Наука», 1978. – 374с.
537. Дроз Ж. История Германии. – М.: АСТ, Астрель, 2005. – 151 с.
538. Дьяков Ю. Л., Бушуева Т.С. Фашистский меч ковался в СССР. Красная армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество.1922–1933. Неизвестные документы. – М.: Мысль,1992.– 182 с.
539. Дюрозель Ж.–Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів.– К.: «Основи», 1995. – 904 с.
540. Завада І. Ризький договір і Україна. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2000. –204 с.
541. Илюхина Р.М. Лига Наций. 1919–1934. – М.: Изд.–во «Наука»,1982.– 357 с.
542. Исламов Т.М. Австро–Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи // Нов. и новейш. ист. – 2001. – № 5. – С. 14 – 46.
543. История дипломатии. – Т.3. – М.: Политиздат, 1965. – 831 с.
544. История США в четырех томах. –Т.3.1918– 1945. Отв. ред. Г.Н.Севостьянов. – М.: Изд. – во «Наука», 1985. – 671 с.
545. История Франции в трех томах. – М.: Издательство «Наука», 1973.–Т.3.– 599 с.
546. Коллингвуд Р. Автобиография. – У кн.: Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М.: Издательство «Наука», 1980. – 485 с.
547. Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради. – К.: «Україна», 1992. –204 с.
548. Косик В.Політика Франції щодо України (Березень 1917 – лютий 1918) // Український історик.–1979. – № 1–4. (Kosyk V. La politique de la France à l'égard de l'Ukraine. Mars 1917 – Février 1918. – P.: Publications de la Sorbonne Université de Paris –1, Institut de l'Istoire des relations internationales contemporaines (IHRIC), 1981.– 302 р.; Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917– лютий1918). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004.–264 с.).
549. Кретинин С.В. Нация и социализм: немецкий национальный вопрос и социал–демократия 1918 – 1939 гг.– Воронеж: изд–во Воронежского ун–та, 2001.–183 с.
550. Литвин М. Українсько–польська війна 1918 – 1919 рр. (Нові погляди на старі проблеми). – Львів, 1998. – 478 с.
551. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат,1991.–525 с.
552. Лоу – Беер Э. Совет Европы и история в школе. – Страсбург: Conseil de l'Europe , 1997. – 95 с.; Акад.Тихвинский С.Л. Итоги XIX Международного конгресса исторических наук в Осло // Нов. и новейш. ист. –2001.–№ 1.–С.3 -29; Бибигов М.В., Тишков В.А., Волков В.К. XX Международный конгресс исторических наук // Нов. и новейш. ист. – 2006. - № 1. – С.3-11.

553. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921.–К.: Темпора, 2003.– 608 с.
554. Майский И.М. Современная Германия. – М.: «Зерно», 1924.– 98 с.
555. Макарчук О.Г., Макарчук В.С. Політика Франції, Великобританії та США щодо України 1918 – 1924 рр. // Держава та армія.–2000. – № 408.– С. 60–66.
556. Матвієнко В. Україна і Балтія у 1920–і роки: перший досвід налагодження союзницьких міждержавних відносин // Київська старовина.–2002.–№ 4.–С.66 – 77; його ж: Українсько – фінські відносини у 1918 – 1921 рр. // Київська старовина.–2001.– № 6.– С. 95–101; його ж: Розбудова міждержавних стосунків Фінляндії та УНР за доби Директорії // Там само.–2002. – № 1. – С. 62 – 72.
557. Маттіас Ерцбергер (1875–1921) – представник німецького лібералізму. Один із поміркованих діячів Католицької партії центру. В 1919–1920 рр. обіймав посаду міністра фінансів Веймарської республіки. Не дивлячись на те, що він закликав до «політики виконання» Версальського договору, в політичних колах французької «правої» розглядався як адепт міцної імперіалістичної Німеччини.- Див.: Эрцбергер М. Германия и Антанта. Мемуары.–М.–Пг.:ОГИЗ,1923.–123 с.
558. Минц И.И.Мировой империализм против страны Советов//Нов. и новейш. ист.– 1986. – № 1. – С. 122 – 143.
559. Моммзен В.Макс Вебер и историческая наука // Нов. и новейш. ист.– 1990. – № 4.– С.55–64.
560. Морозов Г.Н. Лига Наций: взгляд через полвека // Вопр. ист.–1992.– № 2–3. – С. 162 – 167.
561. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
562. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский – легенды и факты.–Пер. с пол.– М.: Политиздат, 1990.–399 с.
563. Нарочницкий А.Л. Советская Россия и западные державы во время Компьенского перемирия // Нов. и новейш. ист.– 1969.–№ 2.– С. 33–38.
564. Нариси з історії дипломатії України. Під. ред.. В.А.Смолія.– К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001.– 736 с. (Розділ 8. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920). – С. 314–396).
565. Наумов Н.В. Великая Октябрьская социалистическая революция во французской буржуазной историографии. – М.: Издательство «Мысль»,1975.– 192 с.
566. Національна безпека України, 1994 – 1996 рр.// Наукова доповідь НІСД.–К.: 1997. – С.43 – 45.
567. Нові підходи російських істориків до осмислення феномену і проблематики Першої світової війни, зокрема через виявлення ролі національного фактору і стратегічного значення Центрально–Східної Європи і Балкан в політиці західних держав представлені низкою дискусійних історіографічних матеріалів: Первая мировая война. Дискуссионные проблемы истории.Отв. ред. Писарев Ю .А., Мальков В.Л.–М.: изд-во «Наука», 1994.– 303 с.; Первая мировая война и проблемы политического переустройства в Центральной и Юго-Восточной Европе. – М.: Институт славяноведения и балканистики, 1991. – 157 с.; Первая мировая война и ее воздействие на историю XX века // Нов. и новейш. ист. – 1994. – № 4–5.– С.109 -130; Виноградов В.Н. Еще раз о новых подходах к

- истории Первой мировой войны // Нов. и новейш. ист.–1995.– № 5.–С.62 - 74;
Первая мировая война – пролог XX века. – М.: Наука, 1998.– 697 с.; Козенко Б. Д. Отечественная историография Первой мировой войны // Нов. и новейш. ист. –2001.– № 3.–С.3 –27.
568. Оболенская С.В. Франко – прусская война 1870–1871 гг. и зарождение пангерманизма // Ежегодник германской истории 1975. – М.: Изд.–во «Наука», 1976. – С. 91–113.
569. Павлюк О. Українсько–чехословацька конфедерація? (З історії взаємин України і ЧСР у 1917–1921 рр.) // Київська старовина. – 1999. – № 1.– С.65–77.
570. Петров В.А. «Аксъон франсез» и германский вопрос в 1918 – 1924 гг. // Россия в контексте мировой истории. – М.: «Наука», 2002.– С.178–197.
571. Портнова Л. Стосунки між масонами Великої Ложі України та Великого Сходу Франції в 1918–1919 роках // Київська старовина. –1999. – № 3.– С.162–168.
572. Прицкер Д. П. Жорж Клемансо. – М.: «Мысль»,1983. – 316 с.
573. Писарев Ю.А. Создание югославского государства в 1918 г.: уроки истории // Нов. и новейш. ист. – 1992. – № 1. – С.25 – 42.
574. Рєєнт О.П. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн.–2000.– № 2.–С. 3–25.
575. Ревякин А.В. Кризис «священного единения» во Франции (март–сент. 1917 г.) // Вестник Московского университета.– 1977.–№ 2.–С.34–51.
576. Розанов И.В. Вальтер Ратенау – монополист, политик, идеолог буржуазии // Нов. и новейш. ист. – 1986. – № 3. – С. 139–157.
577. Ротшильд Д.Східно–Центральна Європа між двома світовими війнами.– К: Видавництво «Мегатайп», 2001. – 496 с.
578. Рубинский Ю.И. Политические партии и государство во Франции в эпоху Третьей республики (Дис. на соиск. уч. степ. докт. ист. наук).– М.: ИМЭМО АН СССР, 1969.– Ч.1–3.
579. Рубинский Ю.И. Тревожные годы Франции (Борьба партий и классов от Версаля до Мюнхена. 1918 – 1939). – М.: «Мысль», 1973. – 456 с.
580. Рупасов А.И., Чистиков А.Н. «Шлюссштайн»// Вопр. ист.–1993.–№ 11–12.–С. 150–153.
581. Салычев С.С. Французская социалистическая партия в период между двумя мировыми войнами 1921 – 1940 гг. – М.: «Мысль», 1973. – 398 с.
582. Севрюкова А.О. Истоки и история нейтралитета Бельгии и великие державы Европы // Всемирная история (Сб. молодых ученых). – М.: РАН, Институт всеобщей истории, 2002. – С.108–123.
583. Симоненко В.Р. До концепції багатотомної «Історії українського народу» (міжнаціональний та міжнародний аспекти).– К.: «Наукова Думка», 1993. – 91 с.
584. Симонова Т.М. Прометеизм во внешней политике Польши.1919–1924 гг. // Нов. и новейш. ист. – 2002. – № 4. – С. 47 – 63.
585. Скаба А.Д. Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в стране Советов (янв. – июнь 1919 года).–К.: Издательство «Наукова Думка», 1971.–159 с.
586. Смирнов В.П. Новейшая история Франции. 1918–1975.– М.: Высшая шк.,1979. – 376 с.

587. Смирнов В.П. Франция: страна, люди, традиции.– М.: Мысль, 1988.– 286 с.
588. Смирнов В.П. Франция в XX веке.– М.: Дрофа, 2001.– 352 с.
589. Смирнов С.С. Версальский мир и создание Версальской системы («Круглий стіл» в Інституті загальної історії РАН 16 – 17 листопада 1998 р., присвячений обговоренню теми Версальського миру і характеру міжнародної системи, створеної на його основі) // Нов.и новейш. ист.– 1999. – № 2.– С.206 – 207.
590. Совет Европы / Преподавание истории и пропаганда демократических ценностей и идей терпимости. Пособие для преподавателей. К. Галлахер–Страсбург: Совет по культурному сотрудничеству, 1996. – 56 с.
591. Солдатенко В.Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // Укр. іст. журн.–1999.–№ 1.–С. 68–85; № 2. – С.27–47; Солдатенко В.Ф.Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь,1999. – 976 с.; його ж: Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р.– квітень 1918 р.) // Укр. іст. журн. –1992. – № 5.– С. 38–51.
592. Соловьев О.Ф. Великий Октябрь и его противники. – М.: «Наука», 1968.-193 с.
593. Соловьев О.Ф. Обреченный альянс: заговор империалистов против народов России. 1914–1917 гг. – М.: Мысль,1986.– 295 с.
594. Соловьев О.Ф. Подготовка и начало антисоветской интервенции Антанты. По материалам французских и английских архивов // Нов. и новейш. ист.– 1977. – № 6.– С.131–139.
595. Тарле Е.В. Эльзас–Лотарингский вопрос накануне великой европейской войны // Сочинения. – Т.11. – М.: Изд–во АН СССР, 1961. (Передрук зі збірки: Вопросы мировой войны. – Пг., 1915. – С.118 –134; його ж: Гегемония Франции на континенте (В прошлом и настоящем) // Там само. (Передрук зі збірника: Анналы. – 1924. – № 4. – С.34 – 92).
596. Тарле Е.В. Три катастрофы (Вестфальский мир. Тильзитский мир. Версальский мир) // Анналы. – 1922. – № 2.– С. 44 – 59.
597. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії (скорочена версія томів I–VI Д.Соммервелла) – Т.І. – К.: «Основи», 1995. – 614 с.
598. Уткин А.И. Первая мировая война. – М.: Изд–во Эксмо, 2002. – 672 с.
599. Фирсов Ф.И. Ленин, Коминтерн и становление коммунистических партий. – М.: Политиздат, 1985. – 359 с. (II Конгресс Коминтерна о партии нового типа.–С. 117–152).
600. Хаген М. фон. Держава, нація та національна свідомість: російсько– українські відносини в першій половині XX століття // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1. – С. 122–131.
601. Хлебникова Е.А. Проекты создания союза европейских государств во французской палате депутатов (1929 – 1930) // Французский ежегодник.1983. – М.: Наука,1985. – С.46–60.
602. Хвостов В.М. Проблемы истории внешней политики СССР и международных отношений. Избранные труды. – М.: Изд.–во «Наука», 1976. – 543 с.
603. Цветков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917 – 1945 рр. – К.: Либідь, 1997.– 232 с.

604. Чельшев И.А. От Мюнхена до Компьена: Французская буржуазная историография о причинах поражения Франции в 1940 г. // Буржуазная историография второй мировой войны: Анализ современных тенденций.– М.: Наука, 1985.– С. 157–169.
605. Чернуха З.В. Становление Французской коммунистической партии.–М.:Изд–во «Мысль», 1976. – 319 с.
606. Черчилль У. Мировой кризис. Автобиография. Речи. – М.: Изд. – во Эксмо, 2003. – 768 с.
607. Чіхрадзе О.Ш. Проблема зовнішньополітичної концепції в українському державному будівництві 1917–1921 рр. // Держава та армія. – 2000. – № 408. – С . 40 – 48.
608. Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917–1921 годах. –Тбилиси: «Мецниереба», 1980. – 175 с.
609. Шацилло В.К. Первая мировая война 1914 – 1918. Факты. Документы. М.: ОЛМА–ПРЕСС, 2003. – 480 с.
610. Штейн Б.Е. «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции.– М.: Госполитиздат, 1949.– 463 с.
611. Юрченко О. Українсько–російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. – Мюнхен: Druck «Logos», 1981. – 402 с.
612. Язькова А.А. Малая Антанта в европейской политике 1918 – 1925. – М.: Изд.–во «Наука», 1974. – 331с.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА, СЛОВНИКИ, ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, АНТОЛОГІЇ

613. Annuaire générale de la France et de l'étranger. 1920–1921. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1921. – 1027 p.
614. Dictionnaire historique de la vie politique française au XX–e siècle (Sous la dir. de J. –F.Sirinelli).– P.: Quadrige / PUF, 2003. – 1254 p.
615. Qui êtes –vous? – P.: Bureau d'information, 1924.– 742 p.
616. Залесский К.А. Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь. – М.: «Вече», 2000. – 574 с.
617. Націоналізм. Антологія. – К.: «Смолоскип», 2000. – 869 с.